

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

**"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2006**

Tartib edən və
ön sözün müəllifi:

Zaman Əsgərli

894.361'3'008-dc22

AZE

Azərbaycan nəsri antologiyası. Beş cildə. I cild. Bakı, "Şorq-Qorb", 2006,
312 səh

Kitabda XIX əsr Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov və Sultanmücid Qənzadənin nəsri əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

ISBN10 9952-34-076-1

ISBN13 978-9952-34-076-1

© "ŞÖRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində xüsusi mərhələ kimi seçilən XIX yüzilin fərdi özəlliyini, onun modern səciyyəsinə və poetikasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri yeni bədii nəsrin yaranmasıdır. Əlbəttə, həyatı əksəldirmə üsulu kimi mənsur təhkiyə Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrə qədər də var idi və XIX yüzildə yazılan hekayə, nəsihət, nadirə, povest, rüman əməklərinin çoxu özündən əvvəlki dövürün nəsr ənənələri üzərində meydana gəlmişdir. Hətta XIX yüzildə yaranan Azərbaycan bədii nəsrinin ilkin nümunələrinin həm məzmun, həm də struktur qatında, dil üslub modelində və bədii sintaksisində orta əsrlərə məxsus təhkiyə üslubunu, Füzuli "Hədiqətüs-südə"sinin topoloji oxşarlığı aydın görünür. Lakin əsrin ikinci yarısında milli bədii-estetik fikrin Qərbi inteqrasiyası bütövlükdə ədəbiyyatı, o cümlədən, onun ayrı-ayrı növlərini və janrlarını zənginləşdirir; bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan nəsrində, bir tərəfdən ənənəvi Şərqi, digər tərəfdən isə yeni Qərb kontekstini birləşdirir.

Xalis Şərqi — Füzuli ənənələri əsasında yaranan klassik nəsrin zirvəsində məşhur şair, alim və ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazül-qüds" (1820) əsəri dayanır. Dahi Füzulinin "Hədiqətüs-südə" əsərinin ədəbi təsiri və Məhəmməd Bağır Moxlisin "Cilalül-üyun" ("Gözələrin işığı") kitabından sorbət faydalanma yolu ilə yazılan¹ bu rüman-dastanda Kərbəla hadisələri, İmam Hüseynin başına gətirilən müsibətlər təsvir olunur. Yazıcı böyük məhəbbətə canlandırdığı surətlərin, xüsusilə, əsərin baş qəhrəmanının simasında əqidə uğrunda mübarizədə yolundan dönməyib şəhid olan ideal bir şəxsiyyət surətini yaratmış, onu dövrün məhəbbətə müqəddəsləşdirmişdir.

Gənc Bakıxanovun dünyagörüşünün, sosial-əxlaqi xəttlərinin bədii təəcəssümü kimi yaranan "Riyazül-qüds" əsərində Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı Fatimə və kürəkəni Həzrət Əli ehtirasa tərifləndikdən sonra onların övladlarının qanlı taleyi təsvir edilir. Mənovi səliq, haqq sədəqət, ədalətliyi, zülmə nifrət, məslək uğrunda fədakarlıq və həqiqi aşıqlıq ideyaları aşılayan rüman-dastanda ruzigərin, fəlovin vəfasızlığındən doğan qəm-kədər motivləri də güclüdür. Lakin bu kədər bədbinliyə, ümidsizliyə səsləmir, əksinə, dünyadakı ictimai haqsızlığa məhkəm, ciddi etiraz forması kimi çıxış edir.

¹ Sən işdiqatlarında "Riyazül-qüds"ün tərcümə olduğu və Məhəmməd Bağır Moxlisin "Cilalül-üyun" kitabından sorbət faydalanma yolu ilə yazıldığı qeyd edilir (Bax: Məhsün Nəğəsoylu, A. Bakıxanovun "Riyazül-qüds" əsəri haqqında bəzi qeydlər, AMİ-A-nın Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası) 2004, №2, səh. 136-142).

Əsər girs (Dibacə) və sonluqdan haşqə on dörd bəlmədən — bəddən ibrət-dir. Hər bəlmədə bir əhvalat danışılır. Ayrı-ayrılıqda hərsi müstəqil, bütün, tamamlanmış dastan-həykət olan bu bəlmələr arasında daxili bir vəhdət vardır. A. Bakıxanov müxtəlif bəlmələrdə təsvir etdiyi əhvalatları vahid kompozisiyaya daxilində məhkəm əlaqələndirir. Əhvalatlar ardıcılıqla, bir-birinin davamı kimi verilərək biri-digərinə tamamlayır.

Mövzusu islami-Şərqi tarixindən alınmış "Riyazül-qüds"dən fərqli olaraq ədəbi "Kitabi-Əşğəriyyə" həkayəsində məvudə cəmiyyətdə baş verən hadisələr təsvir olunur. Əsər Qubada Əşğər Əhangərzadə adlı bir gəncə onun ruhani müəlliminin qızı arəsindəki sevgi macarasından bəhs edir. Ədib iki gəncin saf, təmiz məhəbbəti fonunda feodal-dini qaydalara, köhnəməli adət-ənənələrə, bütövlükdə mənovi əsarətə qarşı çıxır. Əsərin konfliktli məarifçiliq dünyagörüşünə uyğun olub, ömürü halda işiqlə qarənliq, qabaqçılıq, yeni əxlaqi fikirlərlə zülmət və çəhəlatın mübarizəsi üzərindədir. Onun bir qütbündə həkayənin baş qəhrəmanı Əşğər, o, bir qütbündə isə qəhrəmanın əhatə olunduğu cəmsixi mühih, bu mühihdə yaşayan köhnə düşüncəli adamlar — "firqeyi-eybuc və taifeyi-tonəcular" (eyib axtaranlar dostu və tənə edənlər tayfası) dayanır.

Əşğər hələ həyatın isti-soyuğunu görməyən, onun acısını, şirini dadmayan yeniyetmə bir gəncdir. O, həm daxilən, həm də zahirən gərkəmcə gözəldir, oxlaqlı və mərifətlidir. Qara gözələn, hündür qamətli, gülnar çəhrəsi, boynuna təkülən uzun siyah saçları, nəhayət, şirin danışığı, bülbül səsi kimi xoş əvəsi var. Əməkçi xalqın içərisindən çıxmış bu gənci müəllif nəcih meyillərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təmsiləti kimi göstərir.

Dəmirçi oğlu Əşğər dini cəmlərə yiyələnək üçün evinə gedib-gəldiyi mərsiyədən təkcə təbiət cəmlərini (A. Bakıxanovda: "əlmi-əbdən") yox, həm də həyat dərsələrini öyrənməyə çəlişir. Gətirdikə müəllimə və onun səmimi ailəsinə isnişən gəncə müəllimin gözəl qızı bir-birini sevməyə başlayır. Lakin bu zaman mərsiyədən ölüv və gəncin saf, təmiz məhəbbətinə pis gözələ bəxən məhəllə adamları Əşğərin sevgiliyə ilə görüşməsinə imkan vermirlər. Məncələrin aradan qaldırmaq üçün Əşğər bəzi tədbirlər görüb, səylər göstərsə də bunlar səmərəsiz qalır. Moşuqə, pis adamların tənosindən uzaqlaşmaq və təskinlik tapmaq üçün sevgiliyə ilə vidaləşib səforə çıxır. Bu ayrılıq Əşğəri daha da üzür. O, iztirabdan zoifoluyur, saralıb-səlarəq xəstəlikinə və tamam üzülərək yurgən-dəşəyə düşür.

Sevgiliyə səfordən qayıtdıqdan sonra bir qədər dirçələ də bədxahları qarşı açıq mübarizə apara bilməyib bəddən ümidsizləşir. Buna baxmayaraq, əsər nəkiş bir sonluqla qurtarır: uzun məşuqətlərdən sonra Əşğər yuxuda sevgiliyənin atası ilə, ölmüş müəllimi ilə görüşür. O, qızını Əşğərə verdiyini bildirir, "bundan sonra mənim məlim və oyalım səmə məxsusdur" — deyir. Əşğər yuxudan ayılan kimi yoldaşlarının yanına qaçır, əhvalatı onlara danışır. Yoldaşları

onun yuxusunu mohabbətinin uğurlu qurtaracağını bildiren bir əlamət kimi yozulur. Əsgər buna inanıb tezliklə öz sevgilisinə qovuşacağına ümid bəsləyir.

Hekayədə Əsgərin sevgilisi də zamanının ədalətsizliyindən, bədxah adamların bəhtanlarından özah çəkən insanların nümayəndəsi kimi göstərilir. Atasının vəfatından sonra köməkəz, arxasız qalan bu qız Əsgərin simasında özünə gözəl sevgili, dost, simsar və arxa tapır. Lakin məhəllə adamları onun da xoşbəxtliyinə maneə törədir. İztirab, üzüntü çəkəsinə səbəb olurlar. O da Əsgərlə arxayın görüşmək, ailə qurmaq üçün tədbir görmək, maneələri aradan qaldırmaq istəyir. Əks tərəfin güclü olduğunu gördükdə isə gah tələdən, bəhtədən şikayətlənir, gah da bədxah adamları lanətləyərək, nicatı yaşadığı yeri dəyişməklə onlardan uzaqlaşmaqda gürür. O, bir müddət qürbət ellərdə gözib, yenidən doğma şəhərə qayıdır. Yul کنارında durub onu gözləyən Əsgərlə böyük sevincə, məhribanlıqla görüşür, həl-əhval tutur. Əsgərin saralıb-solduğunu gördəndə höyəcənlər, onun xəstəliyinin səbəbini soruşur. Pis adamları iftira, yenicən doğma şəhərə qayıdır. Yul کنارında durub onu gözləyən Əsgərlə böyük sevincə, məhribanlıqla görüşür, həl-əhval tutur. Əsgərin saralıb-solduğunu gördəndə höyəcənlər, onun xəstəliyinin səbəbini soruşur. Pis adamları iftira, yenicən doğma şəhərə qayıdır. Yul کنارında durub onu gözləyən Əsgərlə böyük sevincə, məhribanlıqla görüşür, həl-əhval tutur. Əsgərin saralıb-solduğunu gördəndə höyəcənlər, onun xəstəliyinin səbəbini soruşur. Pis adamları iftira, yenicən doğma şəhərə qayıdır.

Hekayə məarifçi yazıçıların əsərlərində tez-tez təsadüf olunan "xoşbəxt sənliq"lə bitir və bu sənliq ədəbi irəli sürdüylü ideyanın qəbəri ifadəsinə çevrilərək, sağlam əglin, mənavi-əxlaqi tənizliyin, sədəqi və doğruculuğun əvəmlıq, cəhəlat, bəhtan, oqlı naqışlıq və eybəcərlik üzərində tənənsə kimi mənəlanir. Müəllif qəhrəmanlarının sevgi məcaralarını nağil edib qurtarıdandan sonra onların yaxın zamanlarda bir-birini qovuşacağına ümid bəslədiyini bildirir və hekayəni Allaha dua sociyyəll misralarla tamamlayır.

"Kitabi-Əsgəriyyə" kimi İsmayıl boy Qutaşqının "Rəşid boy və Soadət xanım" əsəri də məhəbbət mövzusunda yazılmış və məarifçilik ideallarını əks etdirir. İlk dəfə 1835-ci ildə Varsavada fransız dilində nəşr olunan bu sentimental rəhli hekayədə məşəq və monoviyədəki geriliyə, köhnəlik qalıqlarına qarşı çitirətili məarifçi etirazları aydın ifadə olunur. Özü də bu xüsusiyyət "Rəşid boy və Soadət xanım" in tokmə mövzusunda, ideya-mozmun planında yox, həddi təxəmmüsində də aşkar görünür.

Hekayənin mənavi-əxlaqi mözmun daşıyan konfliktli yazıçının məarifçilik ideali ilə cəmiyyətdəki köhnəlik adətərlər arasında davam edir. İ.Qutaşqınli özünü yeni insan, yeni ictimai münasibətlər haqında arzularını böyük bir samimiyətlə yaratdığı baş obrazları — Rəşid boyla Soadət xanımın simasında ümmiləşdirir. Azərbaycan zadəganlarının qəbəçli nümayəndələri içərisindən çıxıb, əsrin mütərəqqi fikirləri ilə torbiyələndən Rəşid boy yeniyetmə yaşlarından vuruş meydanlarında olmuş, qəçəçliq və igidlikləri ilə həmvətənləri arasında dərin hörmət qazanmışdır. O, gücsüzlorə, darda qalanlara yardım uli uzadır, tez-tez silahla sənərləq vələninə çapıb-talayən, əkinçiləri incidən quldurlarla vuruşur, onların yuvalarını tar-mar edir. Rəşid boy eyni zamanda Şorq ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir ziyalıdır. O, Firdovsinin "Şahnamə" əsərini, başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fərs qəzəllərini oxumağı çox

sevir. Onun on böyük arzusu "bütün məşur igidlərə qalib gəlmək və bütün zoiflorə, yoxsullara kömək etməkdir".

Yazıçının məarifçi ideali Rəşid boyın ailə qurmaq məsələsinə münasibətində daha qəbəriq təzahür edir. Üzeyir boy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" komediyasında da göstəriləyimi kimi tə XX əsrin əvvəllərinə qədər Rəşid boyın vələndən gəncilərin evlənməkdən, gələcək nəsəllərini gərib seçməsi müskül bir iş idi. Buna baxmayaraq, Qutaşqının qəhrəmanı ailə qurmaq istədiyiyi qız mütəloq gərmək, yaxından tanımaq istəyir. Çünki Rəşid boyu gərib ərvad əri "ürəkdən səvon bir həyat yoldaşı" olmalıdır.

Bələliklə, Rəşid boy öz dövri üçün çox mühüm, ciddi, aktual bir məsələ irəli sürür. O, "islām Şorqında yüz illərdən bəri hökm sürən qadın əlvəri, kərkəranə və niəcubəri izdivac məsələsi əleyhinə çıxaraq, kişi ilə qadın hüququnun bərabərliyini təbliğ edir, əzad sevgi, əzad intixab, qarşılıqlı məhəbbət məsələsinə meydan atır" və bunu "qadın hüquqsuzluğunun ortadan qaldırılması, ailə həyatının saqlanması, ailə fəlakətlərinin yox edilməsi və gələcək nəsəl düzgün inkişafı" ilə əlaqələndirir.¹

Rəşid boy əməllərində səmimi, niyyətinin gəzəlliyinə ürəkənd inanan bir gəncdir. O, sevgi münasibətlərində təmiz, alicənar, nəzakətli, eyni zamanda, qətiyyətli və əzmkəndir. Qarşısına çıxan mənəcərlər onu qərxudub əqədsindən döndərmir. Əksinə, sevgisizliyin başqa bir adama verildiyini eşidəndə qəçəçliq gəxtərib özü əzad edir.

Yazıçı öz qəhrəmanının məarifçi əhval-ruhiyyəsini, xəlqa yaxınlığını və demokratiyasını onun nəkəri Əzizlə münasibətlərində də əks etdirir. Bələ ki, onların arasında nəinki ağa-nökər münasibətləri, ictimai mənşə fərqi hiss ələnəlmir, əksinə, Rəşid boy un çətin ənlərdə Əzizlə mələhəbbətlişib, sūzələrinə qulaq asır, köməyinə arxələnir. Bu cəhət onun nitqində, xüsusilə Əzizlə müərciətlərində daha aydın görünür. Rəşid boy bütün situasiyalarda Əzizlə müərciət ədərkən on məhribən, on səmimi sözlər işlədir: "Münim vəfəli yoldaşım", "Mənim sevimli Əzizim" "Mənim sadiq sirdaşım" və s. Bütün bunlar göstərir ki, onlar bir-birini ürəkənd səvon, bir-birilə homdərd, sirdaş olan iki səmimi dostdur.

Ümmiyyətlə, hekayədə kondli-mülkədar, ağa-nökər, vətə-yoxsul münasibətlərinin təsvirinə əsas gələnir. Burada yalnız haqlı və haqsız, güclü və zoif, ədələtlü və zalım adəmlər var. Bunun səbəbi, görünür, odur ki, Qərb və rus məarifçilərinəndən təsiləndən, onlardan yaradıcılıqla bəhələndən İ.Qutaşqınli təxəndəyü məsələləri sifli müddədən deyil, liberal zadəgan məarifçiliyi baxımından qiyətəndir. İctimai ziddiyyətlərin xeyirə sor, yaxşı ilə pis arasında

¹ İsmayıl boy Qutaşqınli. Rəşid boy və Soadət xanım. "AKÖK". VIII cild. Bakı, 1988, səh.542.

² H.Əfəndiyev. Azərbaycan nəsrinin inkişaf tarixindən. Bakı, 1963, səh.129-130.

konflikt kimi verilməsi də buradan irəli gəlir. Rəşid boyın iki on mühüm arzusundan biri budur: "Bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək"¹. O, quldurların yuvasını həm də ona görə dağıdır ki, onlar əkinçiləri, zəhmət adamlarını incidir, onlara əziyyət verirlər.

Nəhayət, hekayədə öz rəqibinə ağılı gücü ilə, "qan tökməmiş", təhdirlə qalib gəlmək istəyən Rəşid boyın son dərnəc insanpərvər bir gənc kimi təsvir olunması da müəllifin məarifçi mövqədə dayandığını göstərən yaxşı bir sübütür. Səadət qaçınılıqdan sonra qozoblanmış Kərim xana qarşı gürdüyü tədbirlər onun humanizmini əks etdirən səciyyəvi hadisələrdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrində, o cümlədən, "Rəşid boy və Səadət xanım" hekayəsində quldurların mühüm və önəmliyyətli məsələlərdən biri də qadın azadlığı məsələsidir. Bu, həm Bakıxanovun, həm də Qutqaşının əsərində cəmiyyətin əsas problemlərindən biri kimi qoyulur. azad sevgi, qarşılıq məhəbbət, qadın hüquqsuzluğundan aradan qaldırılması, ailənin yeni prinsiplərlə qurulması, gənc nəslin düzgün tərbiyəsi və inkişafı problemləri ilə əlaqələndirilir. Hər iki yazıçının qadın qəhrəmanı daxilinə toziz. saf, yüksək oxlaqlıdır. Onların ikisi də azad yaşamaq, qarşılıq məhəbbətə əsasında ailə qurmaq istəyir, bundan ötrü yaşadıkları qaranlıq mühitin bədxah qüvvələrinə qarşı çıxmaları olurlar. Lakin Səadət xanım mərsiyəxan qızı ilə müqayisədə daha dolğun surətdir. I.Qutqaşının onun simasında yeni yaranmaqda olan açıqfikirli gəncliyin nəciə, insani xüsusiyyətlərini canlandırdır.

Səadət xanım köhnə moişə qaydalına, vaxtı keçmiş adətələri etiraz edən yeni meylli bir qızıdır. Valideynləri onu tanımadığı bir adama ərə verərək Səadət xanım etiraz edib deyir: "Bu yaxın zamanda mən öz necəbəti və sərvəti ilə məğnür olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətində bələd deyiləm, bələkə o, heç mənə sevmir. Ah! Elo bir uşağa ərə gəlməkdənsə, mən daim anamın və sənin yanında yaşamağı no qədər xoş bir səadət hesab edirdim. Elo bir adam məndən no məhəbbət, no do həssas bir könül uma bilməz"². Səadət xanım ondan çox-çox kiçik olan və ürəyini yatmayan Əsgər ağaya ərə verilməsi hərədə anasının və yaxın qohumlarının qərarını dəyişərək Rəşid boyə ailo qurur. Heç şübhəsiz, bu zamanına görə mütorəqqi, cəsarətli hərəkət idi və bir daha I.Qutqaşının demokratik meylli yazıçı olduğunu göstərir.

Hekayənin ideya-bədii dəyər, müəllifin məarifçi mövqeyi bir də bundadır ki, orada səhv edənlər, yarımların öz qəhbətlərini başa düşərək, başqılardan ibarət gütlür, günahlarını etiraz etməli olurlar. Məsələn, oğlu Əsgər ağani evləndirərkən heç kəsin rəyini soruşmayan Kərim xan səhvini başa düşəndən sonra Rəşid boyın alicənablığı qarşısında baş əyərək onun əlçisinə deyir: "Mən Rəşid boyın, Səadət xanımın və hətta oğlumun yanında günahkaram. Çünki

mən oğlum özündən ikiqat yaxşı bir qızla evləndirmək niyyətində düşdüəm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən seçilmişdir. Bu saat gedib ağana söylərsən ki, mən onunla bənişirəm, çünki mənə göz dikdiyim bir oğlumdan mənə daim məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmağı təklif edir"³.

Bələliklə, əsərdə müsbət qəhrəmanların gözəl, nümunəvi hərəkəti ilə pis adamlara təsir göstərilməsi, onlara mənəvi səliqə aşılması, çirkin, qorxulu niyyətlərdən çökindirilməsi də məarifçi müəllifin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Həm Rəşid boy, həm Səadət xanım, həm do onların yaxınlıq və dostluq ediyi Əziz, Mərdən və Şahəm kimi adamlar özlərinin insanpərvər fəaliyyətləri ilə mühitlərindəki qaranlıqları yarı, cəmiyyətin zıyalanmasına nail olurlar.

Həm "Riyazül-qüds" və "Kitabi-Əsgəriyyə", həm də "Rəşid boy və Səadət xanım" əsərləri bədii keyfiyyətlərinə görə do maraqlı nəsr nümunələrində, Doğrudur, A. Bakıxanovun əsərlərini dili çətindir. Həm "Riyazül-qüds"ün, həm də "Kitabi-Əsgəriyyə"nin leksikasında çoxlu ərəb-fars sözlərinin, mürəkkəb tərkiblərin işlənməsi onların dilini xeyli qəlizləşdirmişdir. "Rəşid boy və Səadət xanım" isa fransız dilində yazılmışdır. Buna bəməyaraq, hər üç əsərdə hadisələr təbii inkişaf etdirilir və bir-birini tamamlayır. Süjət ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü, surətlərin psixoloji anların sanətkarlıqla təqdimi—bu əsərlərin əsas bədii məziyyətləridir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan nəsi dil-üslub və janr baxımından daha da çəşidənir. İlk dəstən-roman və hekayələrdən sonra A. Bakıxanovun "Nəsiətlər", M.Ş. Vəzehin "Hikmətlər və nəsiətlər" adlı əsərləri meydana gəlir. Əsrin ortalarında iso görkəmli pədaqoq və şair Mirzə Şəfi Vəzehin məzhəbə və hekayət janrlarında yazdığı mənsur əsərləri "Kitabi-türki" dərslərində çox olunur.⁴ Bu əsərlər yeni dövərin tələblərindən meydana gəlmişdir: tozo açılan məktəblərdə istifadə olunmaq üçün hazırlanan dərsləklə pədaqoji-didaktik prinsiplərə uyğun sədo, yığcam nəsr əsərləri lazım idi. Bələ hətciyənlər məarifpərvər sənətkərlərin özləri ödəyirdilər. A. Bakıxanov yazırdı: "Mən nə qədər axtardımisa, uşaqların təlimi üçün elo bir kitab tap bilmədim ki, o, asan anlaşılın bir dil ilə onların oxlaq gözəlliyinə dolalot etsin. Bəzi işləməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşlıq ibarətlərlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərək edo bilmirlər. Bəzi kitablar iso o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir... Buna görə həcridən 1252-ci il keçən zamanda "Nosəyeh" adlı aydın və sədo anlaşılın müxtəsər bir kitab yazdım. Qüdrətli Allahın köməyində ümid edirik ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə gətirdikə daha ertək təsir etsin"⁵.

¹ İsmayıl boy Qutqaşını. Güstərtilən əsəri, səh. 560.

² Bax: Kitabi-türki. Tiflis, 1272 (h.).

³ Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1973, səh. 351.

¹ İsmayıl boy Qutqaşını. Güstərtilən əsəri, səh. 542.

² Yəni orada, səh. 547.

Belo xeyirxah moqsodla yazılmış "Nosihotlor" dorin humanist mozmun daşıyır. Qısa, yıqcam formada söyölon homin nosihotloro Şorq müdrikliliyinin ümumbəşəri ruhu aydın duyulur. Yaxın və Orta Şorq hədii-fəlsəfi fikrinin ünvanımız ononolorini davam etdirən odib müasirlorini şorvflə yaşamağa, monali ömür sürməyə, aliconab, xeyirxah olmağa çağırır. Onun nosihotlorindo hom- çinin elmin, biliyin faydası, böyüklərə hörmət, zohməto məhəbbət, qanunlara riayət, dostluq və yoldaşlıq qaydaları haqqında ibrotamiz fikirlər vardır ki, bu gün də gözəl və monali səslənir:

— Hər kəs vofizfodo, elmdo və yaqda səndon böyüksə, ona hürmət elo, ta ki, səndon kiçiklər do sənə hürmət etsinlər.

— Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənin bu xasiyyotini bilərsə, doğru sözüno də inanmaz.

— Hər kəs başqasının eybini açib sənə desə, ondən uzaq ol. Çünki o, sənin də eybini haşqasına söyləyər.

— Tənbellikdən qorx, çünki o, bütün eyiblərdən daha pisdir.

— Bil ki, təvəzökar və şirindilli adamin dostları çox olar.

— Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövül yoxdur. Çünki onlar homişo sənənlə olar və heç kəs onları sənindən ala bilməz və s.

A. Bakıxanovun əsəri kimi M.Ş. Vəzehin "Hikmətlər və nosihotlor"i də Yaxın Şorq ədəbiyyatını əxlaqi-didaktik ənənələrno osaslandır. Onun əsas məzmunu müəllifin öz çağdaşlarına ünvanladığı torbiyovı tövsiyələrdən ibarətdir. Böyük həyatı haqqıqətləri, əxlaqi-torbiyovı düşüncələri, həyatda dəfəllərlo yoxlanılmış, sınaqdan keçirilmiş dolğun, monali fikirləri ifadə edən bu tövsiyələr insanlara humanizmə ideyaları, əzadlıq, xalqa, omoyə dorin məhəbbət, dostluq, ədalət, mürdlik kimi gözəl mənavi keyfiyyətlər aşıləyır, onları qurub-yaratmağa, həyatda ayıq olmağa və monali yaşamağa çağırır. Bu nosihotlorədə dostluq, məhrəbanlıq, somimilik, qayğıkeşlik, doğruluq, ədalət, insanpərvorlik kimi yüksək mənavi keyfiyyətlər torif-təqdirdə olunur, oksinə, yalan, kin, ədəvət, səhvət, paxıllıq, hərəm, zalımlıq, təmənəkərlik, qosbəkərlik və s. insənə yərəşməyən monli xüsusiyyətlər pislinir.

Həyatın monasını, yaşamağın gözəlliyini hünordə, xalqa, vətəno xidmətdə görən şair adamları pis xüsusiyyətlərdən, bəd hərəkətlərdən çəkinməyə, insənə ucaldın, nöcibəşərdən əməllər görməyə çağırır. O, gerilik, fanatizm, əvamlıq və nədanlığını hökm sürdüycü fəvcalizm comiyətdönən insanların monəviyyatında omələ gələcək çirkin çitraslara – zinetçilik, şöhrətpərəstlik, zülmkərlik, qəybat, təmənəkərlik və uğurluğa qarşı çıxır, çağdaşlarına halal, güzəntox, səbərli, tədbirli və güzəntox olmağı məsləhət bilir: "Lal dil yaxşıdır yalanlı dildir; Yatanın oyaqdən xəbəri olmaız, Kim çox danışır, çox sürüşür; Fəqirlik yaxşıdır hərəm dövüləllikdən və kəstəhlik xoşdur zülməndən; Evdən irəli qonşunu axtar və yoldan

irəli yoldaşım; Səbirsiz foqır yağsız çirəq kimidir; Dünyanın və malin dostluğunu hamı xotaların başdır; Diri it ölü aslandıən yaxşıdır; Yaxşıliq eyleyən kişi dirdir, ərgəci ölmüş ola" və s.¹

Mozmunca müxtəlif səhələri əhatə edən "Hikmətlər və nosihotlor" əsərində elmin səmərəsi, ağılın rolu, alimin böyüklüyünə dair fikirlər, habelə nədanlığın və savadsızlığın tonqidi xüsusi yer tutur. "Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çəliş, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir" – deyən A. Bakıxanov kimi Vəzeh də alimin bir gününü cəhəlin bütün ömründən qiymətli, ağıllı düşməni cəhəl dostdan üstün sayır. Maarifpərvər şair insən monəviyyatını alçaldən xəbərlik, kin, küdürot, acıq kimi antihumanist sifətlərin comiyətdə fayda, xeyir deyil, pəşmənçilik, zərər, məyusluq gotrdiyini dənə-dənə qeyd edir. O, xüsusən bildirir ki, acıqlı olanda insən otfərəndəki hədəsləri yaxşı sorf-nəzər də bilmədiyindən düzgün, haqlı qənaətə gələ bilmir, hər şey nəticə çıxardır. Vəzeh deyir: "Acığın əvvəli dolıqdır, axır pəşmənçilik; Hov kəsin havası oqlına qalıbdır, həlak olur; Həlimlik bilinməz acıq vaxtı; Özüno xalqdan sayma, nə qədər ki, acığın özünə qalıbdır; qüvvətli o kişidir ki, öz acığına qalıbdır"².

"Kitabi-türki"³ dorilyində XIX əsr Azərbaycan bədii nəsinin başqa nümunələri də çəp olunmuşdur. Bir qismini klassik Şorq ədəbiyyatından sərbəst torcümə və təbdil, bir qismini də Azərbaycan folklorundan istifadə yolu ilə yazılmış və tədqiqatçılardan "fərs və ərəbcədən torcümə olunmuş moqəlolər", "monsurs miniatür", "miniatür hekəyo" adlandırıldıqları homin nümunələrini bir hissəsini müəllifin özü "Mozhəkələr"⁴, digər hissəsini "Həkəyotlor", üçüncü hissəsini isə "Tomsillər" başlıq altında təqdim etmişdir.

Xalq nəğəllərinə məxsus epik təhkiyə-söyləmə torzi, folklor-məvəyat üslubu, sado ənaşlıqlı dil, aydın nitq, doğma qrammatik quruluş, canlı hədii intonasiya, yıqcamlıq, konkretlik – "Kitabi-türki" doki nəsr nümunələrini onlardan əvvəlki və sonrakı povest və romanların fərqləndirən əsərcomiyəvi bədii-estetik moziyyətlərdir. Sonralar bu məziyyətlər S. Ə. Şirvani və M. M. Şükühinin nədirlərində davam etdirilmişdir.

¹ Mirzo Şəfi Vəzeh. Hikmətlər və nosihotlor. "AKOK", VIII cild. Bakı, 1988, səh. 414-420

² Zaman Əşğorli. M.Ş. Vəzehin hikmət və nosibəlləri. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 17 oktyabr 1986, №84

³ A. Məmmədov. Azərbaycan ədəbiyyatında hekəyo. H.Zərdabi ad. DPl-nin nəşri, 1970, səh. 22; yəno onun: Azərbaycan hekəyosı. Bakı, 1984, səh. 14-20; A. Bayramov. Mirzo Şəfi Vəzehin ədəbi irsi. Bakı, 1980, səh. 79-80.

⁴ Mozhukə Yaxın və Orta Şorq ədəbiyyatında kiçik həcmli monsur osərdir. Mayasında gülüş-yumor dayanır, hom forma, hom də mozmun baxımından şifahi xalq ədəbiyyatındakı lotifələri xatırladır. Onların başlıca gülüş hədəfi əvamlıq, mədəni gerilik, mənavi yoxsallıq, təbliğ etdiyi fikir-ideya isə əxlaqi təmizlik və gözəllikdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin inkişafında yeni mərhələ M.F. Axundzadənin fəaliyyəti ilə başlanır. Milli bədi və ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə məarifçilik hərəkatının ideya ilhamçısı, böyük filosof, mütəfəkkir yazıçı, birinci dramaturq kimi şöhrətə nail Mirza Fətəli ədəbiyyat tarixində bir də yeni nəsrin banisi kimi məşhurlaşır. Məhz "Aldanmış kəvəkib" özündən övvəlki nəsr nümunələrindən tamamilə fərqli təzə bədiəyə dəyər, estetik məziyyəti kəsb edir və bütövlükdə Azərbaycan nəsrini özündə Qərb kontekstində dəhşətli orijinal bədiəyə təfəkkür hadisəsinə çevirir. Bu əsər yazmaqda Mirza Fətəli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərqdə bədiənin inkişafına yem "ardıcıl realist istiqamət verir" və bu istiqamət uzun müddət milli nəsrin "bilavasitə zəminini, on yaxşı ideya-bədiə başlanğıcı olaraq qalır"¹.

İnsanın sosial, mədəni, milli, şəxsi azadlıq hüquqları və bu hüquqların ödənilməsinə xalqın rolu barədə məarifçi fikir və ideya bu əsərdə daha geniş miqyasda və realist boyalarla ifadə olunur. Xalqın siyasi-mədəni azadlığı, xoşbəxtliyi şahın hökmdarın yox, onun öz əlindədir. Əxlaqı-milliyət və sosial-siyasi yetkinlikdən uzaq "bəstəni və elm sahibi" olmayan avam xalqı ideal şah da azadlığı və xoşbəxtliyə qovuşdura bilmir. İdeal cəmiyyəti yaratmaq üçün adil hökmdardan əvvəl "bəstəni və elm sahibi" olmuş xalq lazımdır!

Bu ideya əsərdə quru nəsihət, yorucu moza formasında deyil, yüksək bədiə ləvhələrlə canlandırılır. Yazıçı bir tərəfdən Şərq istibdad üsuli-idarəsinin despotizmə əsaslanan siyasi eynəcörlüklərini, keçmiş vəzirlərin və dövlət başçıların ağılsızlığını, ikinci tərəfdən isə hominin despotizmi və ağılsızlığı normallığı kimi qəbul edən xalqın və kəllənin cahilliyini və avanlığını gülsü-üşə hədəfinə çevirməklə gələcək nəsillərə ibarət verir. O, tənqid yolu ilə inkar etdiyi siyasi quruluşun eynəcörlülərini bədiə surətlərinin təmsalində oyanılaşdıraraq tarixi əhvalatı müasir həyatla, mütəfəkkir real hadisələrlə, personajları qaynaqlardakı məlumatla ehtəzə çətinləşdirir ki, oxucu tarixdə bu günü, bu gündə isə tarixi görməyə cətinləşir.

Povestdə əsas tənqid hədəfi Şah Abbasdır. O, nədən, qabiliyyətsiz bir padşahdır. Ölkənin müqəddəti, əhəlinin qayğıları ilə maraqlanmayıb, günlərini eyni-ışratla keçirir. Şahın bacarıqsızlığı və təqsiri əzəmətli İran dövləti ağır bir vəziyyətə düşmüşdür: ticarət pozulmuş, körpülər, karvansaralar uçulub dağılmış, kondilər, şöhrət viran olmuşdur. Ölkənin hər yerində nədən, ədalətsiz, rüşvətçər dövlət məmurları əhəliyə zülm edir, onu soyub-talayır.

Şah Abbas rəhmsiz, qəddar bir dövlət başçısıdır. O, hakimiyyəti altında saxlamaq üçün hər cür zülmə və ədalətsizliyə yol verir: insanları dar ağacına

çəkir, onları saqqaladırlıb qala qapısından asdırır. Qəddar şah, hətta öz övladlarını belə cəzalandırmaqdan çəkinmir; oğlanlarından birini öldürür, ikisini gözünü çıxardır.

Şah Abbas, eyni zamanda, nədən bir hökmdardır. O, öz ötrafına yaltaq, riyakar adamları toplamış, ölkənin idarə işlərini bacarıqsız şəxslərə tapşırırmışdır. İkiüzlü saray xadimləri - vəzirlər, mollabaşılar, münəccimlər əhəlinin sosial-iqtisadi durumunu yaxşılaşdırmaqdan ötrü çalışmaq əvəzinə, öz rütbələrini əllərində saxlamaq üçün şahı yaltaqları, onun qəddar hərəkətlərinə bəstə qazandırlar. Bunun nəticəsində ölkə əhəlisinin maddi yaşayış tərzini gətirib çıxarırlar, insanlar dilonçə vəziyyətinə düşürlər. Şah xəzinəsinə tükənərək bəmboş qalır.

Yazıçı Şah Abbasın nədənlərini və eynəcörlülərindən əməqə qəddər onun saray xadimlərini tənqid edir. Ölkənin maliyyə işlərində rəhbərlik edən vəzir Mirzə Mühsün rüşvətçərliyi və qəhumbəzliyi, xəzinədar Mirzə Yəhya yaltaqçılığı və ikiüzlü olması, mollabaşı Axund Səməd paxıllığı və intiqamçılığı, münəccimbaşısı Mirzə Sədrəddin və onun ustası Məvləna Cəmaləddin mənsəpəporçılığı və qorxaqlığı ilə sənəcörlülərdir. Onların siyasi savadsızlığı, bacarıqsızlığı və gülüncüklüyü Sərdar Zəman xanın müdafiə tədbirlərinə münasibətlərində daha aydın görünür.

Ölkəni xarici işğalçılardan qorumaq üçün heç bir hərbi-döyüş taktikası olmayan Sərdar Zəman xan Osmanlı tayfası İrana hücum edərkən onların yolları kəsmək, hücumunu dayandırmaq üçün sərhəddə Azərbaycan qədr yolları, körpüləri dağıdır. Düşmənin əlinə heç nə keçməsin deyə kondillərin öklərini və mal-qaranı tələf etdirir. Sərkərdə bununla fəxr edir ki, yollar, körpülər xarabə qaldığından osmanlılar özləri elə topxana getirə bilməyib, Təbrizə yalnız atlı və piyadalarla daxil olublar. Əkin sahəsi dağıdıldı, mal-qara tələf edildiyi üçün onların əlinə heç nə keçmədi, buna görə də çərsiz qalır üç gündən sonra ac və zəif halda Təbrizdən çıxıb gətirdilər.

Zəman xanın sərdarlığı isə, müdafiə tədbirlərini övündən bəyənib tənqid edən İran hakimiyyəti belə qərar gəlirlər ki, ölkəni gələcəkdə müxtəlif xarici bəstəçilərdən qorumaq üçün orada əbədi işlər aparmaq, dağıdılmış yolları, körpüləri bərpa etmək lazımdır deyil. Yollar, körpülər, keçidlər bərpa vəziyyətdə saxlanılmaldır ki, düşmənlər hücum etdikdə qarət üçün onlara heç nə keçməsin.

Beləliklə, M.F. Axundzadə saray xadimlərinin işi, fəaliyyəti, düşüncəsi haqqında konkret şərhət açmaqda Şah Abbasın dövlət aparatının gülcünlüyünü, onun hakimiyyətinin başında duran adamların nədənlərini əks etdirir. Vəzir Mirzə Mühsün, Sərdar Zəman xan, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşısı Mirzə Sədrəddin kimi ali mənsəp sahibləri ümumi halda Şah Abbasın sənəcörlülüyünə xidmət edirlər.

¹ Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996, səh. 221.

Povestdə Şah Abbas hakimiyyətini, onun siyasi idarə sistemini qarşı Yusif Sorrac surətli qoyulur. Ədlinin iticini-maarifçilik ideallarını əks etdirən bu surətin həyat və fəaliyyəti əsərdə daha geniş və əhatəli təsvir olunmuş, hətta yazıçı povestini adını da onun adı ilə bağlamışdır: "Hekayəti-Yusif şah".

Ağıllı, uzaqgörən və ədalətli şah olan Yusif Sorrac diindər və mümin bir kəndli ailəsində böyümüşdür. Uşaqlığında atası onu ruhani etmək istəmiş, buna görə Qozvin şəhərində məktəbə qoyub oxudurmuşdur. Yusif Sorrac Qozvində məktəbi qurtardıqdan sonra İsfahanda və Kərbolada təhsil alıb dini elmləri öyrənmiş, lakin ruhanilərin oksoriyətinin kollektibiz olduğunu görüb "özümü onların zümrəsinə daxil etmək" fikrindən uzaqlaşmışdır. O, Homədəna gəlmiş Xəlil adlı bir ustanın yanında sorraclıq (nit yoharı düzəltmək) sənətini öyrənmiş, bundan sonra İsləmək üçün Qozvino qayıtmışdır.

Qozvində olarkən o, sadə, zohmətkə adamların dərin hörmətini qazanır. Dostları onu sevir, inanır və ondan məsləhət alırlar. Yusif qorxub-çəkinmədən hər yerdə öz fikrini açıq söyləyir. O, Şah Abbasın zülmkarlığını, dövlət məmurlarının özbaşınalığını, ruhanilərin fırıldaqçılığını zohmətkə kütllərə başa salır. Buna görə hakim tobaqolar, saray xadimləri Yusif Sorracı qətiyyətlə xoşlamır, ona nifrət edirlər. Məlləbəyi Axund Səməd onun haqqında deyir: "Bu şöhrət-Qozvində bir nəfər nəbəkət peyda olubdur ki, cəmi-ruyi-zəmində ondan müctərimlər və qətlə məstəliq bir kimsəyə tapılmaq; adına Yusif Sorrac deyirlər. Məlum deyil ki, harada təbriyət tapılıbdir. Ancaq bu vaxt şöhrət-Qozvində səkin olduğu üçün əcamir və dəbaşdan özünə mürid cəmi edib həmişə üləməyi-giramını və şüddəni-sənəti-qərarını zərbinə və zəmininə zəbəngüsadır... Bu məlum həmişə öz müridlərinə sarahətən zikr edib ki, guya üləməyi-giramı ovama fərib verirlər. Və bundan əlavə deyir ki, kəndkudandan tutmuş padşahadək küll ərəbi-mənəşib əhli-zəlmə və qünəttərdiqdirlər"¹.

Bu xüsusiyyətlərinə görə saray xadimləri Yusif Sorracə nifrət edir və onu Şah Abbasın əvəzinə taxt-tac sahibi seçirlər ki, ulduzlardan gələcək xətə ona düşsün. O, taxta çıxan kimi mülhimin islahat işləri aparır. Əvvəlcə rüşvətə, yaltaq, satqın vəzirləri saraydan qovub zindana saldırır. Onların vəzifəsini xalq içərisindən çıxmış ağıllı, namuslu adamlara tapşır. Münüccimbaş mənsübini dövlətə və millətə heç bir faydası olmadığı üçün tamam ləğv edir.

Yusif şah vilayət hakimiyyətinə tapşır ki, xalqə yaxşı rəftar etsinlər, öz şəxsi mənafeələrindən ötrü heç kəsi corimələməsinlər, nəhaq cəzə verməsinlər. O, hər vilayətə xüsusi baxıcılar göndərir ki, onlar xalqın yaşayış səviyyəsini, maddi vəziyyətini, ehtiyaclarını öyrətib şahə məlumat versinlər. Yusif şah məhkəmə işini yenidən qurur. Bütün vilayətlərin hakimiyyəti bildirir ki, onlar mühakiməni ədalətli aparınlar və əhalini var-yoxdan çıxarmasınlar.

Xalq ağır vergilərdən azad etmək və dövlət gəlirini nizama salmaq üçün Yusif şah yeni vergi qanunları elan edir. O, kəndlilərə və şəhər əhəlinə ilə bərabər, hakimi tobaqolardan – şahzadələrdən, tacirlərdən, ruhanilərdən də vergi alınması barədə qərar çıxardır. Vergilərin miqdarını azaldır: şəhər əhəlinə üçün gəlirlərinin ondan biri, kəndlilərə üçün isə iyirmidən biri miqdarında vergi qoyur. Dini vergiləri isə tamamilə aradan götürür.

Ölkəni abadlaşdırmaq, milləti maarifləndirmək üçün Yusif şah dağılmış yolları, körpüləri düzəltmək, karvanşahları tikdirmək, hər vilayətdə məktəblər, xostoxanalar açdırmaq barədə sərəncam verir, köhnə arab ocaqlarının təkmilləşdirilməsi fikrini sürür, susuz yerləri su çökündür, qocalara, yetunlərə, şəkəstə və korlara ianə verir. Qozvin şəhərinin küçələrini çirkəli saxladığı üçün vətənaş kəndkudalları vətəndən qovub, yerinə namuslu adamları toyin edir. Xiyabanların genişləndirilməsi və solhiyyə salınması haqda göstəriş verir.

Şahın sərəncamı ilə saray xorçları azaldılır, məhkəmə işləri üləmənin əlindən alınmış xüsusi dövlət hakimiyyətinə tapşırılır. Əhəlidən yığılan xüms ləğv edilir, məmurların kimsənin hədiyyə və peşqəş alması qadağan olunur. Qozvina və məmurlara məvacibin vaxtında çatdırılması barədə sərəncam verilir. Bununla da Yusif Sorracın iki həftəlik səhliş dövrü İran üçün "səadət oyyəmi" olur. Hər tərəfdə əhəlidən işləri başlanıb, solhiyyə-səhnam, ədalət, azadlıq görünür. Lakin həmişə zülm altında yaşayan əhali "yaxşı günə dözmür". Rəhmlilə padşahın himayəsində yaşamaq kütlə üçün çətin, kədərli olur. Əhəlinin bu əhval-rəhliyəsindən istifadə edən fitnəkarlar xalqı üsyana qaldırır Yusif Sorracı taxtdan salırlar.

Müəllif məarifsiz izanları ilə bu üləminə gülür; qəhqəhə çəkərək acı-acı gülür və bu gülüş öz məzmununa, məhiyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni bir estetik hadisə kimi səslənir. Onu növbəti orta əsrlərin Şərqi ədəbiyyatında milli folklorun gülləyi (məsələn, Molla Nəsrəddin gülüşü ilə), heç M. F. Axundzadənin özünün komediyalarında gülləyi də eyniləşdirilmək səhvidir. Yazıçının ədəbi irsinin ilk araşdırıcılarından olan A. Şaiq haqlı deyir ki, "Mirzə Fətəlinin əsərlərindəki gülüş bir-birdən fərqlidir. "Həci Qara"dakı gülüş "Aldanmış kovakib" də olan gülüşə bənzəməz. Birinci laibəli gəncin şux və istehlak, ikincisi isə təzə andan acı və yaxıncı qəhqəhə-lördür". Bu gülüş cəmiyyətin eybəcərliklərinə nifrət və qəzəb doğurur.

"Aldanmış kovakib" povestinin estetik gözəlliyini səciyələndirən və tamamilə yeni bir keyfiyyət də onun orijinal bədii strukturudur. Epik təhkiyə, hadisə və obrazlara münasibətə obyektivlik, həqiqətə istinad prinsipi, surətlərin səciyələndirilməsi açıq, birtəbə məsələlərin istifadəsi, mifik düşüncə ilə tarixi faktın məhkəmə sintezi zaman və məkan konkretliyi – bu əsərin yaddaqalan məziyyətləridir. Müəllifin irəliləyən məarifçi-rasionalist ideyanın

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı, 1987, səh. 216.

² Abdulla Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV cild, Bakı, 1977, səh. 333.

açılış süjetin bütün montajı inkişafında baş verir. İnsan surətləri yüksək sonotkarlıqla ümumiləşdirilir, xarakterlər, obrazların sosioloji onların hadisələrə münasibətlərində və danışıqlarında açılır.

Povestin fabulasını təşkil edən hadisələr silsiləsi ardıcıl və bir-biri ilə möhkəm əlaqədə təqdim edilir. Əhvalatların bir qismi Şah Abbas, ikinci qismi Yusif Sorracla bağlı cərəyan edir. Buna əsasən povestin fabulası iki hissəyə bölünür: birinci hissə Mirza Sadroddinin novruzdan on beş gün keçmiş ulduzların toqquşacağı və bu toqquşmadan ölkə padşahına xəbər toxunacağı barədə Şah Abbasa xəbər verməsi ilə başlayıb, hakimiyyət başına Yusif Sorracın gətirilməsi ilə tamamlanır. İkinci hissə isə mollabaşlı Axund Səmədin Yusif Sorrac haqqında məlumatı ilə başlayıb, fitnəkarların qiyamı noticəsində onun taxtdan salınması, itkin düşməsi və köhnə şahın öz yerinə qayıtması ilə sona çatır.

"Aldanmış kəvakib" povestinin dili qəliz və çətindir. Onun ləksik tərki-bində ərəb-fars sözləri, ifadə və birləşmələri çoxdur. Əsərdə hekayəçinin və personajların aksarıyotinin savadlı olması, saray mühitində yaşayış fəaliyyət göstərməsi onların danışıq – nitqini mürəkkəbləşdirir. Yazıçı povestin dilində homin mürəkkəb danışıq tərzini göstərməklə saray həyatının koloritini canlandırmış və surətləri tipikləşdirmişdir.¹ Bununla bərabər, orta əsrlərin nəsr dili ilə müqayisədə M.F. Axundzadənin əsərinin dilində – onun ləksikasasında və qrammatik quruluşunda müəyyən sadələşmə də müşahidə etmək mümkündür; xüsusilə Yusif Sorrac ilə bağlı epizodlarda cümlələr nisbətən qısa və yığcamdır.

Povest epik üslubda yazılmışdır, insan xarakterlərinin geniş əhvalatlar, hadisələr müstəvisində təqdimi onun üslubunun əlamətdar cəhətidir. Lakin əsərin bəzi epizodlarında, xüsusilə Şah Abbasın saray xadimləri ilə müşavirəsini təsvir edən səhifələrində müəyyən qədər dramatik çarxları da nəzərə çarpır; homin müşavirədə çıxış edən personajların nitqi monoloq sosiyyoludur. Ancaq bu xüsusiyyət povestdə epik vəsəti zəiflətmir, əksinə, təhkiyənin quruluşunu zənginləşdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində irihöcmli realist bədii nəsrin – povest janrının ilk, lakin dünya ədəbiyyatının kamil nümunələri sırasında dənizə bənzər, omevi olan "Aldanmış kəvakib" milli nəsrə möhkəm, uçulub-dağılmaz bir təməl olmaqla bərabər, onun gələcək yüksəliş istiqamətində də müəyyənləşdirmişdir. Povest özünün ideya-məzmun və bədii-sənəi keyfiyyətləri ilə XIX-XX əsrlərdə milli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Z.Marağay, M.Ə.Talıbov, S.Qənzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Norimanov kimi yazıçılar bu əsərdən bəhrələnməklə yəni bədii nəsr nümunələri yaratmışlar.

¹ H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963, səh.231-233; Nadir Məmmədov. M.F. Axundzadənin realizmi. Bakı, 1978, səh.210-226; Arif Məmmədov. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarımı). Bakı, 1990, səh.55-56.

XIX əsrin əvvəllərində və ortalarında olduğu kimi, sonlarında da bədii nəsrin baş ideya xəttini maarifçilik təşkil edirdi. 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, Seyid Əziz Şirvani, Məhəmməd Tağı Sidiqi, Rəşid bəy Əfəndiyev, Fəynəli bəy Sultanoğlu kimi maarifçilər yazıçılar xalq ədəbiyyatında, yaxud Şorq klassik şairlərinin əsərlərində mövcud olan həzr süjetlər əsasında bir sıra kiçik hekayələr yazıb öz dərslərinə daxil etmişdilər. "Kitabi-türki"dəki nəsr nümunələri kimi bu hekayə və nədirələrin də çoxu hazır süjet əsasında qələmə alınmış və ciddi oxlaqı-didaktik funksiyaya daşıyırdı. Məvzusu müxtəlif rəvayətlərdən, şahlardan, vəzirlərdən, müdrik adamlardan həyatından alınmış hu əsərlərdə müəlliflər insanı ucaltdan, şərəfləndirən keyfiyyətlərdən səhbat açır, uşaqları və gəncləri homin keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırırdılar.¹

90-cı illərdə isə bədii nəsr tənqidi yeni məzmununda və formada doğuldu. Bu dövrün nəsrində iki üslubi istiqamət aparıcı mövqə qazandı: birinci bədii, ikinci isə folsefi-publistik üslub idi. Bu üslublardan hər ikisi öz mayasını M.F. Axundzadənin yaradıcılığında aldı: birincisi, "Aldanmış kəvakib"dən, ikincisi isə "Komalüddövlə məktubları"ndan. Birinci istiqaməti Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Qənzadə, ikinci istiqaməti Mirzə Əbdürrəhım Talıbov və Zeynalabdin Mərağay təmsil edirdilər. Onların fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında "Kitab yüklü çəşək", "Soyahotnəmeyi-İbrahim bəy", "Danabəş kondinin əhvalatları", "Bahadır və Sona", "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" kimi müasir tipli roman, povest nümunələri yarandı.

Bu əsərlərdə həyat geniş planda, real bədii lövhələrdə və canlı xarakterlə təqdim olunurdu. Obrazlar yüksək soviyyədə tipikləşdirilir, onların zəhni fəaliyyətləri ilə bərabər, daxili-psixoloji əlamətləri də öz bədii ifadəsini tapırdı. Bəli maraqlı əsərlərdən biri Mirzə Əbdürrəhım Talıbovun "Kitab yüklü çəşək" romanıdır.

Əsərin müəllifi M.Ə.Talıbov 1834-cü ildə Təbriz şəhərində dülgər ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra şəxsi mətəli yolu ilə biliyini artırmışdır. Gənç yaşlarında xalq ədəbiyyatına qoşulmuş, din xadimlərini və hakim dairələri tənqid etmişdir. Buna görə ruhanilər onu kafir adlandırmış və Talıbov doğma vətəndə yaşaya bilməyib, Teymurxanşuraya köçməyi məcbur olmuşdur. O, Rusiyanın şəhərlərini gəzmiş, sonra İstanbula, Məkkəyə, Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərinə soyaht etmiş, nəhayət, 1911-ci ildə Teymurxanşurada dünyasını dəyişmiş, orada dəfn olunmuşdur.²

¹ Keyrulla Məmmədov. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı, 1987, səh.189-191.

² Mirzə Mənafi, Mirzə Əbdürrəhım Talıbov. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1977.

Yazıcının fars dilində zəngin bədii və publisistik irsi qalmışdır. Onun alleqorik üslubda yazılmış "Kitab yüklü eşşək" romanı əxlaqi-tərbiyəvi əsərlər. Orada təsvir olunan əhvalatların mərkəzində Çoşsa dayanır. O, adamların danışıqını başa düşür, onlar kimi fikirləşir. Öz sahiblərinin hərəkətlərini təhlil edir, qiymətləndirir.

Ədib cəmiyyətdəki kəsirləri alleqorik üsullarla tonqid edir. Çoşsa cəmiyyət haqqında və cəmiyyətdə gördüklərini danışır. Özü də cəmiyyət üzvünə – məhraban ağası Mirzo Cəfəri danışır. O, adamların heyvanlara münasibətindən, xüsusilə sahiblərinin eşşəklərə rəftarından olduqca narazidir. Çünki sahibləri onlara "təhqiramiz gözə baxır", "şüursuz heyvan" hesab edirlər. Halbuki Çoşsağa görə uzunqulaqlar da xeyirxah, sədaqətli, "zövq və idrakda rütbələri olan" inco vücudlu heyvanlardır.

Əsərin ideyası nadanlığın, ağılsızlığın tonqididir. Ə.Talibov zalımlıq, qəddarlıq, sədaqətsizlik, unutanlıq kimi əxlaqi kəsirləri qotiyətlə pisləyərək müasirlərini daxili tozizliyə, monəvi ucalığı, ədəbli, morifətli olmağa çağırır: "İnsanlara vacibdir ki, bir-birina hörmət bəsləsinlər. Yəni birindən məhbəbbət gördükdə ona hörmət və minnətdarlıq etsinlər. Ədəbli o adamdır ki, heç vaxt bəşbəzəqliq və şişirdilmiş təriflər işlətmək fikrinə olmasın; hiyləgərlik əvəzinə özüno gözəl xasiyyət və xoşagəlan əxlaq aşılamaqla başqalarının məhbəbbətini və rəğbətini qazansın; qəlbini kin-küdurət və pisləklərdən tozizləsin; lovğalıq və tokəbbür üzündən öz həmcinsini incitməsin"¹.

Əsərdən çıxan əxlaqi tövsiyə budur ki, insanları pis əməllərdən yalnız xeyirxahlıq yolu ilə çəkəndirmək olar. Zülmkarlıq, ədalətsizlik başqalarında həmişə intiqam, ədavət, qisas duyğuları oyadır. Çoşsa da başqalarında zülm, ədalətsizlik görəndə qeyzlanır, intiqam duyğuları əksər. Əksinə, məhrabanlıq, ədalət görəndə yumşalır, xeyirxahlıq etmək istəyir. O, yaxşılığa yaxşılıq, yamanlığa yamanlıq göstərir. Çoşsa lütfü adlandırıldığı sahibini zülmkar olduquna görə aşıdır. Məmiş ədalətsizliyinə görə cəzalandırır, onlardan intiqam alır. Xəsto qızdan isə məhrabanlıq gördüyü üçün onu böyük həvəslə belinə mindirib toniz havada gəzdirir, yağından xilas edir. Qaraqöz üçün pul toplayır, quldurların ələ keçirilməsinə kömək edir və s.

Çoşsa öz həyat sərgüzəştlərini danışır qurtarıqdən sonra onu "böyük müfəkkirin icmalı və ruzigarın bir nümunəsi" adlandırdır. Uzunqulağın həyatından və uzunqulağın öz dili ilə söyləyənən bu hekayət insanı – Mirzo Cəfəri təsvirləndirir. O, Çoşsanın dediklərini "həyat dərəsi" adlandırdı və bu dərslərdən özü üçün ibrətli nəticə çıxararaq, məhrabanlıq, xeyirxahlıq, mülayimlik, qayğıkeçlik kimi sifətləri şüar edir.

M.Ə.Talibov müasirlərinə tövsiyə edərək əsərin sonunda yazır: "Yaxşı işlər görməyə, pisləkdən uzaqlaşmağa çalış. Əgər cəvanlıqda sədaqət toxumu ökib

¹ Mirzo Əbdürrəhim Talibov. Kitab yüklü eşşək. Bakı, 1979, səh.38.

xeyirxahlıq yolu ilə getmiş olsan, ömrünün axırlarında onun meyvəsindən bəhrələnməyə bilərsən... Sədaqət və səlamətlik tonunu o adam ölə keçirir ki, hər bir vəziyyətdə haqq və ədalət öz möqədinin sərləvhisini cəmis olsun; pak niyyətdə xeyirli əməllərə nail olub fərsəti əldən verməsin... Hər kim xeyirxahlıq edir, məhrabanlıq göstərsə, həminin qəlbini ona tərəf yönəltir və cəzə olunur. Dünyanın böyük adamları məhrabanlığa və xeyirxahlığa arxalanmış və bu yol ilə nicət tapmışlar"².

"Kitab yüklü eşşək" əsərində M.Ə.Talibov özünün məarifçilik ideyalarını təbliğ edir. O, dünya ədəbiyyatında döfələrlə sınaqdan çıxarılmış bədii üslubdan (insan cəmiyyətini heyvanların gözü ilə qiymətləndirmək üsulundan) istifadə edərək, uzunqulağın dili ilə mövcud əxlaqın yararsız cəhətlərinə qarşı çıxır. Eym zamanda, burada ciddi ictimai-siyasi problemlər qaldırılır; yazıçı böyük müfəkkir M.F.Axundzadənin mövqeyində dayanaraq istidab quruluşuna və müstəmləkəçiliyə qarşı maddi və monəvi azadlıq konsepsiyasını müdafiə edir. Bütən bunlar romanda açıq publisistika, şüar kimi deyil, zəngin bədii vasitələrlə – bəzən Ezop üslubu, gizli kinayə, təxsis, bəzən də öyüd, nəsihət, hikmət və kəlam formasında ifadə olunur.

XIX əsrin 90-cı illərində bədii nəsrin həm say-kəmiyyət, həm də poetika-sənətkarlıq müstəvisində yeni bir inkişaf – boy artımı görünür. Mövzusu və süjeti çox zaman şifahi xalq ədəbiyyatından, yaxud klassik Şərqi şairlərinin əsərlərindən alınan 80-ci illər nəsrindən (S.Ə.Şirvani, S.Volıbovov, M.Sidqi, R.Əfəndiyev kimi ədəblərən əsərlərdən) fərqli olaraq, 90-ci illər nəsrində real milli varlığın özü, canlı xarakterlər təsvir edilir. X.Məmmədov haqlı deyir ki, "M.Ə.Talibov, Z.Marağayi, C.Məmmədquluzadə, N.Narimanov və S.Qanızađonin bədii yaradıcılıq alomına gəlmiş illə milli Azərbaycan nəsrini kitablarında və xalq ədəbiyyatından gələn süjetlərin inhisarından qurtarın, müasir real həyata daha da yaxınlaşır. İctimai ziddiyyətlər, kapitalizmin yaratdığı tozadlar, kond və şəhər həyatı nəsrin başlıca mövzusuna çevrilir, kiçik adamlar, aşağı tobaqonun nümayəndələri yeni nəsr əsərlərinin qəhrəmanları olur"³.

Bələ klassik əsərlərdən birincisi Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" povestidir. Mövzusu kond həyatından alınan bu əsərdə cəmiyyətdəki sosial-ictimai bərabərsizliyin, qanunsuzluğun və özbaşınalığın türətdiyi faciələr təsvir olunur. Müəllif böyük sənətkarlıqla yaratdığı Xudayar boy, Məhmədohosən omi, Zeynəb, Şərəf, Əhməd, Zibə kimi surətlərin təsvirində həm ədalətsiz, istismarçı tobaqonun – kondxədə, qılaş, nəçəlik, qazı və mollaların qəddarlığını, həm də onların zülmü altında əzilən, məhv olan zəhmətkeş kondilərin. kölə qəddarların, gənəhsiz gəncələrin və məsum uşaqların

¹ Mirzo Əbdürrəhim Talibov. Göstərilən əsəri, səh.106, 111.

² Xeyrulla Məmmədov. "Üçüncü" dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı, 1987, səh.191.

faciasını canlandırır. Surotları tipik şairədə və tipik xarakterlər kimi təqdim olunduğu bu əsərdə bütün faciələrin təvrici – sobhkarı Xudayar boydır. Povestın süjeti başdan-başqa onun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Xudayar boy Danabaş kəndinin katdasi – kəndxudasıdır. Ancaq o, əsilsiz-nəcabətsiz adamdır. Əvvəllər kasıb kondli olan Xudayar bir müddət qıvaya yanında çavuşluq edib. İki il əvvəl qıvaya onun anasını özünə siğmə elomış. bundan sonra Xudayar “çox asan vəchlə”, yəni qanunsuz–səçkisiz katda toyin olunmuşdur.

O, vətənfə keçən kimi əvvəlcə libasını dəyişir; oynına toza paltar geyinib, olinə yekə bir zəgal ağacı alır. Bildirir ki, bu gündən hamı ona “Xudayar boy” deməlidir. Kəndxuda ona boy deməyönlər hiss edir, incidir. Kondlilər də şərə düşməmək üçün onu “bay” – deyə çağırırlar.

Xudayar boy yalancı, ikiüzlü, xudbin, zalım və namərd adandır. Dostu Korbəlay Heydər oləndən sonra öz ailəsi, arvad-uşağı ilə-ola dostunun dul qadınına almaq fikrinə düşür. Öz də özünü elə göstərir ki, guya mərhum dostunun – Korbəlay Heydərın ailəsinin qeyrətini çökür, onun yetim qalmış uşaqlarının talayı üçün narahatlıq keçirir. Əslində isə Xudayar boy Zeynəblə ona görə evlənmək istəyir ki, onun arındonqalma var–dövlətini olindən alsın, yetimlərin çöhrəsinə sahib çıxsın. Bundan ötrü o, çox tədbirlərə əl atır. Axırda şöhrət gedib qazıya rüşvət verməklə Zeynəbin kəbinini özünə kösdürür və məcburi surətdə Zeynəbi evinə gətirir. Altı ay müddətində Zeynəbin bütöln var-yoxunu zorla olindən alıb, onu və uşaqlarını ac-yalavac vəziyyətdə qoyur.

Yazıçı Xudayar boyın əmansızlığını, vəhşiliyini və zülmkarlığını onun kimsəsizlərlə, özündən gücsüzlərə rəftarı zamanı açıb göstərir. Küməksiz, arxasız adamların qonımı olan Xudayar boy arvadı Şərifin saçlarını olino dələyib, evin içində otorəfə-butorəfə sürür. Mohəmmədhosən əminin oğlunun – balaca Əhmədin kürəyino ağacla vurur. Kişinin əçşəyini öz malı kimi satır. Zeynəbi “bir qaranlıq dama qatıb ac və susuz saxlayır”, onun 7 yaşlı qızı Zibənin üstünə hücum çökib, uşağın başını, gözünü yırmırlayır, ağır-bumunu qandırır. qoca sövdəgər kişini insafsızcasına özışdir.

Kimsəsiz adamları vəhşicəsinə incidən Xudayar boy qazı, naçalnik, qıvaya qarşısında qorxaq və külədir. O, Danabaş kəndinin sakinləri yanında nə qədər hökmü və sözükeçəndirsə, şöhrətdə özündən güclülər yanında bir o qədər cılız və üzrölədir. Xudayar boy adı karvansarəçidən, tacirdən tutmuş hökumət adamlarına qədər hamıya yıldıqlarını. Şəhərdə çubuğunu (qulyanını) yandırmmaq üçün tacir Karəpətdən kibri istərəkən tacir ona qeyzli: “İtil cəhənnəmə burdan, supa uğlu supa! İtil!” – deyəndə Xudayar boy qorxub konarı çökür. Nisyo qənd alınmaq istəyində isə Karəpət ona qovur: “Çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get!” Bu sözlərin qağabığında kəndxuda heç nə deyə bilmir, dinməz-söyləməz dükəndən çıxıb gedir.

Daxılın çox cybəcür olan Xudayar boy zahirən də çirkin və iyrəncdir. Yazıçı onun zahiri görkəmini – portretini belə təqdim edir: “Xudayar boyın ancaq otuz yeddi-otuz səkkiz sını olar; artıq olmuş, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı... saçaqlı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tiki ağ yoxdu gözələrində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar boy papağın basır gözününün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözöl belə işərir ki, adamın canına vəhimə ötürür. Bəs deyəson ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ötr. Xudayar boyın bir böyük qüsuru var. Burnu oyridi... Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burnulan ayridi. Amma Xudayar boyın burnu pis ayridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikolib. Sümük düzdü. Amma ağağsının oti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilimləm anadən olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vossolam. Xudayar boyo güycək kişi demək olmaz”¹.

C.Məmmədquluzadə Xudayar boyın zahiri çirkinliyi ilə mənəvi cybəcörlüyünü vəhdətdə təsvir edir. Ədib onun simasında özü-özünü “boy” adlandırır, lakin əslində-kökündə, damarında boylikdən heç bir əsər-ələmət olmayan və buna görə həmişə evlər yıxan, insanlara göz yaşlar, bədbəxtlik gətirən cinayətlər bir gədə tipini canlandırır. Xudayar boyın əməlləri, hərəkətləri kimi zahiri görünüşü də həyatın, insanlığın ləzzətini qeyrətlə, namusla yaşamaqda, cəmərdlikdə, kişilikdə, xeyirxahlıqda görən azərbaycanlı-türk boyləmə kəskin parodiyaçısı və buna görə oxucuda ona qarşı dərin nifrət hissi doğurur.

Xudayar boyın əksinə olaraq Məmmədhosən əmi monəvi-əxlaqı səfliq, insanlıq məccəssəməsidir. C.Məmmədquluzadənin böyük rəğbətli təsvir etdiyi bu surət sadə, üroyetimiz, dindar və yoxsul bir kişidir. “Kəndin sayılan şəxs-lərindən biri” olan Məmmədhosən əminin həyatı məşəqqətlər içərisində keçmişdir. 10-12 yaşlarında ata-anası ölmüş, əmiləri onun var–dövlətini dağıdıb, özünü quru yerə qoymuşlar. Cəvanlığında pul-para qazanmaq üçün bir müddət İrəvan tənəflərdə çalışmış, sonra alibəş kəndə qayıdıb, cərvadərliq etmiş, xırda alverli məşğul olmuşdur. Axırda “təvləsinin ortadan yarı bölüb, küçəyö səmt bir qapı açmış və buna bir-iki pud uldan, buğdadan, tən qurusundan, iydədən düzüb” sövdəgərliyə başlamış, bu tərzdə yaşayaraq ömrünün 54-55 yaşlarına qolub çatmışdır.

Kasıb olmasına baxmayaraq, Məmmədhosən əmi “çox yaxşı” adamdır. Şər ilə, şıltaqlı ilə arası yoxdu”. Xeyirxah, məhriban, hamıya əl tutmaq istəyən, gözətəx, əliəçir bir kişidir. Əgər “birisi gələ deyə: Mohəmmədhosən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı, – özündə ələ əlüstü çuxardıb verəcəək, olmasa çalısacaq hər tövrənm olmuş-olsa, özgosindən tapsın, sonin işini düzəltsin”².

¹ Cəlib Məmmədquluzadə. Əsərlər. 6 cildə, 1 cild, Bakı, 1983, səh.12-13.

² Yəni orada, səh.9.

Mömin, dünyəvi mənalına etinasız olan Məhəmmədhosən öminin birca arzusu var: üç-dörd ildir ki, Kərbəla ziyarətinə getmək istəyir. Amına kasıblıq onun arzusunu gözündə qoyur. Hər dofo ziyarətə gedənlərin yola çıxmaq, səfərdən qayıtmaq xəbərini eşidəndə Məhəmmədhosən öminin qəlbi çırpır, onların arxasınca baxanda gözələrdən yaş çəmə kimi axır.

Nəhayət, miladi tarixin 1894-cü ilində o, Kərbəla ziyarətinə getməyi qərarlaşdırır. Səhər yerindən qalxan kimi arvadına bildirir ki, yuxu görmüşəm, necə olsa, görək bu il gedim Kərbəlaya. Bundan ötrü ailəsi üçün bozi todarük götürür, özündən, özgedən pul toplayıb, bir ulaq alır ki, səfərə çıxanda minsin. Ancaq Xudayar bəy onun eşşəyini səhərə aparıb satır və Məhəmmədhosən ömi yeno arzusuna çatə bilmir.

Öz ömrü yolunu xatırlayanda Məhəmmədhosən ömi "görür ki, onun əlinə möhr bir qaragünçülük yazılıb" Uşaqlıqdan yetim qalmasını, kasıblıqla dolanmağını, eşşəyinin itməsini, nəhayət, Kərbəla ziyarətindən qalmaqna da o, alın yazısı kimi başa düşür. Bütün varlığı ilə qəzavə-qədərə, olacağı inanan bu kişinin düşüncəsinə görə dünyədəki "işorin hamısı Allah-taalanın öz işidi". Bir insan kimi sarsılmasına, dərin iztirablar çoxmasına səbəb də həmin inam və düşüncəsidir: "Pəs görürkən budur ki, Allah-taalanın ona, yəni Məhəmmədhosən ömiyə iltifatı yoxdu... Allah-taala onun ziyarətə getməkləyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlsin".

Dünyada gördüklərinin hamısına şükür edən, şər və şikayətlə arası olmayan Məhəmmədhosən ömi ömründə bir dəfə – Danabaş kəndinin zəvvarı Kərbəla ziyarətinə yola düşdüylə gün öz təbiətindən öksinə çıxır. O, çavuşla Kərbəlaya – Həzrət Abbasa şikayət arizəsi göndərir. Bu hərəkəti onun etiqadının təməliyi, mənəvi səfliliğini, eyni zamanda, yazıqlığını, avamlığını, məzlumluğunu və kimsəsizliyini əks etdirən ən güclü detallardır. Məhəmmədhosən ömi qəhərdən boğula-boğula deyir: "Apar, qardaş, apar... o arizoni Həzrət Abbasa. Mən gədə bilmədim... Mənim eşşəyimi oğurladılar... Satdılar... Mən gədə bilmədim".

Bələliklə, Məhəmmədhosən ömi arzusuna çatə bilmir. Onun simasında ədib zərəkəti comiyyətdə arxasız insanların faciəsini əks etdirir. Əsərin sonunda, əhvalatdan üç il keçəndən sonra Məhəmmədhosən öminin eşşəyi təsadüfən tapılır. Ancaq bu hadisə onun müsibətini yüngülləşdirə bilmir, əksinə, daha da çoxalır. Çünki Məhəmmədhosən öminin ailəsində eşşəyin tapılmağına sevinəcək heç kəs qalmayıb. Bir il bundan əvvəl oğlu Əhməd boğaz ağrısından ölüb, arvadı İzzət iki ay Əhmədin şüqqəsini çloyub, axırda dünyədən köçüb. "Amma Məhəmmədhosən ömi indi yəndək and içir ki, Əhmədi də, dövətini də eşşəyin dərdi öldürdü"².

C. Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi Məhəmmədhosən ömi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni, orijinal bir surətdir. Bu surətin təmsilində ədib XIX əsrin ictimai münasibətləri surətində Azərbaycan kəndlisinin ağır, dözülməz vəziyyətini canlandırır və insana məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim edir.

Povestdə Azərbaycan qadınlarının ictimai-mənəvi hüquqsuzluğu, onların comiyyətdəki yeri, acınacaqlı, faciəli yaşayış tərzii Zeynəb və Şərif kimi surətlərin simasında əks olunur. Ədibin dərin rəğbət və məhəbbətlə təsvir etdiyi Zeynəb "qırx-qırx iki yaşında kək, dolu və qarabığdayı bir övtrədir"¹. Əri Kərbəlayı Heydərini sağlığında Zeynəb fərişən yaşamış, bir oğul, iki qız anası olmuşdur. Lakin örinin ölümündən sonra onun müsibətli günləri başlanır. Kərbəlayı Heydərini canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına elçi göndərir. Zeynəb onun təklifini rədd edir: elçiləmə deyir ki, "qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın, Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nəkər də saxlamaz"². Buna baxmayaraq, Xudayar bəy öz çirkin niyyətimdən ol çəkmir. Zeynəbdən xəbərsiz onun kobahini Xudayar bəyə kəsir. Bu kobinə osason kəndin qlavasına əmr verilir ki, Zeynəbi sürüyə-sürüyə Xudayar bəyin evinə aparıb salsınlar. Qlavə köməksiz qadına deyir: "Əgər sən öz xəhişindən gedib örinin evində oturmasan, sənə it ölüsü kimi sürüdə aparırdım"³. Üstəlik oğlu Voliqlu da Xudayar bəyin yalan vədlərinə inanıb anasını döyür, hədələyir; ona deyir ki, əgər Xudayar bəyə getməsə, ayrılıb evdən çıxacaq, bir də Zeynəbə ana deməyəcək.

Zeynəb göstərilən təzyiqlərə davam gətirə bilmir. Hər tərəfdən onun üstünə düşüb, iyrandiyyə bir adamın arvadı olmağa məcbur edir. Əlacsız qalən qadın axı ki, Xudayar bəyin arvadı olmağa razılıq verir. Xudayar bəy Zeynəbin bütün var-yoxunu öləndən ələndən sonra onun qayıdış də evinə getməyini razı olur. Artıq Zeynəhin yeməyə çörəyi də qalmayıb. Onun kiçik qızı acından ölüb. Oğlu Voliqlu Xudayar bəyin qapısında nəkərcilik, qızı isə qulluqçuluq edir. Zeynəb isə öz ömrünü mənəvi əsarət, istismar altında yaşamaqlı olur.

Əsərdə Azərbaycan qadınının ən ağır dərdləri, acınacaqlı həyat - yaşayış tərzii, təkə məkrocomiyyətdə deyil, öz ailəsindəki hüquqsuzluğu, sosial-ictimai arxasızlığı və kimsəsizliyi bir də Xudayar bəyin birinci arvadı Şərif surətinin təmsilində əyanişdirilir. O da Zeynəb kimi ata-anasız, kimsəsiz və kasıb bir insandır. Vaxtilə Şərifin atası Xudayar bəyin atasından heç də əskik kişi olmayıb. Amma sonradan ata-anası, qardaşları öldüyündən Şərif Xudayar bəyin

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.62

² Yəni orada, səh.74.

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.28.

² Yəni orada, səh.31.

³ Yəni orada, səh.70.

ümüdünə qalıb. Əri kondxuda olandan sonra Şərifin vəziyyəti daha da pisləyib. İndi o, Xudayar bəyin qapısından qaravax imzələşməyə başlayır.

İki oğul, bir qız anası olmasına baxmayaraq, Xudayar bəy onu insan yerinə qoymur, söyür, döyür, kötökləyir, onu boşayacağı ilə hədələyir, üstünə tozo arvad alır. Bu vəziyyəti Şərifə "ölümdən bətor" gəlsə də o, dardını heç kəsə deyə bilmir. Çünki cəmiyyətdə qadını insan saymır, onun sözünü eşitmirlər. Əsərin sonunda Şərif həyatın qəm-qüssəsinə dözə bilməyib ölüb.

"Danabaş kondinin ohvatları" povestində kömöksiz insanların faciəsinə səbəb olan güclü bir icətimə qüvvə var. Bu qüvvə müstəmləkə şəriəti və onun hökmlərini həyata keçirən ruhanilərdir. Hakimiyyət zor göstərən şəriətə arxalanırlar. Kimsəsizlər isə ona heç bir müqavimət göstərə bilmirlər. Xudayar bəy Zeynəb şəriət yolu ilə sahib çıxır: qılava, molla, Zeynəbi onun evinə gətirməyə məcbur edərək şəriətin hökmünü yerinə yetirirlər. Zeynəb isə şəriət qarşısında məğlub olur.

Povestdə şəriətin avam insanlar üçün mənavi istismar vasitəsi, ruhanilərin işə yalancığı, ikiüzlü fırıldaqçılığı olmasını qəzəmin simasında sonotkarlıqla göstərir. Ədib zahirdə özünü ədalətli ruhani kimi göstərən qəzəmin əslində çox çirkin, acgöz və təmahlıq bir iblis olduğunu incə detallarla əks etdirir. Qazı Xudayar bəyin ona qənd gətirdiyini biləndə "özünə ayağa durub salam verir", ona "yuxarı başda yer göstərir", qabağına çay gətirir. Xudayar bəyin məqsədini biləndə lieç bir mənavi əzab çəkəndən onun istədiyini yerinə yetirir: Xudayar bəydən "bir kolla rus qəndi, bir girvonko çay" alıb, Zeynəbi surətini soruşmadan, siğosini oxumağa razılıq verir. C. Məmmədquluzadə qazı ruətini Məhəmmədhosən əminin, Zeynəbin, onların ailə və uşaqlarının bədxəstliyinə səbəbkar şəxslərdən biri kimi təqdim edir. O, dilə dəyirxah işlərdən danışsa da, əməllərində şərt törədir. Elə buna görə həmişə ikrax və mifrotə xarılanlır.

Yüksək insani fikirlər, humanist ideyalar təbliğ edən "Danabaş kondinin ohvatları" povesti öz bədii keyfiyyətləri baxımından da seçilən sonot əsəridir. Surətlərin bitkinliyi, təhkiyə aydınlığı, obrazların fərdiləşdirilməsi, süjət ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü bu əsərin başlıca məziyyətləridir. Povestin əsas leytmotivini Xudayar bəy – Zeynəb xotki təşkil edir. Başqa xotlər isə homin ana xotlə möhkəm əlaqələndirilir.

Povest "Bir yüngülvan müqəddimə" adlanan girişlə başlanlır. Sonra əsas ohvat – "Eşşəyin itməkliyi" verilir, nəhayət, "Xitamə" ilə sona çatır. "Bir yüngülvan müqəddimə"də ohvatları nağıl edən Lağlağı Sadiq və onları vəziyyətlə tanış edən qəzetçi Xəlil barədə məlumat verilir. "Eşşəyin itməkliyi" hissəsində Xudayar bəy tərəfindən Məhəmmədhosən əmi, Zeynəb və Şərifin başına gətirilən müsibətlər nağıl olunur. "Xitamə"də isə hadisələrin sonu – Məhəmmədhosən əminin eşşəyinin tapılması, Zeynəbin Xudayar bəydən ayrılıb öz

evinə gəlməsi, Şərifin ölümü, Xudayar bəyin yenidən evlənməsi, Zeynəbin uşaqlarını öz qapısından nəkər və qulluqçu saxlaması haqda məlumat verilir.

Əsərin başlanğıcından sonra deyilən "Nağıl edibdi Lağlağı Sadiq. Yazıya gətürəndü qəzetçi Xəlil" sözləri ohvatların həyatiliyini və realizmini gücləndirir. Təhkiyənin başlanğıcından əvvəl qənd yunan filosofu Sokratdan verənlər əpıraq isə yazıçının öz xalqına, onun ehtiyac və məhrumiyyətlərinə rəğləndən yandıqlığını göstərir. Əpıraqda deyilir: "Qəlbimdən gələnlər səs mənu çox zadlar öyüdü. Həman səs pak və təmiz insafımın səsindir ki, həmadə o insaf var. Hor kəs güş-huş ilə onun buyurduğuna əməl ələsə, çox sirlərdən aqah olub, çox şeylər bilər".

"Danabaş kondinin ohvatları" povestinin dili aydın və səlisdir. Yazıçının təhkiyəsinə və surətlərin danışıqlarına xotllilik və təbiiilik əsaslıqla duyulur. Zeynəbi zorla Xudayar bəyin evinə aparmaq barədə qəzəmin kənd qılavasına yazdığı məktub və Danabaş mollaşının söylədiyi bəzi sözlər nəzərə alınmazsa, demək olar, əsər əvvəldən axıra qədər avamların, kənd cəməatının başa düşdüyü sadə bir dildə yazılmışdır. Ədib hadisələr və surətləri təsirli, yaddaqalın göstərmək üçün Azərbaycan türkcəsinin incəliklərindən, xüsusilə onun məcazlar sistemindən ustalıqla bəhrələnməmişdir.

Povestin dilində oxulu təşbeh, mübəliğə, kinayə və s. bədii təsvir, ifadə vasitələri vardır. İnsanlar hor biri öz yerində olduqca mənalı və orijinal səslənir. Məsələn, Zeynəbin Xudayar bəyə nifrotini göstərəkən odib yazır: "Zeynəb Xudayar bəydən ələ irgəndir, nəco ki, insan qərbəkdən irgənir"¹. Yaxud Məhəmmədhosən əminin qəzəblənmiş ərvadı qarşısındakı vəziyyəti belə təsvir edir: "Bu sözləri deyəndə Məhəmmədhosən əmi oturlarını yarına salıb durmuşdu övrotinin qabağına, guya divanbəyiyə cavab verir"².

Təhkiyə prosesində hadisə və ohvatları əlaqələndirmək üçün yazıçı Azərbaycan xalq nağılı və dastanlarında tez-tez təsadüf edilən sintaktik vahidlərdən – cümle və ifadələrdən istifadə edir. Məsələn üçün: "Məhəmmədhosən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pus bu şəxs kimdi və nəçidi". Yaxud: "Hələ Xudayar bəy şahərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kondinə və Zeynəbin məməmindən başlanlıb, dəyo-dəyo gələk çıxacaq başa"³ və s.

Surətlərin psixoloji vəziyyətlərini, onların keçirdiyi gərginliyi və iztirabları real, görümlü əks etdirmək baxımından da "Danabaş kondinin ohvatları" povesti gözəl sonot nümunəsidir. Eşşəyi uğurlandığı üçün Kərbəla ziyarətinə

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh. 3.

² Məmməd Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsi. Bakı, 1963; Firdüz Hüseynov. Adı ohvatlarda böyük hoüqətlər. Bakı, 1977; Arif Məmmədov. Nəvri nəvri (XIX əsrin ikinci yarısı). Bakı, 1990.

³ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh. 71.

⁴ Yəno orada, səh. 46.

gedo bilməyən Məhəmmədhoson ominin ağlaya-ağlaya çavuşun atının ayaqlarına yığılıb, onun dimaqlarından öpməsini, İzzətin ağlaya-ağlaya Həzrət Abbas şikayət göndərməsini, halacə Zibənin vəhşəsinə düşürlərək anasının qoltuğuna sığınmasını əks etdirən epizodlar çox tosilir, ürək dağlayan səhnələrdir. Bütün bu keyfiyyətlər "Danabaş kondinin əhvalatları" povestini Azərbaycan bədii nəsrinin ən yaxşı nümunələri sırasına daxil etmişdir.

Əsrin 90-cı illərində "saf nəsr əsəri" (Y. Qarayev) kimi yazılan və nəşr olunan epik nümunələrdən biri də Noriman Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanıdır (1896-1899). Zəngin ictimai-oxlaq və etik-fəlsəfi məzmun baxımından ağır həddi çəkmiş olan bu əsər məhdud "xalqlar dostluğu, proletar bəynəlmillətçiliyi ideallarını" (M. İbrahimov) təbliğ edən roman kimi sosiyyalizmə dərk səhədir. Onun müəllifini və gənc qəhrəmanlarını narahat edən problemlər olduqca böyük, qlobaldır: millət, dil, mədəniyyət, sosial tərəqqi və s.

Həm Bahadır, həm də Sona öz millətlərini dərinhəbbətlə sevən gənclərdir. Bahadır narahat edən əsas məsələ millətlərin bir-birindən uzaq düşməsidir. Onun düşüncəsinə görə bu ayrılıq, uzaqlıq insanlar özləri yaradıblar. Ən qədim dövrlərdə heç kəs müsəlman, xristian, yaxud bütöporət kimi dəğulməyib. Həmişə təbii qanunlar əsasında yaşayıb. Sonradan insanlar dinləri yaradıb və bu dinlər "uçurum dərələri"ə çevrilib, insanları bir-birindən ayırıb Bahadıra görə insanlar təbii qanunlar əsasında yaşamalıdır və "təbii qanun" hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Həmişə insanlar bir nöqtədə gərəkdir yerləşirlər. Bu nöqtə isə həriyyəti, məhəbbət əlamətidir¹.

Romanda qaldırılan mühüm problemlərdən biri də sosial-oxlaq tərəqqidə dinin roludur. XIX əsr ədəbiyyatında yaradılmış başqa məarifçi gənc sənətləri kimi Bahadır da ictimai tərəqqidə dinin rolunu qiymətləndirir. Onun fikrinə, islam inkişafına mane olmur. Əksinə, o, insanlara tərəqqi yolunu göstərir, "oxlaqı pozğun qövmin oxlaqını düzəldir". Elmin, mədəniyyətin inkişafına islam dininin xeyirli təsirini əsaslandırmağa çalışan Bahadır onun tarixi keçmişini xatırlayaraq deyir ki, oğur islam "tərəqqiyi, yəni elmə düşməni əlsəydi. Boni-Abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar"².

Millətini və dinini dərinhəbbətlə sevən Bahadır başqa dinlərdən də heç birini pisləmir, əksinə, "mən həmişə dinləri və din gətirənləri sevirəm" - deyər peyğəmbərlərin fəaliyyətində bir fədakarlıq, insanları "qaranlıqdan işıq çıxarmaya" məqsədi görür. Onun qənaətinə görə, boşçılıq: dini tərəqqilərə peyğəmbərlər yox, insanların özləri ayırıblar. Ağillərindən naqisliyi ucundan onlar vahid Allahı, təbii hüquqları unudub, süni qanunlar düzəldib və beləliklə, ayrı-ayrı dinlərə, tərəqqilərə bölünüblər. Bahadırın Sonaya gündərdiyi məktubda oxuyuruq: "Həmişə dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı

yola dəvət edəblər. Yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, fəqət deməyiblər: "Biz islam və xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Həmişə - Biz insanları düz yola dəvət edirik, - deyiblər. "Nə üçün insanlar bir-birindən tənfiqə düşüblər? Səbəb? Səbəb əğhmizin naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb, cüzi qanunlara sətayış etmişik. Bir Allahı buraxıb mənə əlləməyə başladık"³.

İctimai baxışlarının məzmununa görə, məarifçi olan Bahadır mədəniyyətinin cəhətlərini və nədənlərini girdərindən qurtuluş yolunu onların təhsillənməsində müasir mədəniyyətə uyğunlaşdırmağa görə. O, mətləbi inkişafına rəvə verməyi, yeni tipli məktəblərin açılmasını, gənclərin, xüsusilə qızların düşüncə təhsilləndirilməsini ictimai tərəqqinin əsas yolu hesab edir. Gənc məarifçi kimi Bahadır narahat edən budur ki, onun milləti "dünya cəmlərindən qəçək düşübdür". Müsəlman milləti və ya müsəlman dövlətləri hər yerdə tənəzzüldür. Ruhənlərdə nənki millət qeyrəti, heç din qeyrəti də yoxdur⁴. Başqa millətdən olan qızlar öz tarixləri, mədəniyyətləri ilə bərabər, başqa xalqların da dilini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini öyrəndikləri halda, türk qızları "millət qeyrəti"ndən uzaqlıqlar. Onları "yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötrü ki, təhsil öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və orda da gedəndə əmək əfsərə"⁵.

Həmişə öz millətinin tərəqqisi barədə düşüncəyə Bahadır Sonada "millət qeyrəti" gördüyü üçün onu öz ruhuna yaxın hesab edir. Görüşlərində məqsəd və əqida uyğunluğu olduğu üçün onların qolbındı bir-birinə qarşı səmimi məhəbbət hisslərini yaranır. Hər ikisi bir-birini gərəkən sevir. Lakin dini ayrışçılıq və adətlərin ayrışdırılması mane olur. Bahadır həmişə adətli "uçurum dərələri"ndən uzaqlıqlar. Onları "yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötrü ki, təhsil öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və orda da gedəndə əmək əfsərə"⁶.

Bahadır müstəzəb gəncdir. Onun fəaliyyəti yalnız iztirab çəkməkdən və narahat olmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən Bahadırın xarakteri Gəncin gənc Vətərinə xatırladır. O, öz fikirlərini əməli olaraq həyata keçirmək qədrinə gəlində ciddi fəallıq göstərmir. Əsərin əvvəlində qadın əsarətini aradan qaldırmaq, ədəbi dili artırmaq, fərs sözlərindən təmizləyib, xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq, əhəlim savadlandırmaq, qadın azadlığını təbii yolla həyata keçirmək barədə məarifçi fikirlər itəli sürən Bahadır axırda tamamilə bədibinləşərək, mübarizəni davam etdirmək yolunu tapa bilmir. Onun iztirabları adı sızılı, xəstə adam ah-ıfaları səviyyəsində qalır. Öz məhəbbətini məktubla Sonaya bildirdikdən sonra o, ruhi bəhrənlər keçirir; çoxlu düşüncə, uğlayır, sızlayır, nəhayət, itihaz edir.

¹ Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, səh. 198.

² Yəni orada, səh. 191.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada, səh. 192.

¹ Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1973, səh. 198.

² Yəni orada, səh. 174.

Romanın süjeti basidir: surətlər çox vaxt bixətli təsvir edilir. Elo buna görə V. Nubiyoğlu osarın bədii təsvirlərində, personajların xarakterlərinin açılmasında "ciddi sonotkarlıq qüsurları" görür.¹ Bunlarla bərabər, romanda tolihiyə orijinallığı, canlı təbiət ləvhələri, bədi və publisistik sintaksisin uğurlu vühdəti də diqqət cəlb edir. Bu osorlo milli ədəbi-bədii təcrübəyə ilk dəfə olaraq yeni bir janr, bütün kəşiflərinə baxmayaraq, romanın özü daxil olur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədi nosrin ideya-üslub polifonizmini əks etdirən ən gözəl nümunələr içərisində Zeynalabdin Mərağayinin "İbrahim bəyin soyahotnaməsi, yaxud təəssübkeşliyin bəlası" romanının mühüm yeri vardır. Üç cildən ibarət olan bu osarın birinci cildi 1897-ci ildə, ikinci və üçüncü cildləri isə XX əsrin əvvəllərində (1906; 1909) çap edilmişdir.

Romanın mövzusu İran huyatından alınmışdır. İdeyası vətənpərvərlikdir. Osarın qəhrmanı İbrahim bəy Azərbaycanın böyük tacirlərindən birinin oğludur. O, Misirdə doğulmuş, orada boya-başə çatmışdır. Uşaqlıqdan yaxşı təlim-tərbiyə almış, bir neçə dil öyrənmişdir.

İbrahim bəy təcrübəli, ağıllı, fərasətli, kəmil bir gənədir. Onun sosiyyəvi xüsusiyyəti vətən aşığı olmasıdır. O, İranı dərin bir məhəbbətlə sevir. Başəə ölkədə yaşamasına baxmayaraq, həmişə öz vətəni haqqında düşünür, onun əhədiğini, gözəlləşməsinə arzulayır. Lakin vətəni İbrahim bəyin arzuladığı kimi deyildir. O, tez-tez İranda qanunsuzluğun, özbaşınalığın hökm sürməsi, əhəlinin yoxsul yaşayışı haqda xəbərlər eşidir. Bir xəbərlər onu daxilən incidir, narahət edir. İbrahim bəy Məşhədi ziyarət, İranı soyahot etmək, eşitdiklərinə öz gözü ilə görəb, əmin olmaq məqsədi ilə müəllimi Yusif əmi ilə səfərə çıxır. Onlar gəmi ilə Qəhrədən İstanbula, oradan Batuma, Batumdan qatarla Tiflisdə, Tiflisdən isə Bakiyə gəlirlər. Yenidən gəmi ilə Aşqabada, oradan da faytonla İrana – Məşhədə gedirlər.

Bu şəhərlərdə İbrahim bəy çoxlu iranlı ilə rastlaşır. Onların osəriyyəti ölkələrdəki dolanışığın çatılmıyından colaylı-vəton olub yad şəhərlərdə nökrəçlik, müzdurluq, həmbəlliq, fəhəllik edir, ən çətin, ən çirkəli işləri məcbur olur. Ancaq min bir əzəblə qazandıqları qəpik-quruşları əllərində saxlaya, özlərinə sorf ələ bilmirlər. Onların qazandıqlarını ya ağalar, ya da mənurlər əllərindən alırlar.

İbrahim bəy İran torpağına çatanda faytondan düşüb yerdən bir ovuc torpaq götürür, öpüb, iyiləyib gözüünə süür. O, vətən torpağın müqəddəs sayır, ona təzim edir. Lakin vətəndə gördükləri İbrahim bəyin qəlbinə qana dəndirir. O, millətin halını pərişan, ölkəni viran görür, şəhərləri gözdikcə hər gün bir xoşəgəlməyən hadisə ilə qarşılaşıb qüssəlonir. İranda hökumət səhəlonkər, mənurlər isə nəsvətərdur. Tacirlər milli və ümumi mənfəəti heç vaxt müləhizə

ələmirlər. Ölkənin əməsəni əzlərinin beşgünlük müvəqqəti xeyirləri üçün saxtələdirlər. Onlar "əzlərinin bir fəmon mənfəəti üçün millətin, məvətonlarının və din qardaşlarının yüz tūmon zərərini canı-dildən razı olurlar".

Ölkə sakinləri məhkəm maddi saxıtı və əhiyyəq içərisində yaşayırlar. Onlar kağızdan tutmuş özlərin kəfənnə qorə hər bir osayını Fəroğistandan alırlar. Əyanlar ləvğə və cəqist adamlardır. Onların hər biri özüni başqələrinə yüksək tutmaq istəyir. Dənışkən səsələrinə xüsusi əhəng verir, qəliz səzlər işlədirlər. Hər biri yüksək rütbəli xanlarla, yaxud əxundlarla yaxınlıq, dostluq əməsi barədə söz açib öyünür. Lakin dənışqlərindən başə düşülür ki, onlar dərđüşəncəli, biliksiz və qeyri-səmimi adamlardır.

Bütün bunları böyük narahətliqlə, həyəcanla seyr edən İbrahim bəy ökrə ağrısi ilə deyir: "Vətənim tərəqqisi və islahi haqqında heç kəs düşünmür. Kikiçdən böyüqə, varlıdan kasıba, alimdən cahiləddək hamı öz fikrindədir. Hər kəs öz eşşəyini otadır. Heç kəs başqəsinin həyətə qalmır. Bir nəfər belə vətən və övladı-vətəninin müştəək mənfəəyindən dənışmır. Sanki bu onları heç vətəni deyil, ya da ki, onlar bir-biri ilə məvətonu deyildir".²

Səkkiz aylıq səyahət zamanı İranda gördüyü kədrli hadisələr, xüsusi ilə mədöni gerilik və sadəliq İbrahim bəyin iztirablarını daha da artırır, üroyimi ağrıdır. O, doğma vətəninin məsiri ictimai tərəqqiddən geri qalmasına dəzə bilmir. Misirə dənörək İstanbulda iztirab, həyəcan keçirməkdən xəstəlonir.

Romanın ikinci cildində İbrahim bəyin xəstə boyatı təsvir edilir. O, yataqdan qalxa bilməyib gündən-günə solur. Heç bir həkim onun dərđinə çərə edə bilmir və İbrahim bəy həyətə göz yunur. Bu hissədə, həmçinin İbrahim bəyin şəxsi məhəbbətinin gənış təsviri verilir. Uşaqlıqdan İbrahim bəy bir evdə böyümüş Məhəbbə xanımla onun arısında səmimi və məhkəm səvgi hissi yaranmışdır. Məhəbbə İbrahim bəyi dərin bir məhəbbətlə sevir. Buna görə İbrahim bəy xəstə olarkən onun bütün qayğılarını çəkər, nəvəzişləri ilə onu sağaltmaq istəyir. Səvgilisinin dərđinə olac təpilməyində o da hicrana, ayrılığa dəzə bilməyib dünyasını dəyişir.

Əsərin üçüncü cildində İbrahim bəy Məhəbbənin ölümlərindən sonrakı vəziyyətləri göstərir. Daha doğrusu "bu cildə əsas məqsəd Yusif əminin yuxusunun şərhini və onun yozulmasından ibarətdir".³ Yusif əmi yuxuda o biri dünyanı – cənnəti və cəhənnəmi gözir. Görür ki, vətəne xoşəmət ədənlərin hamısı cəhənnəmə odunda yanır. İbrahim bəy Məhəbbə xanımla isə beşlişdə əbədli səadətə qovuşublar. Yusif əmi yuxusunu dənışdıqdan sonra Mirzə Əbbəs cəvində Rza xan Məzəndəranlı onu təbir edərək deyir: "Mən ümidsizlik və məyusluqdan sonra artıq indi ümid doğulur.

¹ Vəli Nubiyoğlu. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub tokaməli (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh. 113.

² Zeynalabdin Mərağay. İbrahim bəyin soyahotnaməsi. Bakı, 1982, səh. 81.

³ Yəno orada, səh. 449.

Keçdi hicran möhnəti, Gəldi səfayi-vəsilə-yar,
Üz qoyur abadlığa virano qalmış bu diyar¹.

Romanın belə nəqibin sonluqla qurtarması yazıcının dünyagörüşü və təbliğ etdiyi məarifçilik ideyaları ilə sıx bağlıdır. Əbədi xoşbəxtlik qazanmaq istəyirsənsə, müvəqqəti nemətlərə, ötürü havəsə uyma, xalqı, vətəni, torpağı sev! Onlardan kənarında heç bir səvincə-sadlıq yoxdur. Vətən uğrunda çökünən hər bir zəhmətlin bəhrəsi gözəl olacaq. Vətən yolunda ölmək əbədi səadətdir! Bu cür ideya siqletinə görədir ki, "İbrahim bəyinin səyahətnaməsi" özündən sonrakı müəliflərin şəxsiyyətlərinin diqqətini cəlb etmiş, Cəlil Məmmədov, Mir Cəlil, Mirzə İbrahimov kimi görkəmli sənətkarlar bu əsəri yüksək dəyərləndirmişlər.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin son nümunəsi Sultənəcəd Qənizadənin "Məktubət-i Şeyda bəy Şirvani" diqlogiyasıdır. Əsərin birinci hissəsi "Müəllimlər iftixarı" (1898), ikinci hissəsi "Gəlinlər həməli" (1900) adlanır. Vahid başlıq altında birləşməsinə və baş qəhrəman Şeyda bəyin hər iki əsərdəki hadisələrin mərkəzində dayanmasına baxmayaraq, həm "Müəllimlər iftixarı", həm də "Gəlinlər həməli" müstəqil əsərdir: hər birinin öz mövzusu, fabulası, süjet xətti, kompozisiyası, fərdi janr xüsusiyyətləri vardır. Əhvalatlar ayrı-ayrı bədii məkənlərdə cərəyan edir. Buna baxmayaraq, "Müəllimlər iftixarı" və "Gəlinlər həməli" ideyaca bir-birinin davamıdır. "Gəlinlər həməli"ndə qeyd olunan məsələlər "Müəllimlər iftixarı"ndakı problemi tamamlayır².

Hər iki əsərin baş qəhrəmanı Şeyda bəydir. S.Qənizadə onun simasında XIX əsrin sonlarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan məarifçi ziyalılarının bözi cəmiyyəti xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir. Prototipi yazıcının özü olan Şeyda bəy Azərbaycan, rus və fars dillərində təhsil almış gözəl bir müəllimdir. O, musiqinin və poeziyanın vətənidir, Şorq sairələrinin sərlərini əzbər söyləməkdən ləzzət alır.

Məarifçi bir müəllim olaraq Şeyda bəy yalnız dərslə deməklə kifayətlənməyib, pədaqoq müəhəlidə və təcəribələri ilə ünamılmışdır, tərtibə işinin aktual məsələləri haqda əsər yazır, xalqı cəhəlat və nadanlığın pəncəsindən qurtarmaq üçün əməli fəaliyyət göstərir. O, elmi bilikləri, qabaqcıl demokratik fikirləri xalq arasında yaymaq, onun keçmişindəki parlaq cəhətlərini göstərməklə, mənəviyyatını oyandırmaq işinə üstünlük verir. Şeyda bəy bu fikirdədir ki, bəşəriyyətdə "məxsus hər qisim həvəs və oxlaq var isə həmişə bizim millətdə parlaq mövcuddur". Buna görə də o, xalqın qüsurlarından şikayətlənməyi xoşlamır, əksinə, onun qabiliyyətinə ümid bəsləyərək savadlandırmaq istəyir: "Köhnə quruluşlardan qalma eyibləri ox edib xalqın üzünə çırpmaqdan isə osrimizdəki qaideyi-mümdühəni (bəyənilməmiş qaydaları – Z.Ə.) qalxan edib xalqı cəhəlat-

dan mühəfizət etmək əfzəldir"³ – Gənc Şeyda bəyin cəhəlat və nadanlığa qarşı mübarizə ideyasının başlıca üsulu belədir.

Şeyda bəyin ictimai-məarifçi görüşlərini ayrıfəli təhlil və şərh edən ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov belə doğru noticəyə gəlir ki, cəmiyyətin inkişafını və tərəcəsinə üç əməldə – məktəbdə, müəllimlərdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində görə Şeyda bəy bunların ayrı-ayrılıqda mövqeyini müəyyənləşdirərək məktəbi birinci yərə qədir⁴. Dəğrudən də Şeyda bəyin fikrinə, bütün tərəqqi yolları məktəbdən başlanır. O, məktəbdə millətin ictimai gümür, məktəbsiz tərəqqi etmək istəyən millətin niyyətini: "Qırata minib hava səyri diləmək" kimi gülünc hesab edir. Şeyda bəyə görə, məktəb müqəddəs məkəndir – zülmət səlinətində işıq şüası, cəhəlat dünyasında çilçıraqlı komadır. Onun qəpəsində xidmət etmək sultanlığa bərabərdir: "Əgər sultanlıq istər isən dər – məktəbdə xidmət ol"⁵.

Göründüyü kimi, Şeyda bəy cəmiyyətin inkişafında məktəbin rolunu çox yüksək qiymətləndirir, onu ictimai cəhəlatın bütün bəşəriyyəti maddi və mənəvi azadlığa qovuşduracaq bir vasitə sayır. Lakin Şeyda bəyin məarifçi düşüncəsinə görə, məktəb yeganə tərəqqi vasitəsi deyil; o, bu fikirdədir ki, bağ bağsənsiz bəcənləmədiyi kimi, cəmiyyət də müəllimsiz yaşaya bilməz. Buna görə Şeyda bəy çox işləyib, az məaş almasına baxmayaraq, müəllimlik sənətinə pıyıləndiyi, öz fəaliyyəti ilə başqalarını məarifləndirdiyi üçün tələyindən razılıq edir, iftixar hissi keçirir.

Şeyda bəyin düşüncəsinə görə müəllim "məl və əsnas yoxluğunda çox dəvətlidir". O, mənəvi-oxlaq keyfiyyətləri əsil zənginlik sayaraq tacir və kapitalistlərin maddi sərvətindən üstün tutur: "Bəli, dünyada dəvət toqca məl və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir əvəsəf-Həsənə dəvət hesab olunur: saxavət, şücaət, dəyanət və həkəza, qeyri sifəti-məmdüha və oxlaq-Həsənə həmişə Allah-təalənin nemət və ətələri oluqda insan üçün zəat böyük dəvət və bəlkə dəvəli-əsildir"⁶.

Daxili zənginliyi, oxlaq səfəliyi on böyük sərvət hesab edən Şeyda bəyə görə, müəllim bütün varlığı ilə məktəbə bağlanmış, bütün bacarığını və qüvvəsini xalqın məariflənməsinə sərf etməlidir: "Müəllimin evi məktəbxəndir, müəllimin nəkəri məktəb müəzimidir. Müəllimin təvəbə və ətəvən cəvəq şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qurs məktəb məzirləridir, müəllimin səz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədəsidir, müəllimin istirahəti dəftərlər təshididir. Müəllimin məl və mətərd dərslə və təlimidir. Müəllimin kəsb və icarəti öz millətinin məhəbbət və iradəsidir"⁷.

¹ Sultənəcəd Qənizadə. Gəlinlər həməli. Bakı, 1986, səh.17.

² Xeyrulla Məmmədov. Sultənəcəd Qənizadə. Bakı, 1983, səh.121.

³ Sultənəcəd Qənizadə. Göstərilən əsəri, səh.30.

⁴ Yəno orada, səh.20.

⁵ Yəno orada, səh.23.

⁶ Zeynəlbəim Məragəyi. Göstərilən əsəri, səh.489.

⁷ Xeyrulla Məmmədov. Sultənəcəd Qənizadə. Bakı, 1983, səh.115-116.

S.Qonizadə "Müəllimlərlə iftixarı"nda qaldırdığı sosial-əxlaqi problemləri "Gəlinlər homalı"nda daha da inkişaf etdirir. Bu osorlo Şeyda böyün dünyagörüşünün yeni keyfiyyətlərini meydana çıxır. Artıq onu Şərq-Qərb iqtisadi və mədəni münasibətləri, cəmiyyətdəki sosial ədalətsizlik, qadın hüququ, irqçilik, din qarşılıqlığı maraqlandırır. Problemlərin çoxluğu osorin süjet xəttini də zənginləşdirir. Şeyda böy – Sofya Mixaylovna, Şeyda böy – Pavel Petroviç, Şeyda böy – Filippovlar ailəsi, Şeyda böy - Qafqaz müsəlmanları, Şeyda böy – usta Paqos xələfinin hər birində müəllif müəyyən ictimai-əxlaqi məsələdən söhbət açmaqla Şeyda böyün vətənpərvərlik, mürdlik, əxlaqi saflıq və b. yeni keyfiyyətlərini təqdim edir.

"Moktubati-Şeyda böy Şirvani" dilogiyasının poetikası anəna ilə müasirlərin vəhdətinə əsaslanır. Mövzunun aktuallığı, ideyanın yeniliyi, bədii təhlil və şərhlərin mərkəzinə gətirilən mətləblərin dövr üçün əhəmiyyətli olması, bir çox fikirlərin ümumşəəri cəmiyyətdəşməsi, soraqların orijinallığı onun müasirlik rəhunu güvəndirən məziyyətlərdir. Lakin romanın ləksikası bir çox cəhətdən M.F.Axundzadənin nosr dilini xatırladır: "Müəllif çətin orub-fars sözlərinə tez-tez müraciət etməklə osorin dilini qəlizləşdirmiş, onu kütləvi oxucu üçün müəyyən qədər anlaşılmaqz etmişdir".

XIX əsrdə Azərbaycan nosri dil-üslub və janr baxımından da yeniliyə, kamilliyə doğru müəyyən təkamül yolu keçir. Bu nosrin ilk nümunəsi ("Riyazül-qüds") forma baxımından da Füzüli "Hədiqətüs-südə"sina oxşayır, mətni nosrlə nəzmin özənlənməsi prinsipinə əsaslanır. Onu "mərsiyə-poema", yaxud "ağı-mərsiyə" adlandırmaqz əsasız görünməklə bərabər osorin məzmun qatını da kiçildir. On dörd bəlmədən ibarət olan "Riyazül-qüds" əvvəldən axırına qədər vahid məsələyə Kərbəla hadisələrinin geniş, ohətə təsvirinə hosr olunmuşdur. Əslində bu əsəri Füzüli "Hədiqətüs-südə"sindən fərqəndirən əlamətlərdən biri elə bu nöqtədədir: "Dibaça" və "Xatimə" hissələrindən başqa on bəhdən ibarət olan "Hədiqətüs-südə"da Füzüli həzrəti Adəmdən başlamış Məhəmməd əleyhissələmə qədərki bir sıra peyğəmbərlərdən (Nuh, Xəlilullah, Yəqub, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə, Yəhya) söhbət açır. Həzrəti Rəsulün Qarəyyədən çəkdiyi bəlalər, Fatiməyi-Zohrənin, həzrət Əlinin vəfatı haqqında məlumat verir. Kərbəla hadisələri və imam Hüseyn torəfdarların qəhrəmanlığı və şahadəti isə osorin onuncu bəhdində təsvir edilir. Bundan fərqli olaraq A.Bakixanovun əsəri bəhbə Məhəmməd peyğəmbərlə başlamır. Onun ilk bədi "Həzrəti-xatimül-nəbiyyun Məhəmməd peyğəmbər haqqında" adlanır. İkinci bəhdə Fatiməyi-Zohrədən söhbət açılır. Digər bəblərin hərsi imamlardan bəhdə bəhdə təsvir edilir. Bəlmələrin hamısı vahid süjet ətrafında birləşir və hütöv bir tam kimi görünür. Elə bu xüsusiyyət "Riyazül-qüds"ü orta əsrlərin

yazılı ədəbiyyatındakı dəstən janrına əid etməyə əsas verir: osor yazılı dəstən janrının XIX əsrdə yaranmış klassik nümunəsidir və M.Füzülinin "Hədiqətüs-südə"sini kimi "Riyazül-qüds"ə özündən sonrakı dövürün şifahi ədəbiyyatında dəstən janrının formalaşmasına yəqirli təsir göstərmişdir.

Motivlərdə nitqin mənzum və mənsur formalarının sintezi A.Bakixanovun "Kitabi-Əşğəriyyə"ində qalır və bu cəhətdən onun da bədii strukturu özündə əvvəlki nosrin (Füzüli nosrinin) quruluşuna uyğun gəlir. Bədii forma, struktur baxımından "Riyazül-qüds" və "Kitabi-Əşğəriyyə"dən fərqəndirən əsas həkəya kimi yazılan ilk orijinal osor isə I.Qutqaslinin "Rəşid böy və Səadət xanımı" olur. Bu həkəyanın "adı orta əsrlərin lirlik sevgi süjetləri üçün son dərəcə əhəmiyyətli olsa da, janr, məzmunu, üslubu və süjeti yeni və müasirdir. I.Qutqaslinin eşq süjetini poemada yox, povestdə, klassik romantik süjetdə yox, müasir məişət materiallarında, traqik-fəlsəfi yox, xoşbəxt nikahla qurtaran məkbin-həyatı açarda təsvir edir".

İk dəstən-roman və həkəyalardan sonra əvrin ortalarında hikmət, nəsihət, kəlam, nədirə, həkəyat kimi janrların bir sıra nümunələri meydana gəlir. Bədii nosrin inkişafı sənəddi janrın da yaranmasına səbəb olur: İsmayıl böy Qutqaslinin Məkkə səfərindən bəhd edən "Səfərnəmə" əsəri yazılır. Müəllifin yolda gürdüyü yerlərin, hadisə və adamların təsvirindən ibarət olan bu əsərdə müxtəlif xələqlərin yaşayış tərzi, dolanışıqı, adəmə-nənəsi, maddi və mədəni mədəniyyəti, sənətkarları haqqında yığcam, konkret məlumat verilir. Onların təsvirindəki təbiiçilik, dil sadəliyi, üslub aydınlığı, təhkiyə üsulu və s. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan nosri dilinin sadəliyə doğru inkişafını göstərir.

M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povesti XIX əsrin ortalarında milli nosrin yeni bir inkişaf mərhələsinə yüksəldiyini xəbər verir. Əsərin bədii xüsusiyyətlərindən kifayət qədər ətraflı söhbət açılmasına bəxməyərək, janr haqqında mübahisələr yəndə davam edir. "Aldanmış kəvakib"i həkəya, povest və roman hesab edən müəlliflərin fikirlərinə tonqidi yənaşsan mərhum tədqiqatçı V.Nəbiqöglə belə qənaətə gəlir ki, bu osor povest, yaxud roman deyil, həkəyattır.¹ Janrın adını və məzmununu Yaxın və Orta Şərq ədəbi-elmə kontekstində deqiqləşdirmək baxımından bu fikir əhəmiyyətlidir. Ancaq məsələ bəhdürdir ki, "povest" və "həkəyat" cəmi ənləyiş müxtəlif dillərdə bildirən sinonim sözlərdir. "Təmsilat"ın ilk nöşrindən başlayaraq, Mirzə Fətəli "Aldanmış kəvakib" başlığında sonra "Həkəyatı-Yusif şah" sözlərini də yazmış və buna tam uyğun olaraq F.Küçərli də homin "həkəyat" sözünü rus

¹ Yaqar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.197.

² Nadir Məmmədov. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, 1978, səh.205-220; Yaqar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980, səh.106-108; Arif Əmrəşoğlu. Epik əsərin bədii gücü. Bakı, 2000, səh.21-32; 33-42; 43-51.

³ Vəli Nəbiqöglə. Azərbaycan bədii nosrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh.72.

¹ Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qonizadə. Bakı, 1983, səh.141; Abbaş Zamanov. Əməl döstləri. Bakı, 1980, səh.145.

² Yaqar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.195.

dilinə "povest" deyə tərcümə etmişdir. Bu sözlərin termin kimi mənaları da təxminən eynidir: hər ikisi "danışmaq", "söylmək" anlamındadır.

"Aldanmış kəvəkib"lə təxminən eyni dövrdə fəlsəfi-publisistik romanın da ilk nümunəsi meydana gəlir: "Kəmalüddövlə məktubları". Onun üslubuna bədiilikdən çox əlmliliklə publisistikliyin vəhdəti xasdır. Burada həyat, ictimai mühit açıq publisistik formada, konkret faktlar, misallar gətirmək yolu ilə göstərilir. Onların təhlil və şərhinə isə bədii yox, fəlsəfi mühakimələr, məntiqi düşüncələr, elmi-publisistik müqayisələr vasitəsi ilə verilir. Əsərin baş qəhrəmanı Kəmalüddövlə də ümumiləşdirilmiş bədii qəhrəman deyil, cəmiyyətdəki nəsiqlərlə "bəsirot gözü" ilə görən və onların siyasi mövqedən kəskin tənqid edən filosofdur.

Maraqlıdır ki, üstün sənətlərdəki nəsrdə möhür "Kəmalüddövlə üslubu" üstün mövqə qazanır. M.Ə.Talıbov, Z.Marağay kimi yazıçılar cəmiyyətdəki ictimai nöqsənləri əks etdirən əsərlərində bədii-publisistik üsluba daha geniş yer verirlər. Hətta S.Qənizadə məşhür romanının adını da "Kəmalüddövlə"-nin adına oxşadır: "Məktubları-Şeyda bəy Şirvani". Z.Marağay isə özünün təbliğ etdiyi vətənpərvərlik ideyalarını ayanılaşdırmaq üçün səyahət üslubunu seçir ki, onun da tənqid və etirazlarında "Kəmalüddövlə məktubları"ndan bir düz vardır.

C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kondinin ohvatları" və N.Norimanovun "Bahadır və Sona" əsərləri varlığı inkişaf formalarına bədii təhlil predmetinin həyatlılığına, obrazların canlı təqdiminə, habelə dilinin sadəliyinə, üslubunun aydınlığına, bütövlükdə təhkiyənin bədii təşkilindəki təbiiyyət, axtarılağa görə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında "saf nəsr"-in zirvəsidir. Onlardan ikincisi həm də milli ədəbiyyat tarixində "roman" adı ilə təqdim olunan ilk nümunədir. N.Norimanov bədii təcrübədə əsərini "balaca roman" adlandıraraq birinci yazıçıdır. "Bahadır və Sona"dan sonra yazılan "Məktubları-Şeyda bəy Şirvani" isə bizim milli nəsrin inkişaf tarixinə silsiləvi əsərən dilçiyənin ilk nümunəsi kimi daxil olur.

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycan nəsrini bir tərəfdən orta yüzillərin ənənəsi üzərində davam edir, ikincini tərəfdən isə bu dövrdə nəsrin yeni tipi təşəkkül taparaq, inkişafa başlayır və özündən sonra yaranacaq XX əsr nəsrini üçün möhkəm bədii-estetik zəmin və əzəl rolunu həmin yeni tipli nəsr oynayır: Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmonzəminli, İ.Musabəyov, A.Şaiq, A.Divanbəyovlu, M.S.Ordubadı, B.Talıbli, S.S.Axundov, C.Cəhbarlı və başqa sənətkarların nəsr yaradıcılığı həmin bədii-estetik zəmin üzərində yüksəlir.

Zaman Əsgərli

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV

(1794-1847)

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində alim, şair, müəfəkkir kimi tanınan Abbasqulu ağa Bakıxanov, eyni zamanda hədi nəsrin gözəl nümunələrini yaratmış istedadlı yazıçısıdır. Onun fars və Azərbaycan dillərində yazdığı "Riyazül-qüds", "Kitabi-Əsgəriyyə" və "Nəzihətlər" əsərləri XIX əsr Azərbaycan nəsrinin təşəkkül tarixini və inkişaf yolunu izləmək baxımından çox əhəmiyyətli idi.

Ədibin ən populyar əsəri "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsidir. 1833-cü ildə yazılmış bu hekayə ilk dəfə 1946-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Əsərləri"ndə nəşr olunmuş, sonralar yazıçının "Bədi əsərləri" (Bakı, 1964) və "Əsərləri" (Bakı, 1984) kitablarına daxil edilmişdir. Burada təqdim olunan mətn ədibin "Əsərləri"ndən götürülmüşdür.

KİTABI-ƏSGƏRİYYƏ

Ə... mma bəd pabosteyi-solasili-möhnət və gıriftari-zindani-məhabbat.

FƏRD

Bosteyi-dami-ələm, pamali-ənduhi-mələl,
Bülbüli-gülzari-möhnət Qudsiyi-şuridohal

– bu rəsmi dilaviz ilə sirqeyi-ülül-əlbəbə boyanı-mafilbal etmiş və olvahi-zomairi-ərbabül-bosairə bu şiveyi-zövqəngiz ilə qələmi-ələm yürütmüş ki, çün məzmuni-hikmət məşhuni-ərvahi-cünudi məcənnədə təarifi-minha etmədən və "Ma təkərrümiha" ixtilafidələlati ilə xəloti-xilqoti-işbah geymədən rəqəbeyi-zonciri-məhəbbət çökməşlər və riyazi-vicudi-bəşəriyyətdə və "həmdohül-insanü

fokano zülmon cəhulən¹¹ misdaqınca nihali-möhnot okmışlar. Labüdd ələmi-surotdə iqtizayi-təbiəti-bəşəri odur ki, hər kimsə gorok bir növ mənzur ilə cilabəxşi-üdeyi-dil olub, ovqəti-şorfi zayə və bihudo keçirməsin və bəzm-həvadisə camii-qəflətdən tobi-talibin hüşi-yarə bədeyi-cəhl içirməsin.

Hər dildə ki, yox nişaneyi-əşq,
Arayışi-qəm, fəsaneyi-əşq,
Əlbəttə, deyil kumələ qəbil,
Ovqəti keçər, vətəni nə hasil?
Bibəhrə qalar bu müddəodan,
Təhsili-lozayzi-sofadən.
Ey dil, dətə gür xəyal zövqin,
Tə dərək ədəsən vüsəl zövqin.
Eşqilə cəhunda biniyaz ol,
Amma rəvşinlə pəkəbz ol!
Ol vətənilə ki, qəlibdir Əsgər,
Meyli-həvəsi-liqai-dilbər.
Dəhri etsə oğur cəfa trədə,
Sindən kimi sətədir vətəfədə
Vətəni başına çəlsə dosti-matəm,
Çəkic kimi çürx, çəkməz ol qəm.
Ah ilə ölür dənən, yələ bənd,
Ləbrizi-şorərə kurx mənənd.

Məzkur olan əşiqi-sadiqi-suxtocən və məxtur olan dördməndi-müstəməndi-həli pərişanın təlxisi-bəyənə-həli və izhəri-sülukət-möhnotü mələli öldür ki, Quba şəhərində Ahəngərzadə Əsgər adlı bir cavani-növrəsü şirin şəmali-dilfirib olub ki, hüsnü bəyənə-məqəldə və səbəhəti-surotdə camaldə ədimül-misəl idi.

Bir çəşmə siyahü əfət-i-dil,
Bir qənoti sərvi, çəhrə gülnar.
Bür kəc küluhi ki, zülfü kəkəl,
Boynuna səlihb misəli-zünnar.
Hər ləhzə qiyə baxanda çəşmə,
Asəri-qiyəmət cəylər izhar.
Bülhül kimi səvni ləhm dilkəş,

Xuş ləhzə, səvənlər içrə sordar,
O, qəncə dənəndə cəm olubdur.
Təsiri-sədəvü hüsnə-rüxsar.
Zülümə xəti cətrəfnamə,
Cüfləri fəunəni-məhrə inkər.

Əlqissə, ol cavani-suxtocən həmişə rüəsi-mənəbirdə və məcməi-okəbirdəvü əsəgirdə mərəsiyəxən. Bəlkə kondisindən əvəqib-i-ümürin yad ədib həmqorini-nəlovü əfşən olurdu. Və bu fonədə ustə olən bir yegənciyi-ruzigərdən ki, növhəxənlər sərəxeyli idi, kəsbi-təəllüm cərdədi və gəh-gəh həmərsərəyi-iclələinə məhrəmiyyəti yələ ilə gəddərdi. İttifəqən ol şəxsin sədəf-i-ismətdə bir gövhəri-şəhvəri və gülşəni-iffətdə bir ləleyi-novxiz gülzəri vətə idi ki, zülfi-girəhgiri sərəgəştə əşiqlər mürği-nəhin səyd cətmək üçün tütreyi-dəm tək xəmdorxəm, xəli-cənsitəni ol dəm içrə dənə idi. Və çəşmə-kəfor-nigəhi-siyəhi xəncor-müjgən əldə durub şivəyi-xunnizlikdə mütərəssidi-bəhənə idi.

Bir dilərəmi-cəhən səyrət-i-hur,
Aftəbi-fələki-hüsnü sürür.
Dilbəri-məhvəşi-şirin-hərəkət,
Büt-i-simin-bədən hur sūfət,
Qəddi bir sərvi-rəvən, məyeyi-nəz
Ki, bülənd ondən olur puyeyi-nəz.
Vətə nə qəmət, nə qiyəmət, nə füzun!
İstiqəmətdə əlif tək məvzən.
Bəlkə sərəştəyi-urbəni-nəcat
Vətə nə zülfü, nə səvədi-giyəsu!
Sünbülü-pürşikənü ənbər-bu.
Mərhəbə obrüyi-xəm şəkli-hilal,
Zibəxəşi-şəfəqi-ərizi-əl
Vətə nə qəş! – sərəxəti-məhbəbuciyi-nəz,
Ləcərəm gəşeyi-məhrəbi-niyəz.
Vətə nə göz! Bəlkə qəzəli-vəhşi.
Nigəhi-şuxi, misəli-vəhşi
Müjələr hər biri bir xəncəri-tiz,
Qətl-i-üşşəq üçün olmuş xunniz.
Dütüb ol qədr cəməli zivər
Ki, deyil həvəsləyi-hüsnə-bişər.

Əlqissə, ol iki atəşpərə bir-birə yətmək ilə atəşi məhəbbət nəirə-əfruz olub xərməni-dilü dini yandırdı.

¹¹ İnsanm əvə şükür cəməni cəhəllikdir", yəni Allah nə ətdiyini dözü yaxşı bilirdi. (Ərəfə)

Ol iki osrı-zarü məhçur,
Bır cəmdən oldu mostü məxınur.
Eşq ilə tutub komal peyvənd,
Zəncir-bolado öldülər bənd.
Sənrişeyi-aqla təh düşdü,
Cəmi dilə ızırab düşdü.

Gün-gündən asari-ülfəti cəzabətı-məhəbbət ziyadə olub rəsmi
iştıyaq bir məqamə yetdi ki, zövqü olamədə guya iki cismdə bir ruh
oldu. Bu əsnədə müəllimi-mövsuf əlomi-havadisdən qəti-rəvabətı-
ələyiq edib, həməğuşı-arayısı-hurə və noşəyabi-sayori-şərabən
təhura oldu (rəhmətullahi-ələyh) və əhli-beyti-naşinasın, xüsusən
Hüseynü Abbasın və müxəlloftan əmmamo, pustin və əbasın,
cubbə, şənə, misvak və ridasin, külocə, şalı-komənrbənd və qəbasın
ol covano vəğüzər edib yerində canışın etdi. Ol dəxi kamalı-ıfıxarü
nişatü nəhayət sürürü inbisat ilə məhrəməyi-hərimi-visal olub
zövqilə-ruzigarın keçirirdi.

Noşu ol aşiqi-dilxunə kim zövqü sürür öl,
Nigari-güləzarı lütf üzündən məhrəban olmuş.
Deyib məşuqi kün tək eyləyim cövrü cəfa rəsmin,
Edib bir dən torəhlüm kim, yazıqdır bağrı qan olmuş.

Ta ki, müruri-zaman ilə fıraqeyi-eybucə və təifeyi-tənocucə, yonı
əğyari-diləzarü sitəmşüar bu halə vaqıf olub zəbanı-toorüz açdılar.
Çün nəvgülü-çəmənı-ahəngər aşiqi-dilxun Əsgəri-müztər gördü
ki, surətı-haldan xələyiq müttolə olub məcali-visal imkanı məhal
oldu və minhad bəhanəsiz ol yero gətmək müttəzzirdir, dəmbədəm
ahü nələlər çəkib deyirdi:

Ah, kim dövr-fələkdən ıxtıyarım qalmadı,
Əlomi-dunporvər içrə etibarım qalmadı.
Ruzigarım xəş keçirdi dövləti-dildarılı,
Ayrılıq həngəmdir, ol ruzigarım qalmadı.

Bir gün əğyardan məxfi özünü ol şuxı-gülgün üzərə yetirib dedi:
— Ey yarı-məhrəban! Ey arami-dilü can! Vey nazikbədən gülpıro-
hon! Ey şəkərlob, şirinsüxən! Ruzigarı şəbədəbəz və zəmaneyi-
hiyləsiz fitnələr ağaz edib, dövləti-vüsala məhnəti-fəraq yetirmək
istər. Nə çarə edim?

Dövrəni-fələk nədir ki, bilmon,
Bivəch bizimlə oldu düşmən.
Təfriq üçün əh kim dənədəm,
Təhmüd qılır vəsaili-qom.

Ol şəkərlob, şirinzəban bu sözləri eşidib, çəki-girəban edib, üzünü
atasının qəbrinə tutub, şivən ilən səsləndi:

— Ya əköllühhələvə! Ey atacan! Bir baş qəbirdən gütür! Biz pəri-
şənruzgər, tırobəxtlərə nəzar qıl! Bivəfa ərdəbillilər olində nəcə zarü
şərgərdən qalmışıq!

Dilxun qəribiz, bizə bir yar tapılmaz,
Qəmçər tapılmaz.
Bir həmdəmü həmrəzü həvədar tapılmaz,
Ənsər tapılmaz.
Düşmənlər ədər tənə, dütər rəsmi-cəfasın,
Bu dərdi-nihənin
Yoxdur bizə bir rəhm qılan səhibi-naməs,
Səd əh, səd əfsus!
Bu şəhrədə bir möminni-dindər tapılmaz,
Gör var, tapılmaz.
Dil qənə dünüb tənəyi-əğyar qəmindən,
Xələqin sitəmindən
Şərhi-qəm üçün firsət-i-izhər tapılmaz,
Didar tapılmaz.

Ah, bunları bu hal ilə görüb və dəsti-müstəbət başa vurub kim
goldi?

BEYT

Hüseyn! Hənsi Hüseyn Dərdmanın şərifi,
Dəsm dürüstünü əhli-zəmanə naxələfi.

Dedi:
— Bəccəcan! Nə omri-hadis bu ənduhə bəis olubdur?
Dedi:
— Ah! Qardaş, kaş sənin kimi naxələf ölə idi, bu günləri gör-
məyö idi:

Nə tab edim belə hidado, ya oxul-ıdır.
Alub qərarımı dövrü-sipəhri-göcərlər.
Nəvayi-çşqilo nəy tok dolub quru eismim.
Zaman-zaman çəkarəm bəs ki, ahi-atoşbar.

Qoraz, onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-biçarə gəlib qollarını məşuqəsinin boynuna salıb üzündən öpüb dedi:

– Ey aramı-canım! Fikir elə ki, atandan qalan ommaməni başıma qoyub, əbasın çiyənimə salub və qəbbasın qucağıma alıb bir nifrin eləyərdəm ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzündə qalmaz.

Cün eşq odu oğor dutuşa cam yandırar.
Bir şələdir ki, cümleyi-dünyanı yandırar.
Məzlum aşiqin oğor ahi bülənd ola,
Yeddinci göydə xərmonı-Keyvanı yandırar.

Xülasə, ol məzluma dedi:

– Ey aşiqi-mehribanım! Bu sözlər fayda verməz. Bir fikir elə ki, sən bu yerdə gəlmək üçün olındo bəhanə olsun və xalq bədgüman etməsin.

Dedi:

– Ey yarı-mehribanım! On şahı pul sənə verim, amma mənə rədd etmə, hər vaxt gəlib ol məbləği mütəlibə cəlasəm, bir bəhanə ilə tənxi et. Bəlkə bu vəsilə ilə bir-birimizi görmək müyəsər ola.

Cümləsi bu rəyi dürüsti qəbul edib, bir müddət dəxi ovqat keçirdilər.

Aşıqda görək fəinuni-hiylo,
Tay eyloya vəsl üçün vəsilə.

Nəgah bir gəmməz süxəncin bu surəti-macaranı ola macara varıb ol məhəllə roisinə məlum etdi. Ol rois dəxi müvəkkillər təyin et ki, hər yerdə ol aşiqi-dilxuni görsələr tutub işğəncəyi-siyasətə yetirsinlər. Əsgəri-müztərdən noqlidir ki:

– Cün rahi-çarə hər tərəfdən məsdud oldu və rois ilə sazış etməkdən başqa çarə görmədim və dedim:

Zülmü gör kim, ayrılıqdan cənə yetdim əqibət,
Çarəsiz qaldım varıb oğyar künlüm bağladım.

Axirül-əmr bir gün əlimə bir parə nən alıb üstündə rovgəni-karə tışrə çıxdım. Roisi-məzkur mono düçar olduqda təarif ilə ona verib dedim:

– Əgər həqqi-neməti fəramuş edib, mənə təərrüz qılсан, bu nən gözəlörini tutsun və səmumi-küfrani-nemət gülşəni ömrünə xəzən etsin:

Mən-həzino gəl Allah rızası cəvri elomə
Ki, aşiq ahi tutar zalimin giribənin.

Dedi:

– Ey aşiqi-miskin! Bundan sonra fəriqülbal olub bəzmi-vüsələ məhrəm ol, kimsədo cüreti-toərrüz səno yoxdur:

Çəkmo qəm ey-aşiqi-dilxəsto, mən yərəm səno,
Özgələr cəvri cəylədikdə mən həvələrəm səno.

Əlqışsə, bu tədadən dəxi fəriğ olub məşğuli-işrətü nodimi-məhfili-məsərrət ikən:

Ol xəstəciğər bolayo düşdü,
Bir qüssəli macərayə düşdü.
Çərx cəylədi dövrü-namüvafiq,
Hicran sitəmi arayə düşdü,
Aləmdə həmişə qurəyi-qəm.
Uşşaq günü qorayə düşdü.

Gordiş-i-dövrəni-gəcərlər və izzai-firqeyi-oşrar, tənçeyi-dilşikoni-oğyar və sədaməti-həvadisi-ruzigardan aşiqi-suxtəcan ilə məşuqeyi-mehriban arasında müfəriqət vəqə olub, biri avareyi-diyyar, biri vətəninə qorib, biqəmküsər oldu.

Nəco tab etsin dil-i-şuridə cənəndən cüdə?
Bisərü-səməni qalır hər mülk sultanən cüdə.
Aşiqi-biçarənin cismində cən cənən idi,
Nəco şivən qılmasın kim cism olar cəndən cüdə?!

Xülasə, onvəi-nələvü şivən ilə bir-birindən vida edib, məşuqə səfər qıldı. Və aşiqi-məhcür dediyi-xunbarilə bikəs qaldı. Guya mükərrər bu şəri oxuyub ağladı:

Sənsiz dili-xostə zar olubdur,
 Bimənisü qəmkūsar olubdur.
 Xunubə tətubdu rəngi-zərdim,
 Bu gülşən üçün bəhər olubdur.
 Xunin cığorim bə sən-i-lələ,
 Əfsürdəvi dağıldar olubdur
 Hicrən sitəmi ələb qərarim,
 Gün nuri gözümə tar olubdur
 Hicrində düşüb bəlayə əşğor,
 Sərgəştəyi-rəziqar olubdur

Ol məzlumcyi-qəmnək dəxi gündüzlər səyləbi-əşkibiqoranın
 dolilt-rah, gecələr şəmi-şəbistanın şölcyi-ah edərdi. Qafileyi-əşkü
 əhilə hənəsəfər, dil pürətəşü didə tər, hər monzilə kim virud edər
 bu novilə ağazi-sürud edərdi:

Ey məyeyi-eyşü kəm, sənsiz,
 Xunin cığorim, müdəm sənsiz
 Həm dəm mənə qəsidi-fərəqin,
 Qəmdən gətirir payəm sənsiz
 Eyh etmə sözü mənşəvvəş olsa,
 Yox təbidə bir nizam sənsiz.
 Seyri-çəmənə kəmal-i-ışrət,
 Ənduhim olur təmām sənsiz.
 Dünyarda hüsuli-yadəimani,
 Olmazmı mənə hərəm sənsiz?!

Mən bikişə künci-möhnet olmuş,
 Hicrən gecəsi inoqəm sənsiz.

Zaman-zaman yadı-əyyami-vüsəl etmək ilə gülü seyrabını girmə
 bənçək edərdi və ləhzə-ləhzə təmənnayı-zövqi-mülaqət cəyləməkdən
 lələsüfət daği-həsret sineyi-suzano çəkərdi və bu şəri oxurdu:

Bülbül necə gülzər atəyindən əlin üzməz,
 Şivən dili-bimər atəyindən əlin üzməz?!

Qanıla boyar səfəhyi-rüxsarını gül-gül,
 Dil, didəyi-xunbar atəyindən əlin üzməz.

Dil, dördü-bələ çəkmək ilə qəmdən usanmaz,
 Ol şuxi-cəfakər atəyindən əlin üzməz.
 Göz pərdəsi xunubilə rəngindir, əmma,
 Nəzzərəyi-dildər atəyindən əlin üzməz.
 Əqsami-bələvü qəmi-ənvai-müsibət,
 Üşşaqi-cığorxər atəyindən əlin üzməz

Bilmərrə dəmoni-şəkib dəsti-iqtidarından gedib təbifərəq etmədi
 və arizuyi-dövləti-didar qılıb bir müddət sonra yenə mürəcət edib.
 müğaviri kuyi canan olmaq istədi. Qürbi-şəhrə yetdikdə əşiqi-möhçür
 kim əhi-cənsuz çəkməkdən gülborgi-üzəri onraqi-xozan tək saral-
 mışdı və bən-müsəbət həmlindən qəməti-movzunu xəmə olmuşdu:

Tərəvəti-gülü-rüxsarəsi xəzano dönüb,
 Qədi xəmidələmib, qəməti kəməno dönüb.
 SİRİŞGİ-dədə rəvən səyli-guhsarən tək,
 Cığər şəmni tətub qəmdə, bətiq qəno dönüb.

Məşuqeyi-diləranın xəbori vürudin istima etmədikdə bəstəri-
 mərəzindən durub, olino bir əsə ələb, haləti-zəfədo kəmal-i-qüvvət ilə
 şəhərdən tışrə çıxdı, guya bu sözləri deyirdi:

Söylə ey həmdəm, kərəm qıl həli-yarımdan mənə.
 Həq rızası, bir xəbər ver gülzərimdən mənə!
 Rəvşən cəylə rəhgüzərim gəl ey əhi-ətəşin,
 Tar olubdur ruzi-rəvşən itizərindən mənə.

Nəgah gördü kim karivani-Leyli, məhbublar sərəcyli yetişdi.
 Nəhayət, şövqilə yügürdü özün onun əyağına salıb bu növ ədəi-şükür
 eddi:

Lilləhül-həmd ki, çərç etdi müyessər kəməm,
 Cövri-bidədilə hicr əlmış idi arəməm.

Pos, ol kim müstəməndi-cığorxun biri-birini qucaqlayıb sədəyi-
 təhniyəti əvazi-mübarəkbad zəminü zamandan bülənd oldu, məşuqə-
 nəzəri həsrətilə baxub dedi:

– Ey aşığı-dilxuni-müztör, ey novgülü-çöməni-ahəngör! Bu na halotı-mükəddərdır kim, müşahidə qılıram? Aya, gərdişi-dövrəni izatı-əbnai-zaman sənə nə zülmöl etmiş ki, surətı-halın bu məqamə yetmiş?

Əsgəri-biçərə bu sözləri istima edib, seylabi-əşki-çəşmsarı çəş-mindən cari edib dedi: Ey yarı-dilnəvaz, ey şuxi-işvəbaz!

Ey rövşənəyi-dü çəşmi xunbar,
Aramı-dili həzinə-bimar!
Kamı-dilü arizuyı-dida,
Asayışı-canı-mühənasar.

Kim mənə izayı-hal etməyə qadir olur? Surətı-əhvalimə təərrüz qılır kim, bu növ dilxəstəvü rəncur etsin? Və ya gərdişi-dövrəndən, ələmi-həvadisatı-zəmandan nə bakım var ki, əncami-karım bu məqamə yetsin?

Mənənin novgülü-bağı-ahəngəri,
Mənəm valideynin əziz Əsgəri
Mənəm, kim, atan çakucundan sədə,
Alır günbədi-çuxrı-neylufəri.
Onun kurosindən bülənd olsa, gər,
Fələkdə şərər yandırar oxtori.
Vənir xəlqi suri Səfilək
Fərayo onun dəminin domləri.
Əgər Gəvə tok royatı-rozm açə,
İhtəti qılar ələmin əksəri.
Onun sümərəşi zibus tizdir.
Edib-münəfil tığı və xəncəri.
Əgər görsə Rüstəm onun zərbini,
Şücaətədi eylər vücudun bəri.

Amma sonin dağı-fəraqından bir növ pərişan olmuşam. Və həvayı-küli-rüxsarından qönçəyi-novxizlək bağı qan olmuşam.

Sənin fəraqın altdır qərarı təqotim,
Sümümi-qəhrəlo bərgi-gülüm xozan olmuş.
Fəlonədə yad o gün arizin unadılək,
Həmişə virdi-dəbim nalovü fəğan olmuş.

Məşuqəsi dedi:

– Ey canı-sırım! Mən dəxi səndən ayrı çəkdiyim bələləri şərh etsəm, bəisi-itələyi məqal olur ki, ədəmi-izhar münasibdir. Hələ bir tədbir et ki, səbəbi-müvasilət olsun.

Bir yan fələk cəfası mənəimçün qam artırır,
Bir yan zəmanə gərdişi min matəm artırır.
Bir yan həsəd tonəsi bağırimi qan edər,
Bir yan qərib cəvri belə hər dom artırır.
Eşqin bolası sineyi-pürxunə ah kim.
Hər ləhzə bir cərahətə-bimərhom artırır.
Hunlar qamusu səhildir, əsan todariki,
Hicran dili-həzinə qəmi-ələm artırır.
Bir çərə fikrən eylə məcəli-vüsəl üçün,
Hicranı-dövr dəiyyəyi-özəm artırır.

Və atan ovsafını bəyan etdiyindən, mədəri-mehrəbanım dəxi onə təəşşüq yetirmiş. Nə olar əgər varub təəcəssüsi-əhkəmi-şəriət edəsən, əgər caizü mübah olsa, mənə sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı də ki, validi büzürgü-varın təzəvici ilə şad qılasan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin. Və Abbas, Hüseyn bir-birindən ayrılməsin və məcmu müxəlləfatı-motrəkətə malik olub validi-ali-miqdarım məqamində nəmülbədəl olasan.

Bir daha qismət biza ənduhi-hicran olmasın,
Xatiri-comiyyətim qəmdən pərişan olmasın.
Tə ki, tuxti-gülbün üzrə gül qoyar həşinə tac,
Künlümün şəhrinə səndən özgə sultan olmasın!

Pəs, Əsgəri – biçərə dəxi bu məsləhotdən mülahizəyi-tümidixeyr edib, bir fəzali-fərzənə və yegəncəyi-dövrə-zəmanə hüzürinə vənir kəşfi-meal təriqləq istismar qıldı ki:

– Bir kimsə əgər bir səbiyyəni həbəleyi-nigahə gotirəsə, nəgah validi-mənguhə validəsindən təməttöi-tozvic əlməq caizmədir?

Çün məzhəbi-əşqədə bu surət məqami-əşkal idi, ol fəzil məsələni fitvəyi-piri eşqə mühənvəl qıldı, hənzur kaşəncəyi-uqdeyi mətləb təviqədə qalmışdı. Bir gecə kim, ərəsi çəhanarəy məhri-anvarizülməti-şəmdən zülfi-mişkin rüxsarına təküb hicləyi-rübdə aram

hıldu və mahi-şəbofruz moçlisi-sur mürottoğ edib ki, şəbi-qarı
qeyrəti-ruz və surəti-Leyli tok zinatənduz qılıb dirhumü dinar sava-
bitü soyyarı-öflakdan təbqlər duldurub nisar üçün amado qıldı:

Mehr oldu bəsati-çərxədən dur.
Mali aldı ölinə şəmi-kəfur.
Bir türfo şəbi xücosta forəam
Onun kimi görməmişdi ayyam.
Novruz günündən ol füzun qədr.
İzzətlə nırsalı-leylatül-qədr.

Cümlə xəlyaiq xabi-rahətə olub Əsgəri-müztör sorı-tohoyyür
bəfini-ənduhə qoyub, gah əğyari-diləzar cövrin yad edib naləvü
əfqan çəkərdi, gah möhnəti-forəqi-gülüzərdən, seylabi-öşg sofhəyi-
rüksarı təkərdi və deyərdi:

Qəm canım qəsd eylər əlim yarı yetişməz,
Mətluhə nudandır dili-bığara yetişməz.

Hicran çəkəram hali-pərişan günəqarə.
Ünəmid əlim ol türəyi-tərrarə yetişməz.

Bəylər dılı-şiridə fəğan yərdən ayrı,
Bil hülhülə mənənd ki, gülzərə yetişməz.

Aramını bir dilbəri-şirindəhən almış,
Kim, tül dılı əndəki gövtərə yetişməz.

Hərçənd ki, var qünçədə yüz növ nəzakət,
Bihədərd, ol ləli-göhrəbərə yetişməz.

Güya tütəlim hüsədə məşhür-i cəhəndir,
Rüksarı-gül, əmmə güli-rüksarı yetişməz.

Yənsin bu necə tale varında ki, Əsgər,
Ömrün tükədir hiərdə, dilərə yetişməz.

Və gah fələki-kəcrəflərdən şikayətlər edib bu sürud ilə mütərən-
nüm olurdu:

Göyryim dövrü-fələk mən kimi nəşad olsun,
Qoymadı əhli-vəfa qüssədən əzad olsun.

Dəğilə bir-birə doystın bu rəvaqi-niylə,
Könlümün şəhri-kimi qübbəsi bərbad olsun.

Və gah möhbubeyi-dilərami-cənsitanımın şahidi-xəyalini müxə-
təb qılıb söylərdi:

Yox səndə qəmi-çəşqən, ey dust nişanə,
Mən qəmzədəmən surəti-həlin nə bilirsən?
Sən həstəri-rahətədə tutub tokyəgəhi-xəb,
Aşiqlərin ənduhə-mələlin nə bilirsən?

Xülasə, ol qədərlə nələvü şivən qıldı ki, bihuş olub, didəyi-zahirini
bağlanıb çəşmi-bəsirət açdı. Aləmi-röyada gördü ki, məxfuri-məx-
hum, müəllimi-mələm qəbrindən qiyam edib məscidə gəldi. Mənbər
üzrə çıxıb mövizələr qılırəkən dedi:

– Həndədir mənim cənişinim?

Pəş, Əsgəri-xunicigər ləhbeykguyan cəhəri-ixlas bağlayıb
təhsili-səfərə səy edib, kondisin kəbeyi-məqsədə qurban vermək
üçün məqamından durub hüzurinə gətirdikdə dedi:

– Ey nuri-didə! Duxtor-i-nikoxtorimi sənə təvəz etdim. Bundan
sonra mənim məlim və əyalim səndə məxsusdur. Əmmə gərəkdir ki,
mənim Abbasımı öziz tutasan, nəvazişlər ədəson:

Yətim olun kəsə, əlbəttə, qəmgüzar olmaz,
Zəlihlə-ələm olur, izzü etibar olmaz.
Bələlər içrə qılır dərhəddə, dəmi keçməz
Ki, bəğri qanı dönüb didə əşkəbar olmaz.

Əlassəhə kim, tələyi-sübhi sədiq bu məzmuni-zəfəq əfzəyə
müvəfəq kəmənciyi-üfiqədən zahir olub girişləri-zəlməti-ələm olan-
ləra ruzi-rövşəndən bəşarətlər verdi. Əsgəri-müztör bu rəyayi-
sədiqədən əhbəbə həkayət qıldı və müsəiləti-əltəfi zülçələlə tələb
olub, mütərəssidi-təvil oldu və bu rübaini virdi-zəbən etdi:

Gərçəki əhü nələyi-hixtiyar əylər könlü,
Zikri əvsəfilə dəfi-intizər əylər könlü.
Hicr əyyamında bəs, kim, qüssə qıl ocam olur,
Səntin – ay, hər günün bir il şümar əylər könlü.

Ümidvaram ki, inşallah taala unqərib peyvəndi-müsavilət aralarında vəqə olub, adarı-təhniyyət qılıb, mübarəkbad ədim və ol məzmunu nüsxeyi-cədid inşa qılım:

İlahi, bu duamı müstəcəb et,
İhsulü-motləbi-teyz imtısab et!

Əlhəmdü lıvahibü-l-əliyyo,
Vəşşükr lıxəlqil-bəniyyo ..
Kım, xameyi-ımsıki barım etmiş,
İzhar məratibi-əliyyo,
Bir turlə kitab edib mürətəb,
Əhbbab üçün etmişəm hədiyyo
Təhfiqi-suadət ilə olmuş,
İmam "Kitabi-Əskəriyyo"
Şayəd ki, vəsfləyi nıcatım
Olsun hu ımuri-mənəviyyo.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

(1809-1861)

Peşkar hərbiçi, general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınli həm də yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun fransız dilində yazdığı "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi 1835-ci ildə Varsavada çap olunmuş və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Əsər XX əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, bir neçə dəfə Bakıda çapdan çıxmışdır (1956, 1967, 1988, 2003). Bu kitabda öziz Mirzəmədəv nəşri təkrar olunur. Hekayənin mətni AKƏK seriyasının VIII cildindən (Baki, 1988) götürülmüşdür.

RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM

May ayının gözəl bir günü idi. Bütün təbiətin canlandığı və bəzəndiyi bir zamanda Azərbaycan böylərindən birinin Səadət adında yeganə bir qızı, səhə vaxtı günəş şorq tərəfdən başlarkən, kiçik, lakin gözəl bir evdən çıxıb xoş bir hava ilə oxşanmaq, çiçəklərin noşə verən ötirələrini iyləmək və quşların novazişli noğmələrinin dinləmək üçün səfalı bir bağa girdi.

Qız bağa girər-girməz bütün təbiət sanki başqalaşdı. Göyün üzü daha da gözəlləşdi. Şad və fərəhli quşlar ağaclardan onun ayağına töküldülər, hava lətif ötirələrlə doldu. Bütün təbiət sanki son dərəcə şən halda özünü ona boyandırmək istəyirdi. Belə bir gözəl vücuda özünü boyandırməyi kim istəməz!

Gözəl Səadət bir qədər bağda gəzdikdən sonra böyük şabalıd ağacının dibində, çəmənləkdə oyləşdi.

O, indi fikir dərzasına qərqlərlə, özü də səbəbini bilmədən tez-tez "ah" çəkirdi. Onun həyatında sanki heç bir çatışmayan cəhət yox idi. Gözəl Səadət bir sevgili arzusunda idi. Sevgisiz həyat – bədboxtlik və qəm-qüssədir.

Qızın pənah gətirdiyi bu romantik bucaq ona o qədər xoş gəlirdi ki, səhərlər həmin bağa gəlib ötirli qızılgüllərdən həvərlənmiş köşkün yanında, ortasında fəvvarə vuran bir hovuzun kənarında oturardı.

Bir gün dörin xoyallara dalan qızın qulağına həzin bir səs gəldi: "Ah! Mən sevgimi gizli saxlamaq üçün nolur etməzdim. Ocaq üstündə qaynayan bir qab su mənim könlüm qədər qaynar ola bilməz".

Bu sözləri eşitdikdə nəzənin Səadət əyşöşdiyi yerdən çökülib getmək istədi. Lakin bu təsirli sözləri oxuyan şəxsi görmək üçün utana-utana ətrafa baxdı; heç bir kəsi görə bilmədikdə, bu səsini səhrkar bir səs olduğunu zənn etdi. Lakin sevgi kəlməsi onun könlünü həyəcana gətirdi və bütün hissiyyatını alovlandırdı.

Bu vaxt Səadətin məhrəban dəyəsi Şamah bağına girdi. Şamah Səadəti uzaqdan rəngi qaçmış və iztirab içində görüb cəld onun yanına gəldi və onu qucaqlayıb öpərək, həyəcanının səbəbini soruşdu.

Səadət əli ilə güllərin solmuş yarpaqlarına və ağacdən tökülüb yerdə çürümüş meyvələrə işarə edərək, dedi:

- Mənim də tələyim belədir!

Bu sözlər təcrübəli qadına gənc qızın həyəcanının səbəbini bildirdi. Vəfalı Şamah qızı cəccikmədən evə aparmaq istədi, lakin bağına qapısına yaxınlaşdıqda yenə həmin səs eşidildi: "Sən mənim nozərindən uzaqlaşmaq istəyirsən, lakin mənim qəlbimdən uzaqlaşma bilməzsən!"

İki kişi heyran bir halda yerlərində dayanıb ətrafa baxırdılar, lakin kimsəni görmədilər. Bağdan çıxıb qapını bağladılar. Nəhayət, evə yetişdilər. Evdə Səadətin anası Tutu xanım onları gözləyirdi.

Səadətin və Şamahın sükutu və qəmginliyi qohumlarını təşvişləndirdi. Gənc qızdan heç bir cavab almıyaraq Şamah müracət etdilər. Şamah eşitdiklərini onlara müfəssəl danışdıqdan sonra onu qız ilə yalqız buraxmaları üçün işarə etdi. Lakin Şamah bir az əvvəl qızda olan şadlığı təkrar oyandırmaq istədisə də, müvəffəq olmadı.

Bağda eşidilən səhrkar səsini sahibini aydınlaşdırmaq üçün bütün əilə toplanmışdı. Xeyli fikirdən sonra belə qərar gəldilər ki, bağı səhrkarla görüşmək və o gündən sonra qıza bağına girmək qəddəğan edildi.

Zavallı Səadətin xoyalları, qəmləri və pərişanlığı günbəgün, saat-basaat artırdı.

Nə dəyəsinin qayğısı, nə anasının məhrəbanlığı, nə oyun, nə musiqi onu sakit edə bilmirdi. O, cazibəli sözləri bir də eşitmək üçün əbəs yerə bağına getmək fikrini düşdü, əbəs yerə üzünü bağına itir-

diyini anasına söylədi. Anası onun bütün yalvarışlarını rədd edərək, cavab verdi:

- Əziz qızım, bağına qapısı bağlıdır, tam bir möhtərəm və müqəddəs dərviş o bağı paka çıxarmayınca, kimsəyə ora daxil olmağa icazə yoxdur.

Bəyin ailəsinə dərvişin yolunu gözləməkdə qoyaq. Qafqaz ölkələrində hər evin yanında qadınların yeganə səyrəngahı olan bir parça olar. Belə bir səyrəngahdan məhrum olan Səadəti də öz otağında qüssə çəkməkdə qoyaq. Bir az da öz səs ilə Səadətin qəlbini alovlandıran Rəşid bəydan danışaq.

O zaman iyirmi iki yaşına girmiş Rəşid bəy İsmayıl adlı bir bəyən oğlu idi. Bu bəyən alicənablığı və nozakəti sərvətindən çox idi.

Bəy, oğluna də öz səliqəsilə tərbiyə vermişdi, lakin gənc öz nəciibliyi, qəlbini həssaslığı, cəsarət və mərdliyi ilə atasını da keçmişdi. O, "Şahnəmə"ni və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa onun at sürməkdə, tufəng, lapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük məharəti var idi. Onun üçüncü arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kəmək etmək.

On səkkiz yaşından başlayaraq, Rəşid bəy vaxtını gah at oynatmaqda, gah par-par parıldayan silahlarla sarıllara, vətəninə qayıb-talayın və ökinçiləri incidən quldurlarla ilə çarpışmaqda keçirirdi. Bəzən məhsuldar dağ otoklorində ov edərək, atını sürüb daima qar və buludlarla örtülmüş dağların başına, qalın meşələrə və çıxılmaz qayalara dırmaşır; oralarında quldurların on gizli yuvalarını axtarıb tapır və onların əziyyətindən ökinçiləri xilas etmək üçün vuruşub yuvalarını tar-mar edirdi.

Bir səhər Rəşid bəy yüksək bir dağın başında oturub, onun atını yedəyində saxlayan və ondan heç bir zaman ayrılmayan Əziz adlı nəkərlə söhbət edirdi. Ovdan danışaraq hər ikisi təbiətin gözəllik və əzəmətinə səyr edirdilər. Sübhün dumanı düzənoldən qalxaraq göylərə yüksəlir, coşqun çaylar, dərə və düzləri suvarmağa tələsərək, güllərin, yasəmənlərin və başqa çiçəklərin arasına axırdı. Ağacları yaşıl yarpaqlarla bozənməyə başlamışdı.

Bu vaxt onların qulağına zəif bir çışırıq, həzin bir nələ səsi gəldi. Hər ikisi quş kimi uçaraq bu səs gələn tərəfə yüyürdü. Bir cavən oğlanı bir neçə quldurun olinə əsir gərdilər. Quldurlar o cavəni

başqa quldurları satmaq niyyətiylə aparıldılar. Qoçaq Rəşid boy atını Əzizə tapşırıraq, xəncorini sıyıb quldurların üzorinə atıldı. Onların ikisini xəncərlə vurub öldürdü, başqaları isə osir oğlanı buraxıb meşəyə qaçdılar. Çarın quldurların da bir neçəsi Rəşid boyın zərbəsindən xilas olmadı. Vuruşma qurtardıqdan sonra rəhmdil Rəşid boy telosik cavan oğlanın köməyinə yüyürdü; cavan yarılanmışdı. Yarasını qurşağı ilə sanyıb, yaxın bir evə gotirmək üçün onu Əzizin atına mindirdi.

Bir kəndə yetişər-yetişməz, onları bir dostu qadın ağlaşma ilə qarşıladı. Əziz bunun səbəbini dərhal anlayıb ağasının göstərdiyi igidliyi onlara söylədi. Rəşid boy do öz yükü ilə yetişdi. Aman, no böyük soadət! Bir neçə saat əvvəl quldurlar öldüdo osir olmuş əziz Mordanı yənidən görmək bu biçərə qadınlar üçün nə böyük xoşbəxtlik idi.

Gənc Mordanın anası, arvadı və bacıları qollarını açib Rəşid boyın ayağına yixıldılar və onun dizlorini öpməyə başladılar. Sonra Rəşid boyı evə apardılar. Mordanın gənc arvadı Rəşid boyın paltarının qanını yudu, plov üçün düyü hazırladı və Rəşid boyə bir tafta qurşaq bağışlayıb ona "qardaş" dedi. Yalnız orinin üzünə gülüb mehribançılıq etmək üçün o, bəzən Rəşid boyı tərk edirdi.

Bu mənərə, evin daxili həyatı, bu gənc ər-avad arasında olan nəzakət və zərif mehribançılıq, bunların hamısı Rəşid boy üçün yeni bir aləm idi. Bu cazibəli mənərə onun həyran edirdi. Qafqazın bir çox yerlərində baci və qardaş olmayan cavanlar ailə soadətindən bixəbər olurlar. Bizim qəhrəman da belə idi.

Son dərəcə qonaqçılıq göstərdikləri üçün Rəşid boy ev sahiblərinə təşəkkür etdikdən sonra atına minib Əziz ilə bərabər evlərinə tərəf yola düşdü.

Onlar dənən bir sükut içində yol gedirdilər. Nəhayət, Rəşid boy üzünü Əzizə tutub dedi:

– Mənim vəfalı yoldaşım Əziz, Mordanın arvadındakı nəzakət və orinə olan mehribanlığı gördükdə, özümün yalnız olmağımı hiss edirəm və bu qərara gəlirəm ki, mənə mənə ürəkdən seven bir həyat yoldaşı lazımdır. Elə yoldaş ki, Mordanın arvadı kimi, yorğun və təhlükəli zamanlarda mənə təsəlli versin.

– Bəli, bu fikir çoxdan mənim başımda dolayı. – deyər Əziz cavab verdi. – Sizin gözəl bir əməi qızınız var ki, uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən sizin deyikliniz olduğunu söyləyirlər və deyirlər ki, ata-

anasının arzusunun yerinə yetirmək üçün o qız bir neçə nəcubaların elçilərini geri qaytarmışdır. Bundan başqa, sizin qonşu boylərinə birinin böyük sərvəti və yeganə bir qızı var. Deyirlər ki, həmin qız sizə əməi getməyi arzu edirmiş, lakin bu şərt ilə siz ata-ananız və rəiyyətinizi atıb onların evində yaşamağı qəbul edosiniz. Bir do mən, Soadət xanım adlı qonşu və gözəl bir qız soruğu çıtmişəm. O xanım bir o qədər sərvətilə deyil, ancaq gözəlliyi və rəhmdilliyiylə şöhrət tapmışdır. Bu xanım Qəbelə xanlarının nəslindəndir, öz anasilo bərabər sizdən səkkiz ağac mənəfədo yaşayır.

Rəşid boy Əzizə çox diqqətlə qulaq asdıqdan sonra ona cavab verdi:

– Ah! Əziz, mən o gözəl əməiqızımı təkli-səltənətdən məhrum etmək istəmirəm, bir do kim bilir, bəlkə gələcəkdə o, heç mənə sevməyəcək, həm do tanımadığı, bilmədiyim bir qızdan ötrü mən cədan əziz tutduğum və parəstiy etdiyim məhraban atamı, gözəl vətənimə və vəfalı rəiyyətlorimə atıb, qonşu boyə xidmət etməliyommi? Yox, əzizim, bu iki qızdan mən vəz keçirəm. Gedək Soadətə istəyək.

Bu sözləri deyib Rəşid boy üzünü Qəbelə tərəf çevirib atın başını boşladı. Bir az keçmədən Əziz ilə bərabər Soadətənin ata-anasının mülkünə yetişdi. Bu mülk yaşıl meşələr, meyvəli bağlar və abad kəndlər ilə örtülmüşdü. Bir tərəfdə yüksək dağlar və onların üzərində uçan qartallar görünürdü. O biri tərəfdə köçən xalqın ıxılvan və sürüləri otlayırdı. Bağbanlar meyvə ağacları və ya otirli güllər ökməklə, ökməçilər huğda, düyü, arpa, pambıq, tənəkə və sair məhsullar becər-məkdə idilər. Bu mənərə bizim qəhrəmana çox xoş gəlsə do, bir doqıqdo belə dayanmadan atını sürətilə çaparaq, nəhayət, şəhərə girdi.

Rəşid boyın birinci fikri Tutu xanımın evinə gəlib-gedən qarılın və qoca kişiləri axtarıb tapmaq idi. Rəşid boy belə qocalardan bir neçəsini tapıb onları bir-bir Soadətənin evinə göndərdi. Onlar qızın gözəlliyindən, həyə və ismətindən, xasiyyətdən müfəssəl məlumat toplayıb, Rəşid boyın yanına qayıtdılar. Onların gotirdikləri məlumat Rəşid boyın sevgisini daha da ələvələndirdi. Xüsusən Soadətənin evində Rəşid boyın haqqında olan rəy onun öz məqsədinə çatmasına böyük ümidlər verdi.

Vərilən məlumatı yoxlamaq üçün Rəşid boy Soadətəni öz gözü ilə görmək niyyətinə düşdü. Bütün müsəlmanlar evlənənə qədər, gələcəkdə onların həyat yoldaşları və rəfiqələri olacaq qadınları görmək

səadətindən məhrumdurlar. Buna görə də Rəşid bəy onun könül evini bərpadə edən sevgini hələlik gizli saxlamaq istədi. O, bir bağban paltarını geyib Səadətə hər gün gəlib gəzdirdi qonşu bağa bağban oldu. Yüksək bir hasar o iki hağı bir-birindən ayırırdısa da, Rəşid bəyə Səadətə nəğmələrini dinləməyə mənə olmurdu.

Bir dəfə, gecənin qara pərdəsi bağın üzərinə çökəndə Rəşid bəy hasarın üstündən keçib Səadətənin bağına atıldı və səhərə qədər böyük bir kolun arasında gizləndi. Səhər açılacaq, Rəşid bəyin göz-
ləri qarşısında bir tərəfdən günəş, o biri tərəfdən Səadət görünürdü. Rəşid bəy Səadətə baxdı, güc ilə nəfəs alaraq bihüş bir halda ağacın dibinə yığıldı.

Səadət bir neçə dəfə hağı dolandıqdan sonra evə qayıtdı. Bizim zavallı aşıq da huşa gəlib öz bağına qayıdanda orada hağı sahibini gördü. Rəşid bəy hağda işləmək istədisə də qıçları tıtrıdı, əlləri hərəkətdən düşdü və gözləri Səadətənin xəyalından başqa bir şey görmədi. Günəşin üfüqdə gizlənməsini səbirsizliklə gözlədi.

Ulduzlar göy üzündə görünür-görünmür, öz yarımlarını görmək və onun Şamah ilə Səadətənin və başqa şairlərin qəzəllərindən danışmasını dinləmək üçün Rəşid bəy təkrar eşq yolunu tutdu. Hər gün Səadətənin gözəlliyi, nəzakəti, fərasəti və xoşdilliyi Rəşid bəyin nəzərində artırdı.

Bir gün Rəşid bəy özünü ona təqdim etmək, onun qarşısında diz çöküb adını söyləmək, ona gəlməyini rica etmək niyyətinə düşdü. Lakin təkliflərinin rədd edilməsindən, həm də Səadətənin anasından və qohunlarından şübhə oyandırmıqdan qorxaraq, yalnız bir neçə qəzəl oxumaqla kifayətləndi. Səadətə o qədər dərin təsir bağışlayan və nəhayət, hağı qapılarını bağlatdıran qəzəllər bu qəzəllər idi.

Rəşid bəy hər gün bağa gəlir, ancaq bir daha Səadətə görə bilmir, dərxiş, canı sıxılır, qəm daryasına qurq olur, gözəlləri yaş ilə dolurdu. O, bağda sərgövdən dolanır, sevgilisinin ən çox xoşladığı çiçəkləri bəsləyirdi. Bərdən qapının yanına düşmüş bir qız üzünü onun gözünə sataşdı, üzünü götürüb baxdı və Səadətənin adını onun üstündə oxudu. Üzüyü döno-dəno öpdü və bağına basıb bağdan çıxdı.

Rəşid bəy Səadətənin hağı gəlməməsinin səbəbini öyrənmək üçün bağban paltarını çıxarıb səhərə gətdi. Orada o həvalətə öyrəndikdən sonra nökrü Əzizlə ata minib öz yurduna qayıtdı.

Rəşid bəy dərin iztirab içərisində susurdu. Onun uzun qara kirpik-
ləri o dərəcədə gözünü qapamışdı ki, yolu güclə görürdü. Əllərində

cilovlu tutmağa təqət qalmamışdı. At da sahibinin qəmginliyini hiss edirmiş kimi, onu atasının evinə tez yetirməyə tolosirdi.

Nəhayət, Rəşid bəy evlərinə yetişdi. Atasını onu bağına basıb öpdü və qəmginliyinin səbəbini soruşdu. O zaman vofalı Əziz ta evdən çıxandan bu günə qədər oğlunun başına gələn o həvalətə bəyə danışdı. Əziz Rəşid bəyin inəhəbbət dərdinə düçar olmasını və Səadət xanımı almaq istədiyini ona xəbər verdi.

Mehriban ata onlara təsəlli verib, tez Qəbələ şəhərinə elçilər göndərdi. Elçilər rədd cavab xəbəri gətirdilər. Səadətənin anası öz qızını o yerin varlı bir xanına vermək niyyətində imiş.

Bu xəbəri Rəşid bəy və onun atasında doğduğu kədərli təs-
vir etmək mümkün deyildir. Tutu xanımın sərvəti və rütbəni Rəşid bəyin alicənablığına tərcih etməsinə Rəşid bəyin atası özü üçün böyük bir təhriş saydı və oğluna bir daha o qızın adını çəkəməsinə qəti qadağan etdi. Lakin Rəşid bəy eşqin hücumuna müqavimət göstərmək imkanını qalmadığından güzləncə Qəbələyə qayıtdı.

Səadət xanım yoxsulların panahı idi. O, yoxsullara çoxlu əhsan verirdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yox idi. Ona görə Rəşid bəy Səadət xanımın yanına bir yol tapıb eşqini ona bildirmək üçün dilənçi paltarını geyinməyi qəti etdi. Vofalı Əziz də paltarını dəyişib dilənçi paltarını geyindi. Hər ikisi ağ, uzun saqqal qoyub Səadətənin evinə gəldilər. Səadətə almaq üçün onları Səadətənin yanına gətirdilər.

Rəşid bəy daxil olub sevgilisinə gərcək, hütün vücudu titrədi və ondan sədaqət diləməyə əvəzinə camaatın içində onunla sevgisindən danışmaq istədi, lakin bir söz belə, söyləməyə qüdrəti olmadı, əl-ayağı qurudu, dizləri tıtrıdı, bihüş bir halda Səadətənin qabağında yere yığıldı.

Səadətənin qışqırığına Şamah və başqa qadınlar gəldi. Əziz yoldaşının xəstə və zəif olmasını bəhanə edib tez onu yerdən qaldırdı və otaqdan çıxartdı.

Bir neçə gün sonra səhərdə bir bayram bəstəsi quruldu. Bu bayramda cavanlar tufəng, tapanca, ox atmaq və qılınc oymatmaq məhəbbətini göstərməli idilər. Məşq üçün hazırlanmış meydan, bayram paltarını geyinib gözəl atlar minmiş cavanlar ilə dolmuşdu. Meydanın bir tərəfində qoca kişilər, o biri tərəfində isə üzrləri ağ rübandlı qadınlar oturmışdular. Səadət də onları içərisində idi. Bu zaman Rəşid bəy də bir atın belində meydana daxil oldu. Onun qızıl yohar və üzən-
gisinin, olvan paltarının parlılığı günəşin işığına üstün gəlirdi.

Rəşid bəyi camaat böyük bir cəhəmlə salamlayıv və belə oyunlarda məharətli olduğu üçün oyunu başlamağı ondan rica edirdilər.

Rəşid bəy bir neçə igidlik göstərdikdən sonra keçib qadınlar tərəfdə atını saxladı. Onun igidliyinin və gözəlliyinin tərifini eşitmiş Səadət bu dəfə onun boyunu və gözəlliyini seyr etməyə imkan tapdı. Bu görüşdən Səadət öz qəlbində göləcəyini holl edəcək bir sevgi doğduğunu duydu.

Gün batdıqdan sonra camaat dağılıb getdi. Səadət evə qayıdıandan sonra ürəyi Rəşid bəyin fikri və xoyalilə çırpınmağa başladı. Gecə yatığa girdikdə, Səadət tez-tez dərin "ah" çəkib Şamah ilə Rəşid bəydən danışırdı.

Şəfqətin parlaq ziyası qarşısında gecənin pərdəsi məhv olmaqda idi. Günəşdən bütün təbiətə həyat yayılırdı. Günəşin şüaları Səadətin otağına düşər, divarlara parlaq işıq saçardı. Pəncərədəki otirli çiçəklər gənc qıza tərəf əyilmişdi, güllər sanki yaz yarpaqlarına onun lətif əllərini öpmək və şöbnəmlərilə onun üzünü sorinlətmək istəyirdi. Lakin pəncərənin qabağında oturub dərin sükuta dalmış Səadət yalnız Rəşid bəyin xoyalilə yaşayırdı.

Şamah Səadətin kədərinin səbəbini bilsə də, yenə ondan: "Nə üçün bu qədər məhzun və qəmginsən?" – deyə soruşdu.

Səadət iztirab içində ona cavab verdi:

– Ah, özüm Şamah! Bütün dünya Rəşid bəyin tərifini söyləyir, mən o gözəllikdə və qəçaqlıqda bir qardaşım, ya bir sevgilim olmasımı nə qədər arzu edərdim. Mən onu da düşünürəm ki, bu yaxın zamanda mən öz nəcabəti və sərvətilə məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə bələd deyiləm, bəlkə o heç mənə sevmir. Ah! Elə bir uşağa erə getməkdənsə, mən daim anamın və onun yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim! Elə bir adam məndən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül umma bilməz. Gənc xanım ata-anası öz uğullarını evləndirmək istəyirlər, lakin fikir elomirlər ki, bu işdə iki şəxsin bədbəxtliyinə səbəb olurlar: biri öz uğulları, o biri də gələcək gəlinləri. Bəli, özüm, qəmlərimin və iztirabların əsil səbəbi budur.

Bu sözlər Səadətin ağzından çıxar-çıxmaz bir dəstə dilənçi əllərini açaraq, yalvara-yalvara qapıdan daxil oldu. Mərhəmətli Səadət onların halına yanır, əhvallarını soruşur və mərhəmətli bir təvərlə təsəlli verir. Dilənçilər Səadət xanıma təşəkkür edər-edər evi tərk etdikdə, Rəşid bəy dilənçi əbasına bürünmüş bir halda üzünü camaatın içinə qatıb yan ilə bir neçə söz danışmağa səy etmişdi də, ürəyinin şiddətlə döyünməsi ona mane oldu. O, Səadətin üzünə baxmaq istəyirdi, lakin Səadətin gözələrində parlayan nur onun qüvvətini alından alırdı. Rəşid bəy danışmaq istəyirdi, lakin ağzı yanına qədər açılırdı və dili kəkələyərək anlaşılmaq sözlər söyləyirdi.

Nəhayət, gənc qız yalançı dilənçiyə müraciət etdi, lakin ona yanaşarkən qızda anlaşılmaq bir həyəcan oyandı. Qız dilənçiyə müraciətlə:

– Məhərəm qoca, məndən nə xahiş edirsiniz?! – dedi.

Rəşid cavabında:

– Ey zavallıların ümidi, pənahi, mənə bir dərdim var ki, heç bir dil onu izhar etməyə qadir deyil.

– Sizin dərdinizin davası mənə qüdrətim xaricində olmazsa, mən onu sizdən əsirgəməyəm, – deyə Səadət cavab verdi və yenə də sözü davam etdi. – Əgər sizin cəsarətli diləvrə ehtiyacınız varsa, o zaman bütün zavallıların yəvəri Rəşid bəyə müraciət etməyinizi sizə tövsiyə edirəm, onun ləyaqət və cəsarətinə heç bir şey çatmaz, mən onu dünyanın özüm gördüm...

Sözünün bu yerində Səadətin səsi qırıldı, o, Rəşid bəyin mədhinə davam edə bilmədi.

Bu sözlərdən sonra Rəşid bəy Səadətin ona qarşı bəslədiyi məhəbbəti duymazdı? Onun alovlar saçan gözələrində zərif, lütfkar və atəşli bir hissən macərəsini oxumazdı? Artıq o, dilənçi əbası altında qoca saqqalı ilə üzünü gizlədə bilərdimi?

Yox, bu olan şey deyil! O, özünün qondarma paltarını və saqqalını bir tərəfə ataraq, qızın ayaqlarına döşənib sevgilisinə müraciətlə:

– Sizin bəhs etdiyiniz xoşbəxt Rəşid mənəm. Sizi görmək və dinləmək məqsədilə paltarımı dəyişib bağınızın qonşuluğunda aylarla bağbanlıq edən mənəm. Ah və nələn bir cadugər toranəsi sayaraq sizi o sofalı bağçanızın seyrələrində və özümü sizi görmək səadətindən məhrum edən də mənəm. Nəhayət, sizi candan artıq sevmə və sizə pərəstiş edən mənəm. Mənə xoşbəxtliyim və tələyim sizin olunuzdur. Mən yalnız sizin bağda itirdiyiniz üzümə sahib olduğum

üçün yaşayıram. Ah, Səədət! Monim eşqimi rodd etməyin, monə niffət etməyin, məndən etinənizi eşirgəməyin, məni sevin! Bu üzüyü də məndən ayırmayın. Siz onu monim elimdən alsanız, o zaman monim əllərim rəqibim Əsgər ağanın qanına boyanacaqdır. O halda Kazım xan, oğlunun intiqamını almaq üçün bütün qoşununu atamın kiçik məmləkətinə yeridəcək. Atam isə monim sizə bəslədiyim eşqin yolunda öz mülkünü, moni və bütün yavərlərini itirəcəkdir. İndi, Səədət, mono bir cavab verin, tələyimin müvəffəqiatını həll edin.

Səədətın həyəcantı bir dərəcəyə yetişdi ki, yalnız:

– Rəşid bəy, mon sızı çoxdan sevirəm. – deyə onun qucağına atıldı.

Bu qədər kifayət idi.

Rəşid ona yalvarmağa başladı, bir uzaq və sakit məmləkətə çökülib, ata-anadan icazəyə evlənməyi ona təklif etdi.

Səədət elə bil birgünlük ay kimi cavan idi, çovğuna düşmüş gül yarpağı kimi əsirdi. Nəhayət, titrək səsle Rəşidə:

– Mən səni sevirəm, səninlə hər yerdə getməyə hazırım. Üzüyüm də qalsın səndə, lakin namusumu ləkələndirməmək üçün Allaha and verirəm, tez buradan çıx get, səhərdə qal və məndən xəbər gözlə.

Rəşid nişanlığının alını öz sinəsi üzərində ovsuqduraraq onun gözəl saçlarından bir hələqə kəsib barmığına sarıdı və Şamahın bələdçisiylə otaqdan çıxdı.

Şamah geri döndükdə Səədətə dedi:

– İndi siz ata-ananızın razılığı olmadən, onların xeyir-duasını gözləmədən – naməlum bir şəxsə könül verdiniz. İndi söyləyin görüm, ananızın söz verdiyi o oğlana biz nə kimi üzrə gətirəcəyik?

Səədət cavabında:

– Əzizim Şamah, mənim bu qədər şiddətlə çırpınan könlümü sən də bir tərəfdən həyəcana gətirmə! Mən Rəşidə ayıqlanma döşənmiş gördükdə, ondan məhəbbətimi əsirgəyə bildirdimmi? Onun həssaslığı, gözəlliyi və cəsarətinin şöhrəti ələmə o qədər yayılmışdır ki, onu iki dəfə görməklə könlümdə ona bəslədiyim məhəbbəti gizlədə bilmədim. Məhriban Şamahım! Məno yazığın gəlsin. Mon onu sevdiyimi söylədiyim üçün məni dərdə salma, əksinə, monim atəşli eşqimə nisbətən ona kafi dərəcədə məhəbbət izhar etmədiyim üçün məni günahkar tut. Ah! Monim həqiqi hissiyyatını ona izhar edəcek bir qüdrətə malik sözlər varmı?! Onun xurma ağacına bənzəyən

zorif boyu, tağ şəklində olan qara qaşları yalnız mənim deyil, bütün qadınların könlünü ələ ala bilər. Onun parlaq gözləri hər baxdığı şeyi əritməyə və məlahətli səsi bütün hissiyyatı heyran etməyə qadirdir. Ah, mən onun vücudunda gördüyüm bütün məlahət və ləfəzləri nə üçün onun qarşısında bir-bir söyləmədim. Mon İran şairinin bu kəlamının həqiqi monasını indiyə anlayıram: “Bülbül güldən uzaq olduqda, onun eşqilə bütün təbiətə zövq verir, lakin gülün yanına gəldikdə lal olur”. İki sevgili də bir-birini gördükdə həmin hala düşür.

Səədətə öz sirdaşılə Tutu xanıma sirlərini söyləmək və Kazım xanın oğlunun dilayını rodd etmək üçün bir bəhanə axtarmaqda qoyaq, keçək Tutu xanımın otəğına.

Tutu xanım sübh namazını qıldıqdan sonra evdə lazımı əməlləri verib, adətli üzrə, Qurandan bir surə oxumaqla məşğul idi. Bu halda hələmə xanıma girməyə icazəsi olan hələmə nəkəri qapıdan daxil oldu. Bu məmləkətin bütün əyani hələmə xanıma ən vəfəli, ən ağız məhkəm və xüsusən sinni keçmiş nəkərlərdən qulluqçu seçördilər. Nəkar içəriyə girdikdə əllərini döşünə qoyub dərindən bir tozım və cəhtrəmə xanıma baş əndirərək dedi:

– Xanım, sizə bu gün bir müjdə gətirməyə cəsarət etdim. Çoxdan bəri gözlədiyimiz, gözəl xanımımızın nişanlığının göndərdiyi elçi bu saat səhərimizdədir. Gələn elçi Əsgər ağanın əmisidir. Onun qiymətli paltarlar geyinmiş iki yüz atlısı var. Qız üçün çox böyük cəhiz və qıza yengə olmaq üçün özü ilə bərabər bir neçə xanım da gətirmişdir. Bu xoş xəbərlə sizi təbrik edərkən, bacınızı çağırmaq üçün omrünüzü gözləyirəm. O da buradan gələnə qoşulub ta oğlan evinə qədər bərabər gətsin.

Hələmə xanə nəkəri bu sözləri deyib çıxdı. Bir neçə dəqiqədən sonra Tutu xanımın bacısı şad bir halda qapıdan girdi və bacısını öpmək üçün qollarını açdı. Hər ikisi Səədətə veriləcək cəhizdən danışmağa başladılar. Cəhiz isə bir yataq otağının əvanəliyiindən, qız və gümüş ilə tikilmiş bir neçə şeydən və toyun gələnlərə hədiyyə etmək üçün bir neçə silah zinatlarından ibarət idi.

Lakin bu qədər tolaş artıq idi. Səədətın cəhizə cəhizə yox idi, çünki o, ərinə yeni bir həyat, tükənməz bir səədət, tərifiğələməz bir zövq aparacaqdı. O gözəlliyə malik olmayan qızlar da bundan artıq cəhiz aparmırdılar. Qafqazın cənub torəflərində kişilər cəhiz gətirməyə, qadın isə itaət etməyə bərləldür.

Tutu xanım bacısı ilə gələcək toydan bəhs edərək ətirli çay və şirin qoğal hazırlayıb Səadətə gözləyirdilər. Birdən Şamah özünü itirmiş halda qapını açıb Tutu xanıma Səadətdən bir məktub uzatdı. Tutu xanım bu məktubu açıb bu sözləri oxudu: "Mehriban anacım! Əgər mən sizin yanınızda günahkar olmasaydım, özümü ən xoşbəxt adam sayardım. Lakin əfsus, mən özümü ən bədbəxt bir qız hesab etməyə məcburam. Dizlərinizi qucaqlayaraq, məni bağışlamağınızı xahiş edirəm. Mənim başıma gələn qozanı sizə hekayə etməyə Şamaha icazə verənləri rica edirəm".

Vəfalı sırdaş Şamah iki gəncin bir-birinə olan məhəbbətini, onların görüşməsinə və daim bərabər yaşayacaqlarına and içdiklərini müfəssəl hekayə etdikdən sonra Tutu xanım sən dərdəco möyüs oldu. Bacısı isə öz bacısı qızının məşhur xana oğlu getməsinə istədiyindən, Tutu xanımı danlayıb daha da acıqlandırdı.

Hər ikisi Səadətə otağına gəldilər. Səadət anasını görcək özünü onun ayaqlarına düşdü. Gənc qızın ızdırabı, rənginin solğunluğu və qorxuya düşməsi Tutu xanıma yola gətirməyə səbəb oldu. Məhəbbət, Tutu xanımın bu tək qızına olan hiddətə qələbə çaldı. Qızını bağrına basıb var qüvvəsilə toyun pozulmasına çalışacağına söz verdi. Bu qısa sözlər Səadətə kifayət idi, çünki anası ona bu sözü verdikdən sonra ona heç bir şey çətin və qeyri-mümkün görünmürdü. Anasının əllərini öpməyə başladı.

Onlar yenidən sakit olub çətin məsələnin həlli üçün münasib bir yol axtarırdılar ki, birdən hərəmxana nəkəri daxil olub Əsgər ağanın əmisinin xanıma özünü təqdim etmək arzusunda olduğunu xəbər verdi. Bu adı eşidən Səadət onun nə moqsədlə gəldiyini bilərək, yenidən ızdıraba düşdü. Anası da ızdırab içində necə bəxtli qonaqdan bugünlük üzr istənilməsinə və ertəsi gün təşrif gətirmələrinə rica edilməsinə hərəmxana nəkərinə əmr etdi. Tutu xanım və bacısı bir neçə saat Səadətənin yanında qalıb ona təsəlli verməyə və Kazım xanın oğlu üçün onun rəyini ələ gətirməyə çalışdırlarsa da, bir şey çıxmadı. Nəhayət, axşam onlar oradan çıxıb Əsgər ağanın elçisinə nə cavab verəcəklərini düşünməyə başladılar.

Ey mənim əziz və mehriban dostum, siz ki, mənim başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldımsız, siz ki, bu qədər lütf ilə mənim sorf-nəhv xotalarımı düzöldürsünüz, siz sübhəşiz mənədən soruşursunuz ki, nə üçün bu qədər müddətdə mən heç Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışırım.

Ah! Əziz dostum, bilsəniz bu ad nə qədər gözəl xatirələr oyadır! Bilsəniz bu adı gündə mən dəfə təkrar etməkdən mən nə dərdəco həzz alıram! Hətta "S" harfini ən adi kəlmələrin başında yazarkən, ya dilə söylərkən, bilsəniz bu hərflər nə qədər mənim gözümdə və qulağımda lotafət və məlahətə malik olur! Bu sirləri bilsəniz, mən əminəm ki, bu adı daha artıq təkrar etməyə siz özünüz məni vadar edərsiniz və xəyalət somasında qanad açdığım Səadətənin evindən çəyişə çıxmağı mənə qadağan edərsiniz.

Biz yuxarıda dedik ki, Rəşid bəy öz sevgilisinin yanından, od düşmüş bir evin buxarından alov çıxan kimi çıxdı və alov kimi havada qeyd oldu. Nəhayət, şəhərin kənarında bir komaya yətişdi. Orada vəfalı Əziz, atlar ilə bərabər onu gözləyirdi. Nökəri ağasının gəlməyindən xəyli xoşal olub, bir bahana ilə ev sahiblərini evdən çıxardı ki, ta Rəşid bəy ilə asuda dördləşsin. Rəşid bəy üzündə sevinc olsa da, eyni zamanda, fikri dağınıq görünürdü. Elə ki, hər ikisi yalqız qaldılar, Əziz sükutu pozub soruşdu.

– Sizin harada olduğunuz və başınıza necə macərələr gəldiyini soruşmağa mənə icazə verəmi?

Rəşid cavabında:

– Ah, mənim sevimli Əzizim! – dedi. Bu şəhər mən bir bədbəxt aşiq idim, bir az sonra dilənçi oldum, nəhayət, misilsiz mələyimin vəsiləsinə nail olmaqla xoşbəxt oldum. Görünür, bu Azərbaycan qəzəli mənim mələyim üçün imiş.

Güldür bu? Deyil, gül belə xəndən olmaz.
Gündümü? Deyil, gün gəcə rəvəş olmaz.
Dərdim ki, mələk, mələk məhəbbət bilməz.
Kimidir bu ki, təşbihinə imkan olmaz?

Əziz dedi:

– Ağa, mən sizin ən sədiq nəkərinizəm, ona görə cəsarət edib sizə deyirəm ki, sizin söyləməyinizə görə Səadət xanıma aşiq olmamaq mümkün deyilsə də, sizin ondan uzaqlaşmağınız məsləhətdir, yoxsa özünü və moşuqonizo tükənəməz əzablar, kiçik məmləkətinizə böyük bir bəla və atənizə dərin bir qəmginlik rəva görmüş olarsınız. Atəniz bu əmrə razılıq və sizə xeyir-dua verməmişdir.

– Yox, sevimli Əziz! – deyərək Rəşid cavab verdi. – Mən onu elə bir cəsarətlə sevirəm ki, ondan uzaqlaşmağı fikrimə belə getirirəm.

bilmirəm. Onun xəyalı daim mənim gözümün önündədir. O dərəcəyə çatıb ki, ondan başqa heç bir şey görmürəm. Bizim evlənməyimizə heç bir maneə yoxdur, çünki hər bir çətinlik bizim eşqimizi artıracaq, cəsarətimizi ikiqat çoxaldacaq və sonuşulan yanan çiçəklər sulandıqda canlandıq kimi, o da canlanacaq. Çiçəkləri suvararkən qabaqca onlarda düşkünlük olsa da, bir az sonra yeni bir qüvvə, yeni bir həyat qazanmış olurlar. Mənim atam və məmləkətim üçün heç bir təhlükə yoxdur. Bu xüsusda toşvişo düşmək mənasızdır. Əgər Kazım xan qarşımıza bir düşmən kimi çıxsas, o zaman mən öz atlılarımdan başqa məni candan sevən qonşularımızdan da böyük bir qüvvə toplaram. Bütün Dağıstan ellərini dolaşmış hökəmlər xanlardan kömək istərim. Ondən sonra əldə qılinc, ürəkde eşq alovu və intiqam atəşi, mən öz qoşunum ilə rəqibimin atasının öz sərhədindən onun qarşısına çıxaram. Bir neçə çarpışmadan sonra sən məni igid atlılarımla hərəbar onun Ərəş sarayında görürsən. Bir də deyirsən ki, mən atımdan xeyir-dua almamışam. Atam bir neçə ay bundan əvvəl Səadətə mənim üçün elçilər göndərmiş ondan rədd cavabı aldığı sən nə tez unudun! Bu onun razılığını göstərmirmi?! Ah, sevimli Əziz! Səadət ilə mən bir-birimiz üçün dünyaya gəlmişik, bizim taleyimiz bir-birinə o qədər möhkəm bağlanmış ki, heç bir maneə onu ayıra bilməz. İndi sən mənə söylə görüm, biz ayrıldıqdan bəri nə görüb, nə eşidibsan?

Əziz bu işin onu və ağasını nə qədər təhlükələrə düşürəcəyini bir qədər düşündükdən sonra belə cavab verdi:

– Bu gün bir az xırda-xuruş şey almaq üçün bazara getdim, iki-üç dükən keçmişdim ki, birdən bir səs-küy qopdu. Bütün dükəncilər və müştərilər dükənlərdən çıxdılar. Hamı səs gələn küçəyə tərəf yüyürdü, mən də onların dalınca getdim. Bir evin evyanına çıxıb tamaşa etdim, gördüm ki, toy atlısına bənzər bir dəstə atlı gəlir. Gələn aparmağa gəldikləri görünürdü.

Dəstənin başında iki nəfər gözəl geyinmiş atlı, yedəklərində qar kimi dumağ, cilovu bəzəkli bir at gələn üçün aparılırdı. Hər iki tərəfdən piyada hərbəşi gəlirdi. Daldə zurna-balaban çalınırdı, bir dəstə pəhləvan mil oynada-oynada gedirdi. Bunlardan sonra at boyda iki qatıra qoşulmuş, qızıl-gümüş ilə bəzənmiş bir tək-tək rəvan gəlirdi.

Bu dəstənin içərisində iki nəfər də yengə qadın vardı. Onların üzləri rübənd ilə örtülü olsa da, çalğıçılardan, xanəndələrdən, rəqs edən

mütrübləri və çəngilləri görə bilirdilər. Bu iki yengədən sonra bir neçə qadın tək-təkin dalınca at üstə gəlirdi... Nəhayət, qiymətli paltarlar geymiş iki yüz atlının başında bir qırmızı libaslı şəxs gəlirdi. Mən bu adamın kim olduğunu soruşdum. Dedilər ki, bu Əsgər ağanın ömisidir. Mənim ağam, şəhərdən sizə gətirdiyim qəmgin əhvalat budur.

Bu hekayə Rəşid bəyi çox həyəcana gətirdi. Onun bütün bədənini hiddətindən titrədi, qara qaşları çatıldı, gözlərindən od parlardı, əsəbi hərəkətlə bığını bura-bura sükt edib xəyalda daldı. Gecənin qarənliyi şəhəri bürünməyə başlarkən, Rəşid bəy atının belinə sıçrayıb, Əzizə dalınca gəlməsinə ömr etdi və Səadətə evinə tərəf çapdı. Onun səbirsizliyi o dərəcədə idi ki, getdikcə yolun uzandığını zənn edirdi.

Gecə möminlərin qəlbi kimi sakit, xainlərin və canilərin könlü kimi qarənliq və xəyanətərkar idi. Əgər bu iki yolçunun nəfəs alməsi və atlarının tapılışı hərəkətləri eşidilməşəydi, onların varlığına belə, şübhələnmək olardı. Rəşid bəy bir kəlmə də olsa danışmırdı. O, Səadətə evinə girməyə bir yol axtarırdısa da, heç bir çarə tapmadı. Səadətənin evinə hər tərəfi hasar və qapı darvalıqları, xüsusən gecələr qızılı olmasını o, ində xatırladı. Kimsəyə görünmək istəmədiyi üçün camaat gərən küçə qapısından girməyi heç fikrinə belə gətirmirdi, əksinə, gəl-gət olmayan bir yerdən yol axtarırdı.

Nəhayət, gecə yansıdan bir saat keçmiş o evin dal tərəfinə keçdi. Burada Rəşid bəy atından enib, atı Əzizə tapşırırdı və onu gözləməsinə ömr etdi, özü isə bir yol tapmaq üçün ora-bura boylandımağa başladı. Yol tapmayıb təkrar Əzizənin yanına qayıtdı.

– Əzizim, gəl mənə kömək et, – dedi. Ümidsizlikdən başını itirmişəm, yolda çoxkədim planı yaddan çıxarmışam. Bu mələm hasar mollaların bizə hər gün söylədiyi sirat körpüsündən də betor maneə oldu. Mən isə ində bu hasarın qabağında çarəsiz və avara dayanmışam! Mən öz cənnətimə girə bilmirəm! Ah... Nə olaydı ki, bu hasarın qabağında mənim axır nəfəsim çataydı, bu ağacların dibində mənim həyatım bitəydi! Kim bilir neçə dəfə Səadətənin məhrəban nəzəri bu ağaclarla düşmüşdü. Onun sərməstədicə səsinə eşitmək üçün neçə dəfə bütün təbiət müğənniləri buraya toplanmışdır!

Əziz, ağasının halından çox müteəssir olub atları hasarın yanına sürdü və ağasına atın birinin üzərinə qalxmasına işarə etdi. Bu surətdə Rəşid bəy atın üstündə ayaq üstə durub əlini divarın başına yetirdi.

Hasarın üstünə çıxıb asanlıqla sürüşüb hoyoto düşdü və tez Səadətın pəncərəsinə tərəf yüyürdü.

Pəncərədən zəif bir işıq gəlirdi. Səadət pəncərənin yanında Şamah ilə söhbətə məşğul idi. "Mənim gələcək taleyim bu söhbətdədir. Bu söhbət mənə ya çıxılmaz bir bəlaya və ya böyük bir səadətə sövq edəcəkdir." – deyərək Şamahı diqqətli söhbətə qulaq asmağa başladı.

Səadət dayasını deyirdi:

- Ah! Əziz dostum, nə yaman günlərə qaldım. Mənim başımda nə bəlalər varmı? Nə çıxılmaz bir çətinliyə düşdüm. Mən səhər Əsgər ağanın elçiləri gətirdiyi həzri və nişanları qəbul edib, onun əməlinə qoşulub getməyə məcburam! Xeyr! Rəşid bəy vəfəsizlik göstərməkdənsə, ona verdiyim sözəndən dönməkdənsə, mən ölməyə hazırım!

Bilmirəm, ifadəmin nöqsanlı olmasındanmı, yoxsa bu yazdığım dilə kəfi dərəcədə əşinə olmadığımıdanmı, nəhayət, öz qəhrəmanlarımla şiddətlə maraqlandığımdanmı, Səadətın bu sözlərinin Rəşid bəyə olan təsirini tərif etməkdə acizəm. Səadət boyun ağzından çıxan sevinc qışqırığı Səadətın diqqətini ona cəlb etdi. Səadət gecənin bu vaxtında onun gəlməyindən diksəmb həyəcanından bir söz söyləyə bilməyərək mat qaldı. Rəşid bəy bir müddət danışa bilməyib, nəhayət, özünü topladı və Səadətə müraciətə:

- Ey mənim ruhum! Ey mənim Səadətım, – dedi, – artıq vaxt yətsəydi, bu saat ya verdiyin vədə oməl etməlisən, ya mənimlə öbə-dilik ayrılığı qəbul etməlisən. Aman, yalvarım sənə, gün doğmamış gedək! Əgər mənim bu təklifimi rədd etsən, hoyatın mənim gözümə bir qiymət qalmaz, mən sənin gözünün qabağında bu xəncəri ürəyimə sancaram və sənin əyaqlarını öz qanımla boyayaram.

Səadət bu sözləri eşitdikdə və sevgilisinin sinəsinə dirənmiş olan xəncəri gördükdə "Gedək!" deyərək bağıraraq huşuz düşdü. Bir doqiqə itirmədən Rəşid onu qucağına götürüb yola düşdü. Vəfalı daye ona bələdçilik edib, kiçik bir qapını açıb onu küçüyə çıxartdı. Rəşid bəy qapıdan çıxan kimi atının üstünə sıçrayaraq sevgilisini də qucağına basıb. Şamah ilə vıdaladı və onunla görüşməyi vəd etdi. Sonra ata bir məhmiz vurdu, yorulmaz, vəfalı Əziz də dalınca, Şəhərdən uzaqlaşmağa üz qoydu.

Möhtərəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadətın tərifini uzaqdan eşitməklə Rəşid bəy bütən dünyanı tərk etməyə hazır olmasını, özünü bağban və dilənçi surətində salmasını və nəhayət, ikinci dəfə gördükdə onu qaçırmasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandan xaric bir şey zənn etməyəcəksiniz. Yox, ağalar! Siz ki, bütən hoyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslərini, lotif söhbətlərini dinləyirsiniz. Şərqi ölkələrində bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlar üçün qadınların səsində nə qədər lotafət olduğunu və onların dodaqlarından qoparılan ilk sevgi kolməsinin cavanların bütən hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təsəvvürünüzə gətirə bilməzsiniz! Bu halları anlamaq və hiss etmək üçün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə həyat sürmək lazımdır.

Bu hekayəni oxumağa etinə edən lütfkar xanımlar! Əgər siz, gənc Səadətın ata-anasının əmrindən boyun qaçırıb bir zəngin və nocib xana tərəf getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəy uzaqdan tərifini eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəcüb-lənirsinizsə, o zaman, xanımlar, mən cürətlə söyləyə bilərəm ki, siz Şərqi aləmdən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var güvənəli çalı-şan dostu-dostu gənclər daim sizin ətrafınızda bürünməkdədirlər. Onlar sizin külək vurmuş rəbndləriniz kimi ətrafınızda qalxıb-düşürlər, məclislərdə sizə pərəstəş edənlərdən başqa kimsə görmürsünüz. Müsəmirələrdə şəninizə minlərlə müdhlər söyləyirlər. Şərqi qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, bəla bir şərəfdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüzdə sığmaz. Ah! Əgər siz bu qadınların yerinə olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız, o zaman Səadətın bizim qəhrəmanına qoşulub qaçmasını, ümidvaram ki, bağışlar və bu hekayənin dalını lütf ilə oxuyardınız.

Şəhərdən çıxdıqda Rəşid bəy üçüncü bir atı haradan tapacağına düşündürən birdən quləginə bir at təpəllisi gəldi. Rəşid bəy atdan sıçrayıb düşdü, tufəngini əlinə alıb təpəlliyə gələn tərəfə yönəldi. Bir atlı gəldiyini gördülər. Rəşid bəy tufəngin lüləsini onun sinəsinə dayayıb qışqırdı:

– Sal silahını, burax atını, yoxsa bu dəqiqə soni ayağımın altına düşürəm.

Atlı onun omrlorini tez yerinə yetirdi. Rəşid bəy onun atını alıb içini otuz qızılı olan öz kisasını ona hağışladı. Atlı yalvardı ki, onun bütün silahlarını alsın, lakin atına dəyməsin, çünki Kazım xan onu mühüm bir işdən ötrü şəhərə göndərmişdir. Rəşid Kazım xan adını eşitcək, qasidi tutub bir ağaca sarıdı və ondan şəhərə nə üçün göndərilməsini soruşdu. Qasid dedi ki, Kazım xan Rəşid bəyin Səadət xanımı istədiyini və hazırda Qəhələ şəhərində olduğunu öz qardaşına xəbər vermək üçün məni göndərmişdir.

Rəşid bəy özünü tanıdıb, sıçrayaraq atına mindi və öz yoldaşı ilə bərabər qalın meşəli bir dağa tərəf getməyə üz qoydu. Onlar meşəyə yeni girmişdilər ki, birdən-birə hava dəyişildi, göydə gurultu-norilti qopdu, yağış şirhaşır tökülməyə başladı. Şimşəklər çaxır, ildırımlar saqqıldayırdı. Guya bütün təbiət Səadətin huşuzluqdan ayılması üçün və Rəşid bəyin yol çətinliklərini artırmaq üçün toplanmışdı. Rəşid bəy yerli əhaliyə özünü göstərməmək üçün meşənin qalın yerinə çəkilməyə tələsirdi. Bir az getdikdən sonra yolu itirdi və meşənin içində azdı. Səadət artıq ayılmışdı. Rəşid bəy ondan üzr istəyərək:

– Ey ruhum, – dedi – mənim yolumda çəkdiyən bütün zəhmətləri, böyük ürək sıxıntılarını, etdiyən bütün fədakarlıqları gözəlcək düşünlürəm və dərinləndir hiss edirəm. Mən soni ailə qaçağından, ana novazişindən ayrıaraq gəccənin bu vaxtında belə bir pis havada, bu vəhşi yerlərə gətirdim. Bu uzun yollarda soni yordum. Bu qədr xocalət içərisində, yalnız bir şeylə təsəlli tapıram ki, o da soninlə bir yerdə olmağımdır, sonin məni sevdiyinə əmin olmağımdır və sənəin məni bağışlayacağına ümid etməyimdər, çünki bütün bu işləri sənədən ayrılmamaq məqsədilə etdim. Mən bu vəhşi yerlərin əhli olmaq, bu yağış kimi çölləri göz yaşımıla suvurmaq, küloyin şiddətindən ağaclarıdan qopub dağa, daşa, qayaya toxunmaq və yarpaqlar kimi dağlarda, meşələrdə sərgərdan gəzmək istəmədim.

– Ah, özizim Rəşid! – deyərək Səadət onun sözünü kəsdi. – Atanəimin adını çəkəmə, çünki onların adı çəkiləndə o qədrə mayus oluqram ki, huşum başımdan çıxır. Sıxıntı və zəhmət məsələsinə gəl-dikdə, son heç fikirləşmə! Bilson bu zəhmətlər mənə nə qədrə xoşdur! Sonin vücudun bütün bu çətinlikləri unudurur, hətta bu qorxulu yerlərdə mənə cəsarət verir.

Hər ikisi bir-birinə olan dərin məhəbbətlərindən danışaraq yolu büsbütün azdılar. Nəhayət, şəhər açılarda onlar özlərinə bir qayanın altında dərin bir dərənə dibində gördülər. Oradan çıxılacaq yol görünmürdü. Hər iki sevgili ağaclar, kollar arasında dolaşaraq yorğun düşmüşdü, paltarları yağışdan tamamilə ıslanmışdı. Ona görə atıdan enib qayanın böyük daşlarının altına pənəh gətirməyi qətdilər ki, ta od qalayıb paltarlarını qurutsunlar və günəşin çıxmasını gözləsinlər, çünki günəş çıxanda dağlarda bəzən hava dəyişir. Onlar yenidən daldanmışdılar ki, şiddətli bir külək qopub bütün dumanları, buludları qovdu. Bunu görən Rəşid bəy, qarşısındakı bütün çətinliklərin aradan qaldırılacağını düşündü. Göy təmizləndi, hava açıldı, günəş sanki paltarları və Səadətin göz yaşlarını qurutmaq üçün parladı.

Rəşid havanın dəyişməsinə çox şad olub harada olduqlarını düşünməklə və bir yol izi axtarmaqla məşğul oldu. Bu məqsədlə bir tərənənin üstünə çıxdı. Orada gözünə bir ceyran sataşdı, vurmaq istədi, bir ovçu ağacın dalından çıxıb ceyrana tərəf yüyürdü. Rəşid yol soruşu üçün ona yaxınlaşdı. Böyük bir sevinclə Rəşid Tikanlı kəndinin kəndxudası Mərdanı tanıdı! Mərdan da, bir vaxt onu quldurların olından xilas edən Rəşid bəyi tanıdı. Yüyürüb onun öllərini düz kimi yaladı və onun hər bir xidmətinə can-başla hazır olduğunu söylədi. Rəşid onun bu qədr qədrşünəşgindən müəssər olub, ona bu yerdə gəlməsinin səbəbini və başına gələn sərgüzəşti nağıl etdi. Sonra Səadətə bir neçə gün dincəliyə istirahət vermək üçün konar yerdə xəlvt ev tapmaq istədiyini söylədi. Bu sözləri eşitcək Mərdan tez öz evinə ona təklif etdi. Rəşid ona min təşəkkür edib, Səadətə və Əzizə xəbər verdi. Onlar atlarına minib Mərdanın kəndinə yola düşdülər. Mərdan da qabaqda gedib bələdçilik edirdi.

Günəş batdıqdan sonra onlar kəndə daxil olub, Mərdanın evinə yetmişdilər. Vəfalı Mərdan elə bir ehtiyat göstərdi ki, kənddə heç kəs bu əziz qonaqların gəlməsini bilmədi. Arvadı canla-başla qonaqlara xidmət edirdi. Əziz atları yaxşıca rahatladı və onları, gəldiklərindən odə uzun bir səfərə hazırladı.

Rəşid bir neçə saat istirahət etdikdən sonra Səadətə yanına gəlib iki günlüyə evə gətmək niyyətinə olduğunu ona xəbər verdi. Evə gətməkdən məqsədi atasından icazə alıb Səadətə onun evinə gətmək olduğunu söylədi. Bu sözlərdən sonra Rəşid Səadətə qucaqlayıb, üzünü atəşli busələrlə öpdü və vidalaşdı öz evinə tərəf yola düşdü.

İndi mən sizin diqqətinizi bir az da Qəbolə şəhərinə cəlb etməliyəm. Şamah Səadətın qoşulub qurmasına kömək etdikdən sonra ağaların gözünü görməkdən qorxub, xolxol şəhərdən çıxdı və ailəsi yaşayan Tikanlı kəndinə getdi. Sübh tezdən Tutu xanım Səadətın və dayasının evdə olmadıqlarından təşvişə düşüb, şəhərdə yaşayan bütün qohumlarına adam göndərdi ki, bəlkə Səadət onların evinə getmiş ola. Səadəti heç bir yerdə tapa bilmədilər. Tutu xanımın bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldıqda qorxusu daha da artdı.

Günorta vaxtı Rəşid boyın gəccə ağaca bağladığı şəxs Tutu xanıma qızının igid Rəşid boy ilə qacdığıni xəbər verdi. Tutu xanım bu əhvalatdan məyus olsa da, bir az təskinlik tapdı, çünki Rəşid boyın tarifi o, hər yerdə çitmişdi və bilirdi ki, qızı onunla xoşbəxt yaşaya bilər. Əsgər ağanın əmininə gəldikdə, o, işin müvəffəqiyyətsizliyini görüb, hiddətindən parılmaq dərəcəsinə gəldi və Rəşid boyın onun saqalına gülməsinə yol verməyəcəyinə and içdi. Atlılarını bir neçə hissəyə bölüb Rəşid boyın dalınca göndərdi və harada tapsalar, onu tutub götürmələrini əmr etdi. Atlıları çox axtarıbdan sonra gəccə heç bir müvəffəqiyyət əldə etməyərək geri döndülər.

Ertəsi günü onların ağası ürəyi kin və kədər dolu ikən öz dəstəsilə şəhərdən çıxıb, axşama qədər yol gedib Əraşə yetişdi və bütün əhvalatı qardaşı Kazım xana xəbər verdi. Kazım xan isə həmin saat bütün qoşununun toplanmasına əmr etdi.

Ertəsi günü sübh tezdən Kazım xan öz qoşunu ilə bərabər İsmayıl boyın mülk və mahalının sərhədinə yeridi.

Həmin sərhəddə Rəşid çoxdan bəri öz müttəfiqlərindən yardım qüvvəsi gözləyirdi. Atası onu bağışlamışdı və düşmənlə qarşı gəldiydi əsgəri qüvvənin sərkərdəliyini də ona tapşırılmışdı. Hər iki düşmənin məmləkətində müharibə hazırlığı gedirdi.

Rəşid boy qoşunun bir hissəsilə Kazım xana yaxın yerdə gözlərini sığortatmışdı. Bir neçə güllə mənzili qabaqda atlılarından bir neçəsini uca ağaclarla çıxarıb gözləti qoyduqdan sonra qoşununa meşənin bir qalın yerində kölgələnməyi əmr etdi. Rəşid boy özü oturdu, əsgərlər də onun ətrafında diz üstə oturub istirahətlə məşğul oldularsa da, tufənglərini əllərində hazır tutdular. Əsgərlər müharibələrdən və qələbələrdən bəhs edərdilər. Söhbət çox şirin idisə də, Rəşid boy fikirlə gürünürdü. O, öz xəyalında Kazım xana qan tökməmiş qələbə çalmaq üçün bir yol axtarırdı.

Birdən onun başına bir fikir gəldi və tez bu fikri həyatı keçirməyə qərar verdi. Rəşid boy yerindən qalxıb on igid nökrələrindən dörd nəfərini seçdi və özü ilə bərabər gətmələrini əmr verdi. Gün batarmaz onlar kimsəsiz bir cığır ilə Əraşə şəhəri tərəfə yola düşdülər.

Sübh açılan zaman şəhərin kənarına yetişdilər. Rəşid boy atlarını və adamlarından ikisini şəhərin darvazası yanında qoydu və özü adamların ikisi ilə şəhərə daxil oldu. Onun niyyətini öz rəqibi Əsgər ağa qacırmaq idi və bilirdi ki, sübh vaxtı Əsgər ağa bir mürrəbbi ilə bərabər şəhərin darvazasına və Kazım xanın evinə yaxın bir baği gəzməyə çıxır.

Qəhrəmanımız öz adamları ilə bərabər həmin baği yaxınlaşdı, çəpər arasından Əsgər ağa baği gözünə gördü. Əsgər ağa bir kolun dalına keçib, mürrəbbisindən ayrı düşmüşdü. Rəşid boy cold uşağa yaxınlaşdı və ona Kazım xanın geri döndüyünü və mürrəbbinin onu qarşılamağa gətdiyini xəbər verdi. Uşağı da aldatdı ki, mürrəbbi mənə sonin dalınca göndərdi və səni yapıcının altına alıb birdən-birə Kazım xana göstərməyi mənə tapşırırdı. Uşağ sevinərək özünü Rəşidin qucağına atdı.

Rəşid boy Əsgər ağa yapıcının altına alıb atları saxlanan yerdə gətirdi, o öz adamları ilə atlara sıçrayıb, dağlardan oson yel kimi gəldiyi yerdə üz qoydu.

Rəşid boyın qoşunu həmin qoyub gətdiyi yerdə idi, ancaq yeni gələn kömək onların sayını artırmışdı. Onlar sərbəzliklə çarpışmağa muntəzir idilər. Lakin sevimli başçılarının gəcikməsindən çox təşvişə düşmüşdülər. Onun haraya gətdiyini heç kəs bilmirdi. Yalnız Rəşid boyın öz yerində naib qoyduğu Hacı İbrahim adlı hörmətli bir nökrə öz ağasının gətdiyi yeri və niyyətini bilirdi. O da bütün günü Rəşid həy gədən yollara gözlerini dikib ağasına rast gələcək təhlükə ehtimallarını düşünürdü.

Artıq günəş batmışdı. Sərkərdəsiz qalmış qoşun qəmgin oldu. Hacı İbrahimin gözlləri bir nöqtəyə baxmaqdan yaş ilə dolmuşdu. Birdən-birə qoşundan qapan bir sevinc qışırığı Hacınin gözllərini işıqlandırdı. O, yenidən gözünü yal tərəfə dolandırıb beş nəfər atlını sürətlə gəlməsini gördü. Onların yaqlarının altından qapan toz, sütn kimi göyə qalxırdı. Ağ köpüyün içində qan-tərə batmış atların ağızlarından çıxan buğ, topdan da qalın idi.

Nəhayət, Hacı İbrahim Rəşid boyı tanıdı. Onun qabağına yüyürdü, bütün oşğörlör də onun dalınca yüyürdölör. Rəşid boy atdan cənib nökarlörlöndön nəçəsini öpdü, sonra Hacı İbrahimə Əşğər ağanı təqdim edərək dedi:

– Bu Kazım xanın oğludur, indi arada bir damcı qan tökülmədən, o, artıq möğlub olub və mənəm bütün şərtimi qəbul etməyə möc-hurdur.

Bu xoş şadlıq xəbəri tez bütün oşğörlörlön arasına yayıldı. Əşğör ağaya layiqincə böyük hörmət göstərməyi adamlarına tapşırıqdən sonra Rəşid boy ertəsi günə qədör istirahət və keflə məşğul oldu. Sübh tezdən Rəşid boy Kazım xana bir sülh təklifi yazıb məktubu Hacı İbrahimlə göndərdi. Zavallı ata bircə oğlunun qaçırılması xəbörünü yenicə almışdı ki, Rəşid boy tərəfdön elçi gölməsini ona öz etdilər. Xan elçinin hüzurə daxil olmasını ömr etdi. Məktubu iləş ilə oxuyub oğlunun halından xəbördar oldu. Sonra özünü Hacıya çevirib dedi:

– Mən Rəşid boyın, Səadət xanımın və hətta öz oğlunun yanında günahkaram. Çünki mən oğlumu özündön iki qat artıq yaşlı bir qız ilə evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirleşmədim ki, homin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindön sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söyləyirsən ki, mən onunla barışırım, çünki göz dikdiyim bu oğlundan mənə məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytar-mağı təklif edir.

Həmin gün hər iki hökmdar sülh etdi. Kazım xan da oğlunu alıb Ərəşə, öz sarayına getdi.

Rəşid boy öz qoşunlarını azad edib Mağal tərəfə yola düşdü. Evi yetişdikdə atasından xeyir-dua və toya icazə alıb bir böyük seçmə atlı topladı və qohumlarından biri nəçə xanımı götürüb Səadətə gotirməyə getdi.

Səadətın hali çox pərişan olmuşdu. O, bir tərəfdön ata-anasından və o biri tərəfdön gələcək örnöndön ayrı düşmüşdü. Onun gecikməsi Səadətın iztirablarını artırırdı və onu get-gedə qəm deryasına qorq edirdi.

Bir gün qofloton qapı açıldı, sevdii Rəşid içəri daxil oldu və tez özünü Səadətın qucağına atdı. İki sevgili yarı belə görüşündön doğan təossüratı yazmaq üçün mən acizəm, çünki bir çoxsın sözlərini eşit-mədən onun üzündön görünən hissiyyəti yazmaq üçün təcrüböli bir qələm və insanın ruh ələminə dörin bir əşinalığı lazımdır. Sevgi

mütoqabil olarsa, o zaman dilsiz və lətif bir hiss meydana çıxar. Belə bir halda sevgililər bir-birilə çox az danışırlar. Mən də bu iki əşiqi dinməz-söyləməz bir sevincə qorq olmuş buraxıram. Nəhayət, mən deməliyəm ki, Rəşid Səadətə bütün başına gələn məcəranı nəğli etdi. Səadət də onu böyük şadlıqla dinlədi.

Sonra Səadət atasına bir məktub yazıb Əziz ilə göndərdi və öz sırdaşı Şamahı getirməsinə ona ömr etdi. Şamah işə kimsənin xəbəri olmadan homin kənddə öz qohumlarının evində yaşayırmış. O, Rəşid boyın gəldiyini eşidib onu görmək üçün Mordanın evinə gəldi! Ah! Şamah burada Səadətə görüşməkdə nə qədör şad oldu! Rəşid boy və Səadət xanım homin günü çox şad keçirdilər.

Ertəsi günü ev sahiblörlönə çox-çox təşəkkür edib onları toya çağırıldılar. Özləri isə İsmayıl boyın yanına gəlməyə tələsdilər.

Bir nəçə gün sonra İsmayıl boy toy çhiyatını hazırladı və bütün dost-aşnalılarına, qohumlarına məktub göndərüb oğlunun toyuna çağırıldı. Bir çox Qafqaz böylörlönün adöti üzrə bu toy bir ay sürdü.

İki sevgilinin xoşbəxt olmasına ümid etməliyik. Onlar, öz məq-sədlörlönə çatıb bərabər yaşadıqlarını gördükdə, keçirdikləri əzəblər xatırlayır və bu xatirədən böyük bir həzz alırdılar. Tutu xanım yez-nəsin evində qızının nə dərəcədə şad və xoşbəxt yaşamasını görüb özü də xoşbəxt olurdu. Əzizin rütbəsi artmışdı, o, Şamaha evlənmışdi. Hər gün ağalarına dua edirdi.

Rəşid boyın atası öz oğlunun xoşbəxtliyinə çox şad oluraq, məhali idarə etməyi ona tapşırıldı.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

(1812-1878)

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə həm də milli realisti bədii nəsrin ilk nümunəsini yaradan böyük yazıçıdır. O, 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müasir tipli povest janrının əsasını qoymuşdur. Əsər ilk dəfə 1859-cu ildə Tiflisdə "Təmizlənmiş-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə" kitabında dərc olunmuş, sonralar yazıçının müxtəlif illərdə çapdan çıxan "Əsərləri"nə, habelə, başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Povest bir neçə dəfə ayrı-ayrılıqda kitabca şəklində çap olunmuşdur. Burada verildən mətn yazıçının üçcildlik əsərlərinin I cildindən (Baki, 1987) götürülmüşdür.

ALDANMIŞ KƏVAKİB

(Hekayəti-Yusif şah)

Səfəviyyənin əvəli-səltənətində Qəzvin paytaxtı idi. Hədisati-mütləvoniyyənin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasiyə övvələ təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu.

Bahann əvvəli idi, novruzdan üç gün keçmişdi; Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsdə öz məhəbbəti Səlmə xatun ilə oturmaq söhbəti məşğul idi ki, xacəbəşi xacə Mubərək içəri girib, kümüş edib orz elədi ki:

– Mүнөccimbaş, Mirzə Sədrəddin qibleyi-ələmin ziyarətinə müşərrəf olmaq istəyir, bir vacibi işdən ötrü.

Şah Səlmə xatuna işarə etdi ki, hərəməxanaya gətsin və xacəyə buyurdu ki:

– Mirzə Sədrəddini çağır gəlsin!

Mүнөccimbaş şahın hüzuruna daxil olub kümüşdən sonra əl-ol üstə qabaqda durub, dua və sənə etdi. Şah soruşdu ki:

– Mirzə, nə var?

Mүнөccimbaş orz elədi ki:

– Qibleyi-ələm sağ olsun, bu övqət kəvakibin seyrindən ələ molum olur ki, novruzdan on beş gün keçmiş Mərxin əqrəb ilə iqtirarı vəqə olacaq və bu qırani-nəhəşnin təsiri odur ki, məşriq-zəminə və bittərəhb mülki-İranda sahibi-səltənətin vücuduna sədəməyi-üzmə yetmişəkədir. Buna binaən mən ki, asitənciyə-sənniyyənin müxlis və cənsipar bəndəsiyəm, özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti pis əz-hadisə qibleyi-ələmə maruz edim.

Şah bu vaxt çox cavan idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Molumdur ki, bu sında həyat nəco şirin və özizdir. Xüsusən ki, dərəcəyi-ülyədə və təxti-səltənətin üstündə! Bu səbəbə mүнөccimbaşının xəbəri şahı-cavanı qayətdə dəhşəti-üzməyə saldı. Haman saat rəngi qaçib, guya ki, bihüş oldu. Bir dəqiqədən sonra başın qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki:

– Xub, müroxxəssən, gət!

Mүнөccimbaş kümüş edib qayıtdı. Şah yalnız qəsdə yarım saat fikrə piçidə olub, sonra xacə Mubərəkə avaz etdi. Xacə hüzurə daxil olduqda buyurdu ki:

– Fərraş göndər, bu saatda vəzir Mirzə Möhsünü və sərdar Zaman xanı və müstəvfi Mirzə Yəhyanı və molla başı Axund Səmədi mənim hüzuruma çağırırsın!

Xacə çıxıb bir əz vaxtdan sonra çəzar olunan oşxas goldilər və laziməyi-təzim əmələ gətirib müntəzir-i-fərmayış oldular. Şah buyurdu ki:

– Sizi bir ömrədən ötrü məsləhətə çağırımsam, gərək haman xüsusdə bir tədbir göstərsiniz. Çünki bu məclisi-xəsdür, ona binaən mənim tərəfimdən icazət olunur ki, oturasınız.

Oşxas fərmayış əmələ gətirdilər. Şah mүнөccimbaşının xəbərini ilqa etdikdən sonra buyurdu ki:

– Aya, sizin rəyinizə görə mən nə qismi tədbir ilə bu hadisəni öz vücudumdan dəf edə bilərəm?

Həzərət cümləsi həyran qaldılar. Bir dəqiqə sükutdan sonra vəzir Mirzə Möhsün başladı danışmağa:

– Bu bəndəyi-kəminonin ixlası dövləti-əliyyəyə nisbət bədi-hiyyətdəndir. Əlbəttə, qibleyi-ələmin xətirindədir ki, pədəri-büzürküvərlərinin əyyəmi-səltənətində bir para nəqisül-əql

kimsələrin nəzarətə mübarizəti olmaq səbəbilə xəzineyi-amirə nə mərtəbə də nüquddan xali olmuşdu. Bu keyfiyyətə hali olduqda mon tədbirinə iqdam etdim və qorax qoydum ki, çakarani-dorgahdan hər kimsə ki, bir şüglə və ya bir vilayətin hökumətinə mənsub olsa, fəraxurı-halına görə bir möbləğ bərosını-peşkeş xəzinəyə təslim etsin və olavə hər zaman ki, qibleyi-ələm bir əmirin kaşənəsini təşrifi-qüdümlə ilə mübarək etsə, sahibi-kaşənə əqmişeyi-nəfisə payəndəz və bir miqdər pul peşkeş eləsin. Bu növ tədbirin vasitəsilə indi ki, qibleyi-ələmin cülusunun yeddinci ilidir, xəzineyi-amirə əlhəmdü-lillahi-vəlminno, niqudi-vafirədən məmalalıdır. Ümuri-vəzarətin pişrəfində bəndeyi-kəminə tərəfindən bitəcrübolik qeyri-mütəssəvvirdir, amma kəvakibin müqabilində tədbir göstərməyə əlhəq acızəm.

Bundan sonra sərdər Zaman xan şüru elədi:

- Bu çəkəri-xalis, saqqalının tükünü dövləti-əliyyənin xədamətində ixlax və hünər ilə ağırtmışam. Məsələn, on il bundan əqdəm ki, taifeyi-Osmaniyyə Bəkir paşa Dəmirçioğlunun sərəkəşərliyi ilə yetmişinin nəfərə qərib xaki-İrəna hücum gətirməyə müsəmməm olmuşdular: qibleyi-ələmin pedəri-büzürğüvarı İrən qoşununun sərdarlığını mənə vəgüzar etdi. Əgərçi bizim qoşunumuz da hesab və ədəddə taifeyi-Osmaniyyədən kəm deyildi, nəhayət, mənim heyfim gəldi ki, firqeyi-naciiyyənin qoşunun günəhi-zallonin müqəbilində tolofo verdim. Ona binaən əmr etdim ki, Osmaniyyə sərhədindən ta nəhayəti-mülki-Azərbaycan tamam dohaqinin ziraətini xarab etsinlər və çəpələrin qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəqqa ki, Bəkir paşa sərhədimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər gərmədim, amma yollar bir mərtəbədə xarab olunmuşdu ki, əsla özü ilə topxana gətirməyə qadir olmuayub, ancaq atlı və piyadəsilə ənvai-zəhmətdə Təbrizə varid oldu və hər tərəfo dosto göndərib xəzirə təhsilinə iqdam etdi. Əlinə bir həbbə və bir öküz və qoyun düşdü. Naçar üç gündən sonra üstən və xizan, ac və əfsürdə Təbrizdən kusi-rehət döyüb qaçdı.

Bu tədbir ilə mülki-İrən taifeyi-biganənin hücumundan möhruz qaldı. Yolları pozmaq və körpüləri yığmaq bir mərtəbədə tədbirin müfədd göründü ki, dövləti-əliyyə Bəkir paşa qaçandan sonra dərxi bələ səlah gördü ki, onları həmişə bu qorarda baqı qoysun, dübərə taifeyi-biganənin hücum gətirmək ehtiyatı ilə. Bu toriq ilə dövləti-

əliyyənin qoşunundan bir nəfərinin də doxi bərnə qanamayıb, əsakiri-mənsurənin cümle-komsaya düşmənlərin vəhşəti üçün salım qaldı.

Bələ işlər xüsusunda asitaneyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstərməkdən aciz deyil! Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür....

Şahın vəhşəti qayətdə ziyadələnməyə başladı. Sonra müstövfi Mirzə Yəhya tokəllümə gəldi:

- Bu bəndeyi-həqir vəzirin əqrəbi və dost-porvərdəsi olduğum səbəbə və onun vücudu vasitəsilə bu mənsəbə yetmişiyinə görə, ixlax və səadət göstərməkdə bilküllüyyə onun niyyəti-əsənəsinə və qaydasına pəyrəvülük etmişəm. Müşəxxəsdir ki, qoşunun və vəsiqi-sahibi-mənsəbanın məvacibi qibleyi-ələmin formam mucibinə və mənim imzam ilə vilayətlərin mədaxilindən həvalət olunur. Çünki xəzineyi-amirə nüquddan nəqsənmişdi, necə ki, vəzir zikr elədi, ona binaən mon bu cəhətdən qayətdə diləfsürdə idim. Əgərçi mən formamini-monacibi imza etdi vilayətlərə həvalə etmişəm ki, məvaciblərin qəti ilə dövləti-əliyyə xalqın nəzərində bəitibar görünməsin; amma məxfi hər bir vilayət hakiminə piş-öz-vəqq məktub gəndərmişəm ki, mənim tərəfindən cüdaganə nəviştə olmamış məhəz formam mucibinə məvacib icra etməkdən tənəzzət etsinlər. Həmin tədbir səbəbilə xəzineyi-amirənin mədaxili çox təzayüd bəhom edibdir və qoşun xalqı və sahibmənsəblər əgərçi bəvüsül-məvacib qalıblar, amma sülh və əsaiş zamanı olmaq səbəbilə və İrən komali-ucuzluğuna görə məvacibə zifadə möhtəc olmaıblar.

Bələ işlər xüsusunda mənim zehni-dəqiqim yədibeyzə göstərir; lakin kəvakibin təsirini rədd etmək üçün doğrusu, heç bir çarəyə oqlım çətmir...

Növbət yetişi molla başıya, təqrir elədi:

- Cənab əqdəsi-ilahi qibleyi-ələmin vücudi-mübarəkimi oimməyi-əthər hömətinə cəmi-i-afəti-somavidan və orzidon məhəz etsin! Bu dəiyi dəvəmi-dövləti-qahirənin ixlax və sədaqəti, silsileyi-cəliyyə-Səfoviyyəyə nisbət tövsifdən xaricdir!

Qibleyi-ələmin pedəri-büzürğüvarları zamanında mənsəbi-molla başılığa sərəffəz olduğvuna nisfi-İrən, hutta payi-təxtin yansı dəxi sünni məzhəb və əl-Əvvələ, məvaizi-Həsənə və səniyə, təxvifəti-kəsirə səbəbilə tamam sünni məzhəbləri rahi-rəsti-məzhəbbisna əşəriyyəyə hidayət etmişəm.

İndi Allahın kərəmindən səhəyi-İranda beş-altı nofardan ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İrən xalqından dəxi komali-rizamondli-yım var ki, bəmücorrodı-təklif qədimi ata və babaların məzhəblərindən ol çökib hidayətə rəğib oldular.

Hotta mən istədim ki, cühdlərə və ermonilərə dəxi ol qatub onları da şüa məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənələr məsləhət görmədilər ki, lüzumu yoxdur. Çünki hər torpaqda cühdən və ermonidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaları məsləhətdir.

Əlavə, müşəxxəsdir ki, əiməyi-ətharın əhadisi-sərhəsi mucibinə islam mülkündə təxtə və taca malik olan kimsəyə zati-şərif və vacibbütəat məsub olunmaz. Zira ki, bu dərəcəyi-aliyə imama və ya onun naibi müctəhidli-olmə mütəəlləqdır. Ona binaən mən cəmi xütəbəyə hökm yazdım ki, tamam vilayətlərin monəbirində xalqa əlamətisinlər ki, haman əhadisin silsiləyi-Səfoviyyəyə şümulu yoxdur. Zira ki, xanədanı-nübüvvətdən və dudımanı-imamətdən zühür ediblər və vəzəhdir ki, oimə haman əhalisi qeyrilərinin haqqında buyurmuşlar, nə öz övladlarının.

Bu övqət ki, qibleyi-ələmin vücudu təsiri-kəvakibdən məhəlli-xətərdədir, mənim ürəyim qüssodən, təbadakı balıq kimi büryan olur və qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir. O qibleyi-ələmə xəyanət edibdir ki, kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir, əlbəttə, bir xəbis fikrə görə: necə ola bilər ki, zohri göstərə, padzohri göstөрməkdən özünü kənar çəkə?

Peyğəmbər səlavətüllahi-əmyah buyurubdur ki: "Küllü münəccimin kəzzab!". Bu hədisi mən onların öz əhvalına isnad edirəm, nə cəmlərinə. Çünki o məlunların oxları əksər övqət nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzaidirlər!

Qibleyi-ələm onun özünü çağırısın, bu hədisənin dəfi üçün onun özündən əlac istəsin. Əgər üz görirsə, boynunu vurdursun.

Mollabaşının münəccimbaşılı ilə ədəvəti-səbiqəsi var idi. Bu keyfiyyət onun üçün çox yaxşı vəsələ göründü ki, onun və sair münəccimlərin guri-pədarını yandırsın.

Əlhət, münəccimbaşılı dəxi görünür ki, çox əhməq imiş. Nə lazım olmuşdu ki, belə vəhşətli xəbəri şaha vəcrib bu qalmağa səbəb ola və özün dəxi hulakətə sala?

Münəccimbaşılıya əvaxirdə bu bəhisi varid edirdilər, cavab verirdi ki:

– Mən qorxdum ki, əgər bu xəbəri şaha əqdəm yetirməsəm, özgə münəccimlər onu yetirərlər; mən şahın nəzərində xərinədən qələminə gedərəm, mənsəbdən məzul olam.

Bəhər surət, şahın münəccimbaşından haman nəməbarək xəbərə görə zəhləsi getmişdi. Mollabaşının təhriki olmamış da bu halda komali-qeyz ona üz vəcrib, xacə Mübarəki qaim sövə ilə sədə etdi. Xacə hazır olduqda, buyurdu ki:

– Bu saat forraş göndər, münəccimbaşını mənim hüzuruma gətirsin!

Xacə qayıdıb, bir saatdan sonra münəccimbaşılı hazır oldu. Şah qəzəblənmiş əslan kimi dizi üstə çöküb xitab etdi:

– Pədarəxtə, kəvakibi əfətdən məni qorxudarsan və əlacını gəzlərsən?! Callad!

Türfətül-eyndə cəlladı-mühib belində xəncər, əlində tənab çəri girdi. Biçərə münəccimbaşının ərvahi uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə. Şah cəllada buyurdu ki:

– Apar bu səgin bu saatda boynunu vur!

Sərdar Zaman xan əgərçi əhli-şəmiş idi, amma çox roqiqləqləb adam idi, münəccimbaşının halına tərəhhüm edib, əyağa durdu, ərz cəldi ki:

– Təsəddüqün olum, bu səgin boynu vurulandan sonra hədisənin dəfi üçün kimdən əlac soruşacağıq? Bu bəndeyi-zətil, istidə edirəm mənim saqqalının ağ təkləri hörmətinə onun qotlindən gəzəşt edib, hədisənin əlacı xüsusunda ondan tədbir soruşasınız. Əgər müvafiqi-xahiş cavab verməsə, o vaxt müqəssir və müstəvcibülqətdir.

Şah cəllada buyurdu ki:

– Onu qoy get!

Sonra münəccimbaşılıya rücu edib dedi ki:

– Məlun, bu saatda hədisənin dəfinə əlac göstər!

Biçərə münəccimbaşılı yaman halda idi. Hədisənin dəfinə heç bir əlac bilməyirdi. Amma ölüm qorxusundan izharna iddam edə bilmədi; ərz cəldi ki:

– Təsəddüqün olum, Hədisənin əlacı mümkündür. Mənə bir saat möhlət verin, gedim "Zici-Uluğ bəy"ə müləhizə edim, qayıdım ərz cəldim.

“Zici-Uluğ bəy”do horgiz bu növ hadisələrin dəfi üçün bir şey morqum deyil. amma münəccimbaşy istədi ki, bu bəhano ilə özünü ustady mövlana Comaləddinin yanına salsın və ondan məşvəret soruşsun; çünki onu nücum elmində özündən artıq təcürəbali bilirdi.

Şah rüsxət verdi. Münəccimbaşy çıxmamış xacə Mübarək içəri girib ərz elədi ki:

— Mövlana Comaləddin hüzuru-mübarəkə müşərref olmaq istəyir.

Şah huyurdu:

— Çağır gəlsin!

Münəccimbaşyına deddi ki:

— Bir az hüzurda qal!

Mövlana utağa daxil olub şahə lazimeyi-sitayış əmələ gətirdi. Şahın işarəsilə oturub ərz elədi ki:

— Qibleyi-ələm sağ olsun, əgərçi bu bəndə pirlik səbəbilə dər-xanodən kənar olub guşəgərlik ixtiyar etmişəm, lakin bu övqat, yəni novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə iqtiran etməlorindən qibleyi-ələmin zatımübarəkinə ehtimali sədəməyi-üzma olduğu üçün vacibətdən bildim ki, hüzuri-pürmura şərəfyab olub. piş əz nəqq hadisəni əlam edib, dəfina tədbir göstərim. Bu xatirə ki, möbada bu keyfiyyat cavan münəccimlərin bəsirotindən moxfi qala!

Şah nəhayətdə xoşhal olub buyurdu ki:

— Mövlana, biz ələ o xüsusda göltəu edirdik. Hadisə məlumdur. Tədbirini izhar edin.

Mövlana ərz elədi ki:

— Qibleyi-ələm bu əyyamı-nühusətdə, yəni novruzdan on beş gün keçəndək özünü səltənətdən xolq edə və təxtü tacı təslim eyliyə bir mücrim və vacibülqətl kimsənəyo və özü xolqın nəzərindən nəpədid ola. O surətdə kovakibin təsiri human mücrimin başında çat-layacaq; çünki o vaxt İrən padşadı odur.

Ələ ki, hadisə vəqə olur və o mücrim ki, sahib-i-təxtü tacdır, hola-kətə yetişir, o zaman qibleyi-ələm irtifadən çıxıb genə təxtü taca malik olur və kəmal-i-iqbal və əfiyətdə səltənət edər.

Amma görək xolqdən bir kimsəno bu tədbiri bilmiyə və zənn etmiyo ki, qibleyi-ələm əriyaton təxtü tacdan əl çəkir; ta ki, haman mücrimi ki, təxtə çıxacaqdır, müstəqillən padişah bilələr və görək hərəmxana xatunlarının da tolaqi verilib kobin kağızları yırtıla.

Sonra təklif oluna ki, Abbas Mohəmməd oğluna ki, dəxi padşah deyil və bir fərdidir, əfradinəsdən bədaru mənəguho olub fəqr və qənaətə razı olurlarmı? Hər birisi ki, razı olsa, ona dübarə Abbas Məhəmməd oğluna nikah oxuna və kobin kağızı yazıla və hər biri ki, razı olmasa, haman saat buraxıla...

Münəccimbaşy məhlokəndən qurtardı. Şahın bəşərəsindən bəlkül-liyyə qorxu əsəri rəf oldu. Rangi ağarmış ikən qırmızılığa təbdil tapdı.

Əfradi-məclisdən mövlanın əql və kəmalına əfərin sədəsi soqda bülənd oldu. Şah bəşəşət ilə mollabaşyaya mütəvəccəh olub sual etdi ki:

— Əhkami-şərə mütabiq bir qayətdə mücrim və vacib-ülqətl kimsəno nəzərdə varmı ki, səltənəti və təxtü tacı ona vəgizər edək.

Mollabaşy cavab verdi ki:

— Pərvərdigari-ələm qibleyi-ələmə əmri-təbii kəramət etsin. Bu şəhri-Qozvində bir nəfər nəbəkər peyda olubdur ki, comi ruyi-zəmində ondan mücrimlər və qətlə müstəhəb bir kimsənə tapılmadı; adına Yusif sərəcə deyirlər. Məlum deyil ki, harada təbriyət tapıbdır. Ancaq bu övqat şəhri-Qozvində sakin olduğu üçün əcamir və övbaş-dan özünə mürid com edib, həmişə üləməyi-giramın və xüddami-şəriəti-qərranın zərbinə və zəmminə zobəngüşadır.

Bu məlum həmişə öz müridlərinə surəhətən zikr edir ki, guya üləməyi-giram əvəmə fərib verilir. Məsələn, onun əqidesilə guya ictihad lazım deyil və xüms və imam malı vermək xiləfdir və guya üləmə fəvt olan müctəhidin rəyində qalmağı o cəhətdən əvəmə çə görmürlər ki, özlərinin bəzən rəvac olsun. Və bundan əlavə, dövləti-əliyyəyo dəxi bəhslər vardır, deyir ki, kətxudadan tutmuş padşahədə kull ərbəbi-mənəşib əhli-zələmə və qüttəüttoriqdirlər, mülk və millətə hərgiz bunlardan bir mənəfət aid deyil, həmişə öz həvai-nəfsləri ilə biçərə xalqı corimə və müaxizə və müəqəb edirlər, öz rəftərlərində heç bir qanun və qaydaya mütəmməsik deyillər, bu günə rəftər ancaq əhli-zülmün və qüttəüt-toriqlərin əməlidir. Və dəxi zikr edirlər ki, məzhəbi tənasüxə qaldir.

Bu daiyi-dəvami-dövləti-qahirə belə səlah görürəm ki, qibleyi-ələm səltənəti və təxtü tacı bu məluna təslim etsin ki, kəvakibm təsirindən öz cozasına yetişib dərəki-əfsələ vasil olsun.

Əfradi-məclis küllən bu rəyi təsdiq edib qaim sövt ilə dedilər ki:

— Yusif sərəcə pədersüxtə bəlküllüyo qətlə səzəvar və bəlayi-əsiamaniyə müstəhəqdır.

Şah xoşhal olub buyurdu ki:

– Razıyam onun holakına! Sabah bu todirb tamam və kamal mücrə olunacaqdır.

Əfradi-məclisi müroxxəs etdi. Moelis dağıldı.

Olur ki, xanəndələr bu güzərişin vüquunda şübhə edib onu kizbə homl edolar; bu surətdə mən onlardan təvəqqəf edirəm ki, “Tarixi-Ələm-Ərada Şah Abbasın cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqayıya müləhizə etsinlər.

İndi bizə lazımdır ki, Yusif sərracı tamdaq ki, kimdir?

Şəxsi-mozkur Qəzvini qəryələrindən Kərbəlayı Solim adlı bir dəhqanın oğlu idi. Çünki Kərbəlayı Solim bir mömin və müttəqi adam idi, istədi ki, oğlu molla olub uluma silkinə daxil olsun. Ona binaən onu uşaq ikən götürüb həddi-Qəzvində məktəbə qoydu. Bir neçə ildən sonra Yusif sərrac ki, həddi-büləgə yetişib, asari-rüşd özündə müləhizə elədi, təhsili-ilm üçün İsfəhana getdi. Oradan doxi bir neçə ildən sonra Kərbəlayə rəvano olub, böyük alimlərin moelisində təkmili-ülumə-şürə etdi. Müddəti-modid, orada moks edib tamam ulumi-İslamiyyəyə vəqif oldu. Çünki üləmanın əksəri-ümurda təqəllübünü müşahidə edirdi ki, ona binaən bu sinfo nifrat böhom edib, istəmədi ki, özünü onların zümərəsinə daxil etsin.

Kərbəladan qayıdıb varid oldu Həmədana; orda usta Xəlilin yanında qırx yaşında ikən sərracılıq sənətini bir il müddətində öyrənib Qəzvina mürcaciət etdi. Zira ki, bu şahor paytaxt olduğu üçün onun sənətinin rəvəcə burıda artıq görünürdü.

Qəzvində varid olandan sonra təəhhüd ixtiyar edib dükan açdı, öz kəşi ilə özünü və əyalini saxlamağa məşğul oldu.

Çünki bir mərdi-solimünnəfs və nikukar idi, homişə üləmanın və orbabi-mənasibin horokati-naşayistosi onun xatirinə toxunub, onların zəmmindən və zərbindən dilini saxlamağa qadir ola bilmirdi. Əgərçi bu növ cəngüdəqliq ona sadiq və xəzrəndiş dostlar böhom etdi, nəhayət, axırda hədbəxtliyinə bais oldu.

Sabahı gün şahın buyruğu ilə günortaya iki saat qalmış tamam oyan və əşraf və orkani-dövlət və üloma və sadət və cümlo orbabi-mənasib, kotxudadan tutmuş vüzəruyadək dorbari-şahidə hazır olub, hər kəs öz yerində durub komali-sükut və biistəhzarlıq ilə şahın hüzuruna müntəzir idilər. Bu halda şah başında tac və öləndə cəvahir nişan toppuz, qolunda cəvahir bazubəndlər, belində komor və şəmşiri-mürəssə zahir olub dorbar otağında ki, bir arşın yerdən rüfətli və

xalqə bəxanə torəfi bilmərrə açıq və bihəildi, təxtə çıxıb oturdu və üzün hüzəri-dərbada tutub xitab elədi:

– Cəmaət, imdi yeddinci sənədir ki, mən cənədi-əqdosi-İlahinin məşiyəti ilə sizə pədişahəm və biqədri-imkan sizin hər birinizə novaziş və mərhomət göstərmişəm və sizdən dəxi çox razı və xoş-nudəm; çünki Sofioviyyə ocağına olan iradət səbəbilə homişə mənə ıxlas və sədaqət göstəribsiniz.

İndi bir para sərbəblərə görə ki, koşfini mən sizə lazım görmürəm, mən məcburəm ki, səltənətdən əl çəkib təxtü tacı bir kimsənəyə vəgüzər edim ki, bu rütbəyə mənəndə olmaq və şayistədir. Haman şəxsi molla başı və sordar Zəman xan və vəzir və müstəvfi və mövlana Cəmaləddin və münəccimbaşısı sizə göstərəcəklər. Görək küllən gedib komali-şüküh və tontono ilə onu götürüb, bu təxtin üstündə oturub, müntəziləndə özünüzdə pədişah bilosiniz. Vay o kimsənin halına ki, mənə formayişiməndə təxəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsür göstərə!

Şah bu sözləri tamam edib, tacı başından götürüb təxtin üstünə qoydu və tamam libası-faxirini soyunub, şəmşir və komorini açıb, bir mündəris libas oyninə geydi və xalqə mütvəvəcəh olub dedi ki:

– İndi mən əfradi-şahın mərdi-foqior: Abbas Məhomənd oğlu. Dəxi mənə axtarmayın ki, görə bilməzsiniz! Xudəhafiz! – deyib, təxtədən düşüb hərəm-xanaya rəvano oldu.

Hüzzari-məclis həyran qaldılar. Bilmədilər ki, bu keyfiyyəti nəyə həml etsinlər...

Hərəm-xanədə cümlo hərəmlər şahın formayışı ilə bir otağa hazır olub qüdümunə müntəzir idilər. Şah mündəris libasda haman otağa daxil oldu. Xubani-hərəm onu bu heyətdə görəndə az qaldılar qəhqəhə etsinlər, amma şahın mühib baxışı və qəş-qəbağı olara bu hərəkdən mənə oldu. Şah haman saat xəcə Mubərəkə buyurdu ki:

– Molla Rosulu özünün iki yoldaşı ilə hüzurə getir!

Mollalar dışında pişəvəqət hazır olmuşdular. Hüzurə daxil olduqda şah oturmağa işarə etdi. Sonra üzün hərəmlərə tutub xitab elədi:

– Mənə əziz homfıraşlarım! Mən komali-əfsus ilə məcburəm ki, bir yaman xəber sizə əlam edəm. Sizə molum olsun ki, indi mən dəxi İrənin pədişahi deyiləm, dəxi mənə imarətəm və dövlətim yoxdur ki, sizi zinət və zivərə və əlişən otaqlarda saxlayam. Mən əfradi-nasdan bir fəqir və biçiz-kimsənəyəm. Ona binaən labüddəm

ki, sizin tolaqınızı verib cümlonizi azad edim ki, hər kəsə meyliniz olsa, onu ixtiyar edosiniz.

Sonra üzün Molla Rəsula tutub buyurdu ki:

– Bunların siğeyi-tolaqlarını cari eyle!

Molla Rəsul hamısının tolaqını yanındakı ədleyin hüzurunda oxudu.

Xubani-hərəm gördülər ki, bir qərībā iş üz verdi, çox xövfə və iztiraba düşdülər. Heç keyfiyyətdən hali olmadıqları üçün bilmədilər ki, bu necə qəziyyədir, cümləsi heyran qaldı...

Tolaq tamam olduqda şahın buyruğu ilə onların kəbin kağızlarını xacə Mubarak yırtdı. Şah dübarə xubani-hərəkə müqovocceh olub dedi ki:

– Əgər sizdən hər biriniz fəqrə və qənaətə razı olub, mənə, yəni Abbas Məhəmməd oğluna orliyə qəbul edirsə, tozədən bu ibarət ilə ona siğeyi-nikah oxutduram.

Hərəmlərin küllisi tazədən razı oldular ki, şahna mənkuhə olsunlar. çünki şah çox cavan və göyçək oğlan idi və bir də hərəmlər bu əmrə zarafat kimi bir şey qiyas edirdilər və horgiz oğillərinə çatırdı ki, Şah Abbas qəflətdən bir Abbas Məhəmməd oğlu ola. Amma onların cümləsindən iki nəfər dilbəri-xubru ki, xilafi-rizalanı ilə şahın hərəmxanəsinə düşmüşdülər, qayət şorm ilə və əhəstə səslə ərz edildilər ki:

- Biz padişaha mənkuhə olmuşduq və öz baxtimizdən və dərə-cəmidən çox xoşnə idik; indi ki, bu bəxtovərlikdən məhrum olduq, Abbas Məhəmməd oğluna orə getməyi qəbul etmirik.

Həmin saat bu iki nəfər müəxxəs olundu. Onların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şahna peşqəş göndərmişdi; həmin günün səbahısı öz əmisi oğlu ilə tamam cəvahiratın və mülbusatın götürüb, ziyadə pul ilə vətəninə mürəcət etdi.

Gürcüstanda onun nəqlinə bəvər etməyib, belə forz edirdilər ki, guya o qəçibdir və istəyirdilər ki, onu geri qaytarsınlar. Amma bilmirəm ki, nə əmr vəqə oldu ki, onu unudular və bu qız bir cavan gürcüyə orə gedib axır ömründək Gürcüstanda qaldı.

O birsi dilbər Qəzvin əhlindən bir tacirin qızı və bir cavan və xoşru oğlana namzəd idi. Xubru olmaq üçün qəflətdən şahın dəlləllərinin çuğulçuluğu ilə atasından mütəlibə olunub şahın hərəmxanəsinə daxil olmuşdu; zikr olunan keyfiyyəti öz arzusunə yetişməyə vəsilə bilib atası evinə qayıtdı və namzədinə vəsilə oldu.

Sair hərəmlərin nikahı mücəddədən Abbas Məhəmməd oğluna oxunub xacə Mubarakə əmr olundu ki, cümləsini həmin saat Qəzvinin altıncı küçəsinin başında müəyyən olunan bir cvə piyadə götürüb yətirsən, özü dərbari-şahiyyəyə qayıtsın. Sonra Abbas Məhəmməd oğlu hərəmxanədən çıxıb uzaqlaşdı, nəpədid oldu.

Yusif Sərracın dükkanı şah məscidinin meydanının məşriq səmtində vəqə idi. Günortadan iki saat keçmişdi. Yusif Sərrac fərizəy-zöhrü ədə edib, oturub, əlində bir cilovu tikib tamam edirdi, çünki müştəri tapşırırmışdı ki, gərək o gün hazır ola. Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun səhbətinə qulaq asırdılar. Yusif Sərrac bəhəllədən şikayət edirdi ki, bığarə foqir kəşləq həmin il çox iztirarə düşmüşdülər; çünki keçən il nəhayətə qarşılıq olmaq səbəbilə və Qəzvinin ətrafında suyun qilləti cəhətə əksəri-məhsulət yanib əmələ gəlməmişdi. Bu keyfiyyət bəhəlləyə bəis olmuşdu. Yusif Sərrac deyirdi:

– Təəccüb edirəm, bu dövətdən ki, Qəzvinə su çıxarmaq üçün həzər günə istitəət və qüdrəti var, amma belə qəflətdədir ki, əslə bu əmrə mültefi olmayıb öz rəyasımın halına və paytaxtının rəvnaqinə təvəccöh etmir.

Bu halda meydanın məşriq səmtindən bulut kimi toz qalxdı. Yusif Sərrac iynəsi əlində başın yuxarı qovzadı, gördü ki, bir əsas peyda oldu və əslə xəyalından keçirmədi ki, bu əsas və tədarük onun içündür.

Qabaqda on iki şatır qıvrıq geyinmiş caharğuşə börk başlarında, onların dalsınca on iki ələmdər əlvən, ələmlər əllərində, sonra dəstəyi-pişixdətdən ki, birisinin başında bir məcməyi var idi. Dəstəyi-fərraş, əllərində ağac, onların əqobində miraxur, yedəyində bir türkmən atı: cəvahir nişan yəhər və əsbab üstündə, mürrəsə rəxt başında, mürvənd sinəbənd dösşündə, zümürd qotaz boynunda.

Bunlardan sonra molla başı və sərdar Zəman xan, vəzir və müstəvfə və mövlana Cəmaləddin və münəccim başı, üləmayi-giram və sədiq-üzam və sair əyan və əşraf və orbabi-mənəşib və bir dəstə piyadə və bir dəstə atlı komali-şüküh və aram ilə gəlidilər.

Ələ ki, Yusif Sərracın dükanına bərabər oldular, hamısı dayandı, molla başı və sərdar irəli durub, Yusif Sərracə kumuş etdilər. Yusif Sərrac əyağə durub təvəzö elədi, amma qayət təəccübə. Sonra molla başı təkəllümə gəlib dedi:

– Qozanın toqdirindən, usta Yusif, bu gün sən bizim padişahımızsan. İrənin sülənət toxtu bu halda Şah Abbasın vücudundan xalidir. Bizləri sərəfraz və xoşbəxt cloyın, dərberişahiyyə təşrif-forma olun ki, cülusi-hümayun vəqə olsun.

Yusif Sərrac kəmalı-təhəyyürü düşüb heç bilmədi ki, bu nə vəqədir. Onun qabağında tamam ərkanı-dövlət durmuşdular. Bu sözləri ona mollaşa deyirdi ki, İranda bir mətin kimsəno hesab olunurdu. Amma keyfiyyət bir mərtəbə qorib idi ki, Yusif Sərrac onun doğru olmağına, bəvəcüdi ki, gözü ilə gördü, hərgiz etibar edə bilmirdi. Aqibət məqami-cəvabə gəlib dedi:

– Mənim məxdum mollaşa, mən cəvabımı İranda mətin adamlardan hesab edəirəm, bilmirəm ki, aya dəli olubsunuz, ya bəng atıbsınız ki, bu qəbil sözləri mənim üzümə deyirsiniz. Mən bir fəqir sərərac babayam. Mən hara, toxtu tac hara?

Vallah, mən anlaya bilmirəm ki, sizin bu hərəkətinizi nəyə homl edəm.. Mat və həyran qalmışam. Təvəqqi-çəkərənə edirəm ki, mənə sətəşməyəsiz!

Sərrac Zaman xan sözə şüru elədi:

– Usta Yusif, sən bu suatda qibleyi-ələmsən və biz cümləmiz sənə qulun və səki-asitanon vəqə! Sənə çəkərənə bizdən təvəqqə etmək münasib deyil, sən xüsrəvanə fərməyi etməyə şayistəson! Biz nə dəli olmuşuq və nə bəng atmışıq, cümləmiz əqli-səlim və şüri-kamilə vəriq, amma həzrəti-bərinin toqdirinə tədbil yoxdur. Bu gün külli-İrən mülkündə sənə sələnətin müsəlləmdir.

Mollaşaşımın qovluna görə, dərbari-şahiyyə təşrif-forma olun ki, cülusi-hümayun vəqə olsun.

Sənə üzün dörd nəfər hazırda olan pişxidmətlərə tutub dedi ki: Xələti-şahanəni gətirən, qibleyi-ələmi geyindirin!

Pişxidmətlər əllərində məcməyi ilə ki, içində xələti-şahanə qoyulmuşdu, dükənə ayaq basdılar, məcməyini yerə qoyub şüru etdilər, Yusif Sərracın köhnə paltarını soyundurmağa və xələti-şahanəni ona geydirməyə.

Müxəlifət bir yana çatmazdı. Yusif Sərrac məqami-təslimlə durdu ki, üqələ öz xahişlərini əmələ gətirsinlər. Elə ki, libas geyinmək tamam oldu, miraxur mürrəsə rəxtli atı qabağa çəkdi. Yusif Sərracı mindirdilər ata, əsas qərən-səbiq üzrə dərbari-şahiyyə rəvanə oldu. Fərraşların küçələrdə “bərevid! bərevid!” səsi hər doqıqədə ərsə dayandı. Tamam əhli-Qəzvin zükürən və ünəsən, sağiran və

kəbirən poncorolərə və damlar üstünə çıxıb nəzzərəyə məşğul oldular və keyfiyyətdən müxbir olmadıqları üçün cümləsi həyretlə qaldı.

Dərbari-şahinin qapısında fərraşlar Yusif Sərracı aından düşürdülər. Mollaşaşi və sərrac Zaman xan qolundan yapışib kəmalı-təzim ilə imarətin otağına daxil etdilər və sələnət təxtinin üstündə oturdular. Ərkani-dövlət, üləmə və sadət, əyan və əşraf və ərabi-mənəşib otağın qabağında səf çəkib əl-əl üstə durdular. Mollaşaşi dua oxuyub taci-sələnəti qoydu Yusif Sərracın başına, şəmşir və koməri-mürrəsəni bağladı belinə, cəvahir bəzəbandları əsdı qollarından, mükəlləl topuzunu verdi olinə, gəncə bir dua oxuyub, üzün xələqə tutub dedi:

– Mübarəkbad edin!

Mübarəkbad sədəsi xəlqdən əsimənə bülənd oldu və bərgahın imarətlərindən əksi təkrar tapdı. Kərrənəyi-şadiyano başlandı çalınmağa. Bu halda sərayi-şahidon göyə bir fişəng buraxdılar. Bu əlamətə görə şahərdən xərəcə qolo toplanından yənən tır şonlik topu atdılar.

Əğərçi Sədi və Hafizdən sonra İranda şər qəyətə tənəzzülə düşüb şüoranın əşarı küllən bilməzmun və məhz puç loffazlıq olmuşdu, amma gənə əlhəmdüilləh ə halda bir neçə nəfər səhibi-cəvəhər şair pəyda oldu ki, bədəhətən cülusi-hümayun üçün qəsəidi-qərrə inşa edib, Yusif şahın təxtə çıxmağını tərif və özünü hikmətdə – Süleymana, səxəvətdə – Hatomə, şücaətdə – Rüstomə, qüdrətdə – qəza və qədərə təşbih cloyib nəzərdən keçirdilər və tarixi-cülusunun nükətəson-cəni-Qəzvinə belə tapdılar:

“Şahi-xuhan nobud Yusifi-nia,
Ləyk u şahi-mülki-İrən şod”.

Elə ki, bu əməl tamam oldu, mollaşaşi xələqə elan etdi ki:

– Mürrəxəssin!

Həm dərbari-şahidon çıxdı, ancaq Yusif şah qaldı təxtin üstündə, qabağında xəcə Mübarək, başqa bir neçə xəcə ilə və Əzim bəy pişxidmətəşi və bir neçə pişxidmət və otaqdan dışrə fərraşlar.

Yusif şah təhəyyür ələmində fikrə piçide oldu. Bir neçə doqı-qədə sonra xəcə Mübarəko üzün tutub soruşdu:

– Siz kimsiniz?

Xəcə Mübarək cavab verdi ki:

– Biz sizin çəkərənə-müxəllisiniz: xacəgani-həromik, mən bulann böyüyü və hular da mənim zirdəstlərimdir.

Sonra pişxıdmotlora üzün çevirib soruşdu ki:

– Siz kimsiniz?

Əzım bəy pişxıdmotbaşı cavab verdi ki:

– Biz sizin kəminə nökorlarıız: pişxıdmotlorik, mən buların roisiyəm, bular da mənə tabədirlər.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs o dıřanda görükonlor kimdir?

Əzım bəy cavab verdi ki:

– Olar da fırcəyi–fərraşdır ki, homiřo xıdmot üçün kəmorbəstə–dirlər.

Yusif şah buyurdu ki:

– Siz dəxi çölo çıxın. Xacə Mübarək, sonin zırdostlorin də çölo çıxsınlar, sən qal!

Elə ki, hamısı qayıb oldu, Yusif şah xacə Mübarəki yanına çağırtıb dedi ki:

– Sənin bəşarəndən mən görürəm ki, sən görək yaxşı adam olasan. Sən allah, mənə söylə görüm ki, bu qozıyyoyə səbəb nədir. Çünki sən homiřo Şah Abbasın əndərununda olubsən, mümkün deyil ki, bu qozıyyoyə sənə məlum olmasın.

Xacə Mübarək vəqion çox saf və sədiq adam idi. Fikir etdi ki, qibleyi–aləmin sualında həqiqəti gızlətmək cəyız deyil. Çünki homiřo Şah Abbas oturan otağın qapısının dəlində dururdu ki, çağırılan saat xıdmət üçün hazır olsun, ona binaən, keçən gündə vəqə olan güzəriři və ərkanı–məşvəratın ibtığusunu tamam çıtımışdı, əhvalatdan xəbərdar idi. Qozıyyoyəni ıbtıdadən intihayədək Yusif şaha nəql etdi.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs Şah Abbas haradadır?

Xacə Mübarək cavab verdi ki:

– Bir gədə libası ilə müləbbəs olub nəpədid oldu. Məlum deyil ki, haradadır.

Yusif şah aqıl adam idi. Kəvakıbdən onun horgiz qorxusu yox idi. Ancaq bu növ qeyri–müəarəf toriyə ilə tərəqqi etmək onun ürəyinə bir vəhşət və qorxu salırdı. Nəhayət, bir belə cəməatın vücudu ilə səltənətdən özünü kənar tutmağa əsla çarə görmədi. Naçar timuri–səltənətin icrasına iqdəm etdi. İbtıda fərraşbaşı Əsəd bəy çzar elədi; buyurdu ki:

– Bu saatda on iki fərraş öziinlə götürərsən, gedərsən mollabaşı Axund Səmodi və sərdar Zəman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və

müstəvfi Mirzə Yohyanı və münəccimbaşı Sədrəddini və mövlana Comələddini tutarsən, apararsən salarsən Ərkədə olan zindana, qayıdarsən gəlorənsən, öncəmi–formayıři mənə ərz elərsən!

Əsəd bəy baş vurub rəvano oldu. Sonra Yusif şah pişxıdmotbaşı Əzım bəyi çzar edib buyurdu ki:

– Tapşır, mənə şam hazır etsinlər ki, bu gün bir zad yeməmişəm.

Pişxıdmotbaşı ərz elədi ki:

– Tapşırmışam, əspəzlar şam üçün toam hazır etməyö moşğuldurlar.

Şah buyurdu ki:

– Bəs sən və xacə Mübarək gəlin otaqları və hərəmxanəni mənə bir–bir göstərin və molum edin ki, mənə istirahət otağım hansıdır.

Pişxıdmotbaşı və xacə Mübarək düşdülor qabağa, bir–bir əndərun otaqlarını göstərməyö şüru etdilər.

Əvvəlinci otaqda əlvan fərşlər döşənilib, qoribə gül və گیyah ilə və quş şokılları ilə divarı və səfi münoqqəş olmuşdu.

İkinci otaqda hələ fərşlər döşənməmiş və divarlarında Səfəviyyə nəslindən vəfat edən padşahların və namdər şahzadələrin təsviri çəkilməmişdi. Üçüncü otağın divarlarında İrənin sair silsilədən olan padşahlarının təmsali nəqş olunmuşdu. Dördüncü otağın divarlarında “Şahnəmə”də yazılan İrənin qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlorinin surəti yazılmışdı ki, bir–birilə cəng edirdilər. Divlor buyuzlu və quyuzlu çəkilməmişdi. Bəşinci otağın divarlarında Şah İsmayıl Səfəvi ilə sairlərin məbəyində vəqə olan cənglərin surəti rəqəm olunmuşdu.

Hərəmxano otaqlarının cümləsinin divarlarında qız, oğlan şəkli yazılmışdı ki, oğlanlar qızlara gül dəstəsi toarief edirdilər və qızlar oğlanlara piyalə verirdilər və hər otaqda rəxti–xab hazır idi.

Yusif şah hərəmxano otaqlarının birisini özünün istirahəti üçün müqərrər edib xacə Mübarəkdən soruşdu ki:

– Hərəmlərin ziynət otağı hansıdır?

Xacə Mübarək ərz elədi ki:

– O başdakı otaqdır. Amma ağzi qıfıllıdır. Açarı sandıqdər Ağə Hosəndədir.

Şahın buyruğu ilə pişxıdmotbaşı hamən saat sandıqlar hazır etdi. Ziynət otağının qapısını açdılar, şaha göstərdilər: bir böyük otaq idi; içində hər tərəfdən sandıqlar düzülmüş. Sandıqların qapağını götürdülor, qoribə–qoribə ziynət və zivarları şaha göstərdilər; o cümlədən,

giranbaha kişmir şalları, lotif ünas libasları, pakizə ipək parçaları, covahirətdən qayrılmış güllər və guşvarələr və üzüklər və mümtəz mirvariddən boyunbağlılar idi.

Yusif şahın üç qızı var idi. Böyüyü on dörd yaşında, ortancısı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında; və iki oğlu var idi: altı yaşında və dörd yaşında. Qızlarının hər birinə bir gül və bir cüt guşvarə və bir üzük və bir boyunbağı və bir dəst libas və bir rızayi şal və övrətinə bir dəst libas və bir rızayi şal ayırdı; xacə Mubərəkə təslim etdi, buyurdu ki:

– Bunları apararsan Qozvinin ikinci küçəsində mənim qodim evimdə övrətimə yetirərsən. Deyorsən ki: mənim cəhətimdən əndişə etməsin, səhə oğlanlarını hüzurə göndərsin.

Xacə Mubərək şeyləri iki nəfər fərşaxə götürdübdə getdi. Bu vaxt gün qürub etdi. Pişxidmətbaşının təklifi ilə şah qayıtdı əvvəlinci otağa. Qızıl şamdanlar yanıbmışdı. Süfrə döşönmüşdü. Şah əvvəl vüzu edib şam və küftən namazını ədə etdi. Sonra süfrə üstündə oturdu. Pişxidmətlər rəngarəng toamlar hazır etdilər. Şah yedi, doydu, süfrə yıgıldı. Aflafa-ləğən gəldi, şah əlini yudu. Qəhvə gətirildilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi.

Bu halda fərşaxəyi Əsəd boy daxil olub formayışı bitirdiyini ərz etdi. Şah buyurdu ki:

– Çox yaxşı, mürəxxəssən!

Sonra xacə Mubərək qayıdıb şeyləri yetirməyini ərz elədi və dedi ki:

– Şahın övrəti və qızları göndərilən töhfələrdən qayətə vədə etdilər. Nəinki onun cəhətimdən əndişə etməsələr, bəlkə bu qəziyyə-mütərəqqibadən çox sevinirlər və şadlıqdan tullanıb-düşürlər.

Şah övrət-uşağı tərəfindən xatircəm oldu.

Xacə Mubərəkədən və pişxidmətbaşından bir para əhvalat soruşdu. Gecədən dörd saat keçdi. Ayağa durub xabgahına gəldi; rəxti-xabını aldı.

Pişxidmətbaşına buyurdu ki:

– Qaravul müvokkillərinə tapşır: qərarı-səbiq üzrə hər yerdə qaravul qoysunlar.

Sonra rəxti-xabına girib yatdı. Pişxidmətbaşı və xacə Mubərək çıxdılar, hər birisi öz məqamına getdi.

Səhəri gün Yusif şah salam otağına təşrif gətirib Molla Rəməzanı və Qurban boyu və Mirza Colili və Mirza Zəkini ki, onun dostla-

ından idilər və şahın olara hər xüsusda vüsuqu var idi, chzar elədi, mənsəbi-molla başlığı verdi Molla Rəməzana, sordarlığı həvalə elədi Qurban boyu, xanlıq ləqəbilə vəzəreti tapşırı Mirza Cəlilə, müstövfiyə Mirza Zəkini, münoccimbəşliq mənsəbini bilməmə mətrək etdi ki, dövlətə və millətə zərərən başqa bir faydası yox idi. Buyurdu tamam vilayət hakimlərinə elanname və hökmi-müəkkəd göndərsin ki, bu gündən sonra hərgiz cürət etməsinlər ki, biduni-təcvizi-şəri-şəri bir müsəlmanı mövridi-müaxizəyə gətirsinlər və bacarmasınlar ki, möhz həvayı-nəfsləri ilə bir kəsi cərimə edələr və ya qotlə gətirələr və ya burun-qulağın kəsələr, gözün çıxardalar və hökmdən əlavə hər vilayətə mötəmid baxıcılar təyin oldu ki, gedib vilayətlərin əhvalatından və xalqın həvacindən xəbərlər olub, gəlib ərz etsinlər.

Yusif şah bu baxıcıları hüzurə istəyib dedi ki:

– Hakimi-vilayətlərə mənim tərəfindən elan edərsiniz ki, Allah-dan qorxsunlar, nəhaq iş tutmasınlar, xalqı talayib dağıtmasınlar, rüşvət almasınlar; yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkət axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və həlakətinə bəis olur.

Olar mükərrər müşahidə ediblər ki, bu növ rəftar ilə dövlət cəm edən koslər axırda baş veriblər və ya kəməli-bədbəxtliyə və zillətə və məskənətə düşüblər. İranda bu növ ilə cəm olunan dövlətin hərgiz heç bir xanədanə davamı olmayıbdır. Hanı damqanlı Cəfər xanın kürurları? Hanı Selim xan Qaraqözlünün dövləti? Hanı şirazi Mirza Nəğimin omlakı? Padişahani-İran həmişə vəqta ki, bir sahibi-mənsəbi mülahizə edirlər ki, pul cəm edib, sərətə çatıbdır, haman saat bir bohəmə ilə onu məqami-müaxizəyə gətirirlər, hər nə vardır əlindən alırlar, özün həlak edirlər və ya zillətə və məskənətə salırlar.

Bu əmrə hakimi-vilayətlər səbhdirlər zəlilələr ki, qan soruş şiş-dikdə, sahibi olan sıxar, tamam sorduqları qanı qusurlar. Kimisi bu cəhətdən ölür və kimisi zəif və ləğər olur. Fəemma oğər hakimlər niknəfəs olub və öz həlal rızqlarına qənc olalar, həmişə öz dərəcələrində bəqi və xalq nəzərində müəzzəz və səlatin niyyətinə mükərrəm olacaqlar və günbəgün rütbələri izdiyad behom edəcəklər.

Bu sözləri tələqin edəndən sonra şah baxıcıları buraxdı. Sonra buyurdu ixrac məbləği mötədil miqdarədə təxif tapsın və əmr etdi ki, hər yerdə yollar tomir olunsun və lazım məqamlarda və mənzillərdə körpülər və karvansaralar tikilsin və hər vilayətdə şəfəxanələr qaytılın və modrəşələr açılın və susuz yerlərə su çıxarılın, dullara

va yetimlə, şillərə və korlara nanə və himayət göstərisin və vilayətlərdə hər bəsərə özbaşına özünü üləmə silkinə daxil etməsin, bu xüsusda mollabaşın icazət istəsindən və sifli-üləmə hər yerdə xalqı ehtiyacına kifayət edən miqdardan ziyadə olmasın və külli-üləməyə güzoran kifafincə xəzinəyi-əmirdən vəzifə qarardad etdi ki, səltnətə möhtac olub orbabi-mənasibi xidməti-şahidə əhli-zələmə xitab etməsinlər və əmn-mürəfiəni ki, səltnətin ümdə ləvazimatındadır, üləmənin əlindən alıb orbabi-mənasibin süləhasına nəgüzər elədi ki, millət mürəfiə cəhətindən özlərini üləməyə möhtac görüb ancaq onları morco bilməsinlər və səltnətdən uzaq düşməsinlər və buyurdu ki, vəcuhi-bor hər yerdə süləhadan dörd nəfərə müntəqil olub vilayətin fığarasına dofqər üzü ilə sorf olunsun və hesabı divana göstərsin; ta ki, fığaranın bözi vəcuhi-bərdən bəhrəyab olub, bezi məhrun qalmasın və ömr etdi ki, xüms və imam mali verilməsin ta övladi-rəsul-ələyhissəlam zillətə-sualdan azad olub sair xalq kimi öz kəsbələri ilə vəchi-məişət təhsil etsinlər.

Bu xüsusda mötəbər üləmə Yusif şaha kütübi fihdən fitvalar çıxardıb göstərdilər. Və vilayətlərə elamnamələr göndərdi ki, bundan sonra bir kimsəyə cürət etməsin ki, şah və ünəməyi-dövlətə və çəkəranə-dərgahə peşqə versin və payəndaz salsın və heç kəs peşqə vəsitisilə hökumət tapmağı təmənnə etməsin, ancaq öz ixlasını və hüsnə-xidmətini bu mötləbin təhsilə vəsile bilsin və maliyyəti-divanı hər vilayətdə əmin şəxslərə təslim olunub xəzinə ismilə hər yerdə dursun və məsarifə-səltnət dəftəri üzilə təyin tapib lazım olan övqətdə hər yerin xəzinəsinə hovale olunsun və rəyə bilkülliyyə hovalecatı-məsarifədən əsudəhəl qalsınlar. Və dəxi medaxilə-səltnətin izdiyədi üçün qərar qoydu ki, tacirlər və boyzadələr və xənzadələr və şahzadələr, həttə üləmə və sadat və sair sifli xalq mədaxilə əmlakdan şəhərlərdə ondan bir, dehatda iyirmidən bir xəzinəyə versinlər və qoşun xalqının və əhli-xidmətin məvacibi əsla ləvəsul qalmasın ki, səltnətin noqsidir; bəlkə həmişə vilayət xəzinələrindən bilatəxir mücrə olunsun. Və bəy və şəra olunan əmlakın qiymətindən dəxi xəzinənin nəfi üçün tükənə beş şahı vəz olunsun və qadəyey-beyü-şəra tərqi olsun ki, tənaxə sahibləri bu qaydanın vücudu ilə rəhn alıb borc verməyə mail olmaqları üçün orbabi-həvaici müxtər cdirilər ki, mülk və mallarını ədnə qiymətə beyi-şəra etsinlər, bu ümid ilə ki, vədə başında orbabi-həvaic mülk və mallarının istirdadından əciəz olacaqlar.

Cün Yusif şah bilirdi ki, miraxur yay fəslə padşahlıq atlan yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfalar yetirirdi və olan çapırdı, talayır və ömiri-topxanə topçuların cümələsinə xəzinədən məvacib götürüb heç birinə bir həbbə vermirdi və xəzinədar padşahlıq pulunu içinə çox qəlp pul qatıb xalqa dağıdırdı və Qəzvin bəylərbəyisi xalqdan hədsiz rüşvət alırdı və darüğə dövlətlilərə fığaranın müqabilində üz görürdü, kətxudalar Qəzvinin küçələrini natəmiz saxlayırdılar cüməlosini məzəl edib, yerlərinə özünə məruf olan şeyxistə adamlar təyin buyurdu.

Mollabaş Axund Soməd Ərkin zindanında zindanbandan eşitdi ki, onun mənsəbinə həmçşmə Molla Rəməzana veriblər, qüssəsindən ficitən həlak oldu.

Yusif şah dəxi əmr etdi ki, Qəzvinin küçələri genəlsin və içində hər yerdə zahir olan quyular örtülsün ki, gəlib-gedənlər olara düşməkdən məhəfuz olsunlar və xalqın ərzinə qulaq asmağa və dədnə yetişməyə qayda və qərar qoydu və buyurdu ki: Qəzvinin fığarasına bahalıq cəhətilə padşahlıq ənbərindən buğda verilsin və sahibivüqf adamlardan və məhir kənkənlardan bir məclisi-məşvərət bərpa olub Qəzvinə su çıxarmaq üçün gölğə olunsun və tədbir və dəstür-üləmə təhri olunub nəzərə yetişsin.

Bu vaxta Qolland taifəsindən bir parəsi fars xəlicinin qürbündə bir məhəldə süknə etmişdilər. Bu günlərdə oradan bir elçi əməlosi ilə Qəzvinə varid oldu ki, İrən dövləti ilə məbeynlərdə ticarət üçün şüruə bağlasınlar. Elçini əməlosi ilə Yusif şahın hüzuruna yetirdilər.

Onun nəvəzişatından və əql və fərasətindən və qadəyicahandarlığından elçi və əməlosi vədə etdilər. Bilkülliyyə moramlannə nail olub tühəf və hədəyə ilə mürəxxəs oldular və kəmalirizəməndlikdə müəvidət elədilər.

Yusif şahın cülusundan bir həftə keçdi. Hər gün onun həsonatından və ədalətindən növ-növ əlamətlər xalqa zahir olurdu. İrən üçün əyyamı-firuzluq, əyyamı-soadət və iqbal üz verdi. Lakin çifayda, bəni-nəvi-bəşər heç vaxt yaxşı günə dönməz. Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvəyə cənnətə nə əşkik idi ki, genə Allahın əmrini sındırılar və cənnətdən qovuldular? İnsan belədir!

Əhli-Qəzvin hər gün qələ çapırlarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər və şah məcyanında colladların adam şaqqalamaqlarını və dardan asmaqlarını və göz çıxarmaqlarını müşahidə etmədilər.

Bu keyfiyyət olara xeyli qorib göründü. Əvvəl dedilər ki: "Görünür bu toze padşah çox rəhmli və helmlı adamdır!"

Sonra onun rəhminə və helminə behslər varid etdilər. Bunu süst-röyliyə və zəifləməyə həmlə qıldılar. Bundan əlavə dəxi Yusif şahda hezar günə özgə eyhlər tapmadılar. Müxtəsəri-kolam bir belə ziyadə rəhmli padşahın təhti-əmrində zindənganlıq etmək nəhayət dorəcədə molal-əfza göründü.

Ümmənayi-mözl xalqın bu növ niyyətini istinbad etdilər və onu qonimat bilməyə fürsəti tövq etmədilər.

Hər birisini başına şuriş və tūğyan xəyalı düşdü və tezliklə Qəzvinə şurişi özüm bərpa oldu. Şurişin əvvəlimgi səbəbi mözl miraxur idi ki, küçədə köhnə xozinodara rast gəlib, ona yoldaş olub soruşdu:

– Sən allah, Mirzə Həbib, de görüm xalq bizim toze padşahımızın haqqında nə danışır?

Mirzə Həbib cavab verdi ki:

– Xalqın toze padşahdan zohlosi gedir. Onu süst-röyi və bikarə bilirlər.

Miraxur:

– Vallah, Mirzə Həbib, xalq bizdən ağıllıdır. Doğru deyirlər! Sən allah, bu necə əhməqlik idi ki, biz elədik? Bir sərracı-birütəni götürüb özümüza padşah qayırdıq, başımıza bələ açdıq. Qulluğumuzun və iltisamımızın əvəzində mənsəbimizi də əlimizdən aldı. İndi vilayət içində bir itcə abrumuz yoxdur. Vallah, belə rüsvaylıq olmaz ki, biz tutduq...

Xozinodar:

– Məgər biz onu padşah elədik? Şah Abbas belə buyurdu; çarəmiz nə idi?

Miraxur:

– Xub, Şah Abbas o vaxt padşah idi, hökmü bizə rəvan idi. İndi ki, Şah Abbas yoxdur, aya bizə nə manedir ki, bu molun və bidini ki, deyirlər tənəsəxi məzhəbidir, təxtədən aşağı salağ, tələf edək, sonra Sofoviyyə nəslindən bir şahzadəni təxtə oturmaq ki, bəri nəcəbətinə görə təxtü təcə səzavar olsun?!

Xəzinodar:

– Çox yaxşı danışrsan! Bu xüsusdə bilkülliyyə mən səninlə məvafiqəm. Amma biz iki adamın olından nə golor? Gedək əmiri-

topxanənin yanına, onun rəyini dəxi hasil edək. Axı o da bizim kimi məzullardandır.

Hər ikisi gətdilər əmiri-topxanənin otağına. Əmiri-topxanə oların gəlməyindən çox xoşhal oldu. Qayət şöğ ilə sözlərinə qulağ asdı. Bilkülliyyə olar ilə şuriş xüsusundə müttəfiq olub dedi ki:

– Bu iş süvarilərin sərkərdəsi Bağır xanın rızası olmamış surət tapmaz.

Əmiri-topxanə:

– Bağır xan mənim ilə çox yegənə dostdur. Mən boynuma çəkirməm ki, onu bu əmrədə özümüza yoldaş edəm. Ona deyəcəyəm ki, bu bidin Yusif şahın əyyamı-səltənətində ləmahələ bizim başımıza gələcək qəziyyə onun da başına gələcək. Vaxt ikən olacımı eləmək gərəkdir. Yəqinimdir ki, bu söz Bağır xana əsər edəcəkdir, çünki dənən səlamə-amadə şah ona qəzəbnək olub sərzəni edibdir ki, çıxarı içib, məst olub, namaz qılmağa məscidə daxil olubdur.

Əgər Bağır xan bu əmrədə razi olsa, piyadələrin sərkərdəsi Fərəc xan dəxi razi olacaqdır. Fərəc xan Bağır xanın əməsi oğlu və damatdır, heç bir əmrədə onun rəyini müxalifət etməz. Amma siz durun, gedin. Qəzvinin köhnə bəylərbəyisinin yanına onu dəxi razi edin, boynuna qoyun ki, məzl dəruğa və kətxudalara bu xüsusdə gəftü etməyi və onların rəyini ələ almağı təohhüd etsin.

Müfəttinlər bir-birlərindən ayrıldılar. Hər birisi gətdi iş görməyə. Mətləb çox tez hasil oldu.

Üç-dörd günün müddətində hamı müntəxəb olunan kəşlər göründü və hamısı şurişə meyil və amadəlik göstördilər. Müfəttinlər qərar qoydular ki:

– Şənbə günü səbhədən padşahlıq sarayını əhatə etsinlər və içəri daxil olub Yusif şahı təxtədən yerə salıb həlak eləsinlər. Sonra özlərinə Səfoviyyə nəslindən bir toze padşah tixsinlər.

Müqərrər olunan günün səbh çağında ki, hələ padşahlıq sarayının qapıları açılmamışdı, külli süvari və piyadə tamən müsəlləh onun otafını bürüdürlər...

Yusif şah keyfiyyətdən xəbərdar olub buyurdu ki:

– Sarayın qapılarını açmasınlar. – Bu günə nəmünəsib hərəkəti Yusif şah mollaşaşiyyə-səbiq Axund Səmədin, sordar Zaman xanın və vəzir Mirzə Möhsünün və müstəvfi Mirzə Yəhyanın və münəcimbaşının və mövlana Cəmaləddinin tərəfindən ki, əşxası-səhib qüdrət aşkara onun bədxahları idilər, mənzur edirdi. Ona binaən

cühdunun ibtidasında elhiyat yolundan lazım bilib oları hobsə saldırdı.
Amma məhləko özge tərəfdən açıldı.

Bu halda Yusif şahın dəxi hovaxahları anon-fənaən üz qoymağa başladılar. Müfəttinlər ilə müqabil durub nəsihət və mövzeyə şüru edirlər ki, bu hərəkatı tərək etsinlər; fayda-pəzir olmadı; iş islah və müdərardan keçdi; başladılar bir-birləri ilə atışmağa və cəng etməyə. Qiyamət bərpa oldu. Hər iki tərəfdən baş və candan keçməyə müzəyyiqə etmodilər. İş atışmaqdan ötüb şəmiş və xəncər ilə bir-birlərinə həmlə etməyə çətdi. Qan su yerinə axdı.

Üç saat yarım kəməli-şiddətli cəng tul tapdı. Hər iki tərəfdən altı min nəfərə qərib həlak və zəxımdar oldu. Aqıbet asarı-zəf və inkisar Yusif şahın hovaxahları tərəfindən müşahidə olundu; çünki höqnaşınas xəlq peydorpeç səhərdən çıxıb, müfəttinlərin dostosinə qoşulub kəsət və qüvvələrinə bəis oldular. Ona binaən Yusif şahın hovaxahları şikəst tapıb hər kəs bir növ ilə başın mərəkədən qıraq çəkdi, canın qurtardı.

Müfəttinlər hücum edib sərayi-şahinin qapılarını sındırdılar, içəri daxil olub Yusif şahı axtardılar, tapmadılar. Yusif şah itkin oldu. Kimi söylədi ki, cəng zamanında öz hovaxahlarının dəstosinə qoşulub özünün hüznürlə olan cəngə dəlir edirdi, əsnayı-cəngdə məqtul oldu, kimi dedi ki, gizlənib, araqdan çıxıb, gözədən itkin düşdü.

Xülasə, məqtulların arasında onun nəşi görünmədi. Fəomma bir başqa yerdə dəxi bu gündən sonra onu nişan verən olmadı. Müfəttinlər sərayi-şahini qarət etdilər. Oradan töküldülər bazara: tamam dükənlər və karvansaraları taladılar. Oradan çıxıb cühud və ərmoni küçələrinə aşdılar: hamısının evini dağıdıb tarac etdilər. onva-onva biondəzəlik və şərərət omələ getirdilər.

Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı. Şuriş və qovğa sakit oldu.

Sabahı gün rüesayi-şuriş tezdən Ərkə rəvanə oldular. Sərdar Zaman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və müstəvfi Mirzə Yəhyanı və mövləna Cəmaləddini və münəccimbaşını hobsədən çıxarıb, güzərişi nəql edib soruşdular:

– İndi Səfəviyyə noslindən hansı şahzadəni toxtu taca sozavər görürlər?

Mövləna Cəmaləddin dedi ki:

– Siz allah, deyin görün bu gün ayın neçəsidir?

Miraxur cavab verdi ki:

– Bu gün novruzdan on altı gün keçibdir.

Mövləna boşşəot zahir edib dedi ki:

– Dəxi qəm çəkməyin, şuriş dünən vəqə olubdur. Mələumdur ki, əfəl keçibdir və Səfəviyyə şahzadələrinin heç birisi saltənəto şayisto deyil: tamam kəməndiş və kordurlar. Bir parasını Şah İsmayıl sani kor edibdir, bir parasını Şah Abbas özü; olar məsrəfdən çıxıbdır, bir zadə yaramazlar. Bizim padşahımız genə Şah Abbasdır!

Miraxur dedi ki:

– Biz onun padşahlığına çox şadıq. Onun dövründə bizim hamımıza çox xoş keçirdi. Çifayda, nə eliyək ki, o toxtu təcən ol çökib gözədən itibdir. İndi bilmirik ki, haradadır.

Mövləna güldü, dedi ki:

– Onun toxtu təcən ol çəkməyinin səbəbi var idi. İndi o səbəb rəf olubdur. Biz bilirik ki, o harada gizlənibdir. Gedək gətirək, əmətinə yetirək!

Hamısı ayağa durub gəldilər Şah Abbas gizlənən evə. Onu oradan çıxarıb yetirdilər sərayi-şahiyyə, toxtu təcənə ovvolki kimi malik oldu. Hər iş qurarı-səbiq üzrə surət tapdı, guya ki, heç bir hadisə vəqə olmamışdı.

Bu kəvakibin həməqətinə mən təəccüb ediməm ki, necə bilmədilər iranilər onları aldadırlar? Yusif Sərrac hərgiz İrənın şahı deyil idi. İrənilerin onu hiylə züəndən padşahi-məsnu eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərni iranilərə aldadıb biçərə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər? Şah Abbası kənar qoyub qırx ki sorasor onun səffaklığına və cəbarlığına bəitina nazir oldular?

Şah Abbas cəbarlığının odna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi də qınamaq yoxdur. Şah Abbasın xudixəsinə nisbətən kəvakibin bir ədəvəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İrən saltənətinin toxtından bir şəxsi əşağı salıb bədbəxt etsinlər. Bu vaxtda İrən saltənətinin toxtında oturmuşdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib onu əşağı salıb bədbəxt etsinlər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xürr etməzdi ki, iranilər olan aldadaçaqlar, padşahi-həqiqinin əvəzinə padşahi-məsnuu olarn sədəməsinin altına salacaqlar.

Vallah, quribə ohmoqdirlər bu ingilis təyfası ki, belə xəterli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869-1932)

Dəli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin ilk əsərlərindən olan "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti təkcə onun fərdi yaradıcılığının yox, bütövlükdə XIX əsr hədəli nəsrinin zirvəsidir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin və ayrılıqda onun hər bir təbəqəsinə məxsus ayrı-ayrı fərdlərin mənaivi aləmini, zəlim-məzlum münasibətlərini ən incə detallarına qədər real və təsirli əks etdirmək baxımından Azərbaycan klassik nəsrinə bu əsərdən gözləndiyi böyük nümunə tanınır.

1894-cü ildə yazılan bu əsər ilk dəfə özünə yazıçının ölümündən sonra – 1936-cı ildə çapdan çıxan "Əsərləri"ndə yer almış, daha sonra "Seçilmiş əsərləri" (1951), "Əsərləri" (1966, 1986) kitablarına və bözi başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Burada verilən mətn ədibin "Əsərləri"nin 1986-cı il nəşrindən götürülmüşdür.

DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVƏLATLARI

Nəgəl edirdi Lağlağı Sadiq Yazıya götürübdü qəzetçi Xəlil

*Qəhlimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir.
Human səs pək və təmiz insafımın səxirdir ki,
həmdü o insaf var. Hər kəs gus-huş ilə onun
bıyırduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl etsə, çox
sirlərdən ucah olub, çox şeylər bilər.*

Sokrat

Bir yüngülvarlı müqəddimə

Mənim adıım Xəlil və yoldaşımın adı Sadiqdı. Hər ikimiz Danabaş kəndində anadan olmuşuq. Mən özüm anadan olmuşam düz otuz il bundan irəli; yəni mənim otuz yaşım var. Yoldaşım Sadiq da, mən deyirəm, ancaq mən sinnədə olar. Məna mən ondan bir az cavan görünürəm. Onun boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı; amma mən ondan doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl

və topsaqqalam. Bir tofəvütümüz ordadır ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdir, amma yoldaşımın gözlləri çox salamatdı. Bunun da səbəbi odur ki, mən əhli-savadam, yazı-pozu mənim gözüme ziyan eləyibdi.

Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabaş kəndinin sakiniiyik. Mənim sənətim qohtuqçuluqdu, yəni dörd-beş top çit qohtuğuma vurub, dolanırım öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri, çit-mit satıb, bir tüvr güzəranımı keçirirəm. Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxməyə üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka məxorəni tütünü qoyub satır və o da bu cür ruzigarını keçir.

Vossolam, hər ikimiz Allah-təaləinin kasıb bəndələrinəndik.

Qərəz, başağrsı da olur, amma gənə gərəək deyim; çünki mən bilirəm ki, bu əhvalatı oxuyan rəfiqlorim artıq təəccüb edəcəklər, necə yəni qəzetçi Xəlil və lağlağı Sadiq? Pis rəfiqlorimi intizərə qılıqdan çıxarmaqdan ötrü gənə gərəək bir neçə söz ərz edəm; hərəçənd başağrsı olur.

Mən deyirəm bütün Qafqazıya vilayətində bizim Danabaş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu. Demürəm ki, pisdi, Allah eloməsin. Mən heç vaxt haqqı itirmərəm. Doğrudur, mən bir az incimişəm kəndimizdən; amma bu, kəndimizin pisliliyə daləlat eloməz ki! İki yüz mənim kimi dilğır adam incisin bizim kənddə, bunnan belo bizim kəndə gənə pis demək haqdan kənar olar.

Yox, vallahi, billahi, bizim kənd yaxşı kənddi. İnşallah, əgər mənim ərzimə axıra kimi səbr ilə qulaq versən, özün görərsən ki, bizim kənd pis kənd deyil.

Hələ pisliliyi, yaxşılığı qalsın kənarında. Sözüüm orda deyil; sözüüm orasındadır ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın.

Bizlər ayama deyirik. Bilirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni laqəb.

Hələ burdan bir həşiyə çıxacaq.

Mən laqəb sözünü bildirə kimi bilməzdim; çünki dərşim o qədər yoxdu, "Cəmei-Abbəs"dan¹ savayı bir kitab oxumamışam. Bildir həzim kənddə o taydan bir molla mərsiyə oxuyurdu. Amma həyif adı yadımdan çıxıbdı. Bir gün bu mollaın güzəri düşdü² bizim Sadiğın

¹ "Cəmei-Abbəs" Şeyx Rəhanin şəriət kitabı

² Yolu düşdü.

dükana, Görükürdü molla irəlidon bilirmiş ki, Sadığa lağlağı Sadıq deyirlər. Dükanda mondon savayı bir neçə kotdi do var idi. Molla, Sadıqdan iki paçka maxorka tənəkisi alıb, paçkanın birini açdı və çubuğunu doldurub od istədi. Sadıq bir spıçka çəkdi, molla çubuğu alışıdırib Sadığa dedi:

– Allah atana rahmət elosin.

Sonra çubuğu hir neçə dəfə sümürüb, üzünü tutdu Sadığa:

– Əxovizado¹, nə illot, cənabınızın ismi-şorifinə² lağlağı loqəbi izafə artırılar?

Axundun sözlərini nainki kətdilər, heç nəən özüm də başa düşmədim. Vəhalən ki, mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma söz yox, hamımız başa düşdük; axund soruşurdu niyə Sadığa lağlağı deyirlər. Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamasıdır. Axund təəccüblə dübarə soruşdu:

– Olan³, ayama nodi, qoribə avam adamsınız!..

Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, loqəbidir. Ayama avam sözüdür, loqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkədən bərkə bizə tapşırırdı ki, ayama lofzini dilimizə gətirməyək, loqəb deyək.

Biz hamımız razı olduq və “bəli” cavabdan savayı bir söz demədik: sonra Sadıq üzünü axunda tutub soruşdu:

– Axund, cənabınız görərk ərəb dərşində çox güclü olasınız.

Molla cavab verdi:

– Gədə, nə söyləyirson? Molla olmaq, mərsiyə demək mögər asan əmirdi? Ərəb dərşini tamam eylomomış adamı mögər minbərə qoyarlar?

Naqəfil Sadıq axunddan bu cür soruşdu:

– Axund, çörəyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb, bir həxdə yerə və öskürüb cavab verdi:

– Bərədərəm⁴. Ərəbistanda çörək olmaz ki, çörəyə bir ad qoyalar. Orda düyüdən savay özgə bir şey yeməzlər.

Sadıq dübarə axunda sual verdi:

– Pəs düyüyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb öskürdü və az keçdi cavab verdi:

– Qardaşoğlu, sən elo doğrudan da lağlağı imişson. Kətdilər yərindo sənə lağlağı deyiblər.

Bu sözləri deyib axund obasını düzəldib, dükandan çıxdı, getdi. Biz hamımız o günü axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq.

Məsələn, monim adım Xolildi, monim adımi qoyublar qəzetçi Xəlil. Mən, vallah, bilmirəm qəzet nodi. Qəzetçi bir şoxsdi ağılı, kamalı cəhətə yaxşı ohvalatlar, yaxşı xəbərlər yığıb çap eloyib dağırdı o yana-bu yana. Amma mən bilmirəm ki, mən haradan qəzetçi oldum. İnşallah, arz elərim nə səbəb mənə qəzetçi deyirlər, monim yoldaşıma deyirlər lağlağı Sadıq, yəni çox danışan.

Hələ bizə hörmət qoyublar: bizim loqəbimiz çox gülməli deyil. Elo loqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm uğunub gedorsən. Məsələn, girdik İlasın, dəvə Heydər, yalançı Səbzəli, çəşək Muxtar, dovşan Qasım. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını arz etməkliyə, bütün Rusiyyotın kaxanalarında kağız qalmaz.

Mənim yoldaşım Sadıqın adını qoyublar lağlağı. Ənd olsun bizi yaradana, bu loqəb o kişiyə heç yaraşmır. Doğrudu, Sadıq çox danışan. Elo bir yanda oturub, durub deyəcək. Deyir, deyir və yorulmaq bilmir. Amma neyliyim, hir belə şirinkəlmə, mən deyurəm, yer üzündə yoxdu.

Bir də ki, bizim Danabaş kəndində elo bilirlər ki, hir bir çox danışan adama lağlağı demək olar. Axır çox danışan da var, çox danışan da. Mən elo şəxslər görmüşəm ki, səhərdən-axşamadək danışıb, mən heç deyməmişəm. Əgər hamı çox danışana lağlağı demək olsaydı, görərk biz cəmi vəziorə lağlağı deyoydük; çünki onlar minbərə çıxıb, yenmək bilməzlər.

Xeyr, hamı çox danışana lağlağı demək olmaz. Birisi başlayır Allah-taalanın bərəsində nəhbət edir, ya qeyrisi öz Kərbəlaya və Məkkəyə gətməyindən nəhbət edir, mögər bu cür şəxslərə demək olar lağlağı? Xeyr, olmaz: günahdı və haqdan uzaqdı bu cür sözləri danışmaq.

Qoy hər kəs hər nə deyir-desin. Qoy Sadığa desinlər lağlağıdı: amma kişi ölən günə kimi monim rəfiqim, müsahibim və həmdördimdidi! Bozi qızını söyür, bozi anasını.

Bolko də elo Sadıq doğrudan lağlağıdı. Amma o danışanda doğrudan mən himişə görərk duram onun dodaqlarından öpəm.

¹ Qardaşoğlu

² Şərəfli adına

³ Oğlan

⁴ Qarılaşım

Pas mono niyə deyirlər qəzetçi? Bunun səbəbini öz edim. Mono o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadiq ilə müsahiblik başladım. Həqiqətdə mənim adımı qəzetçi qoyulmağına bəis yoldaşım Sadiq olubdu.

Burda mətləb bir az uzandı.

Mən deyərəm iki il olar ki, biz tapışmışıq. Əhvalat bu cür oldu: bir günləri bir neçə top çit qoltuğuma vurub getdim Sadiqın dükamına. O vədə bizim aramızda bir elə rəfiqlik yox idi. Bir qədər oturdum. Sadiq bir çubuq doldurdu verdi, mən başladım çəkməyə. Dükanda qeyri bir şəxs yox idi. Mən çubuğu çəkməyə məşğul oldum, Sadiq da, söz yox, başladı söhbəti. Məno onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki, qabaqca arz etdim qulluğunuza; amma bu dəfə mən bu kişiye lap aşiq oldum. Bu dəfə mənim rəfiqim bir elə şirin əhvalat başladı ki, mən deyərəm bəlkə, iyirmi, otuz müştəri dükana girdi və boş çıxdı. Hər gələnə deyirdik ki, sən istəyən şey dükanda yoxdu. Dedi, dedi, dedi, axırı bir yerdə dayandı. Bir diqqətlən baxdı mənim üzümə, bir ah çəkdi və dedi:

– Xəlil əmioğlu, mənim bir arzum var.

Dedim:

– Qardaşım, nədi arzun?

Dedi:

– Əmioğlu, mən artıq əfsus çöyürəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaq.

Dedim:

– Əmioğlu, heç ürəyini sıxma, mən əhvalatları götürürəm yazıya və bir kitab bağlayıb adını qoyaram "Danabaş ...". Biz ölüb gedirik, mən vəsiyyət elərəm ki, mən öləndə mənə nə Kərbəlaya aparsınlar, nə də mənə əhsan versinlər; çünki əgər mən Allah-taalanın xoşbəxt bəndələrindənəm, əhsansız da elə axirotdə üzüm ağ olacaq, yoxsa günahkar bəndəyəm, nə əhsan kömək edə, nə qeyri bir şey. Mən vəsiyyət edəyəm ki, var-yoxumu satıb pul ələsinlər və yazdığım əhvalatları versinlər çapa və kitabları müftə paylasınlar ona-buna.

Bu sözləri mən dedim qurtardım və Sadiq cold yerindən durub gəldi və mənə bərk qucaqladı, o üzümdən, bu üzümdən öpdü və ağlaya-ağlaya dedi:

– Əmioğlu, mənim arzum məlz bu idi. Bunu sən omələ gotirdin. Allah səni hər iki dünyada həsrət qoymasın.

Pas, mənim özizlərim, bu cür oldu bizim rəfiq olmağımız. Sonra hər nə Sadiqın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri mətləb yadına düşərdi olüstü gəlib mənə tapardı. Mən çıxardardım dəftəri, götürürdüm qələmi və yazardım. Çünki bu dəftər həmişə mənim qoltuq cibimdə olardı və çünki mənim peşəm həməvəqət kəndləri dolanmaqdı, mən hər bir xoş vaxtda dəftəri çıxarıb başladım oxumağı.

Bir ovqat çox şirin tutdu. Hər yanda mənə gərcək çağırır qonaq aparardı. Məhz ondan ötrü ki, təzə bir əhvalat oxuyum. Əvvəl mənim adımı qoydular nəğilçi; amma sonra gördülər ki, bu ad mənə yaraşmır. Xüləsciyi-kəlam, mənim adım qaldı qəzetçi.

Söz yox, mənim adımı qəzetçi olmağına bəis yoldaşım olubdu, necə özünüz də görürsünüz və söz yox ki, mənə xoş gəlmir ki, atam-anam qoyduqları adımı yənə bir özge ad qondaralar; amma mən genə ürəyimi sıxmıram. Qoy avam hər nə deyir desin. Əksər ovqat avam yaxşıya deyir pis, pisə deyir yaxşı. Hələ bəlkə bir az gərək fəxr edərk ki, avam bizim üstümüza gülür.

Dünyada hədsiz fəxslər avamdan gəlaylı qalıblar. Biz də dağarcı-ğırımızı çəkirik çuvalların cərgəsinə.

Yazıbdır Danabaş kəndində, İrovan quberniyasında, 1894-cü sənə.

L. Ağlağı Sadiq və qəzetçi Xəlil

EŞŞƏYİN İTMƏKLİYİ

1

Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində əvqət ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qərribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyi oğurlanıb.

Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da, eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qərribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaq ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özge eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşar yoxdu.

Vallahı, billahi, Məhəmmədəsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərnbə əhvalatdı ki, nağıl edim siz də qulaq verib lozzət aparasız.

Əvvəl görək kimdi Məhəmmədəsən əmi?

Hər kəs Danabəş kəndini tanıyır, o yaqın Məhəmmədəsən əminə do tanıyır; çünki Məhəmmədəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi, Məhəmmədəsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqal ağırıbdı, özü ki, and içir ki, oğər mənə kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənəim sınımm qırxıdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmmədəsən əmi; çünki kişinin bu sınındə genə yanaqları qıpqırmızı qızarı.

Məhəmmədəsən əminin başına çox işlər gəlirdi. Əgər duraq hamısını nağıl eləməkləyib, çox uzun çəkər. Nəlor gəlirdi Məhəmmədəsən əminin başına, nə işlərə düçar olubdur!

Vəssalam ki, ruzıqar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmmədəsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat etdi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı morhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər forş, çoxluca pul. Amma çox həyif! Elə ki, Hacı Rza və övroti öldülər, Məhəmmədəsən əmi qaldı başsız-papaxsız. Əmiləri dövlatı bir ilin içində dağıtdılar. axırda bir barmaq hesabı göstördilər.

Elə ki, Məhəmmədəsən əmi özünü tanıdı, gözünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt mədərdəz. Sonra bir qızın sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlük çəkdi, bolko puldan-zəddən qazanıb gətirib əlində maya eləsin. Qərəz, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarılığa. Amma gəldikcə işi tonəzzül elədi. Axirüləmr gəldi tövləsini ortadan yarı böldü və küçəyə sənət hir qapı açdı və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düziib, başladı sövdəni, ta ki, gəldi çatdı bu yaşa ki, indi biz görürük; külfəti də, söz yox, gəldikcə tördü.

Pəş bir tövrənə indi Məhəmmədəsən əmi başını gəlirəndir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmmədəsən əmi. Doğrudan kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zəddən müzəyiqə eləməz. Birisi gədə deyər "Məhəmmədəsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı", əgər özündə olsa, əlüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrənə olmuş olsa, özgəsindən tapsın, sənəim işini düzəltsin. Vaqinə çox yaxşı kişidi Məhəmmədəsən əmi

Məhəmmədəsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil və lakin tək birçə arzusu var. Üç-dörd ildə Məhəmmədəsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Bu kişi artıq dindar adamdı. Doğrudan əgər ruzıqar bir vohç ilə keçsəydi, yaqın indi Məhəmmədəsən əmi cəhərdəh məsumu¹ tamam etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi səvab işlərdən do qoyur. Müxtəsər, çoxdandı Məhəmmədəsən əmi Kərbəla qəsdı edibdir. İl olmaz ki, yazıq Məhəmmədəsən əmi bu pakizə fikrə düşməsin Zəvvərn² homışa getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmmədəsən əminin gözündən yaş çəşmə kimi başlar axmağa.

Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılırsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana torpaşsın.

Üç-dörd ayın sözüdü. Məhəmmədəsən əmi yatıb bir vaqie gördü, yuxudan durub övrotini çağırır, ona xəbər verdi ki, övrot, nəco olmuş olsa, görək bu il inşallah gedəm Kərbəlaya. Vaqiosini indiyədək heç kəsə nağıl eləməyibdi. Ancaq bunu deyir ki, vaqie görmüşəm, görək nə tövr olmuş olsa Kərbəlaya gedib, altı güşəli qəbri ziyarət edəm.

Pəş üç-dörd aydı Məhəmmədəsən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmmədəsən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi. Bu fikrə düşəndə dükəni boşluyub, bir qədər arpa, ya dan unundan tədarük edib qəyub evinə və bir para lazım olan şeylərdən ev üçün hazırlıq edib, gözəlayir zəvvərn çıxmaqlığını.

Əvvəl Məhəmmədəsən əmi istədi piyada getsin, çünki məlumdur ki, piyada ziyarətə getməkləyin feyzi malnan getməkləkdən artıqdı. Amma sonra baxdı gördü ki, sınınnın o vaxtı deyil ki, piyada tpa üç aylıq yolu gedib qayıtsın. Pəş nə eləmək? Axırı nəəlac qalıb, özündən, özgedən on-on beş manat tədarük edib, Məhəmmədəsən əmi bir ulaq aldı. Söz yox, ulaq atdan yaxşıdı. Əvvələ, ondan ötrü, ulaq atdan ucuzdu. Bəlkə heç Məhəmmədəsən əmi otuz-qırx manat tpa bilməyəcək idi ki, ata versin. Bir do birisi ziyarətə ulaqın gədo və qeyrisi atnan gədo, əlbəttə, ulaqın gədənəin ziyarəti Allah-taalə yanından tez dorəcəyi-qəbulə yetişər.

Bəli, Məhəmmədəsən əmi bir ulaq aldı. Amma bu ulaq başıbəlalı ulaq imiş.

¹ Dindar müsəlmanların ziyarətə gətirdikləri şəhərlər

² Ziyarətə gedən

Günlerin bir günü Məhəmmədhosən omi sübh tezdən yuxudan durub, geyinib, namaz qalıb, çıxdı bir həyoti dolandı. Toyuq-cücəni çağırıb, bir az dən səpdi, tövləyə girib eşşəyi qabağına bir-iki ovuc arpa töküüb çıxdı küçəyə və öz küçə qapısının ağzında çömboldi, çıxardı çubuğunu və kəsosini və çubuğu doldurub başladı çökməyə. Bir qədər keçdi, bir neçə kəndli Məhəmmədhosən omi sındı Məhəmmədhosən əminin yanına gəlib, salam verib, cərgə ilə çömboldilər və çubuqlarını çıxarıb başladılar çökməyə. Bu kəndlilər hamısı Məhəmmədhosən əminin qonşusuydular.

Kəndlilər bir az çubuq çəkib, bir qədər öskürüb başladılar söhbəti. Söhbət kərbəlayların çıxmağından düşmüşdü. Çünki oturanların hamısı Məhəmmədhosən əminin ziyarət qosdından xəbərdardılar, söz yox, bu söhbətdə Məhəmmədhosən əminin də adı çəkilirdi.

Söhbət çox uzun çəkdi. Əvvəl başladılar ziyarətə getməliyin səvəbindən, sonra keçdilər ziyarətə getməliyin şortlərinə. Məhəmmədhosən əminin sol tərəfindən oturan kişi bir məsələ saldı ortalığa:

– Aya, görək birisi gedir ziyarətə, ziyarətini edir, sonra qayıdır gəlir öz vətəninə, biz yığılıb dosto-dosto gedirik bu kişinin görüşünə və əl-ələ verib deyirik: “Ziyarətin qəbul olsun”, aya, görək bizim deməkliyimizdən bu kişinin ziyarəti qəbul olacaq, ya xeyr? Aya, görək bu sözü ki, biz buna deyirik, bu sözlərin bu şəxsə mənfəəti var, ya yox? Məsələn, Məhəmmədhosən omi, indi sənin ziyarət qəsdin var. Allah salamatlıq versin, sağ və salamat qayıdasan evinə. İndi, söz yox, Allah qoysa qayıdandan sonra biz hamılıqın səm ilə görüşəcəyik. İndi görək bizlər sənə deyəcəyik “ziyarətin qəbul olsun”, bu sözün, bu görüşməliyin sənə xeyr var, ya yox? Mən ki, deyirəm yoxdu. Ondan ötrü ki, sən ziyarəti eləmişən bir ay, bəlkə, ay yarım bundan qabaq. Əgər sənin ziyarətin qəbul olunub Allah yanında, dəxi bizim sənə dua eləməliyimizin nə faydası? Əgər ki, qəbul olunmayıb, gənə faydası yoxdu. Biz deməklilikdən qəbul olunmayacaq ki!

Bu kişi sözünü deyib dik-dik baxdı Məhəmmədhosən əminin üzünə. Qeyrilləri də gözlərini dikib yerə. İlkə cummuşdular; çünki vəqion bu məsələ dərin məsələdi. Məhəmmədhosən omi təzodən kəsini cibindən çıxarıb, məşğul oldu çubuğu doldurmağa, sonra başladı sol tərəfindən oturan qonşusunun cavabını:

– Yaxşı deyirsən, Məşədi Oruc oğlu. Sən deyənlər olmuş olsa, onda da iş düz gətirmək, ortalıqdan məhrinəçilik götürülür. Birisi gedir ziyarətə, gəldi evinə, heç kəs getmədi onun görüşünə, dəxi bu müsəlmançılıq olmadı ki! İndi mən gedib, tutaq, ziyarət edib gəlmişəm evimə, sən nə deyirsən, gəlməzsən mənə görüşünə? Sonra dəxi mən sənin üzünü baxmaram ki...

Məşədi Oruc cold olını Məhəmmədhosən əminin tərəfinə uzadıb və bir qədər dikolib başladı:

– Yox, vallah, Məhəmmədhosən omi, sən mənə özümü başa düşmədin. Mənə məsələmin cavabı deyil səndeyin. Mən, söz yox, gələcəyəm sənin görüşünə. Sözüm orasındadır ki, görək aya, mənə bu gəlməkliyimin sənə bir mənfəəti var, ya yox? Mən orasını sorusam.

Məhəmmədhosən omi dihbən cavab verdi ki, görüşməyin hər halda mənfəəti var: çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan məhrinəçilik götürülür. Oturan kəndlilər bu xüsusda hamısı Məhəmmədhosən əminin tərəfində idilər; çünki hərçənd Məşədi Orucun məsələsi dərin məsələdi, amma hamıya bəid! görsəndi. Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onnan görüşməyən?

Bu mübahisə azından bir saat çəkdi. Çubuqlar da doldurdular, boşaldırdılar. Hərənin qabağında bir zorba koma kül qalandı.

Söhbətin lap şirin vaxtı idi, sol səmtdən, döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyib kəndlilərin yanına gəlib, salam verib üzünü tutdu Məhəmmədhosən omiyə:

– Məhəmmədhosən omi, tez oğlanı göndör pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm səhərə, nəçərmik istiyibdir.

Kəndlilər cold ayağa durub, salama rədd elədilər.

– Baş üstə, baş üstə, qurbanlır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim.

Bu cavabı verib, Məhəmmədhosən omi üstü girdi həyətə.

Məhəmmədhosən omi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçədi.

Bunu bilmək asandı ki, bu şəxs xırda adam deyil. Əvvəllən, ondan ötrü, kəndlilər söhbətin şirin məqamında bunu görcək durdular ayağa, hələ bəlkə, baş da yendirdilər. İkincisi də, molumdur

¹ Uzaq, burıda: ağıla batmaq

ki, indi Məhəmmədhosən ominin gözünün işığı tok birə eşşoyidir; çünki bu eşşoyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. Geccə və gündüz bu heyvana müvəccəh olur ki, onu yan yolda qoymasın. Pəs belə güman cəmək lazımdı ki, Məhəmmədhosən əmi eşşoyi heç kəsə verməzdi ki, bir yana aparıb heyvanı yorsunlar. Amma bu şəxs istəyən kimi Məhəmmədhosən dostı¹ getdi eşşoyi çıxardıb gətirsin.

Pəs görək bu şəxs kimdi və nəçidi?

Bəli, xırda adam deyil bu eşşoyi istəyən şəxs. Bu Danabaş kəndinin katdasi Xudayar bəydi. Mən istəmirəm Xudayar bəyin keçəcəyindən danışam; çünki özü də heç bu əmra razı olmaz. İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yənə, dövlətlikdən kasıblığa düşsə, söhbəti həmişə aparıb çıxardacaq keçən günlərinə: ay mənəm atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu hədd idi. Amma birisi alçaqdan ucaya qalxa, kasıblıqdan dövlətə çata, əskiklikdən hörmətə minə, heç vaxt atadan-babadan danışmağı dost tutmaz. Məsələn: Məhəmmədhosən əmi yeddi gün yeddi geccə atasının dövlətindən, hörmətindən danışa doymaz. Amma Xudayar katda heç kəsə atasının adını da deməz. Hər vaxt bu cür söhbət düşəndə Xudayar katdanın sözü budur: "Qardaş, nə işin var atayın-anayın. Onlar ölüb gediblər, Allah onlara rəhmət eləsin. Gəl özünü-nən-özümün danışaq". Pəs çünki keçəcəkdən danışmağı Xudayar bəy dost tutmur, heç mən də istəmirəm onun qəlbinə dəyim. Onun keçəcəyindən mənəm də işim yoxdu.

Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar, artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyirdilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bozi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər belə işarır ki, adamın canına vəlihmə ötürür. Pəs deyəson ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı öter. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi; əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burnu

pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının oti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmiyəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vossalam.

Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz.

İndi iki il olar ki, Xudayar bəy Danabaşda katdalaq eləyir. Bunun katda olmağının da çox əhvalatları var. Xudayar bəy özgə katdalar kimi katda olmayıbdı. Axır, adət bu cürdü ki, katdanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin katdalığı özgə təvət olubdu: yəni çox asan vəchlə olub.

Əvvəl, yəni iki il bundan əqdom, Xudayar bəy qılava yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qılava Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkardı ki, qılava öz somtını qoyub, özgoni katdalaqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnayıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülasəyi-kəlam, camaat bir vaxt gözünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadi ki, katdadi.

Xudayar bəy katda olan kimi lap dəyişildi. Əvvəl başladı libasından. Paltarı təzələyib və əlinə bir zoğal ağacı alıb, xəbər verdi ki, onun adı Xudayar deyil, Xudayar bəydi. Kimin ixtiyar var idi soruşsun haradan ona bəylik yetişib?! Amma xələq bilirdi ki, bəylik ona oradan yetişib ki, qılava anasını siğə edib. İyirmi-otuz adamı Xudayar katda dəməyiblər Xudayar bəy.

"Çöçə-çöçə" - deyə-deyə Məhəmmədhosən əmi eşşoyi çıxardı küçoyə. Eşşək eşşoy çıxan kimi bir oğlan uşağı, yeddi-səkkiz yaşında, tumançaq, başıaçaq və keçəl, özünü çırpdı küçoyə və ağılaya-ağılaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan. Bu oğlan Məhəmmədhosən əminin xırda oğludur.

– Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah, qoymayacağam u...u...u...

Bu cür ağılamaqlıqnan və sızılamaqlıqnan oğlan bərk-bərk uluğın quyruğundan yapışib qoymurdu heyvan hərəkət eləsin.

Məhəmmədhosən əmi vahiç çox məhraban atadı; o, heç vaxt istəməzdi övladının ürəyini bir dəm sıxsın. Odur ki, yavığa yeriyib, başladı yumşaqıqlıqnan oğlunu sakit eləməyə.

– Sakit ol, oğlum. Eşşəyin axşam gənə qaayıb gələcək evə də. Eşşəyə nə olur? Mən eşşoyi sətirməm ki! Xudayar bəy omin aparacaq şöhrə, orada ona çoxluca arpa verəcək.

¹ Tez, cold, uluğu

- Yox, vallah, heç qoymaram... hara qoyuram getsin e... heç qoyaram... heç donu da!

Bu sözləri deyo-deyo oğlan uluğın başını çubuqnan qaytarırdı qat-sın genə həyotə. Bu heyndə Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib, oğlanın kürəyindən bir ağac...

- Köpök oğlu köpök! Hara aparırsan eşşöyi? Gözlərin kordur. görmürsən məni burada? Vallahı, gönünü soyaram!

Oğlan "vay-vay" deyib, qaçdı soxuldu həyotə. Xudayar katda eşşöyi minib, düzəldi şöhr yoluna. Kətdilər həmçinin dağıtdılar. Məhəmmədhasən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor qoydu getdi evinə.

II

Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi şöhrə.

Xudayar bəy eşşöyi Məhəmmədhasən əmidən istəyəndə dedi ki, məni nəçərmək istəyib. Amma yalan deyirdi, nəçərmək istəməmişdi, özgə mətləbi var idi. Əgər nəçərmikdən ötrü Xudayar katda şöhrə gəlirdi, lazımdı ki, bir az tez gələydi. O, özü bilirdi nəçərmək ancaq günortaya kimi divanxanada olar, günorta olcaq divanxana bağlanı. Xeyr, özgə mətləbi var Xudayar bəyin.

Eşşöyi qatıb karvansarayı Xudayar bəy üz qoydu bəzara. Yeddi girvonkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bəzardan çıxıb Buxxana məhəlləsini tutub başladı getməyə. Bir qədər gedib, çöndü sol küçəyə. Bu küçəni başa kimi gedib, genə çöndü sol sənəto. Bir dar küçəynən gedib və arxı tullamb, bir alçaq qapının yanında durub qəndi qoydu yerə və başladı üst-başının tez-torpağını təmizləməyə. Sol qıçını qalxızıb sağ əli ilə və sağ qıçını qalxızıb sol əli ilə şalvarının balağını silib və papağını çıxarıb geydi sol əlinə və sağ əli ilə o tərəfini, bir tərəfini çirpib qoydu başına. Qəndi vurdu qoltuğuna, bir öskürübir doqquzbaş elədi. Həyotədən bir övrət səsi gəldi:

- O kimdi?

Xudayar bəy bir də qapını döydü. Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açıb və Xudayar bəyi görün kimi qapını örtüb qaçdı həyotə. Həyotədən qızın bu cür səsi gəldi:

- Buy ana, qapıda bir yekə kişi durub!

Xudayar bəy qızın sözlərini bir qədər gülüb çağırdı qızı:

- Ay qız, qazı ağa evdədi?

Qız o qəndər Xudayar bəydən qorxdu ki, cürət cələmədi cavab versin. Bu heyndə qapı açıldı, bir cavan oğlan qapını daraxlıyıb töəcəüb ilə gözlərini dirodı Xudayar bəyin gözünə.

- Qazı ağa evdədi?

- Evdədi, sözünü de.

- Qazı ağanı görmək istəyirəm

Oğlan bir söz deməyib qapını örtüdü və rədd oldu; sonra gəldi, qapını açıb dedi:

- Gəl.

Xudayar bəy başını əyib, qapıdan içəri girib, iki pillə yendi həyotə. Görükən budur ki, qazının övrətə həyotədə paltar yuyurdu; çünki oğlan qapını açmamış xəbərdarlıq verdi:

- Xanım, kənar ol, adam gəlir.

Həyatın bir somtında var idi ongonək¹ yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib qapının yanında göl durmuşdu. Xudayar bəyin girdiyi yer əsla həyotə oxşamırdı; çünki burda dörd divardan savayı bir şey yox idi. Həyatın eni on addım və uzununu on beş addım ancaq olardı. Sol tərəfdə divara somt qalanmışdı çiy kərpic. Vəssalam. Bəlkə bura qazının dal həyotədir; çünki bu şöhrədə ev yoxdur ki, onun hağçası olmasın. Qərəz, əgər qazının bağı-bağçası olmuş olsa, Xudayar bəy bu girdiyi dal həyotədən savayı qeyri bir şey görmədi.

Oğlan həyotənin sağ somtından girdi bir dar yola, yox oldu. Bir az keçdi, bir qoca kişi, beli bükülmüş, haman dar yoldan çıxıb, sol əli cibində və sağ əli gözəlönün üstə, bir qədər gəlib üzünü tutdu Xudayar bəyə.

- Sözü'n nodir, dadaş?

- Əmi, qazı ağanı görəcəyəm, işim var.

- Sən haralısan, özizim?

- Mən Danabaş kəldası Xudayar bəyəm, qazı ağanı görmək istəyirəm.

- Geymənin altındakı nodir, qadan alım?

- Qənddir, gəttimşəm qazı ağaya. Bir xeyir işim var onda, bu da ağız şirinliyidir.

¹ Saxsı löyon, paltar yumaq üçün toknu

Qoca kişi gəldiyi yol ilə qayıtdı. Bir neçə dəqiqədən sonra cavan oğlan dar yoldan çıxıb, əli ilə Xudaya rəza əldə gəlsin. Xudayar bəy oğlanın dalınca dar yol ilə gedib, girdi qəhvəxanaya və başmaqlarını çıxarıb, oğlanın dalınca girdi qəzinin otağına.

Xudayar bəy içəri girən kimi belə düşükdü ki, salanı da yadından çıxardı. O çox təəccüb elədi ki, həmin gördüyü qoca kişi oylaşmış yuxarı başda döşəyin üstü. Söz yox, əl üstü başa düşdü ki, qoca kişi elə qəzinin özüdür. Qazı çoxdan duymuşdu ki, bu kişi xam düşübdür. Bu səbəbə nəinki Xudayar bəyin salam verməməsindən rəncidə olmadı, hətta belə, özü ayağa durub salam verib, bəyə yuxarı başda yer görsədi.

Xudayar bəy dübarə salam verib, keçdi yuxarı başa və oturub qəndi qoydu yerə.

Qəzinin otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tuğu var və heç birisi boya deyil. Tağlara düzülübdir çox bəzi və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdir bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kolla rus qəndi və xırdavat şeylərdən. Beş-on taxça doludur boğça və paltardan. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salınıb pürbaha qalı və qalçalar¹.

Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri demir sandıq. Sandıqların üstə adam boyunca qalanıbdı çox qalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə bükülü qoyulub cərgə ilə dörd-beş dost yorğan-döşək.

Qazı məxmər döşək üstə oturub dayanmışdı cüt yastığa.

Elə ki Xudayar bəy qəndi çıxarıb qoydu yerə, qazı gülə-gülo üzün tutub Xudayar bəyə dedi:

- Bəy, bu qəndi, bu nə işdi?

Xudayar bəy gülə-güle cavab verdi:

- Qazı ağa, bir xeyir işimiz var. Bu qəndi gətirdim ağız şirinliyi olsun.

- Ay şirin kam olasan, mənim qardaşım. Yəqin ki, kəbin kəsdirəcəksən

- Xeyr, qazı ağa, kəbin deyil, siğödir.

- Nə cybi var, siğö dəxi yaxşı... Çox gözəl, çox gözəl. Allah mübarək eləsin. Siğöni sən özün eləyirən, ya özgösi eləyir?

- Xeyr, qazı ağa, özüm eləyirəm əgər iş düzəlsə.

Qazı üzünü qapıya səmtə tutub, nökrəni çağırıb ona buyurdu ki, qəndi ortalıqdan götürsən, qəlyan doldursən və çay gətirsin. Sonra qəndi üzünü tutdu Xudayar bəyə:

- Nəce buyurdun, iş düzəlsə?

- Bəli, qazı ağa, əgər işi bir tövmon yoluna qoysanız, biz sizə duaçı olarıq.

- Dəxi nə tövrü var ki! Siğödi, oxuyaram qurtarıb gedər də.

- Yaxşı buyursan, qazı ağa, amma lazımdı ki, övrat tərəfindən bir vəkil olsun.

- Əlbəttə, mən demirəm ki, vəkil olmasın. Vəkil də görək olsun, şahid də görək olsun. Vəkilsiz, şahidsiz siğö oxunmaz ki.

Xudayar başını saldı aşağı, bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

- Bəli, belədi.

Qazı dübarə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

- Pəs hanı sənə vəkilin və şahidlərin?

- Hələ ki, nə vəkil var, nə şahid. Görək nəce olacaq.

Qazı çox təəccüb elədi:

- Bə sənə nə vəkilin var, nə şahidin var, haradan mən siğö oxuyacağam?

- Bəli, belədi, qazı ağa, belədi.

- Vallah, mən sənə sözlərindən baş açmıram. Əgər siğö oxutmaq istəyirən, görək övrat tərəfindən vəkil gəlsin, mən də siğöni oxuyam. Əgər vəkillər və şahidlər burda deyil, qəlyan sonraya. Onlar da gəlsin, o vaxt siğöni oxuyum. Ya xeyr burda özgə bir maneçilik var, ta orasını da özün bilərsən.

Xudayar bəy qəzinin sözlərindən sonra bir qədər də xamsı olub və sonra dikəlib və qapıya səmtə baxıb alçaq səsi ilə dedi:

- Doğrudan-dogrusu, qazı ağa, mənim bir mələbim var. Allahdan gizlin deyil, dəxi sənədən niyə gizlin olsun.

- De, de görək. Əlbəttə, mənə dəxi niyə gizlədəsən?!

Qapı açıldı, cavan oğlan padnos içində iki stəkan çay gətirib birini qoydu qəzinin və birini də Xudayar bəyin qabağına. Qazı oğlana işarə elədi durmasın otaqda. Oğlan çıxıb gedəndən sonra Xudayar bəy alçaq səsi ilə başladı:

- Qazı ağa, sözün əslində budur ki, bizim Danabəş kondində bir dul övrat var. Mənim çoxdandı fikrimdədi onu siğö eləyim; amma övrat gəlmir. Bilmirəm ürküdürlər, ya nədi. Deyir gəlməyirəm ki, gəlməyirəm. İndi qalmışam belə. Sizin qulluğunuzda gəlməkdə qəsdim bu

¹ Xalı və xalçalar

idi ki, bu arzımı sizə yetirir, görüm siz nə buyursunuz. Bu omro balko bir çarə tapasınız.

– Bu heyndə haman qız uşağı başını qapıdan soxdu içəri və dedi:
– Dədo, anamı burdadı?

Qazı qızın üstünə çıxıran kimi qız rədd oldu. Sonra cavan oğlan qəlyanı götürüb qoydu qazının qabağına. Oğlan istədi dursun, qazı getməyi işarə elədi. Qazı qəlyanı damağına salıb, üzünü tutdu qonağa.

– İndi pos nə tövr deyirson eloyok?

– Başma dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş olsa, gərək düzəldəsən bu işi.

Qazı qəlyana bir bərk qüllab vurub, başını bulaya-bulaya deyir:

– Bəli, gətdiyin iki girvonko qənddir, zoman övrəti götürüb qatarıq sənin qoynuna. Get, ay hopənd!

Xudayar bəy qazının sözünün cavabında bir qədər dikəlib və sağ əlinin şahadət barmağını yuxarı çalxızıb dedi:

– Bax, ey qazı, and olsun o bizi yaradan Allaha, sən oğor monim bu işimi aşırsan, mən məlun adamam əgər başımı da sənin yolunda asırgəməyəm.

– Bərdərim, mənə sənin başın lazım deyil, Allah sənin başını salamət çəlsin. Mənə bu lazımdır, bax bu

Qazı bu sözləri deyəndə sağ əlini də yerdon böyük kollo qəndin boyuca qaldırmışdı yuxarı. Sözüünü deyib qurtardı, amma əlini çəkəmədi. Bu halətdə saxlayıb diqqət ilə baxırdı. Xudayar bəyin üzünə. Əlini o vaxt yendirdi ki, Xudayar bəy razılıq cavabı verdi. Xudayar bəyin cavabı bu oldu:

– Qazı ağa, fikrini hara dağıdırsan? Mən bir para adamlardan deyiləm ki, deyim, vədə verim, dalısında durmuyum. Kişi bərkü başına nədən ötrü qoyur? Ondan ötrü qoyur ki, ona kişi desinlər. Pəs şəxsi ki, üzdə bir söz dedi, çıxdı eşikdə özge söz danışdı, doxi onda kişilik sifəti qalmadı ki! Sən bir kollo rus qəndi deyirson, mən on bir kollo götürürəm. Ürəyini niyə sıxırsan. Pulum yoxdu mənim? Xeyr, dövlətdən o qədər vənmədir, heç sənin təkə ağaların yanında xələt qalmaram. Heç fikrini özge yana dağıtma.

Xudayar bəy sakit oldu. Qazı başladı:

– Allah səni xələt çələməsin öz birliyi xatirinə. Rəfiqim, mən şəxsin simasından bilirəm ki, bu nə tövr adamdır. Mən indi müssin!

adamam. Mənim olar hoştad və belko doxi də artıq yaşım. Özümə görə də təcrübə hasil çələmişəm. Mən şəxsin üzünə baxan kimi bilirəm ki, nə tövr adamdır. Və bir də zahir bətinin aynasıdır. Mən sənin üzünə baxan kimi yəqin elədim ki, sən necə adamsan. Əgər səndən bədgüman və naümid olsa idim, heç bu qədər danışmağa durmaz idim sənə... Amma xeyr, məşallah artıq loyaqətli adamsan. Mən də səninlə cə raftar çələmərim ki, axırda sənin yanında xələt olum. Mənə nə lazımdır on bir kollo qənd. Sən mənə iki kollo qənd götürsən, birini doğrayıb paylaram fəqərayo, ancaq ağır sirinliyindən ötrü, – necə ki, özün də buyurdun, – bir kollo rus qəndi səndən alacağam. Vəssalam. Mənim yoxsa artıq toməim yoxdur. Nə doxi qəndin yanına bir girvonka çay götürsən, nə sözüüm var?

– Bax, bu gözüm üstə, bax bu gözüm, bax bu gözüm üstə, bax bu gözüm üstə...

Bu sözləri deyirdi və sol əlini qoyurdu gah sağ gözünün, gah sol gözünün üstə. Axır sözüünü bu cür tamam elədi:

– Doxi sözüün nədi, qazı ağa? Bunlar hamısı baş üstə. İndi bəs sən mənim işimi nə tövr sazlayacaqsan?

Qazı başını saldı aşağı, bir qədər təsbəh çevirib “ya Allah” dedi və durdu ayağa. Gətdi kitabları salıb, bir qara cildli kitab götürüb açdı. Gözlüyü taxdı gözünə və başladı alçaqdan oxumağa. Qazının səsi çıxırmırdı, ancaq dodaqları tərpəşirdi. On doxi qədər qazının oxumağı. Sol əlinin şahadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu Xudayar bəyö:

– Bilirsən, bəy, bu məsələ çətin məsələdir. Belə işlər az-az itti-faq düşər. Kitaba ondan ötrü baxıram ki, görək şəriət bu xüsusda nə buyurur.

Qazı bu sözü deyib gənə cumdu kitaba, bir qədər oxuyub sevinçək kitabı bükdü qoydu qabağına.

– İnşallah kəşf edəcəyəm bu məsələni, kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm. Bəy, buyur görək qənd və çay nə vaxt gələcək?

– Qazı ağa, elə bu saat, cə deyirson durum bu saat gedim alım götürürəm. Mənim əlimdə çötindir?

– Əzizim, qəndi və çayı götürmərsən qoyarsan buraya, sonra gedib üç-dörd nəfər kondzinin əhlindən götürərsən mənim yanına. Amma görək o şəxslər hamısı sənə rəfiqlərindən ola. Onların birisi gəlib mənə deyər ki, homin övrət mənim anamdır. Bu şəxsə, yəni sənə

¹ Yaşlı

gəlmək istəyir və məni bu xüsusda vəkil cləyibdi. Qeyriləri də şahadət verərlər. Vəssalam. Mən də siğəni oxuyaram. qurtarıb gedər.

– Qazı ağa, oğor iş bu ciir qurtaracaq, bu lap asan işdi. Üç-dörd nödi, yüz adanı kəndimizdən təkorəm bura. Hər nə soruşursan soruş, mən dediyimi onlar da desinlər. Kimin ağzıdı monim sözümdən çıxırsın?

Bu sözləri deyib Xudayar bəy durdu ayağa.

– Gedim görüm kəndimizin adamlarından şöherdo kimi tapa biləcəyəm.

Xudayar bəy qapıdan çıxmaq istəyirdi. qazı çağırıb dedi:

– Bəy, içəri zəhmət çək, sənə iki vəsiyyətim var. Əvvəla budur ki, qənd-çaya, söz yox, pul verəcəksən. O pulları sən çöldən tapmısan ki... Əlbəttə, alınının torilə qazanmışsan. Pəs çünki belədi, han soy elo, yaxşı mal al. Zəmanə indi çox xarab olub, adamı ölüstü tovluyurlar. Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Proskid deyirlər. Səy elo haman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olar olsun.

Xudayar bəy:

– Baş üstə – deyib istədi çıxıb getsin. Qazı geno çağırıb qaytardı utığa.

– Əzizim, mən orz clədim iki vəsiyyətim var; birini dedim, birini də deyim, ondan sonra azadsan.

– Buyur, qazı ağa.

– İkinci vəsiyyətim budur ki, bizim bu işimiz görək ölən günə kimi öz yanımızda qalsın.

– Ay qazı ağa, uşaqsan? Məni elo nədan bilmə.

– Qulaq as, sözüümü qurtarım. Bəli, bu iş görək məxfi qala.

– Nəcə görək qala?

– Görək gizlin qala, heç kəs görək bu işdən xəbərdar olmaya.

O adamlar ki, sən bura gətirəcəksən, görək sənəin elo rəfiqlərin olsun ki, bu siri özgəsinə verməsinlər. Ondən ötrü ki, söz yox, burada bir xilafşer əməl yoxdu, amma çünki bu cür işlər az ittifaq düşür, hər eşidən güman edəcək ki, burada bir xilaf əməl var. Pəs bu səbəbə bu iş əlbəttə, əlif əlbəttə, görək sənəin, mənim və şahidlərinin arasında qala. Vəssalam. İndi gedə bilərsən.

– Baş üstə, qazı ağa, baş üstə. Əlbəttə, belədi.

Bu sözləri deyib, Xudayar bəy qazının evindən çıxıb, üz qoydu getməliyə.

Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yəndi bazar çayına, dastəməz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara. Çarşı ilə gedib və qazı nişan verdiyi erməninin soruşub, getdi girdi bir böyük dükana. Qəfəsinin dalında bir qanı yoğun erməni oturub yazıya məşğul idi. Xudayar bəy dükanın o səmtinə baxıb, bu səmtinə baxıb, çıxardı çubuğunu və başladı doldurmağa. Karapet ağa qələmi qoydu yerə və təəccüb ilə baxdı Xudayar bəymin üzünə. Xudayar bəy çubuğu doldurub yeridi Karapet ağanın yanına və əlini qoltuq cibinə uzadıb və bir çimdik qov çıxardı. tıddu Karapet ağanın qabağına.

– Zəhmət olmasa bir işpıçko çək, bu qovu yandırın.

Karapet ağa qeyzən cavab verdi:

– Sən möğor görmürsən ki, bura qəhvə dükanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa. İtil!

Bu sözləri deyər-deyər Karapet ağa ayaq üstə durub deyəsən ki, istəyirdi qəfəsinin dalısından sıçrayıb, Xudayar bəyi alıb yatsın.

Xudayar bəy bir az sinib çəkildi kənara. Çox təəccüb clədi Xudayar bəy erməninin bu tövr rəftarına. O haradan güman cləyirdi ki, Karapet ağa od verməyəcək, o, çubuğunu yandırır. Danabaş kəndində o bir adamdan bu cür tərək-ədəblik görməmişdi. Kimin ixtiyarı var Xudayar bəy çubuğu cibindən çıxardan kimi qov yandırıb onun qabağına tutmasın? Amma nə cləmək? Danabaş kəndi qalıb Danabaş kəndində. Burada ki, şöherdi. Şöher gəlib Danabaş kəndi ovəzi olmaz.

Xudayar bəy üzünü bir az tərşudub və qaş-qabağını təküb, bu cür Karapet ağanın cavabını verdi:

– Xozeyin, sən nəhaq yerə çıxırısan. Mən gəlməmişəm ki, sənəin dükənini çapıb talyam. Mən gəlmişəm sənəinlə sövdə cləyirəm. Dəxi sənəin mənim üstümə çıxırmağın lap artıqdı. Mən gəlmişəm sənədən qənd alam.

– Bəli, sən məndən yarım girvankə qənd alacaqsan, mən duraram sənəin oğlarından öpərom.

Xudayar bəy çubuğunun tənəkisini doldurdu kisasinə və çubuğunu taxdı belinə və cavab verdi:

– Xozeyin, əvvəl sən tanı gör mən kiməm, sonra mənim üstümə çıxır. Mən sən deyənlərdən deyiləm ki, gəlib yarım girvankə

qənddən ötrü sənə baş ağrısı verim. Mən Danabaş kəndinin katdasi Xudayar bəyəm. Mən gəlmişəm nömkə yarım girvonko qənd alam, mən səndən bir kəllə qənd alacağam, yekə kollolordən.

Karapet ağa bir az yavaşadı:

– Mənim gözüm üstə. Mən nə deyirəm ki! Mən demirəm ki, sən niyə məndən bir kəllə qənd almırsan. Mən onu deyirəm ki, sən yaxşı eləmədin mən yazı yazan vaxtda qovu uzatdın mənim qabağıma. Mən indi yazıda qələt düşdüm. Mənim indi zohmotim lap çox oldu. Görək sən gedəndən sonra bu yazdığımı bir də yazam.

– Qoroz, ta indi keçib. Hər nə olub, olubdu. Qəndi indi neçəyən verəcəksən mənə?

Karapet ağa qəfəsinin taxtasını qovzayıb çıxdı kənara və gəldi qalanmış qəndin yanına və əlini kollələrin birinin üstünə qoyub başladı:

– Bax, qardaşım bəy, bu qənd lap elə yaxşı qənddi. Bu qəndi sənə verəcəyəm yeddi manat iki şahıya. Bu lap yaxşı qənddi.

– A kişi, zarafat eləyirsen? Qəndi indi yeddiyə hər yanda verirlər də. Gözün məni gördü?

– Harda yeddiyə verirlər? Heç belə şey olmaz, mozhəb haqqı. Yeddi iki şahıdan bir qəpik oskiyə vermözlər.

Xudayar bəy bir az dinməyib, gənə homin çubuğu çıxardıb başladı doldurmağa. Karapet ağa cibindən bir spicka çıxardıb yandırdı. Xudayar bəy çubuğu alışırdı və dedi:

– Yaxşı-yaxşı! Mən çoxdan bildirdim ki, sən bahacılsan. Heç sənədən bacarmaq olmaz. Yaxşı-yaxşı! Götür bir kəllə çək, görək nə qədər gələr.

Karapet ağa yekə kollələrin birini qucaqlayıb qoydu tərəziyə.

– Bu on, bu da on-iyirmi. Bu beş, bu üç, bu iki, bu da yarım. Bəli, düz otuz girvonka. Otuz girvənkosi otuz abbasi, bu altı manat, çuxaq doqquz şahısını, qalar beş manat on bir şahısı.

Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb qoydu yerə.

– Karapet ağa, indi Allaha şükür, məni tanıdın ki?

– Nəco yəni tanıdım?

– İndi bildim mən kiməm də?

– Sən kimsən?

– Mən Danabaş kəndinin katdasi Xudayar bəyəm.

– Mən də ikinci kild kupets Karapet ağayam.

– Ay atana Allah rəhmət eləsin. Bu sözləri mən ondan ötrü orz edirəm, indi dünyada qəlp adam çoxalıbdır. Birisi gəlib niyə sövdə elər, and içər, Allaha peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu götürürəm. Üç gün olur ay, bəlkə üç il. Amma Allah mənə bir ölüm gəndorsin, bu cür qəlp işlər tutmuyum. Sözüən doğrusu, bu gün iş belə gətirdi, yanıma şahərə pul gətirmişəm. İndi mən qəndi aparıram, inşallah sübh təzdən sənə beş manat on bir şahını burda hazır elərəm.

Karapet ağa bu sözləri eşitək cəld qəndi aparıb qoydu yerinə və qayıdıb sağ əlini qoydu Xudayar bəyin çiyinə, sol ilə qapını gəstərdi.

– Də get, çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get.

Xudayar bəy dinməz-söyləməz dükandan çıxıb üz qoydu getməyə. Axşam azanına ancaq yarım saat qalırdı ki, Xudayar bəy gəldi çıxdı haman karvansarayına ki, eşşəyi qatmışdı.

Xudayar bəy karvansaranın qapısına yetişək içəridən bir alçaq qədək arxalılıq, bəz papaq, ağ tuman kişi çıxıb qaş-qabaq ilə üz tutdu Xudayar bəyə:

– A kişi, Allah atana rəhmət eləsin, gəl bu xətanı bizim başımızdan sovud! A kişi, bu bolanı gətirib qatmışam tövləyə, biz tənəə doyduq ki! Sən allah, gedim uluğ çıxardım, götür apar.

Bu sözləri deyib güdək kişi, – ki karvansaranın odabaşısı olsun, – istədi qayıda karvansaranın höyotinə, Xudayar bəy onu çağırıb saxladı:

– Yavaş görüm, hara gedirsən? Nəco bolanı gətirib qatmışam tövləyə? Yəqin ki, uluğ malların yola getmir. Axı mənim uluğım sakit uluğdı, sən niyə bu sözü deyirsən?

Odabaşı əlini ölçə-ölçə qayım səsle başladı:

– A kişi, sən allah, zarafat elərəm. Mənim kefinin o vaxtı deyil, Eşşəyini çıxardım, götür apar.

Xudayar bəy qayım səsle cavab verdi:

– Rəhmətliyin oğlu, bir sözüünü mənə də görüm ki, axı nə olubdu?

– Nə olacaq, yekə kişi! Xalqın eşşəyini oğurlayıb gətirmisən qatmışam mənim karvansarına. Niyə? Görək monnon qəsd-qorazın var?

– Ə, dəli olmasan ki! Ya keflison? Mən niyə xalqın eşşəyini oğurluyuram? Vallah, heç artıq-əskik danışma, ki, peşman olarsan.

– Yaxşı, rəhmətliyin oğlu, özgə eşşək tapa bilmirdim, gedin Məhəmmədhosan ominin eşşəyini gəldin, bizi qoydun qalmaqala?

– Nəco qalmaqala qoymuşam mən səni?

- Necə qalmaql olacaq? Sən elə eşşəyi tövloyo qatıb oyzal¹ cummuşdun, Məhəmmədhosən əminin xırdə oğlu ox kimi özünü söxdü karvansarıya ki, eşşəyi aparacağam. Mən də nə tövr verəydim? Dəxi nə deyim, başına dönüm! Bu oğlan özünü çırpır yerdən yerə ki, ya özümü görək öldürüm, ya da bu saat görək eşşəyi aparam. Axırı lap nələcə qalıb, getdim bir qaradovoy çağırdım, oğlanı döyə-döyə çıxartdı eşşəy.

- Heyif, heyif, ki, mən burda olmamışam. Vallahi ki, ölü-sünü qoyardım oğlanın burda! Onu mən sağ ötürərdim kəndə? Sən pəs niyə mənə gəlib çağırmadın?.. Qorəz, keçib. İndi hava qaranlıqlayır, mən dəxi kəndə qayıda bilmərəm. Mən özüm də görək qalam, eşşək də görək qala. Bu gəcə sənə qonağam, Kərbəlayı Cəfər omi.

- Qonaqsan, gözüm üstə yerin var. Əlbəttə, indi də getmək olmaz. Hava lap qaranlıqlayır. Di burda niyə durubsən? Buyur, gedək mənzilə.

Kərbəlayı Cəfər omi qabaqca və Xudayar onun dalınca gedib girdilər bir xırdə qaranlıq hücrəyə. Kərbəlayı Cəfər omi girən kimi bir spicəka çəkib, sol tərəfdə divara vurulmuş xırdə lampanı yandırdı və qonağa yer göstərdi. Hücrənin forşi ibarətdi bir palazdan. Yuxarı başda qoyulmuşdu bir bükülü yorğan-döşək, bucaqda var idi bir sənək, bir lüleyin və süpürgə. Çirkli divarların nə tağları var idi, nə taxçası. Xudayar bəy palaz üstə oturub dalını dayadı yükə və çubuğunu çıxardıb başladı doldurmağa. Sonra üzünü Kərbəlayı Cəfər omiyə tutub dedi:

- Gəl otur görək, Kərbəlayı Cəfər omi. Gəl mənə bir od da zohmət çək ver. Gəl, gəl otur söhbət edəək bir az.

Kərbəlayı Cəfər omi da homçinin başmaqlarını çıxardıb, keçdi oturdu bir tərəfdən və bir spicəka çəkib tutlu Xudayar bəyin çubuğuna. Xudayar bəy çubuğu alışırdı.

- Kərbəlayı Cəfər omi, sən görək bu ohvalatı mənə deməyəydin. Sən mənim ürəyimə bir ox vurdun. Allah görüm Məhəmmədhosən əminin atasına lənət eləsin! O mənə xalq içində rüsvay elədi. Mən bu yaşa gəlmişdim, indiyyə kimi bu cür bədnam olmamışdım.

Xudayar bəy sözünü deyib və dinləyib çubuğu uzatdı verdi Kərbəlayı Cəfər omiyə. O da "ya Allah" - deyib çubuğu aldı və sümürüb dedi:

- Yaxşı buyurursan, Xudayar bəy. Axır Məhəmmədhosən əmi nəyləsin? Onun nə günahı var? Sən eşşəyi gətirəndə ona xəbər ver-soydu, heç belə olmadı. Onda bilirdilər ki, eşşəyi sən gətirmisən, da oğlunu göndərməzdi.

- A kişi, adına and olsun, eşşəyi mənə Məhəmmədhosən əmi özü verib. Eşşəyi mənə o deyis özü veribdi, o qurumsaq özü veribdi, o Əmər özü veribdi. A kişi, niyə inanmırsan?

- Niyə də inanmıram? Xeyr, inanıram.

- Qurani-münzəl haqqı özü veribdi. Niyə, mən üç yüz evin kədası ola-ola bir uluq da tapa bilmərəm, gedirəm uğurluqca özgələrinin eşşəyini gətirirəm?

- Xeyr, inanıram da, niyə inanmıram?

Kərbəlayı Cəfər dikəlib çubuğu verdi Xudayar bəy, Xudayar bəy bir-iki sümürüb gənə başladı:

- İndi sən görürsən, Kərbəlayı Cəfər omi, mən qisasımı Məhəmmədhosən əmidən almasam, mən bu saqqalı qırxdıraram!

Kərbəlayı Cəfər omi bir az gülümsünüb və bir qədər dikəlib sual etdi:

- Yaxşı, sən nə eləyə bilirsən ona?

- Mən onun gözünə ağ sallam! Nə eliyəcəyəm onu? Mən onun böyüyü deyiləm? Gün olmaz ki, onun mənə işi düşməsin. Basaram palçığa, çıxararam üstə, ayaqlarım. Nə eliyəcəyəm?

- On-ən iki aşında bir oğlan sol əlində bir çölmək sallaya-sallaya girdi içəri, çölməyi qoydu yerə və üzünü tutdu Kərbəlayı Cəfər omiyə:

- Dadaş, bu gün anam oti bir az yandırdıb, yeyə bilsəniz yaxşıdır. Bir bax gör.

Kərbəlayı Cəfər qeyzən cavab verdi:

- Ay ananın dadasinin gorunu... Allahü okbor! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı oti yandırməsən, ya pişiyə verməsən.

Oğlan başını aşağı oyib dedi:

- Yox, dadaş, vallah, anamın heç bir günahı yoxdu. Bu gün getmişdi hamama. Qonçaya da tapşırırmışdı hordən-birdən oto baxsın. Qonçanın da başı nə bilim nəyə məşğul olubdu, oti yandırdıb.

- Niyə, hamam ananın başına uçsun! Elə görək bu gün anan gedəydi hamama?

Oğlan tövəcəbli cavab verdi:

¹ O əzə, u tərəfo

– Pəs havaxt görək gedöydü?

Xudayar katdaya aclıq çox kar elomışdı; çünki səhərdən, kənddən çıxandan bir tiko çörək yeməmişdi, savay qazının bir stəkan çayından. Oğlan çölməyi içəri gətirən kimi bozbaşın qoxusu Xudayar bəyə belə xoş gəldi ki, könülündə Kərbəlayı Cəfərin övrotino iki min yaman dedi. Xudayar bəy gördü ki, ata ilə oğlun mükəlləməsi çox uzun çəkəcək, amma onun üroyi də gedir acından; bu səbəbə ortalığa söz atdı ki, həlka söhbət qurtara. Çölməyi digirləndərəcək:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, vallah, hər nə deyirsən də, amma deyirəm ki, oğlanın xəbəri yoxdu. Ət bir tikə də yanmayıb, qovrulubdu. Ətin çox yaxşı qoxusu gəlir.

Kərbəlayı Cəfər durub buraqdan bir sarı qaşığı tapıb, gəlib çömbəldi çölməyin başında. Çölməyin qapağını götürüb, bir qaşığı ətin suyundan götürüb içdi və ağzını marçıldadıb, qaşqabağını turşudub, üzün tutdu Xudayar bəyə:

– Xeyr, bu oti yemək olmaz.

Qoraz, Kərbəlayı Cəfər bir qədər də övrotindən giley elədi, bir qədər də söyüşdün, lənətdən dedi. Axırı naolac qalıb, gətdi süfrəni açdı ortalığa, bir az quru çörək doğradı siniyö və sağ qolunu çərməyib çölməyi üzüqoylu elədi sinninin üstə, sonra ətləri bir-bir seçdi qoydu çölməyə, hər iki əli ilə çöroyi qanşdırb Xudayar bəyə təklif elədi:

– Bismillah, Xudayar bəy, irəli çəkilib görək. Hərçənd otdə yanıbdı, amma baxtından küs, xa-xa-xa...

Xudayar bəy irəli çəkilib əlini uzatdı. Bir neçə tiko götürüb dedi: – Kərbəlayı Cəfər əmi, and olsun Allaha, sən lap nainsaf adamsan. Kişi, kim deyir ki, bu at yanıb? Vallah, əgər bir tikə də yanıbdı. Ta bundan yaxşı otdə bişməz.

Xudayar bəy, lap yalan deyirdi. Əvvəla, ondan ötrü ki, çox acmışdı. Ac adama yanmış otdə xoş gələr. Və bir də ki, bura səhərdi, gənə necə olsa, səhər bozbaşı ilə kənd bozbaşı bir olmaz. Gənə səhər bozbaşının yanmış kənd bozbaşının lap yaxşıstından ləzzətli olar.

Bəli, Kərbəlayı Cəfər və Xudayar bəy hər ikisi məşğul oldular, yeməyə. Oğlan bir az durdu, sonra çıxıb gətdi. Xudayar bəy sol qicini qabağına uzadıb, sağ qicini dikəltmişdi. Belə ki, sağ qicini süfrənin içində idi. Amma Kərbəlayı Cəfər diz üstə oturub, üzüqoylu düşmüşdü çöroyin üstə. Belə ki, əz qalırdı burnu doyə siniyö.

Çöroyi yeyib qurtardılar. Kərbəlayı Cəfər süfrəni, qablan yığışdırıb qoydu konara. Hər ikisi əllərini silib çəkildilər. Xudayar bəy bir kəhildəyib, götdürdü çubuğunu və doldurub alışırdı və bir qədər çəkib, uzatdı Kərbəlayı Cəfərə somt.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, mənə bir yeddi manat lazımdı. Görək hər necə olmus olsa, tapıb mənim işimi düzöldösən.

Kərbəlayı Cəfər əlüstü cavab verdi:

– Xudayar bəy, peyğəmbör haqqı mənə yoxdu. Olseydi hansı qurumsaq müzəyiqə elərdi?

– Özündə yoxdu, özgədən tap. Qoraz, onu bunu bilmirəm, gərək nə yolan olsa, tapıb verəsən.

Kərbəlayı Cəfər bir az fikirdən sonra dedi:

– Vallah, yaxşı deyirsən. Amma indi əsr çox xarəbdi. Hamı indi elə bir Allah bəndəsi ki, mənə əlini tutsun? İndi hər kəsə gədim deyim mənə bir yeddi manat lazımdı, deyəcək gətir yanımda on yeddi manatlıq bir şey zəloq' qoy.

– Hec zərər yoxdu, nə eybi var. Sən bir elə adam tap ki, mənə yeddi manat versin, mən onun yanında on yeddi manatlıq şey girov qoyum. Gənə sözün var?

Kərbəlayı Cəfər gənə bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– İndi sonin yanında nəyin var ki, zəloq qoyasan?

– O sənə bərc deyil. Sən pulu tap, gör qoyaram, ya yox.

– Axır necə ola bilər ki, mən bilməyim, sən necə şey girov qoyacağını?! Belkə pul sahibi sən qoyduğun şeyi qəbulə götürmədi.

Xudayar bəy bir qədər duruxdu. Çubuğu götürüb başladı doldurmağa. Üzünü Kərbəlayı Cəfərə tutub alçaqdan dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən hər kəsdən olmuş olsa, mənə yeddi manat tap, gətirdiyim eşşək olsun zəloq. Nə vaxt mən sonin pulunu gətirib verdim, sən də mənim eşşəyimi qaytarıb verəsən özümə.

– Xa, xa, xa! Xa-xa-xa!.. Xudayar bəy sonin dostgahın varmış... xa-xa, xa! A kişi, sən zarafat eləyirmişsən... xa, xa, xa...

– Qardaş, doxi niyə gülürsən? Hansı mələm zarafat eləyir?!

– Xa, xa, xa... A kişi, eşşək sənin deyil ki, onu girov qoyasan! Söz yox, qoyarsan. Amma sabah olcaq eşşəyin sahibi gəlib eşşəyi aparacaq da! xa-xa-xa...

¹ Girov

- Yavaş, qoy görək, a kişi, bir az yavaş gül, qoy sözümdü deyim. And olsun Allaha, mən zarafət eləmirəm. Yaxşı, eşşöyin sahibi no deyib səndan eşşöyi istəyəcək? Eşşöyin sahibi sənə kimin yanında eşşək tapşırıb? Bəli, gəldi dedi: "Mənim eşşəyim burdadı, eşşəyimi ver". Deyəsən: "Kimin yanında sən mənim karvansarama eşşək qatmısan?" Ya xeyir, sənə dedi: "Pəs eşşək necə oldu?" Sən də de ki, "eşşöyi hər kəs gətirib bura qatmışdı, haman adam da eşşöyi çıxarıb apardı". Onnan sonra mən bilərəm, eşşöyin sahibi bilər. Dəxi sənə no dəxli var?

Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy çubuğu uzatdı Kərbəlayı Cəfərə. O da çubuğu alıb, məşğul oldu çəkməyə. Bunların söhbəti çox uzun çəkdi. O, belə dedi, bu belə dedi. Axır bu cür şort bağladılar: Kərbəlayı Cəfər Xudayar bəyə yeddi manat versin və eşşək qalsın onun ixtiyarında. Hər nə eləyir eləsin: ya satсын, ya gizlətsin, ya nə eləyir eləsin. Xudayar bəy də kəndə qayıdıb xəbər versin ki, eşşək karvansaradan oğurlanıb. Hərgah Məhəmmədhosən əmi çox atılıb düşsə və şıltaq eləsə, Xudayar and-aman içsin ki, miravoy suda ərizə verib, karvansaraçıdan eşşöyi istəyir. Əgər Məhəmmədhosən əmi şəhərə gəlib, Kərbəlayı Cəfərdən əhvalatı soruşsa, Kərbəlayı Cəfər and içsin, aman eləsin ki, həqiqətdə eşşək oğurlanıb; yəni Xudayar bəyin bu işdə heç günahı yoxdu.

Bu cür tədbiri tökən kimi Kərbəlayı Cəfər çıxdı eşşöy və bir qədər yubanıb gəldi oturdu və cibindən bir beşik və iki təklik çıxardıb, qoydu Xudayar bəyin qabağına. Xudayar pulu götürüb qoydu cibinə, bir qədər dikəldi. Sağ əlini Kərbəlayı Cəfərin qabağına uzadıb dedi:

- Ver əlini mənə.

Kərbəlayı Cəfər həmçinin sağ əlini verdi Xudayar bəyin olino.

- Kərbəlayı Cəfər əmi, Allah sənin oğlunu saxlasın və sənə solamat eləsin. Allah öz birliyi xatirinə sənə bu sövdədə xeyir versin.

IV

Xudayar bəy yeyib qarnı tox və yeddi manatı cibinə qoyub, arxayın və rahat uzanıb yatdı. Yəqin ki, çoxdandı onun yuxusu bu - gecəki kimi şirin olmamışdı.

Amma dünyada bəzi vaxt, bəlkə də çox vaxt çox təəccüblü işlər ittifaq düşür. Məsələ, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnan

yıxılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kondində üç yerdə matəm qurulubdu. Üçünə də Xudayar bəy özü bəis olubdu. Doğrudan, çox gülməli əhvalatdı və çox qəşəng əhvalatdı. Ondan ötrü qəşəng əhvalatdı ki, adam gülür, ürəyi açılır. Yoxsa nəyə lazımdır qəm və qüssə gətirən hekayət?!

Bəli, bu saat, elə bu daqiqə, bu gecə səhərə kimi Danabaş kondində üç evdə matəm qurulubdu. Biri Məhəmmədhosən əminin evində, - necə ki, molumdu, - biri Xudayar bəyin öz evində və biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsın, keçək Danabaş kondinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxacaq başa.

Zeynəb qırx-qırx iki yaşında, kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir. İki il bundan irəli əri Kərbəlayı Heydər ölüb. Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, on yeddi yaşında, iki də qızı: Fizzə yeddi yaşında və Zibə dörd yaşında.

Zeynəb no Zeynəb!

Hani irəliki Zeynəb? Onu iki il bundan əqdəm¹ görən indi heç tanımaz. Zeynəbi görəydiniz orı Kərbəlayı Heydər in sağlığında. Danabaş kondində Zeynəbin adı tək idi gözəllikdə.

Zeynəb uşaqlıqda bir yetim qız idi. Amma çox gözəlliyi səbəbə bibisi aparıb öz evində saxladı, bu qəsd ilə ki, əlsin öz oğluna. Qəroz, bibisinin oğlu öldü və Zeynəbin adı bir elə şöhrət tapdı ki, elçi-elçi üstən tökülüb gələrdi. And içirlər ki, bir ilin içində Zeynəbin on dörd müştəri var idi. Hamısı da ağıllı-başlı yerlərdən. Axır, qismət belə gətirdi ki, Zeynəbi verdilər Heydərə; yəni çox yaxşı elədidilər ki, verdilər Heydərə. Ondan ötrü ki, Heydər in atası Kərbəlayı İsmayıl kondin mötəbər şəxslərindən biri idi və Zeynəbin qeyri müştərilərindən no dövlətdə əskik idi, no də hörmətdə.

Zeynəb Heydərə gələndən üç il sonra Kərbəlayı İsmayıl vəfat edib, doqquz ulaq, dörd-beş qaramal, iyirmi üç qoyun və yeddi keçi və iki xalvar zəmi qoyub getdi. Söz yox, dövlətin yansı çatdı Heydərə və yansı da qardaşı Rzaya.

Bir ildən sonra Rza öldü və Heydər atasının dövlətinə tək oldu malik və işi gəldikcə başladı tərəqqi eləməyə. Amma bununla belə, söz yox, xərci də az deyildi. Əvvəla, atasının və qardaşının əhsan və Kərbəlaya göndərmək xərci, sonra özü də Kərbəlaya gedib

¹ Qəbaq, əvvəl

qayıdıb, genə dalı düşdü. Neco də dalı düşməsin? Hesab eloyirdi ki, atasının və qardaşının nəşrlərini Kərbolaya göndərməliyə və öz Kərbolaya getməliyəni düz iki yüz manat xərci çıxıb. Amma Allah-taala rəhim Allahdır. Çünki bu pulları Kərbolayı Heydər mübarək yolda xərc etməmişdir, genə axırda Allah-taala öz qüdrət əli ilə Kərbolayı Heydərini işını düzəldi. Belə düzəldi ki, Kərbolayı Heydər öləndə özünə yetmiş manat xərc çıxıb və bundan olavə övrəti Zeynəbə iki yüz əlli manat, oğluna yüz qırx və hər qızına yüz manat pul çıxarmışdı. Qalan zomilərini vəsiyyəət elədi övrətinə və qızlarına. Amma həyətə də verdi oğlu Vəliquluna.

Kərbolayı Heydərini ölməyi övrəti Zeynəbə üçün yekə müsibət oldu. Artıq qəm və qüسسə elədi, yazıq övrət orinin ölməyinə. İndi bu saat hər cümə axşamı orinin qəbrinin üstə gedib, bir yekə morəkə qurar. Vaqion az-az tapılar bu cür istəklə övrət. Amma hununla belə, Zeynəbə bir tikə naşükürlük eləmir. Qəm və qüسسə içində genə homişə Allahə şükür və sənə eloyir ki, Allah-taala ona bir parça çörək verib, özgülərə möhtac eləməyib. Və bir də ki, evlənməli oğlu və iki qızı... Genə Allah bərəkət versin, bunların hamısının şükürünü yerinə yetirmək lazımdır.

Zeynəbə oğlundan yerdən-göyə kimi razıdır. Ondan ötrü ki, Vəliqulu o itaətə ki, anasına eloyir, bolko atasına eləməzdi. Vəliqulu nəinki anasına nisbət, bolko özgülərə görə də artıq üzüyələ oğlandı. Yəqin ki, anası desə öl-öləcək, qal-qalacaq. Atası öləndə günden bugünkü günə kimi bir elə vaxt olmayıb ki, Vəliqulu işini-gücünü boşlayub, müsahiblərinə qoşulub gəzməyə və kəfə məşğul olsun.

İnsafən Vəliqulu çox məzlum oğlandı. İndiyədək Zeynəbə Vəliquludan bir tük qədərini də inciməmişdi. Amma axır vaxtda iş belə gətirdi ki, Vəliqulunun anasının arası bərk doydu.

İş bu cür oldu.

Görək əhvalatı başdan başlayaq. Mərhum Kərbolayı Heydər ilə Xudayar katbə bərk rəfiqədir. Əvvəl cavanlıqdan tə Kərbolayı Heydər öləndə günə kimi Xudayar bəy ilə onun arasından qıl keçməzdi. Cən deyib cən eşidirdilər. Gecə və gündüz gəzməkləri bir, yeməkləri bir, oturmaqları bir, durmaqları bir. Bunların dostluğu tə o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap bədgüman oldu. Belə ki, bunların dostluğunu hərə bir tövr başa düşürdü. Biri deyirdi ki, bunlar xəlbətcə o taydan!

kandrobət malı keçirib satırlar. Amma xeyr, belə deyildi. Bu xəyal xam xəyalı. O sobəbə ki, Xudayar bəy bilmiyordu, amma Heydər öslən ata minməyi bacarmazdı. Xeyr, bu deyildi.

Bəzi də deyirdi ki, bunlar qəlp pul qayırlılar. Vaqion, çox təəcübüblü şeydir. Danabaş kondi qəlp, pul?! Aya, görək Danabaş kondində heç saf pulnan qəlp pula tofavüt qoyarlar? Heç tanırlar qəlp pul nədir, ə, saf pul nədir? Xeyr, belə deyil.

Vəssalam ki, hərə bir cür güman edirdi.

Qorəz, xalq nə güman eləyir-ələsin, amma zahirən Kərbolayı Heydərini Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluğa oxşayırdı.

Keçmiş günlərin bir günü, qış fəslə idi. Gecədə üç-dörd saat keçmişdi. Hər iki rəfiqə, yəni mərhum Kərbolayı Heydər və Xudayar bəy və bunlardan savayı Kərbolayı Heydərini qonşularından bir neçə kondli Kərbolayı Heydərigin tövlə otağında oturub məşğul idilər söhbətə. Molumdur, qışın uzun gecələrini yatmaqdan qurtarmaq olmaz. Odu ki, Danabaş kondində atadan-babadan qalma bu bir adətdi, hər möhəllənin adamları. - çünki indi doxi bir iş-güc yox. - bir tövlə otağına yığılıb, tə gecədə altı saat gedənə kimi, danışmaqdan, deməkdən, gülməkdən keçirlər. Çox vaxt belə olur ki, bu oturanların birisi yaxşı əhvalıdan, hekayətdən nəğil edir, xalq da qulaq asır.

Bəli, Xudayar bəy bir tərəfdə və Kərbolayı Heydər bir tərəfdə oturub, hekayətə qulaq asırdılar.

Danabaş kondinin mollası Molla Pirqulu "Bəxtiyarname"¹ kitabından bir əhvalat oxuyurdu. Oturanların hamısının fikri mollada idi. İttifaq da belə düşdü ki, haman iki rəfiqələrin ikisinin övrətləri hamilə idi. Həmin gecə ikisinin də ağırsı tutmuşdu. Hekayənin sirin yeri idi. Tövlənin qapısı cırlı ilə açıldı. Tövləyə iki oğlan uşağı, bir qız uşağı soxulub, goldilər kondlilərin yanına. Çünki tövlə o qədər iş deyildi, uşaqlar axtardıqları adamı giron kimi görmədilər. Axır adamların içindən Kərbolayı Heydərini başına doluşub, başladılar bundan məşğul istəməyə.

- Əmi, məşğulduğum ver, bir oğlan oldu. Ver, ver məşğulduğumu ver.

Kərbolayı Heydər olini uzatdı cibinə və uşaqların hərosinin övcünə bir az iydə qoyub yola saldı. Molla Pirqulu və kondlilər

¹ Arəzin o tayı nəzərdə tutulur.

¹ Pəhləvi dilində yazılmış qədim dastandır.

Kərbəlayı Heydər göz aydınlığı verdilər və molla gənə başladı nağılıni. Xudayar bəy həmçinin rəfiqinə mübarəkbadlıq verib, bir qədər cumdu fikrə, sonra əlini tutub Kərbəlayı Heydərə somt və əlini ona tərəf uzadıb çağırırdı. Molla səsini kəsdi ki, görsün nə deyir Xudayar bəy.

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər əlini ver mənə.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı Xudayar bəyə. Çünki hər iki rəfiq bir-birindən bir az uzaq oturmuşdular, ol-olə verəndən hər ikisi bir qədər dikəlmişdi. Əl-olə verən kimi Xudayar bəy başladı:

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər, mənəm əzizim və iki gözümün işığı! Sənin oğlun oldu, Allah onu sənə çox görməsin öz birliyi xatirəsinə. Qardaş, indi bu saat elə mənəm də övrotim ayaq üstədi. Görək ki, özün də bilirən. Qardaş, gəl ələ oturanların yanında əhd bağlayaq. Əgər indi xəbər gətirdilər ki, mənəm də oğlum elubdu, onda bunların hər ikisinin qardaşlıq siğəsini oxuruq. Onlar da bizim kimi qardaş olsunlar. Ya xeyr, mənəm qızım oldu, siğəsini oxudub verək sənin oğluna.

Molla hamıdan qabaq öz razıçılığım izhar edib və Xudayar bəyin bu təklifini artıq bəyənib dedi:

... Zi hər tərəf ki, şövəd küştə sudi-islaməst. Çox gözəl, çox yaxşı, hər tərəf, yəni hər necə olmuş olsa, islamın məsləhətidir. Çox gözəl, çox gözəl.

Molla Pirqulu bildi ki, dediyi fərdi heç kəs başa düşməyəcək; əgər düşsələr də yaxşı mənədə başa düşəcəklər. Yəni bu sövdənin hər bir tərəfi islamın məsləhətidir.

Molla, islamdan murad özünü nəzərdə tuturdu; çünki o görürdü ki, elə də olsa siğə oxudub ona ağır şirinliyi verəcəklər, belə də olsa verəcəklər. Söz yox, hər necə olmuş olsa, axunda xeyirdi.

Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu. Kərbəlayı Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə Molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya.

Bu ohvalıdan sonra Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəyin arasında olan məhrəbanlıq dəxi də artdı. Belə ki, bunlar oldular lap sədəqətli dost və lap yavıq qohum. Bu onun evində, o bunun evində. Yəqin ki, doğma qardaş da bu tövr rəftar eloməzdi, necə ki, bunlar edirdilər. Ta Kərbəlayı Heydər ölən günə kimi bu rəfiqlərin məhəbbəti və rəftarı bir tük qədəri də pəzulmadı.

Bunların bu cür dostluqlarının müqabilində camaat yəqin eloməzdi ki, Kərbəlayı Heydərən ölməkliyi görək Xudayar bəyə artıq təsir eləsin. Amma Xudayar bəy gözünə döndüyüm belə rəftar elədi ki, xalq lap heyran qaldı. Belə ki, Kərbəlayı Heydərən canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına adam göndərdi ki, məbadə-məbadə özgəsinə dil verə və özgəsinə əro gedə. Niyə? Ondən ötrü ki, guya Kərbəlayı Heydər ona, yəni Xudayar bəyə vəsiyyət edib ki, Zeynəbi o özü əlsin, qoymasın özgə namərdə əro getsin.

Elə ki bu sədə kənd arasında şöhrət tapdı, xalq hamı başa düşdü ki, mərhum Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəy nə qəlp pul qayırmışlar, nə də kəndrobat məltə o taydan-bu tayə keçirmişlər. Hamı başa düşdü ki, bu rəfiqlərin məhəbbəti nəinki bir-birinə imiş, bəlkə bir-birinin övrotinə imiş. Kim nə bilsin, bəlkə Xudayar bəy əlsəydi, Kərbəlayı Heydər də onun övrotinə istəyəcəkdə.

Zeynəb Xudayar bəyin elçisinə cavab verdi ki, qoy Xudayar bəy anqırın tayını tapsın; Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nəkar də saxlamaz. Zeynəb Xudayar bəyə ondan ötrü bu cavabı verdi ki, əvvəla, ərinin bədəni qəbrin içində bəlkə heç soyumamışdı. Ona nə lazım olmuşdu yasdən oxşamış, or dəlalncə düşsün? İkincisi, ondan ötrü bu cavabı verdi ki, Kərbəlayı Heydər ölən kimi Zeynəbə iki ləyaqətli yerdən müştəri çıxdı. Biri Danabəş kəndinin mətəbəri və sayılanı Hacı Həzmə və biri də Çərçiboğaz kəndinin qılavası Xalq-verdi bəy. Bunların hər ikisinin Zeynəb cavab verdi ki, onun əro getməmək xahişi yoxdur. Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrat ola – ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göyçək, ya çirkin – razı olar yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin. Bu sözlər Zeynəbin öz sözləri idi ki, Xudayar kətdənən elçisinə demişdi.

Xudayar bəy Zeynəbdən hələ ümidini lap kəsmədi: gənə güman eloyirdi ki, bəlkə bir tövrenə yumşala və ipə-səpa gələ. Və bir də artıq ümid Vəliquluya bağlanmışdı. O bildirdi ki, Vəliqulu çoxdandır Gülsümün oduna alışmış; hələ axır vaxtı toy fikrinə düşübdür. Pəs belə olan surətdə gənə ümid var ki, yəni Xudayar bəyin ümidi var ki, Vəliqulu anasını bir tövrenə, bir fondənən yola gətirə. Zeynəbin əro getməklilik fəqərəsi Vəliqulunun əvvəllər heç vəcine gəlməzdi. Ona nə dəxli var? Anası kimə gedəcək getsin; ancaq onun yan Gülsüm sağ olsun.

Vaqion Vəliqulu nişanlısına lap aşıq olmuşdu, artıq məhəbbətə var idi. Amma işlər belə gətirdi ki, Zeynəbin Xudayar bəyə yox cavabı gədən kimi Xudayar bəy xəbər verdi ki, əvvəla, dənizi qızını vermək istəmir Vəliquluya və bir də Zeynəbə və Vəliquluya sifariş göndərdi ki, mərhum Kərbəlayı Heydərin ona, yəni Xudayar bəyə iki yüz manat həccətli borcu var, tezliklənin düzəldib versinlər ki, dənizi şikayət-mikayət olmasın. Zeynəb Xudayar bəyə cavab göndərdi ki, oğur o qızını Vəliquluya vermək istəmir, heç, da onun qızını almır oğluna. Və bir də ki, oğur Kərbəlayı Heydərin ona iki yüz manat borcu var, kağızını qoysun divana, divandan da pulunu alsın.

Vəliqulunun bu əhvalatdan heç xəbəri yox idi; çünki o günü Vəliqulu çöldə idi, zəmiyə toxum söpirdi. Çöldən evə qayıdıb və malları təvəllülə qatıb girdi evə və anasını dilxor görüb, təvəccüblə sərbəbini soruşdu.

Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, olındə corab toxuyurdu. Zahirən çox qəmgin görünsəydi. Zeynəbin sol somtında Fizzə qızı yanını verib yerə, diqqət ilə baxırdı anasının üzünə. Konarda quru yerdə Ziba qızı öz-özünə bir zad oynayırdı. Vəliqulu içəri girən kimi Zeynəb bir baxdı oğlunun üzünə, gənə başını saldı aşağı və sağ əli ilə çarqatını gözlərinin üstə apararaq kimi Vəliqulu başa düşdü ki, anası ağlayır. Vəliqulu gəlib oturdu bir səmtdən və qıçlarını uzadıb, yorğun adam kimi dayandı divara.

- Ana, nə qayırırsan, ağlayırsan?

Zeynəb başını qaldırdı oğluna somt. Gözlərinin yaşlı sübhün şəhi kimi kirpiklərini islatmışdı.

Xeyr, bala, ağlamıram. Niyə ağlayıram?

Görünən budur ki, Zeynəb ciddi-cəhd ələyirdi ağlamağını bürüzə verməsin ki, oğlunun ürəyi sıxılsın. Amma səsindən əlüstü duymaq olardı ki, Zeynəb çox ağlayırdı.

Fizzə dikəlib oturdu və üzünü tutub qardaşına və doluxsunub dedi:

- Dadaş, vallah, anam yalan deyir. Anam bayaqdanı elə ağlıyır. Elo biz hamımız ağlayırıq... Bayaq...

Qızın görürük ki, gənə sözü var idi desin, amma anası qoymadı.

- Yaxşı, yaxşı, bildilər tə. Yalan danışma. Yox, vallah, Vəliqulu, bir zad yoxdu. Elo tok qaldım, bir az ürəyim sıxıldı, ağlamağım tutdu; yoxsa bir şey yoxdu.

- Ana, mən deyirəm sonin yasin qiyaməto kimi qurtarmayacaq. Rəhmətliyin qızı, bu qədər də ağlamaq olar son ağlayırsan? Bir bax gör dadaşım nəçə ildi ölübdü.

- Dadaş, bir arvad gəldi dedi ömin Gülsümü vermər sonə, onun-çün ağladı.

Zeynəb bərk acıqlandı Fizzənin üstünə:

- Dur itil cəhənnəmə. Ayışa! Dur, dur, get!

Fizzə ayaq üstə durub, gənə otudu yerə.

Vəliqulu çox təvəccüb ilə üzünü tərən anasına:

- Ana, vallah, sonin sözü var, amma bilmirəm nə səbəbə demir-sən. Bu nə sözdü ki, Fizzə deyir? Bura gələn arvad kim idi?

- Bura gələn arvad Sokinə xala idi; Xudayar bəy göndərmişdi. Deyir ki, Xudayar bəy deyir, əvvəla qızını vermərim Vəliquluya və bir də guya Kərbəlayı Heydərin mənə iki yüz manat borcu var, versinlər ki, şikayət-zad olmasın.

On doqquz ana və oğul hər ikisi sakit oldular. Fizzə də irəliləyərində yanını yerə verib, təvəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə. Ziba bucaqda bir zad oynayıb öz-özünə oxuyurdu. Vəliquluya Zibanın oxumağı çox naxoş gəldi; çünki elə onsuz da onun qaş-qabağı acıqlı görünsəydi. Ancaq bohano axtarıb da hirsini bürüzə versin. Vəliqulu Zibanın üstə bir tövr açıqlandı:

- İtin qızı it, son də vaxt tapdın oxumağa! Bizim kefimizə bax, bunun kəfinə bax. Cəhənnəm ol, qoy get eşiyə!

Ziba qardaşının səsinə eşitərkə dik qaldı ayaq üstə və anasına somt baxıb, hər iki əlini üzünə aparıb, başladı ağlamağa. Bu ağlamaqlığı ilə guya Ziba anasından kömək istəyirdi. Qız yəqin bilirmiş ki, anası köməyə gələcək.

- Bala, ağlama, ağlama, gəl yanıma, gəl. Bizim çıxarığımız o vədə keçdi ki, atanız öldü. Gəl, gəl, gəl otu yanımda...

Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və olındə bir çöp oynadırdı. Fizzə bacısı Ziba kimi əllərini gözlərinin üstə qoyub, həmçinin ağlamağa başladı. Vəliqulu üzünü anasına çəndərib sual etdi:

- Ana, bə sən Səkinə xalaya nə cavab verdin?

Anası bir cavab vermədi... Uşaqlar səslərini kosib, yavıqlaşdılar analarının yanına. Ziba keçib otdu anasının qucağında. Fizzə də sağ tərəfdən anasını qucaqlayıb, təvəccüblə baxırdı qardaşım üzünü.

Zeynub bir cavab vermedi; amma Vəliqulu doxi bork sos ilə dübarə soruşdu:

- Axı mən sonda söz xəbər alıram. Qulaqların kərdi, çıxmırsən?
- Nə deyəcəkdim?! Dedim ki, Kərbəlayi Heydörün oğor ona bərcü var, qoy kağızını qoysun divana.

Zeynub sakit oldu və Vəliqulu dübarə sual elədi:

- Elə birco bu?
- Bə doxi nə olacaq ki?
- İndi sən bilmirsən mən sonda nə soruşuram, ana?
- Bala, sən soruşdun, mən də cavab verdim. Ta doxi məndən nə istəyirsən?

- Bə Gülsümdən yana nə cavab verdin?
- Mən nə cavab verəcəkdim! Gülsümün mən vəkili deyiləm ki!

Ata verməyəndən sonra doxi mən nə deyəcəyəm? Dedim ki, oğor o qızını mənim oğluma, vermək istəmir, mən də heç almıram. Daha nə deyəcəkdim?

Vəliqulu zahirən artıq qeyzləndi və bu cür anasına dedi:

– Yaxşı, bə sən bilirsən ki, Gülsümə vəkillik eliyə bilməzsən, pəs mənə neco vəkillik edirsən?

Zeynub təəccüb ilə cavab verdi:

- Axı sən mənim oğlumsan. Gülsüm mənim ki, qızım deyil.
- Yaxşı deyirsən, ana. Amma oğul qədr bilən anaya, gəlin qızdan irəlidir. Sən bu sözləri nəhaq yərə deyirsən.

Vəliqulu sözü belə gətirdi ki, Zeynub cavab tapmadı desin. Dübarə Vəliqulu başladı:

– İndi ki, belədir, mən gərək ayrılam. Mən görürəm ki, sənə ilə yola gedə bilməyəcəyəm. Allah atana rəhmət eləsin. Məni elə ayır. Qoyun gedim üzgə yanda olum.

Zeynub ağlaya-ağlaya üzünü tutdu Vəliquluya:

– Bala, Vəliqulu, yadındadır ki, atan öləndə sən mənə təşkinlik verdin ki, ana, ağlama mən bir dəqiqə qoymaram sənənin üroyini sığdırın? Pəs niyə sözüñün üstə durmursan?

– Axı bir sən mənə üroyimi sığdırma ki, mən də sənənin üroyini sığdırıram.

– Bala, qadın alım, mən niyə sənənin üroyini sığdıraram? Xudayar boy Gülsümü vermir, mən belə sənə Gülsümdən yaxşı qız alaram. Doxi üroyini niyə sığdırırsan?

– Vallah, ana, mən onu-bunu bilmirəm; gərək kişinin pulunu verəson, elə bu saat aparıb verim. Kişinin sözü haqdır. Mənim yadımdadır atamın undan bərcü elomokliyi.

– Bala, çox da yadımdadır. İndi mənə hani iki yüz manatım ki, verim aparasan Xudayar boyu?

Vəliqulu qeyznov və çığıra-çığıra və sağ əlini ölçö-ölçö deyir: – Yox, olmaz, gərək verəson! Bu saat gərək verəson!

Vəliqulu sözüñü deyib cavabını gəzətdomədi və ayağa durub, zoğal ağacını ulinə götürüb, qapıları çırpdı bir-birinə və çıxdı getdi.

Fizzo və Ziba sos-soso verib, hor ikisi ağlamaqda idi; çünki heç olmaz ki, ana ağlasın, balaca balalar ağlamasınlar. Zeynub də, söz yox, ağlayırdı; nənəki məhz oğlunun sözo gəlmək üstə; xeyr, ancaq keçən günləri, gözəl günləri, xoş günləri yadına düşmüşdü. Vəqon Kərbəlayi Heydör bir dəfə onun üstünə bu tövr qabarmamışdı. Əgər qabarmışdı da, döyüb söymüşdü da, yerində döyüb söymüşdü.

Zeynubün işi çox çətin yərə gəldi dayandı. Ev qaralıq, uşaqlar ac, bir tikə aşdan-zaddan bişirib, qaldı ocaqda soyudu. Mallar qaldı ac, susuz. Vəliqulu da ki, çıxdı qoydu getdi. Kim nə bilsin nə vaxt gələcək çöroyə?!

İnsafən Zeynubün işi çox çətin yərə dayandı; çünki görürdü bu iş usanlıqnan qurtarmayacaq. Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb şıltağı və dava-morəkoni. Zeynub də haradan iki yüz manatı düzəldib verəcək? Yəni, söz yox, istəso verər. Hərçənd ində bu saat onun o qədər noqd pulu yoxdu; amma söz yox, istəso müruman düzəldər. Allah Kərbəlayi Heydörə rəhmət eləsin, azdan-çoxdan qoyubdur. Amma söz burasındadır ki, Zeynubün otini kəssən, iki yüz qəpik də verməz Xudayar boyu; çünki o çox yaxşı tanıyır Xudayar boyu. Xeyr, verməz, bir qəpik də verməz ki, gözünün oyuna qoysun.

Zeynub qaralıqda oturub, bu tövr fikrə cummuşdu. Qızları da ağlamaqdan bir az sakit olub, üzlərini qoymuşdular analarının dizinin üstə. Düz iki saat ana və balalar bu halətdə oturmuşdular. Axırı qapı açıldı. Zeynub elə bildi Vəliquludu. Bir az üroyi açıldı.

Ax, ana, nə gözəl zadsan!

Görükür ki, qızlar da bu cür güman elədilər; çünki hor ikisi başlarını qalxızıb, baxdılar qapıya səmli. Amma evə giron şəxsini papağı Vəliqulunun papağından yekə gərsənirdi. Zeynub başa düşdü ki, bu oğlu deyil. Odur ki, bir az vahimə ilə xəbər aldı:

– Gələn, kimson?

Eva giren şəxs qlavanın yasovulu Qasımoli idi. Qasımoli özünü nişan verməmiş tövccüblü soruşdu:

– Bu nodi, cv niyə belə qaranlıqdı? Yoqin ki, spışkoniz yoxdu?

Zeynab dübarə soruşdu:

– Dadaş, evin qaranlıq olmağında sənin nə işin var? Sözüün də, çıx get!

Qasımoli belə cavab verdi:

– Xala, qlava, Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Voliqlunu tutub qatdı dama. Məni göndərdi sənə xəbər verim ki, sən Xudayar bəyi razi etməyincə oğlunu damdan çıxarmıyacaq. Vəssalam.

Qasımoli hələ sözlərini deyib qurtarmışdı, Fizzo ilə Ziba ağlamağa başladılar. Yasovul sözünü tamam eləyib və iki doqıqo də dayanıb çıxıb getdi.

İndi pəs Zeynab başına nə kül uləsin? İndi pəs Zeynab başına haranın daşını salsın? Yazıq övrot geconı səhərə kimi ağlamaqlıq ilə keçiribdi.

Səhər Səkinə xala xəbər verdi ki, Xudayar katda getdi şəhərə noçəlnikə də alacağından yana şikayət eləsin. Bu əhvalat haman gün olub ki, Xudayar bəy sübh tezdən gəlib, Məhəmmədhosən əminin eşşayını alıb apardı şəhərə.

v

İndi söz yox, kənardan baxan Xudayar bəyi məzəmmət eləyir. Amma xeyr, burada əslə və qəta məzəmmət yeri yoxdu. Əgər duraq insafın danışıq, haqqı itirməyək, görə heç Xudayar bəyi günahkar tutmayaq.

Doğrudur, bu qiyü-l-qalın hamısına bəis Xudayar bəydi; amma Xudayar bəyin qəsdı o deyil ki, xalqın cvinə mərəko salsın. Xudayar bəyin tok birçə qəsdı var. Onun qəsdı məhz Zeynabi almaqdı; yoxsa bu kişi nə Zibanın və Fizzonin ağlamağına razıdır, nə də Zeynabin üroyinin sıxılmağıni istəyir. Xudayar bəy Məhəmmədhosən əminin eşşayını qəsdən satmadı ki, Məhəmmədhosən əmi Kərbəla ziyarətindən qalsın. Xeyr, Allah cloməsin. Xudayar bəyin Məhəmmədhosən əminəynən düşmənçiliyi yoxdur ki! Xeyr, belə deyil. Xudayar bəy

eşşoyı o səbobo satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi. Pul da ondan ötrü lazım idi ki, bir kollo qənd və bir girvonkə çay alacaq idi. Qəndi və çayı da ondan ötori alırdı ki, qazıya verəcək idi.

Pəs bunların hamısını belə mələm olurdu ki, Xudayar bəyin məhz birçə qəsdı var. Onun qəsdı ancaq evlənməkdir; yəni Zeynabi almaqdır. Belə olan surətdə Xudayar bəyin bu tövr hərəkətinə heç vado pis demək olmaz; çünki burada bir xılaf əməl yoxdu. Şəriət evlənməkləyə heç vaxt mane olmuyubdu.

Xudayar bəy də evlənməklə çox vacibdir. Əvvəla, ondan ötrü vacibdir ki, evlənməmək səbəb işlərin birisidir. İkinci, ondan ötrü vacibdir ki, Xudayar bəyin övroti belə çirkindir ki, heç kəs rəğbət cloməz onun əlindən su alıb içsin. Xudayar bəyin övroti Zeynabin əlinə su tökməyə yaramaz. Üçüncü, Xudayar bəy ondan ötrü evlənmək və məhz Zeynabi almaq vacibdir ki, Xudayar bəy özü çox kasibdir, nə qədər desən kasibdir. Amma Zeynabi əlsa, dərəşib yetim-yesirin malını yeyib çıxacaq başa. Pəs bu cür mənfəətli sövdədən hansı axmaq qaçar.

Bəli, belədi.

Hələ siz Xudayar bəyi yaxşı tanıyırsınız. Xudayar bəy çox ağıllı adamdı.

Xudayar bəy Zeynabi almaqdan ötrü çox tolaş edir. Bu fikrə düşəndən, bir doqıqo aramı yoxdur. Bir fənd qalmayıb ki, bu bərədə cloməsin. Amma indiyə kimi hər nə eləyib, nə qədər çalışıbsa, heç bir nəticə bağışlamayıbdi. Axırncı fəndi o oldu ki, Voliqlunu gizlədib. Zeynabə sifariş elədi ki, qlava Voliqlunu qatıb dama; bəlkə yazıq övrotin balasına üroyi yana və razılıq xəbərini göndərə.

Həman axşam ki, Voliqlu anası ilə sözə gəldi, çıxıb üz qoydu düz qayınatası Xudayar bəyigilə.

Voliqlu girdi içəri və salam vcrib durdu kənardə və dəlmə dayadı evin divanına. Voliqlu oturmadı ondan ötrü ki, o, həmişə bu evə gələndə ölüstü ona və qayınatası, ya qayınanəsi yer görsədi, xoş dil deyərtilər, amma indi bunların heç birisi olmadı.

Xudayar bəy namaz üstə idi. Xudayar bəyin iki oğlu – Heydərqulu altı yaşında və Muradqulu doqquz yaşında, – hər ikisi quru yerdə üzüstə uzanıb və iki əllərini bir-biri üstə qoyub, çıqlarını göyü qalxızb, bir-birinin çıqlarından vururdular. Gülsüm, yəni Voliqlunun nişanlısı, Voliqlunu görəck çadırşəbə bürünüb, pambıq boğçası kimi

çəkilib oturdu qarantlıq bucaqda. Xudayar böyin övroti uşaqların sol səmtinə oturub, üzünü qoymuşdu sağ dizinin üstü.

Vəliqulu içəri girən kimi övrotə haman halətdə qalıb, üzünü dizinin üstündən götürmədi. Söz yox, bu, komitəfatlığın əvvəlinci nişanəsi. Ancaq Muradqulu başını qaldırıb gülə-güldə dedi: "Buy, əmi oğlum gəldi".

Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi, amma hər kəs onun sifotino diqqətlə baxsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəy bu dəqiqə fikir deryasına, bəlkə qəm deryasına qorqdur. Namazı qurtarıb, üzünü tutdu Vəliquluya, amma surətinə təğyir¹ vermədi:

– Vəliqulu, bala, ayaq üstə niyə durmusan? Gəlib otursana.

Vəliqulu kənardan çömbəlib, başladı qarqları çıxarmağa.

Xudayar bəy canamazdan təsbəhi götürüb, başladı çövməyini və üzünü uşaqlarına çəndorib, onları məzmunət elədi ki, bədab olmasınlar; yəni durub otursunlar. Amma uşaqlara Xudayar bəyin məzumməti tük qədər də kar əlaməti və bir də Xudayar bəy bəkar deyil idi, təsbəh çövrürdü. Bu özü elə bir işdi; ələlxüsus mömin müsəlmanlardan ötrü. Xudayar bəy də bişəkkü şübhə mömin müsəlmandır.

Xudayar bəy bu dəqiqə bu halətdə oturmuşdu diz üstə, sağ əlinin dirşəyi sol əlinin kəfəsində, sağ əlində təsbəh başını salmışdı dala, guya ki, ağzına su alıb, qarqara çəliyr, gözünü evin soqfını dirəyib, dəyərsən pərdi sayırdı. Amma söz yox, pərdi saymırdı. "qülhüvəllah" deyirdi.

Xudayar bəy təsbəhin hər dənəsinə bir dəfə "qülhüvəllah" zikr çəliyrdi. Beş dəqiqəyədək təsbəhi çövrür və alçaq səssə ilə tez-tez bir-birinin dalmca "qülhüvəllah, qülhüvəllah, qülhüvəllah" – deyib axırı təsbəhi qoydu yerə və üzünü tutdu Vəliquluya:

– Vəliqulu, bu gün bir az bəkefo oxşayırsan?

Vəliqulu cavah vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Neylok, ürəyini sıxma. Dünya işidi, elə də olar, belə də olar. Mən bilirəm niyə bəkefson. Amma neyləməyə. Allah ananın atasına nəhlət ələsin! O bizim hamımızı dilxor çəliybdi. Ax, ax, Vəliqulu! Allah Kərbəlayı Heydərgə rəhmət ələsin! Vəliqulu, atanın qədrini hələ bundan sonra bilərsən. Deyirsən ana gəlib ata övozi olacaq? Xeyr, heç vədə olmaz. Anan arvadı, amma atan kişi idi. Arvadın pirino

nəhlət! Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz. Arvad nə bilir məzhəb nədir? Qardaş oğlu, mənəm çalışmışam hamısı bundan ötrüdür ki, sizi və yetim bacılarını ananızın əlindən bir tövr qurtaram. Belə bilirsən, Vəliqulu, mən doğrudan, yaxşılıq itirən adam deyiləm, namərd deyiləm. Kərbəlayı Heydəmon mən qardaş idim. Onun mənəm boyumdu çox haqqı var... Çox, çox. Niyə, sən öziün də görə bilərsən ki, bu yalan deyil. İndi pəs neco ola bilər ki, mən bu yaxşılıqları itirəm? Allah mənə qəzəb elər. Yox-yox, Allah görsətməsin, Allah ələməsin! Mən bir para namərdlərdən deyiləm, yaxınımı çökim kənara, deyim nə olacaq olsun. Xeyr, belə olmaz. İndi, əzizim, Vəliqulu, qardaş oğlu, sən öziün də görürsən ki, sizin mənədən savayı bir özge böyüyünüz, baş çökəniniz yoxdu. Pəs belə olan surətdə mən neco durum kənarda baxım ki, anan gətsin Xalıqverdi bəyə və gözəl atanın, rəhmətlik atanın, o iki gözümün işığı atanın...

Bu sözləri Xudayar bəy bir halda deyirdi ki, dəyərsən pəs ürəyi yanırdı. Sol əlilə geyməsinin atayını qalxızıb guya ki, gözünün yaşını silir. Amma bir xırdaca huşyar adəm olsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəyin gözünə bir təkəş qulmuşdu.

– O rəhmətliyin mal-dövlətini aparıb lətlər ilə yesin, çıxsın başa, bəy yetimlər necə olsun? Bu sən neco olasan? Ax, Allah, Allah, sən yet fəryada! Aman gününü, Allah!

Vəliqulu ələrinə cibinə qoyub, başı aşağı Xudayarın sözlərinə qulaq verirdi. Xudayar bəy sözlərini qurtarıb, çubuğunu doldurmağa məşğul oldu. Vəliqulu bir öskürüb başladı:

– Vallah, əmi, and olsun bizi yaradan məxlüqə, mən gün olmaq ki, anamın savaşmayım. Elə indi bu saat bir yeko dava salıb buraya gəlmişəm.

Xudayar bəy çubuğu alışırdı və tüstünü püfləyib dedi:

– Yox, Vəliqulu, mən dəxi sənə sözünü inanmıram! Mən hələ güman çəliyərdim ki, ananın dilbirsən. Sən sən olsan, heç vədə ona ana deməzsən. Sən sən olsan, nə onun yanına gedərsən, nə də onnan bir evdə qalarsan. Niyə, Allaha şükür, sənə yerin yoxdu? Bax, bura elə sənə öz evindir. Nə qədər qalacaqsan, qal yə, iç; ölən günə kimi qal mənəm evimdə. Yox, bunlar hamısı sözdü. Vəliqulu, mən sənə əlüstü seçərdim. Sən istəsən, anan əlüstü reyə gələr. Nə sözdü?

– Axı, əmi, başına dolanım, mən dəxi neyləyirəm? Elə sən nə deyirsən, mən də çəliyim. Dəxi mənəm olındən nə gələr ki?

¹ Dəyisikliik

– Yəni indi son sözümə baxırsan da? Çox yaxşı, qal burada, getmə anamın yanına.

– Baş üstə. Getmə deyirson, getməyəm. Mən nə deyirəm ki?

– Əlbəttə, getmə də! Nə səbəbə gedəson? O ki, soni oğul yerində qoymur, son ona anə deyib, qabağında durursan? Getmə, qal burda və xəbər ver ki, mən dəxi o evə üz çöndərməyəcəyəm. Qurtardı getdi.

– Baş üstə, əmi. Mənim sözüüm nədi ki? Mən elə bu saat acıq eləyib, çıxıb gəlmişəm. Gedəcəyəm oğor dəxi niyə gəlirdim?

Xudayar bəy üzünü tutub Muradquluya dedi:

– Muradqulu, dur bu saat get Məşədi Əhməd dayına deyilən dədəm deyir bir az Qasimolini göndərsin hura, vacib iş var.

Muradqulu ayağa durub, getdi qapını açdı çıxıb eşiyo, amma cold qapını örtüb qayıtdı gəldi öz yerinə və üzünü tutdu dodosinə:

– Dədə, vallah, mən gedə bilmərəm. Eşik elə qaralıqdı ki, göz-gözü görmür.

Xudayar bəy bu sözləri eşitcək cold çubuğu atdı və Muradqulunun yanına sıçrayıb, yapışdı onun iki qulağından və öz boyunca qaldırdı. Bu heyndə bir qaribo iş oldu. Xudayar bəyin övratı onun üstə tullayıb iki olı ilə başladı onun saqqalını yolmağa. Muradqulu dodosinin əlindən qurtulub, qaçdı bacısı oturan künce soxuldu. Gülsümün dalına. Ər və övrat əlbəyaxa oldular. Muradqulu və Heydər-qulunun nərələri; analarının çığırtı səsi, Xudayar bəyin anqırtısı evə bir elə vəlvələ saldılar ki, guya bu saat dünya və aləm dağılacaq.

Gülsüm öz yerində belə möhkəm oturmuşdu ki, deyəsən cansız bir şeydir. Vəliqulu da ancaq bir ayağa durub, heç bilmədi nə eləsin və kimə kömək çıxırsın.

Xudayar bəy övratının saçlarını sağ əlinə doluyub evdə o yana sürüyürdü, bu yana sürüyürdü. Həmin dəqiqə Allah öz qüdrətindən Qasimolini yetirdi. Qasimoli tez qaçıb, övratı Xudayar bəyin əlindən alıb, başladı onu, yəni övratı məzəmmət etməyi.

– Səmn ki, canın budur, axı düz tərpeş də, bacı. Axı sən niyə orinin işlərinə qarışırsan ki, başına bu oyun golsin? Di get, aldın payını, çağır dayını!..

Övrat başına çırpa-çırpa evdən qaçıb çıxdı eşiyo. Xudayar bəy övratının dalınca yaman deyə-deyə çəkildi oturdu öz yerində və üzünü tutdu Qasimolıyo:

– Qasimoli, balam, bu dava sonin üstə olub. Mən Muradquluya dedim gəlib səni çağırırsın, gəlmədi. Mən də durub onu dəyöndə bu mərəkə başladım.

Qasimoli gəlib durdu Xudayar bəyin lap qabağında. Bir olində zoğal ağacı, bir olində çörək dürməyi Xudayar bəyin sözüünə bu cür cavab verdi:

– Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəla budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm. Gündüz sonə demədim, gedə gələcəm səhbət edirik? Və bir də ki, gərək Muradqulunun vokili sonson, ya anasıdır? Uşağı ata dəyər də, söyər də. Ananın nə borcudur ataynan övladın işinə qarışırsın? Xeyr, sonin arvadın pis dolandır. Mən axı biliyəm onun dərdi nədir (bən sözdə Qasimoli bir baxdı Vəliqulunun üzünə). Mən biliyəm onun dərdi nodir.

Xudayar bəy ancaq indi başa düşdü ki, üzü bir neçə yerdən qana-yıy. Arvadının dimaqları görüür ki, çox iti imiş. Dəsmalın üzünü silo-silo dedi:

– Qasimoli, yaxşı yerində gəlmişən. Elə bu saat get Vəliqulugilə, anasına de ki, Vəliqulununu qılava tutub qatdı dama. Dəso niyə, ya xeyr, bəlkə, soruşmadı, elə belə deyindən ki, Xudayar bəyin şikayətinə görə qılava Vəliqulununu tutub qatdı dama və deyir ki, Xudayar bəyi razı eləməyəncə ötürməyəcəyəm.

Qasimoli ölüstü üz qoydu qapıya somt və gedə-gedə dedi:

– Baş üstə, əlbəttə, belədi. Çox yaxşı, bu saat gedim deyim.

Qasimoli çıxıb getdi və Xudayar bəy götürdü çubuğu olino və Vəliquluya – ki indiyə kimi ayaqüstə idi, - izn verdi otursun. Vəliqulu oturdu və Xudayar bəy çubuğu alışıdırib başladı çəkəməyi. Qapı yavaşca açıldı və yazıq övrat dinnməz-söyləməz gəlib oturdu konardan qızının yanında. Xudayar bəy üzünü tutdu övratınə:

– Nəcədi, özizim? Bir də mənə tongo gətirərsən? Bir də cızığından çıxarsan?

Övratı dinnmədi. Xudayar sağ əlini yuxarı qaldırıb başladı:

– And olsun Allahın birliyinə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözüümün qabağında söz danışasan, u onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındıram! Ayışanın qızı, mənim evlənməyimin səne də dəxli var?

Övrat bir cavab vermədi. Xudayar bəy gəno başladı:

– Dədən evindən mənə çox dövrlər götürmüş, bir az da şaxlanınanın üstünə. Nə deyirsən, sözün nədir? Mən ağır evlənirəm, özüm bilirdim ki, nə səbəb evlənirəm. Bunu hamı başa düşür ki, mənim fikrim özgədir. Mən ondan ötrü evlənirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir. Yox, belə deyil. Və niyə bu neçə ildə bu cür fikirlərə düşmüşəm? Əgər evlənmək istəsəydim, İndiya kimi evlənməmişdim də! Səndən qorxurdum, əlaqə, ya sənə qohum-qardaşlarımdan? Eh, öz dərdimizi özümüza bəs deyil, sən də gəlirdirdimizi artırarsan, molum qızı molum.

Övrət İndiya kimi bir söz deməyib, sakit və samit qulaq asırdı. Belə molum oldu ki, Xudayar bəyin “molum qızı” deməkliyi arvada kar elədi, sağ əlini uzadıb barmaqlarının ucunu yerə qoyub cavab verdi:

– Belə molum oğlu özünson! Belə it oğlu özünson! Belə köpək oğlu özünson! Belə qurumsaq oğlu özünson! Nə səsini atmışsan başına? Ağzına it başı almışsan? Ağzını temiz saxla. Vallahi ki, vaqionu pis görürsən! Evlənirsən evlən, kim sənə deyir evlənmə? Amma mənə də boş! Dəxi mən gəlmiş sennimin bu vaxtında günü davası çökməyəcəyəm! Yox, mənə boş! Mən dəxi heç vaxt sənə otura bilmərəm!

– Başım üstə, gözüm üstə, sözüm nadir. Bə bu yaxşı sözdü. Elə səhər səni boşaram. Heç ürəyini sıxma. Qoy səhər açılısın, sənə boşuyum. Baş üstə, baş üstə.

Xudayar bəy sözünü deyib qurtardı, amma övrəti bir cavab vermədi; o dedi boş, nə dedi boşama. Övrəti bu cür sakit olmağından elə başa düşmək olardı ki, özü dediyinə peşman oldu. Həqiqətdə övrət artıq peşman oldu. Xudayar bəyə boş söz deməkə; çünki İndiya kimi, yəni Xudayar bəy evlənmə fikrinə düşəndən bəlkə yüz dəfə övrəti ona deyib mənə boş. Amma övrətdək Xudayar bəy övrətinə heç belə cavab verməmişdi. Həmişə boşanmaq sözü ortalığa gələndə Xudayar bəy övrətinə hər nə eləsəydi, – ya döyəydi, ya söyəydi – heç vaxt deməzdi ki, boşaram. Ancaq bunu deyirdi ki, “ölsən də boşamaram səni. Boşuyum, pəs uşaqların necə olsun?” Pəs İndi ki, Xudayar bəy bu cür cavab verdi, övrətin qolbına belə gəldi ki, “cəy dili-qafil, bəlkə də elə doğrudan, səhər bu kişi mənə boşadı. Onda pəs mən başıma nə gün ağlıyım?”

Xudayar bəyin övrəti elə xoşbəxt övrətlərdən deyil ki, ərlərinə cürəti ilə desinlər “mənə boş”. Bu sözü elə övrət ağzına alıb danışar

ki, ya atasına ümidi gələ, ya anasına arxalana, ya qardaşlarını nəzərdə tut, ya ki, öz dövləti və puluna qüvvələndə. Xudayar bəyin övrəti bu nemətlərin hamısından bənəsibdi.

Xudayar bəyin övrətinin adı Şərəfdir. Şərəf ortabab, qara və arıq övrətdi; yəni göyçək övrət deyil. Yaşı olar qırx, bəlkə də bir az artıq; bəlkə ki, sənə Xudayar bəydən böyükdü. Şərəf Xudayar bəyə gələn vaxtlarda atası Xudayar bəyin atasından heç bir cohtədən əskik deyil idi. Amma ruzigar belə gətirdi ki, atası öldü, sonra anası öldü, iki qardaşı öldü, qaldı tək Xudayar bəyin ümidinə. Xudayar bəy də axır vaxtda oldu katda; yəni hörməti artdı və övrətinə nisbət özü oldu ağa, övrəti oldu qarabaş. Amma bunı belə Şərəf o qədər aciz deyil ki, Xudayar bəyin sözünün qabağında durub baxsın. Elə olub ki, bir ağac Xudayar bəy vaxtında, birini də övrəti vurub. Amma bunı belə gələ gənə Xudayar bəydən qorxar, çünki necə olmus əlaqə, gənə Xudayar bəy kişidir. Kişi məlum zaddi ki, övrətdən güclü olar. Və bir də ki, Xudayar bəyin əlində çətin deyil ki, övrətinə boşasın!

Xudayar bəy də İndiya kimi ondan ötrü övrətinin çirkinliyinə, bəddavamlığına dözüb ki, kasıblığı cohtə mümkün eləməyib xərc çəkib bir özgə övrət alsın. Şərəf bunu çoxdan başa düşüb. Odu ki, əvvəllər evlənmək səhəbi düşəndə Şərəf bir tək narahat olub şivon eləməzdi; çünki bilirdi ki, ərinin bir qoitiyi yoxdu ki, versin saqqıza, çeynəsin. Amma İndi iş özgə cürdü. İş İndi bu cürdü ki, Xudayar bəy istəyir Zeynəni alsın. Əgər Zeynəb Xudayar bəyə gələnkə xahiş eləsə, dəxi Xudayar bəyə pul lazımdır deyil. Zeynənin bu saat dörd-beş dəst əcori paltarları boğcadadı: həmçinin özüne görə pulu və malı. Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəb istəsə ona, yəni Şərəfə lap yaxşı hərif ola bilər. Söz yoxdur ki, Xudayar bəy Zeynəni də alandan sonra Zeynəb olacaq xanım, Şərəf olacaq ona qarabaş. Bu da Şərəf ölümdən bətdərdi.

Bu səbəblərin hamısına görə, Xudayar bəy ki, övrətinə dedi səhər səni boşaram. Şərəf artıq peşman oldu ki, ortalığa boşanmaq səhəbi aldı. Pəs bu cohtə ərinin sözünün qabağında bir söz danışmadı. Xudayar bəy durdu ayağa. Bir gümüşdi, osnodı və Gülsümə dedi ki, gətirib yerni salsın və Vəliqulunun yanına yeriyib, ona alçaq səs ilə bu cür nəsihət elədi. Vəliqulu da durdu ayaq üstə. Xudayar bəy ağzını tutdu onun qulağına:

– Qulaq as, Vəliqulu. Ağlımı yığ başına və mənə nə deyirəm, ona əməl elə. Əgər istəyirsən ki, mən səndən razı olam və səni qohum-

luqdan کنار clomiyim, mon səno hər no deyirəm, hamısını bir-bir yadında saxla və hamısına oməl et. İndi bu saat durub gedirsən Qasımoligilo. Gecə yat orda. Amma heç kəs sənin orada qalmasını bilməsin. Qasıməliyo mon sabah özüm də tapşırım hər kəs soruşsa, desin səni qlava dama qatıbdı. Sən qalarsan orda və heç yana çıxmazsan. ta ki, mon özüm genə hər vaxt lazım olsa, səni çağırım, danışarq. Bəlkə, bir tövrən o bodyolu yola götürür. Di indi get, yat.

Vəliqulu çömbəldi çarıqlarını geysin. Gülsüm də bir tərəfdən bir köhnə döşək salıb bir-iki köhnə yorğan açdı və köhnə yastıqları götürüb düzüb çəkildi konara. Vəliqulu çarıqlarını geyib çıxdı getdi. Xudayar bəy soyunub, məşğul oldu bitlənməyə çıraç işığına. Bir-iki bit dimaqları ilə öldürüb uzandı və yorğanı çəkdi üstünə. Qalanlar da hələ bir yanda çəkilib yatırlar.

Nə Xudayar bəyin, nə də Şərəfin yuxusu gəlir. Xudayar bəy bir saat qədəri oyaq qalıb və səhəki günün tödbirini töküb ancaq yuxuladı. Xudayar bəy bu cür tödbir tökdü.

Xudayar bəy Zeynəbin xasiyyətinə bələd idi, yəqin elədi beləlik-nən ipə-sapa gəlməyəcək. Oya çöndü, buyza çöndü və axırı bir mətləbdə gəldi dayandı. Xudayar bəyin yadına bir əhvalat düşdü. Bu əhvalat da bu yavaşlarda olmuşdu.

Əhvalat bu idi ki, bir-iki ay bundan əqdəm bir şoxs gəlir qazının yanına, deyir ki:

– Qazı ağa, səno iki kəllə qənd verirəm. egor filan övrətin kəbinini kəssən mənə.

Qazı bir az fikirləşib cavab verir ki:

– Axı o övrət xalqın kəbinli övratidir. Nə tövr xalqın övratinin kəbinini özgoyə kəsmək olar.

Həmin şoxs cavab verir ki:

– Qazı ağa, mən özüm də bilirəm ki, belədir. Pəs səno mən niyə iki kəllə qənd verirəm? Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övroti mənə alasan da! Yoxsa dul övrotin kəbinini cicim də kəsər. Və bir də, qazı ağa, indi o övrotin əri gedib Kərbəlaya. Kim nə bilsin gələ, gəlməyi. Gələndən sonra, genə olinə bir düdük vermək çətin deyil.

Bu mətləb Xudayar bəyin yadına düşən kimi öz-üzünə deddi ki, "çox acəb, hələ o övrot kəbinli övrot idi. Qazı iki kəllə qənd alıb həmin şoxsın işini düzəltdi. Hələ Zeynəb, Allahə şükür, dul övrotidir. Heç kəbinli də deyil. Pəs belə olun surətdə mən niyə gedib ərzimi

qazıya deyə bilmərəm? Xeyr. yəqin ki, bu iş bundan savayı özgə cür baş tutmayacaq. Görürük ki, qazı lotudu və yaxşı adamdı. Allah onun atasına rəhmət eləsin. Görünür ki, dərdmənddi. Pəs elə sabah gedim qazının yanına".

Bu tövr tödbir töküb Xudayar katda genə bir yerdə duruxdu və fikrə cumdu. Onun qabağını bir şey kəsirdi. Xudayar bəyin cibində bu saat yeddi abbası pulu var idi. Onu da töycü hesabından vermişdilər ona, versin qlavaya. Xudayar bəy bu yeddi abbasını indi səhəri gedib xorclosa də, o qədor ziyan yoxdu; qlavaya sonra düzəldib verə bilər. Və bir də qlava nə deyəcək? Qlava onun dədəliyi deyil?

Çox yaxşı, qoy bu belə olsun. Amma yeddi abbası ilə iş düzəlməz. Qorəz, bir qədor fikirləşib, bunun çarəsini tapdı ki, qabaqca bizo məlum olubdu. Səhər Xudayar bəy yerindən durub, boğcadakı geyməsinə geyib təzə bərkünü qoyub, istədi çıxsin eşiyə.

Xudayar bəyin bu tövr getməyindən olüstü övrot-uşağı başa düşdü ki, Xudayar bəy səhərə hazırlaşır. Gülsüm Xudayar bəyin yavığına gəlib soruşdu:

– Dədu, hara gedirsən?

Xudayar bəy qəşqabaq ilə cavab verdi:

– Gədirom səhərə, qazının yanına. Gədirom ananı boşuyam.

Xudayar bəy eşiyə çıxan kimi, ana və balalar bir elə ağlaşma qalxızdılar ki, guya Xudayar bəy yə qurublar.

O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqların matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və halalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmmədhosən əminin eşşəyini alıb gətsin səhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmmədhosən əminin və bütün külfətini matəmi.

VI

Məhəmmədhosən əmi Xudayar bəyi yola salıb, gəldi girdi evində. Məhəmmədhosənənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayırdı, çünki tirlərin çoxusu əyilibdi. Səqfin ortalığında bir "hammal" verilmişdi ki, tiplərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. "Hammal" altından iki sütun saxlayırdı. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulmuşdu ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə

kürsü, üstə bir qədar çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqlarda taxça kimideşikloro düzülüb saxsı qab-qasıq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüqoylu çevrilməmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınmış bir palaz, üstə bir-iki dəsto yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülübüdr bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü.

Vossolam ki, Məhəmmədhasən əminin evinə giren olüstü görür ki, bu kişi kasıb adamdır.

Məhəmmədhasən əmi içəri girən kimi gördü ki, oğlu Əhməd üzüqoylu sortlib quru yerə və ağlaya-ağlaya gah bu yanı üstə çönür, gah o yanı üstə çönür. Yazıq oğlanı guya ki, bir zohorli ilan vurubdu. Ağlaya-ağlaya gah başına vurur, gah başını döyür yerə.

Bir az konarda qırx beş-olli sinnidə bir övrat çömbəlib, dalına dayayıb kürsüyə və çənosini hor iki olinin kafosinə qoyub, qayna-bağınan Əhmədin ağlamağınə tamaşa edirdi. Köhnə çarqat, köhnə ağ çit arxalıq və köhnə solmuş şiloyi dizlik – övratın libası ancaq budur. Əgər deyək ki, bu övratın ayaqlarında heç başmaq da yoxdu, yəqin eləmək lazımdır ki, bu övrat kasıb bəndənin övratidir.

Bəli, bu övrat Məhəmmədhasən əminin övratı İzzətdi.

Məhəmmədhasən əmi girdi içəri və oğlunu dediyimiz halətdə görüb, gəldi onun yanına. Bir qədar oylıb, yayıpdi oğlunun qolundan ki, bəlkə durguzub ovutsun. Oğlan doxi do şiddət elədi. Məhəmmədhasən əmi şirin dillə nə qədər oğluna təskinlik verdisə, oğlu bir tükə ovunmaq bilmədi.

– Dur, bala, dur. Ağlama, niyə ağlayırsan, dəli oğlu dəli? Axsşam olcaq katda eşşöyi genə gətirəcək də! Eşşöyi öldürməyəcək ki! Dur, bala, dur. Ağlama.

Məhəmmədhasən əmi oğluna yalvardıqca oğlan səsinə ucaldırdı. Birdən Əhməd bir söz deməyib, durub qaçdı eşşöy. Ancaq Məhəmmədhasən əmi daldan çağırırdı oğlanı ki, bilsin hara gedir. Oğlan cavab vermədi. Sonra üzünü tutdu övratına səmt:

– A kişi, bu səfik oğlu səfik hardan çəytan kimi çıxıb gəlib eşşöyi apardı, bizi mərkəyə saldı?! Lap, vallah, belə mərkəyə olmaz. Əhmədi heç təhmənə ovutmaq olmuracaq. Allah-əkbar, belə də şey olardı?! Övratı cavab verdi:

– Yaxşı-yaxşı. Bildilər, bildilər. Bu sözləri indi sən mənə deyirson. ta mən nəyləyim? Eşşöyi verməmiş bu sözləri mənə deyoydın də! İndi eşşöyi verməson, mənə məsləhətə gəlməson?

– Axı, ay arvad, vallah, necə eləyim? Üz-üzədən utanır. Gəlir istəyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermərəm. Və bir də bu bir elə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi də! Aparıb, genə gətirəcək verəcək özümüzə. Eşşəyin ki, itini yeməyəcək!

Bu sözləri deyəndə Məhəmmədhasən əmi əllərini yanına salıb durmuşdu övratının qabağında, guya ki, divanbəyiyə cavab verir. Divanbəyi əllərini ölçə-ölçə səsinə atdı başına:

– Kişi vallah, billah, sənə bir tük qədər ağır yoxdu. Yaxşı, a kişi, axı sabah yox bingün zəvvarlar çıxırlar. Axı o yazıq heyvanı qoy bir gün rahat qalıb dincəlin, əmələ gəlsin ki, sən buradan altı aylıq yola aparsın, gətirsin. Yaxşı, yekə kişi, srağagün eşşək getmişdi Uzun ağaca, dünən aparmışdın dəyirmanə, bu gün də ki, getdi şöhərə. Pəs havaxı o heyvan evdə qalıb kökələcək ki, sən onu minəson, ziyarətə gedəson. Ay vay, qadam o pis sifətinə!

– Arvad, Allah xatirinə ol çək mənim yaxamdan! Mənim öz fikrim özümə bədi. İndi ta necə edək? Eşşöyi Xudayar bəy aparalı yarım saat olar. Mən indi ta gedib, eşşöyi ondan alıb, kişini yan yolda qoya bilmərəm ki! Kişi, necə olsa, ağsaqqaldı. Adamın genə işi düşər. Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özümdən incidəson? Aparıb eşşöyi, genə axşam qayıtarıb gətirəcək də!

– İndi pəs mən nəyləyim? Gəl, indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan. Mən balamın ürəyini sıxım? Axı görək nədən ötrü? Görək Xudayar bəynən sənə nə alıb verəcəyini var? Kətdadı, özünə kətdadı! Görək onun kətdağının sonu bir nəfi var?

Əhmədin eşşəkdən ağlamaq səsinə eşidib, İzzət səsinə kəşdi. Əhməd ağlaya-ağlaya içəri soxulub, genə özünü çırpıdı quru yerə və ağlaya-ağlaya “vay-vay” deyə-deyə başladı:

– Vay-vay! Mənim eşşöyimi, mənim eşşöyimi! Vallah, ana Xudayar bəy eşşöyi aparıb şöhərə, ordan eşşöyini üstə sal! Yüklüyüb, aparacaqqlar körpü qayımağa. Vay-vay-vay!.. Ana, mənim eşşöyimi! Genə bir qədər ağlayıb, oğlan irəlilədi kimi cəld durub qaçdı eşşöy.

Məhəmmədhasən əmi oğlanın daldınca cəld həyətə gürsün oğlu hara qaçır, amma Əhməd çoxdan gözəndə itmişdi. Məhəmmədhasən genə evə qayıdıb, övratına dedi ki, görə bilmədi oğlanı. Bu axıncı fəqərə İzzətin qeyzini dəxi artıq çuşə gətirdi:

– A kişi, Allah görüm sonin evini borbad elosin! Bir ayaq gör axı uşaq hara qaçdı getdi? Buy, Allah, mən necə eliyim? A kişi, vallah, Əhməd dölədir. Özünü aparıb quyuya-zada salar.

– Ay arvad, axı mən başıma no daş salım? Mən nə bilim indi o hara qaçdı, qoydu getdi?

İzzət durdu ayağa və köhnə göy çadırşöbi başına salıb, çıxa-çıxa bu sözləri dedi:

– Atana nəhət, Xudayar bəy! Anana nəhət, Xudayar bəy! Dədən tünbotün düşsün, Xudayar bəy! Babanın haşrı Ömörün həşrilo qopsun, Xudayar bəy!

İzzət uzaqlaşdı və səsi gəlmədi. Məhəmməd həsən əmi bir ah çəkib, gəldi oturma palazın üstə, dalını dayadı divara. Qeyzindən yazıq kişinin alınından tör axırdı. Məhəmməd həsən omi papağını çıxardı qoydu yərə və başladı bu cür öz-özünə şikayətlənməyi:

– Allah, dərğahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənəm başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənəm eşşəyimi görə gəlir aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaql gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə mənə gözün görür? Allahü əkbər! Elə arvad yalan demir ki! Doğru deyir də! Yazıq heyvan bir gün rahat qalmır ki, bir az omələ gəlsin... Eh vallah, mən bir qopik pula döymərəm. Mən doğrudan kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır. Əlbəttə, arvad məndən yaxşıdır. İndi Xudayar bəy eşşəyi İzzətdən istəsəydi, İzzət eşşək verərdi? Hələ İzzət arvadı. Allahü əkbər! Lap işlərim çətin yərə dayandı. Vallah, bilmiyəm kəsiblik dərđi çöküm, arvad-uşaq dərđi çöküm, eşşək dərđi çöküm. Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, no tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən onda dəxi kənddə baş gozdimmək olar? Gənə necə olsa, hakimdi, katdadi. Günün günorta çağı gəldi, nəhaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər ıstıfındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, vermiyəydim. Hələ mən bilmiyəm ki, vallah, bu arvad-uşaq nə deyir? Hələ bu küçük niyə özünü yerdən-yərə çırpır?! Deyin görək axı mənə bir yerə alınmış tərini silib pul qazanmışınız? Verdim, çox yaxşı elədim. Öz eşşəyimdir, özüm də verdim da! Dəxi sizə nə doxli var? A kişi, yəni insafən onların da günahı yoxdur. Onlar da elə məndən ötrü qalmaql çəyirlər da. İzzət yaxşı deyir da. Eşşək bir gün bیکar qalmır ki, bari bir az kökəlsin. Xeyr, onların da günahı yoxdur...

Məhəmməd həsən əmi bu fikirdə idi, həyətdən İzzətin qayım səsi gəlib, Məhəmməd həsən əminin fikrini dağtdı:

– Apar da, apar. Bu işpöyün eşşəyini də apar öldür də! Ay əlinə dönm, Xudayar bəy, apar öldür də. Allaha qurban olum! Çox ocaq oldu, çox yaxşı oldu...

Bu sözləri deyə-deyə İzzət ox kimi soxuldu evə və üzünü Məhəmməd həsən əmiyə tutub gənə başladı: – Necədir? Di get, rahat oldun? Dincəldin, ya yox? Ay pis sifətine qusum! Xudayar bəy eşşəyi bilirsən hara apardı? Aparıldı şəhərə, üstə sal daşıyaçaqlar. Heydər xan körpüsünü qayımlar. Her kənddən bir eşşək istəyiblər, Niyyə, görə gəl bütün Danabaş kəndində elə bir cə sənəm eşşəyin məşhur idi? Da sonin eşşəyindən başqa eşşək yox idi? Di get, dincəldin?

Bu sözləri deyib, İzzət çarşabı başından kürsünün üstə atıb, gənə oturma öz yerində. Məhəmməd həsən əmi cəld bərkünü başına qoydu, durdu ayağa və gəldi arvadının yanına.

– Arvad, necə eşşəyi aparıblar daş daşınılar? Bunu kim deyir?
– Kim deyəcəkdir? Xudayar bəyin arvadı özü deyir. Mən elə ora getmişdim. Getdim ki, görə gəl hələ hələ Xudayar şəhərə getməyibdi, bəlkə eşşəyi alam götürəm. Xudayar bəy çoxdan qoyub gedib. Arvad özü mənə dedi. Mən hələ heç soruşmadım eşşəyi nədən ötrü Xudayar bəy aparıb şəhərə. A kişi, hələ arvad mənə bir ələm məzəmmət çəyib ey! Mənə deyir ki, siz mənə malınızdan keçmisiniz? Siz bilirsiniz ki, Xudayar bəy eşşəyi nədən ötrü apardı şəhərə? Apardı Heydər xan körpüsündən ötrü sal daşınılar. Mənə bərk-bərk tapırdı ki, Əhməd yolluya eşşəyi alıb gətirsin.

Məhəmməd həsən əmi bu sözləri eşitdikdən üz qoydu qarıya səmt çıxıb gətsin.

– Gədim elədə Əhməd bu saat gündərim. Gedim görə hardadı Əhməd.

Bu heyndə Əhməd in ağlamaq səsi gəldi. Bir az keçdi, Əhməd də, Məhəmməd həsən əmi da girdilər içəri. Məhəmməd həsən əmi oğluna gənə eşşək dən yana bir az arxayınlıq verib dedi ki, gedib eşşəyi Xudayar bəydən alıb gətirsin. Oğlan ovul cavab verdi ki, indi Xudayar bəy az qalıb şəhərə yetişsin. Məhəmməd həsən əmi dübərə ona dedi: zərəri yoxdur, elə şəhərə də yetişmiş olsa, eşşəyi alıb gətirsin.

Əhməd ağlamaqdan sakit olub, bir qədər anasına baxdı, bir qədər sağa və sola baxdı, sonra şəhərə getməyə razı olub evdən çıxdı.

Axşama az qalanlarda Məhəmmədhosən ömri qəmgin kəndin qırağında, şəhər yolunun üstə, yolun کنارında oturub, gözünü dikmişdi şəhər yoluna. Yolnan yeddi yaşında bir oğlan, ağ tosküləh başında, göy qəndək arxalıq oynındə və ağ tuman, ayaqyalın, qabağına bir dosto quzu qatıb və öləndəki şökəl¹ ilə bu quzulan vura-vura gəlir kəndə. Bu quzu sürüsü ötləməqdan gəlirdi. Oğlan Məhəmmədhosən öminin müqabilinə yelib və dik-dik Məhəmmədhosən öminin üzünə baxıb dayandı. Sonra bir-iki qədəm də Məhəmmədhosən öminin tərəfinə yeriyib soruşdu:

– Məhəmmədhosən ömi, bu vaxt burda niyə oturmusan?

Məhəmmədhosən ömi oğlana çox yumşaqılıqla cavab verdi:

– Bala, adam var şəhərdə, gözötədiyirəm.

Oğlan gördü ki, quzulan xeylok aralanıbdir, doxi bir zad deməyib, qaçdı sürüsünün dalınca. Oğlan getcək Məhəmmədhosən öminin qabağında gənə bir on-on iki yaşında bir oğlan cındır paltarda hazır olub, Məhəmmədhosən öminin bu vaxtda burda oturmağının səbəbini soruşdu. Məhəmmədhosən ömi əvvəlinci oğlana verdiyi cavabı huna da verdi. Bu oğlan rədd olandan sonra Məhəmmədhosən ömi gördü ki, daldan gənə bir dəsto qaramal gəlir. Məllar gəlib yetişdi və məlların dalından bir kişi hazır oldu – otuz beş-otuz altı sinnidə, qara çuxa, ağ tuman və ayaqyalın.

– Məhəmmədhosən ömi, bu vaxt niyə burda oturmusan?

– Dadaş, şəhərdə adam var, gözötədiyirəm. İndilərdə görək gələ.

– Yaxşı, gələnlə gələcək də. Bəli, görürük ki, çox vacib adamdır.

– Xeyr, Xudayar bəy bu gün eşşəyi minib aparıb şəhərə. Eşşəyi də göndərəcəyəm doyırmana. Odu ki, oğlanı göndərmişəm. Hələ ki, nə eşşək gəlib, nə oğlan.

Məhəmmədhosən ömi, söz yox, eliyə bilərdi ki, bu kişiyyə qısaca cavab verib, heç ortalığa eşşək fəqərəsi gətirib bu söhbəti uzatmasın. Amma Məhəmmədhosən ömi qəsdən bu cür cavab verdi.

Məhəmmədhosən ömi eşşəyin söhbətini saldı ki, görsün bu kişi nə deyəcək. Aya bu da bilirmi ki, Xudayar katda eşşəyi işlətməkdən ötrü aparıb, ya yox? Bu kişinin cavabı Məhəmmədhosən öminin halına lap müvafiq oldu. Kişi cavab verdi ki:

– Çox yaxşı, Xudayar katda eşşəyi yemiyəcəkdə ki, dübarə eşşək-dən ötrü şəhərə adam getsin.

Məhəmmədhosən ömi lap işin oslını bilməkdən ötrü söhbəti lap açdı və belə başladı:

– Doğrusu, bu gün Xudayar bəy eşşəyi apardı şəhərə, amma sonra mən belə eşitdim. – Yəni övrat sözüdü, heç inanmaq da olmaz. – Mən, yəni belə eşitdim ki, guya, yəni Danabəş kəndindən bir eşşək istiyiblər ki, aparıb şəhərə. Əşşək Heydərخان körpüsünə sal daşısınlar. Odur ki, bir az xofo düşdüm. Çünki eşşək doyırmana gedəcəkdə, o səbəbə mən də Əhməd göndərdim ki, ölbəttə, eşşəyi gətirsin. Bundan ötrü oturmaşam...

Kişi çox təəccüblə qulaq verirdi. Məhəmmədhosən ömi sözünü qurtaran kimi bir az gülümsünüb cavab verdi:

– A kişi, bu nə sözdü? Necə Heydərخان körpüsünə sal daşacaq-lar? Xa-xa-xa... A kişi, doğrudu. Heydərخان körpüsünü qayıdırırlar, amma doxi bir eşşək istomirlər ki! Heydərخان körpüsünə Danabəş kəndindən yüz manat xərc istəyirlər. O sözləri hər kəs sənə deyib, lap yalan deyib. Başını divara döyüb! Dur gedək, a kişi, heç nəyə yerə burda məəttəl olma. İndi bu saat elə Xudayar bəy də gələ, eşşəyini də gətirər. Dur, dur gedək.

Məhəmmədhosən ömi gənə bir yola somt baxıb, “ya Allah” dedi, durdu ayağa. Və haman şəxs ilə düşdülər yola və üz qoydular kəndin içinə.

Küçə dolu idi qaramal və qoyun-quzu sürüsü ilə, hava yavaş-yavaş istoyirdi qaralıqlamağı.

– Məhəmmədhosən ömi, son Allah, o sözü hələ sənə kim deyib?

– Xeyr, yalan sözdü. Mən özüm bilirməm yalan sözdü. Niyə, mən axmaq deyiləm ki! Bir eşşək ilə körpü tikilə? Bu sözü də yeni özgezi deməyibdi, elə Xudayar bəyin övroti deyibdi. Xeyr, yalandı. Mən özüm bilirməm ki, yalandı...

– A kişi, belədi də! Xa-xa-xa... Bunu bayaqdan deyeydin də, rəhmətliyin oğlu! Mən indi mətləbi başa düşdüm. Belə bilirsən nə var, Məhəmmədhosən ömi? Mən axı özün də bilirsən ki, Xudayar boyğilin qonşusuyam. Xudayar bəy mən bilirməm niyə bu gün şəhərə gedib. O, iki mətləbdən ötrü gedib. Axı bilirməm bilirsən, ya yox? Axı Xudayar bəy Zeynəbi istoyir.

– Necə Zeynəbi?

– A kişi, niyə tanırmısan? Korbəlayı Heydərin övratını da! Bo, istiyir! Sən bilmirən, çoxdan istiyir! Elə Korbəlayı Heydər öləndən göndür. Bəli, Xudayar bəy Zeynəbi istiyir. Amma nə Zeynəb gəlir, nə də ki, Xudayar bəyin arvadı razı olur. Bu gəccə qışqırıqları göyə qalxmışdı. Odu ki, səhər Xudayar bəy durub arvadına deyib ki, gedirəm sənə boşuyum. İndi Xudayar bəy ya Zeynəbi almaqdan ötrü gedib, ya da ki, arvadını boşamaqdan ötrü. Yox, sözümdə orda deyil... Sözümdə oradadır ki, Xudayar bəyin arvadı şeytanın birisidir. O qəsdən elə deyib ki, Xudayar bəy eşşəyi apardı Heydərخان körpüsünə sal daşınlar. Hələ deyibdi ki, son eşşəyi verməyosən. Acıqan hələ deyibdi ki, son eşşəyi verməyosən. Acıqan hələ deyib. Yəqin belədir.

Mohəmmədhasən ömi və haman şoxs yetişdiklər küçünün başına. Haman şoxs çöndü sağ tərəfə və Mohəmmədhasən ömi xudəhafiz deyib və haman şoxsin atasına qolbində rəhmət oxuyub, üz qoydu öz evinə gəlməyə...

Mohəmmədhasən ömi qapını açdı ki, girsin evə. Gördü ki, ev qaranlıqdı. Övratını çağırıb, bir səs eşitmədi. Genə çağırdı, genə cavab eşitmədi. Qapını örtüb, qayıtdı həyata və elə bildi ki, övratı gedib gərəksən hansı qonşuların evinə, bir az səhbət edib üroyi açılsın. Mohəmmədhasən ömi həyatı bir qədər dolanıb, çıxdı küçə qapısının ağzına. Çünki tövləsinin ağzı küçə qapısına yavıq idi, gördü ki, tövlədən bir ağılamaq səsi gəlir. Gəldi tövlənin qapısını açıb, görsün ağılamaq səsi haradan gəlir. Qapını açan kimi aşkar arvadının səsini tanıdı. Başım içəri uzadıb çağırdı:

– İzzət!

Ağılamaq səsi kəsildi, amma cavab gəlmədi. Mohəmmədhasən bir də çağırdı. Genə səs gəlmədi. Mohəmmədhasən ömi bir də çağırdı. Övratı İzzət açıqlanmış cavab verdi:

– Nə var, nə deyirən? Gözün kordu, görmürsən ki, mənəm?!

– İzzət, ağılırsan? Deyəsən, mənim qulağıma ağılamaq səsi gəldi.

İzzət cavab vermədi. Əvvəl bir fındırdı, sonra tövlədən çıxdı eşiyə. Ər və övrat üz qoydular evə tərəf. Gəldilər evə. İzzət çırağı yandırdı, gotirib qoydu bucaqda; deşiyə və özü gedib oturdu qaranlıq bucaqda. Mohəmmədhasən bir qədər ayaq üstə durub, gəldi oturdur palaz üstə və dalını da dayadı yükə.

– İzzət, doğrudan həyatda ağılıyan son idin?

Övrat cavab vermədi.

– İzzət, pəyodə axı mən bir ağılamaq sədsi eşitdim, sən idin ağılayan?

İzzət cavab vermədi.

– Elə son idin ağılıyan. Nahaq yərə ağılırsan və üroyini sıxırısan; çünki mən elə bu saat yol üstə idim. Şəhərdən gələn var idi. And içirdi ki, Xudayar bəy eşşəyi bu saat gətirəcək. And içirdi deyirdi ki, doğrudan Heydərخان körpüsünü qayıtdırnlar, amma nöinki Danabaş kəndindən bir eşşək istəyiblər, bəlkə Danabaş kəndindən yüz manat pul istəyirlər. O kişi ki, mənə bu sözləri deyirdi, and içirdi ki, elə bu saat Xudayar kəndə eşşəyi gətirəcək. Deyirdi elə özümdə gördüm. Vallah, doğru deyirəm.

– Cəhənnəmə gələcək, gora gələcək! Mənim oğlumun ayaqları indi qabar olubdu. Mənim nə vətəmə eşşək gəldi, ya gəlmədi. Cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin! Əhməd tez gələcək. Mən elə Əhmədin fikrinə qalmışam, yoxsa eşşək cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin!

– Arvad, vallah, o kişi deyirdi ki, elə bu saat gələcəklər. Axı o kişiyə nə olubdu durub yalandan desin? Olmasa deməz də! And içirdi deyirdi mən onları özümdə ikisini də bazarada gördüm; yəni Xudayar bəyi də, Əhmədi də. Deyirdi elə mən çıxdım gələm, onlardan soruşdum bə siz nə vaxt gəldiriniz? Mənə dedilər ki, elə indi biz də gəlirik. Mən gəldim, onlar da qaldılar ki, gəlsinlər.

Övrat bir söz demədi. Durdu ayağa, bir ah çəkdi, genə bir fındırdı və dizliyinin çırağına bumnunu silib, gəldi kürsünün yanına, bir neçə quru lavaş götürüb, yıxdı sol əlinin üstə və aparıb çömbəldi qapının ağzında və başladı çörəkləri sulamağa.

Mohəmmədhasən ömi:

– İnşallah, indi gəlirlər. – deyib durdu ayağa və başmaqlarını geyib, gəldi durdu arvadının yanında.

İzzət çörək sulamaqdan qurtaran kimi Mohəmmədhasən kürkünü götürüb çıxdı eşiyə və bir az keçdi, gəldi və qapının ağzında çömbəlib, başladı dəstəməz almağa. Əvvəl ollorini yudu, sonra üzünü və sonra qollarını, hər bir suyu tökəndə deyirdi: “Bismillah”. Dəstəməzi qurtarıb və məs çəkib, gəldi bir taxcadan möhür tapıb, qoydu palazın üstə və başladı namaza.

¹ “İzzət” sözünün təhrif olunmuş şəkildə tələffüzüdür.

İzzət də genə gedib bucaqda oturub, çənəsini qoymuşdu dizləri-nin üstə. Məhəmmədhosən azanı və iqaməni oxuyub, keçdi humdo və qülhüvəllahı zikr eləyib, təyəyirdi oylsın rükua, birdən qapı açıldı və Əhməd zəif və naxoş kimi girdi içəri. Məhəmmədhosən ömi övvəl hər iki əllərini göyə qalxızıb, bərk “Allah-əkbar” – dedi. İzzət sevincək qalxdı yerindən və çağırdı:

– Əhməd!

Əhməd evə girən kimi naxoş adamlar kimi divara dayanıb alçaq səs ilə dedi:

– Vay, ana!

Məhəmmədhosən əmi səbr eləyə bilməyib, ikinci səcdədə namazı yarımcıq qoyub özünü tulladı Əhmədin yanına. Ər və övrot hərəsi Əhmədin bir qolundan yapışdı, biri deyir: “Bala, niyə clə eləyirsən?”, o birisi deyir: “Bala, haran ağrıyır?”.

İzzət deyir:

– Qadan alım, Əhməd, niyə oturmursan?

Məhəmmədhosən deyir:

– Bala, bəs eşşək necə oldu?

Məhəmmədhosən əmi Əhməddən eşşək necə olmağını soruşan kimi, İzzət uca səs ilə onun üstə çıxırış başladı yamanı:

– Ay eşşək verənin atası tünbatün düşsün! Ay eşşək satanın atasına lonət! Ay o eşşəyi görüm ilan vursun! Mənim balam burda ac qalır ki, ölsün, hələ durub eşşək əhvalatı salır ortalığa.

Məhəmmədhosən əmi bir söz demədi. Əhməd də divara dayanıb, gah “vay” deyir, gah “ox” deyir. Axırı güclə və artıq yalvarmaqlıq ilə və o üzündən–bu üzündən öpməklik ilə İzzət Əhmədin qolundan yapışdı, gətirib oturdu palaz üstə ki, oğlan rahatlansın.

Bir qədər dincolib Əhməd. Məhəmmədhosən əminin və İzzətin tovaqqəsinə görə başladı şöhərə gedib gəlməkliyinin əhvalatını nağıl eləməkliliyi. Başladı övvəl yorulub yol üstə neçə yerlərdə oturmaqlığından və sonra necə gəldi şöhər və karvansaraçı ilə dava eləməkliliyindən. Sonra genə şöhərdə o yanı–bu yanı gözüb, Xudayar böyi axtarmaqlığından və axırı genə yorula–yorula, yolun üstə bolko on-on beş yerde otura–otura gəlib Danabaş kəndinə çıxmaqlığından.

Əhməd nağıl eliyə–eliyə hər bir söz arasında bir and içirdi. Bir söz deyirdi, bir deyirdi “vallah”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “İmam Hüseyn haqqı”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “İmam Rza haqqı”.

“cənab omirin Zülfiqar haqqı”. Əhmədin nağılı qurtardı və üzünü tutdu anasına:

– Ana, nə bişirmisən?

– Bala, bir zad yoxdu, clə yavan çörəkdir... Əgər istəyirsən, qatıq da var, gətirim.

– Hi, hi, hi, mən qatıq yemirəm. Niyə, bir az aş bişirəydin da!

– Bala, nə bilim, clə bu qalmaql lap haşımıza qatdı. Qoydu ki, görək nə qayırıraq? Nəylək, bu gün qatıq ye, sabah inşallah, albəttə, sənə aş bişirərəm.

İzzət bir qədər çörək və qatıq gətirib, qoydu oğlunun qabağına. Oğlan başladı yeməyi. Ər və övrot durdular namaza.

Məhəmmədhosən əmi namazı övratından tez qurtarıb, gəldi oturdu oğlunun yanında və başladı onun kəfini və halını soruşmağı. Oğlan başını aşığı salıb, ancaq yeməyi məşğul idi. Məhəmmədhosən əmi oğlandan cavab almayıb genə soruşurdu.

– Bala, şəhərdə nə var, nə yox?

Əhməd deyəsən istədi bir söz desin, amma çünki ordları dolu idi çörəknən, mümkün eliyə bilmədi cavab versin. İzzət namazdan qurtarıb üzünü tutdu ərinə səmt və tərhnən¹ ona başladı nəsihət eləməyi ki, uşağa əziyyət verməsin.

Məhəmmədhosən əmi nəsihəti qəbul edib, çəkildi kənara və toshebi götürüb başladı çevirməyi. Çevirə–çevirə alçaqdan bir dua vird eləyirdi. İzzət durdu ayağa və yavaş–yavaş çadırşəbini atıb kürsünün üstə, bir neçə sulanmış çörək də gətirib qoydu ortalığa və ərinə çağırdı ki, yarıq çəkilib çörək yesin. Məhəmmədhosən əmi genə övratının sözünə baxıb, çəkildi dəstərxanın başına. Əhməd qatığı yeyib, qabı lap təmizləmişdi. Məhəmmədhosən əmi qabı çəkdi qabağına və istədi çörəyini batırsın qatığa. Əhməd başladı hırlıdamağa. Məhəmmədhosən əmi özü də oğluna baxıb başladı gülməyi. Amma İzzət üzünü turşudub yapışdı məzommətin ucundan:

– Ay yazıq, sənə ar–namus harda idi? Mən sənə yerinə olsam, ağlaram, ey, nəinki hırlıdaram!

– Axı mənə niyə deyirsən, oğluna da da. Mən gülürəm, ya o gülür?

– Niyə, oğluma niyə deyirəm? Sən sabah yox biri gün ziyarətə gedirsən, ya oğlun gedir? Oğlumun nə vecinə?! Sən görək fikrə

¹ Acıqla, küskün

qalasan ki, yoldaşların çıxıb gedib Korbəlayı olacaqlar, anma sən arvad kimi oturacaqsan evdə.

– İnşallah, mən də gedərəm. Mən onlardan kim deyiləm ki, mən qalım, onlar getsinlər.

İzzət dinmədi, başını saldı aşağı və başladı yeməyə. Əhməd yorğunluq çəhətə oturdğu yerdə yığıldı yanı üstə, atası ona diqqət tutdu ki, çörək ortalıqda olan vaxt adam yatmaz. Əhməd qulaq asmadı.

Mohəmmədhosən ömi və övrəti çörək üstə idilər. Birdən Əhməd üzüqoyulu yığılıb başladı ağlamağa.

– Bala, niyə ağlayırsan? – Atası bu cür soruşdu.

Əhməd bir cavab verməyib ovunmadı. İzzət Əhmədin yanına sürüşüb, alını qoydu oğlunun çiyinə və başını əydi onun başının üstə.

– Bala, Əhməd, niyə ağlayırsan?

Əhməd ağlaya-ağlaya bu cür cavab verdi:

– Mənim eşşoyimi... Vay, vay, vay... Mənim eşşoyimi! Mənim eşşoyimi! Mənim eşşoyimi!.. E... e... e... Mənim eşşoyimi!..

İzzət gənə başını əyib, oğlunu başladı dilə tutmağa.

– Bala, ağlama, ağlama, bala... Eşşək yiyosinin atası tünbötün düşsün! Niyə eşşəyi veriridi ki, indiyə kimi eşşək çöldə-bacada qaleydi.

– E... e... e... mənim eşşoyimi, mənim eşşoyimi, mənim eşşoyimi!

İzzət lap hirsələnib, üzünü tutdu Məhmədhəsən ömiyə səmtir və çığır-çığırta başladı:

– Dur axı get, dur get gör axı eşşək necə oldu? Eşşək gəlməsə, mənim balam yuxu yuxuluyacaq? Dur get gör axı eşşək necə oldu? Gör o Ömər oğlu Ömər eşşəyi necəydi?

– Mən indi hara gedim?

– Sən indi cəhənnəmə get, gora get! Hara gedəcəksən? Get gör bəlkə, o, köpək gəlib, oturub evində? Bəlkə, eşşəyi gətirib? Kim bilsin gətirib ötürüb həyətlərinə. Yəni onlar deyirsən elə millətdilər ki, xalqın malını gətirib gənə sahibinə tuşralar!*

Məhmədhəsən ömi “ya Allah” deyib durdu ayağa və Əhməd səsini kəsdi. Müxtəsər, Məhmədhəsən ömi getdi Xudayar boyın evlərindən soruşdu. Dedilər ki, gəlməyib. Gənə şəhər yoluna səmt çıxdı, bir şey görmədi. Kor-peşman qayıtdı gəldi evinə və bilmədi

ki, necə evə girib desin ki, hələ eşşək gəlməyib. Bir qədər durdu küçə qapısının ağzında, sonra girdi tövləyə. Tövlə qarantlıq idi. Bir saqqılıq gəldi. Məhmədhəsən sevincək “çöçə” elədi; guya eşşəyi çağırır.

Bu heyndə İzzət həyətdə imiş; Məhmədhəsən öminin tövlədə “çöçə” səsini eşidib, elə bildi ki, eşşək gəlib; sevincək uca səs ilə oğlunu çağırdı ki, ona müjdə xəbəri versin.

– Əhməd, mustulugumu ver, eşşək gəldi.

Əhməd evdən ildirim kimi həyətdə qaçıb, sevinə-sevinə və ləhliliyə-ləhliliyə gəldi anasının yanına.

– Ana, hani eşşək? Buy, buy, mənim eşşoyimi, mənim eşşoyimi, mənim eşşoyimi! Ana, hani eşşək!

– Bala, gəl, gəl gedək. Dədəm eşşəyi qatdı pəyəyə.

Ana və oğul tələsik qaçdılar tövləyə səmt. İzzət bəlkə otuz ildir ki, belə zirək qaçmamışdı. Pəyənin qapısına yetmişək Əhməd özünü soxdu içəri və övvəl dədəsini çağırdı.

– Dədə!

– Nədi, bala?

– Mənim eşşoyimi! E... e... e... Mənim eşşoyimi! Dədə, hani mənim eşşoyim?

– Bala, hələ eşşək gəlməyib. Bilmirəm o köpək oğlu niyə indiyə kimi gəlib çıxmadı?

Əhmədə ta bu söz bas idi. “Vay” deyib tövlənin qapısının ağzında özünü çırpdı yerə. İzzət qüssədən və Məhmədhəsən ömi hirsindən başladılar Əhməd kimi ağlamağa.

Ta sübhədək nə Əhməd yuxuluyub, nə İzzət, nə də Məhmədhəsən ömi.

VII

Əl-həmdü lilləhə-ləzi əhəllət-tədvicə və nıkahe və hərrəmöz-zinə və sifəho və səlatü və səlamü ələ xeyri xəlqihi Məhmədin və alihi-əcməinə əlləzi əzhəbəlləhü ənhümürriçsə və təhhərəüm təhərin. Əmma bədu əl-həmdü və səna... fəqət çələlləhü təbəreko və təaləfi kitabihil-Kərim və fəribadikum və əsaikum ənyəkunu fəqarə yuğnihümü-lahü min qanihol-əzim. Əzzə mən qəilən əüzü billəhə-səmil-əlim mübadikum və əsaikum ənyəkunu fəqarə

* Tapşırıqlar

yuğnihümü-lahü min fozihi vellahü vosiün olim: onköhtül-morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı oləssüdaqil-məlumı qəbültün-nikahə lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlumı onkotül-morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlumı qəbültün-nikahə lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlumı qəələs-südaqil-məlumı onköhtül morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı-qəbültün-nikahə lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlumı-qəbültün-moluməti lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlumı. Səbiltür-təzvıce lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum. və zəvvəctül-morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum. Qəbültül-təzvıce lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum. Və zəvvəctül-morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum. Qəbültül-təzvıce lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum.

Ənkəhtü-və-zəvvəctül-morətöl-moluməto lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum. Qəbültün-nikahə və-təzvıce lir-rocüül-məlumı olə-südaqil-məlum.

Ənkəhtü Zeynəbə li-Xudayar bəy olə-südaqil-məlum qəbültün-nikahə li-Xudayar bəy olə-südaqil-məlum. Zəvvəctü Zeynəbə li-Xudayar olə-südaqil-məlum. Qəbültül-təzvıce li-Xudayar olə-südaqil-məlum. Ənkəhtü və zəvvəctü Zeynəbə li Xudayar olə-südaqil-məlum. Qəbültün-nikahə və-təzvıce li-Xudayar olə-südaqil-məlumı.

Bəzəni daimi dadəm Zeynəbə bəy Xudayar. Bər mehri-məlum bəzəni dili qəbul nəmudəm bər Xudayar bər mehri-məlum.

Daimi övratlıyo verdim Zeynəbə Xudayara 50 manat mehr üzərino. Daimi övratlıyo qəbul elədim Xudayara 50 manat möhr üzərino.

Alləhhümə! Əllif beynəhümə bihoqqi Məhəmmədini və alihi və bihürməti surətül-"fatiho"!

Qazı "fatiho" surəsini oxuyub, "Allah mübarək ələsin! - deyib, olındəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara.

- Di gəlin, qol çəkin.

Oturanların biri Xudayar bəy idi. Xudayar bəy oturmışdu yuxarı başda diz üstə. Xudayar bəydən aşağı oturmışdu iyirmi iki-iyirmi üç sinnidə bir cavan oğlan. Bu, Danabəş kondinin qlavasının yasovulu və Xudayar bəyin rəfiqi Qasiməlidir ki, biz tanıyıraq. Qasiməlidən aşağı oturmışdu gənə iki şəxs: birinin sinni olardı otuz-otuz iki, o birinin də sinni qırxdan yuxarı olmazdı. Bunlar həmçinin danabəş-

lıdır. Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir. Bunlar hər ikisi Xudayar bəyin sədaqətli və köhnə rəfiqləridir.

Söz yoxdur ki, bizə məlumdu ki, bu ağalar nə səbəbə indi gəlib, buradə əyləşiblər. Bunları Xudayar bəy gətirib: Qasiməli Zeynəbə tərəfindən vəkildə və qalanları şahiddirlər.

Əlbəttə, biz bunu da bilirik ki, bunların vəkülləri və şahidləri saxtadı. Bu səbəbə Xudayar bəyin tədbirinə görə bunlar üçü də qaziya özlərini özgə cür nişan verib, adlarını dəyişdilər. Qasiməli adını qoymuşdu Vəliqulu ki, olsun Zeynəbin oğlu. Qaziya dedi ki, anam Zeynəbə mənə bu xüsusdə vəkil edib; yəni Xudayar bəyə getmək rızasını veribdi. Kərbəlayı Qafar adını qoydu Kərbəlayı Baxşalı. Kərbəlayı Səbzəli də adını qoydu Məşadi Orucəli. Bunlar hər ikisi Qasiməlinin vəkiliyinə şahadət verdilər.

Bəli, qazı "fatiho" surəsini oxuyub, "Allah mübarək ələsin!" - deyib, olındəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara, hansılarını ki, sizə tanıdıq:

- Di gəlin, qol çəkin.

Qasiməli cəld cavab verdi:

- Qazı ağa, mən qol çəkmə bilmirəm.

Qasiməli verən cavabı Kərbəlayı Qafar da və Kərbəlayı Səbzəli də dedilər.

Qazı təəccüblə soruşdu ki, yəni necə qol çəkmə bilməzlər? Üçü də cavab verdilər ki, dost-xətləri yoxdu; yəni bisavad adamdılar. Qazı onlara diibərə dedi ki, elədə pəs görək gedib elə adam gətirələr ki, onların əvəzindən qol çəksin. Bunlar qazıdan təvəqqe elədilər ki, elə qazı özü onların əvəzindən qol çəksin. Qazı bir qədər duruxdu və bu omrə razı olmadı. Qasiməli durdu ayağına ki, gedib bir adam gətirsin. Qapının əzində durub, bir fikir elədi və üzünü tutdu qaziya səmt:

- Axı qazı ağa, mən bu qürbət vilayətdə kimi tanırım ki, gedib gətirim? Gəl elə sən özün qol çək bizim əvəzimizdən.

Qazı əgər əvvəl razı olsaydı da bunların əvəzindən qol çəkməyə, indi dəxi heç vəch ilə olmaz. Ondan ötrü ki, bunların danışmağında və Qasiməlinin bu axırıncı sözündən bir az bədgüman oldu ki, məbada bunlar hiylə eliyələr. Qazı təcrübəli adamdı. Bu cəhətə Qasiməliyə təkidən dedi:

- Dəxi çox danışmağın monası yoxdur. Bayaq getseyndi, indi adam gətirmişdin.

Yarım saat keçmədi ki, kəbin məsələsi tamam oldu. Qazı dübarə xeyir-dua elədi və Xudayar bəy, Qasımoli və hər iki kərbəlaylar durdular ayağa ki, getsinlər. Xudayar bəy üzünü tutdu qaziya:

- Qazı ağa, bir məsələm var. Söz yox, indi o arvad oldu mənim kəbinli arvadım. Amma söz burasındadır ki, qazı ağa, o arvad bir az bədxasiyyətdi. Yəni o qədr də bədxasiyyət deyil, bir az belə dolisodu. Yəni doliso da deyil, belə bir az həşu başında deyil, dəliyo oxşayır. Söz yox, indi siz özünüz də görürsünüz ki, onun mono gəlmək xahişi var. Vəliqulu, belə deyilmi? Bəli, bu kişi özü heç danmır ki, anası bir az dəlisodu; yəni bir az həşu başında deyil. İndi işdi, biz getdik kəndə və gördük ki, arvadın, yəni Zeynəb arvadın dəlihiyi tutub, onda pos mənim təklifim nədi?

Qazı istəyirdi ki, ağzını açıb bir söz desin, amma Qasımoli qabaqladı:

- Doğrudu, qazı ağa. Başın üçün mənim anamın bir az həşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlamasın. Elo o qədr ağladı ki, qüssədən axırda doli oldu. Doğrudan, qazı mənim anamın bir tutması var. Tutması tutanda da Allah görsətməsin, öhdəsindən gəlmək olmur.

Qazı təsbehi çevirə-çevirə dedi:

- Niyə, olan, məgər sizin kəndinizdə ağsaqqal yoxdu? Məgər sizin kəndinizdə dolilər, divanələr özbaşınadılar? Gərək belə zad olmuya. Şəhərdə ki, belə zad yoxdu. Şəhərdə birisi dəli oldu, onu tutub qatırlar dama. O qədr kötek vururlar, o qədr ac-susuz saxlayırlar ki, ağı başına gəlir.

Qazı sözünü qurtardı və Xudayar bəy dübarə soruşdu:

- İndi işdi, qazı ağa, nə bilmək olur, indi işdi biz getdik gördük ki, Zeynəb arvadın tutması tutub, deyir ki, mən filankəso getmirom, onda pos mənim təklifim nədi? Çünki o arvad o qədr dolidi ki, o qədr həşusudu ki, qorxuram ki, lap dana, deyə ki, mən oğlumu heç vaxt vəkil eləməmişəm.

Kərbəlayı Qafar Xudayar bəyin sözünü möhkəmləndirməkdən ötrü dedi:

-A kişi, ağzı nədi desin ki, mən oğlumu vəkil eləməmişəm?! Pos biz burda nəçiyik? Bizim hər ikimizin yanında vəkil cləyibdi. O deməyə kim baxar?

Qazı sağ olını Xudayar bəyin çiyinə uzadıb, məhrəban-məhrəban dedi:

- Əzizim, sənin heç işin yoxdu. Sən get kəndə, Zeynəb övrətə xəbər ver ki, yığışib gəlib sənə övrət olsun; necə ki, özü razılıqlıq veribdi və oğlunu vəkil cləyibdi. Əgər dursa çəm-xəm cləməyə, oğər dedi ki, xeyr, mən gəlmərəm, ya oğlumu vəkil cləməmişəm, onda ölüstü gol mono xəbər gətir, ya xeyr, bir ərizə yazdır gətir mənə. Mən də yazım nəçəmirə ki, filankəsini övrəti orinin evindən qaçıb, orinə itaət cləmir. Onda onu it ölüsü kimi sürüyüb, salarlar sənə evinə. Lap arxayın olun və gedin.

Xudayar bəy, Qasımeli, Kərbəlayı Qafar və Kərbəlayı Səbzəli danışa-danışa Buzxana məhəlləsinin uzun küçəsini gəlib çıxdılar başa. Hamamın yanına yetişcək Xudayar bəy dayandı və "ox yorul-dum" - deyib çökdü hamamın sokisinə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağı. Hamamdan çıxan övrətlər təəcübülə bunlara baxıb, bəziləri gülə-gülə, bəziləri mirtdana-mirtdana kəndilərin yanından keçib gədirilər. Axırı kəndiləri başa düşdülər ki, bura oturmaq yer deyil. Əvvəl Xudayar bəy durdu ayağa və dedi:

- Balam, burdan gedək. Arvadın xata gələr, gəlin gedək.

Ağalar bir qədr də gedib, oturdular çayın kənarında bir ucuq divanın üstə. Xudayar bəy əlində çubuq çömbəlib, dirsəklərini dizlərinin üstünə dayayıb, başını aymışdı aşağı və dinmirdi. Qalanları durmuşdular ayaq üstə. Xudayar bəy çubuğu bir-iki sümüklüyüb nüflədi və üzünü heç yana çəndərməyib başladı:

- Nə deyərsiz, indi hara gedək?

Qasımoli cavab verdi:

- Hara gedəcəyik, gedək kəndə də.

Xudayar bəy bir qədr fikirləşəndən sonra başını qaldırmayıb dedi:

- Yaxşı, gedirsiniz gedək.

Xudayar bəy qalxdı ki, dursun ayağa, Qasımeli və Kərbəlayı Səbzəli həmçinin durdu ayağa. Amma Kərbəlayı Qafar hərəkət cləməyib, üzünü Xudayar bəyə tutub başladı:

- Xudayar bəy, mən istiyərim indi bir söz deyim. Qardaş, mən təcrübəli adamam, hərçənd sənə cavandı. Qardaş, mən and içirəm ki, o arvad heç vətchə öz xoşuna gəlib sənə arvad olmayacaq. Xeyr, olmayacaq. Mən ki, onu tənqirəm, heç vaxt olmaz. Əgər doğrudan onu öz xoşuna qoysan, heç vaxt gəlməz. Demirəm, bəlkə divan gücü ilə ola. Mən məsləhət görürəm elo indi ki, burdasan, dəxi toxiro

salmıyasan, elə indi, bu saat, elə bu gün gedib nəçərniko şikayət edə-
sən ki, monim arvadım mənə itaət eləmir, monim evimdə oturmur.
Bunu lap məsləhətli iş görürəm. Ta bilmirəm indi siz nə məsləhət
görürsüz...

Xudayar bəy dübarə oturub, irəlili kimi başını saldı aşağı. Bu
oturan kimi Qasımeli ilə Kərbəlayı Səbzoli də oturdular. Kərbəlayı
Səbzoli bu omra razı olmadı və bu cür dedi:

– Xeyr, bu iş yaxşı iş deyil, Allaha xoş getməz. Bəlkə elə arvad
bir söz demiyəcək; bəlkə elə razı olacaq. Niyə dəxi nahaq yərə
nəçərniko deyəsən, nəçərnik də yazıb, arvadı gətirtisən, divanxanaya.
Xeyr, arvad yazıqdı, yazıqdı arvad. Allaha xoş getməz!

Bir qədər mübahisədən sonra məsləhət belə görüldü ki, elə indi
bu saat Xudayar bəy gedib nəçərniko şikayət eləsin.

Bu gün Məhəmmədhasən əmi də gəlmişdi şəhərə. Yazıq qoca
kişi piyada və ayaqyalın, başmaqlarını alıb əlinə və cibinə bir-iki
çörək qoyub, gəldi çıxdı şəhərə və üz qoydu qabaqca deyilən karvan-
saraya.

Haman vaxt Kərbəlayı Cəfər darvazanın səkisində oturub,
pendir-çörək yeyirdi. Məhəmmədhasən əmi yeridi Kərbəlayı Cəfərin
yanına və salam verib dedi:

– Atan rəhmətdə Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım. And
olsun Allaha, səhə züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm.
Dur, dur, Allah atana rəhmət eləsin...

Məhəmmədhasən əmi sözlərini deyəndən sonra yəqin elədi ki,
bu udabaşı kərdi, qulaqları eşitmir. Yəni Məhəmmədhasən əminin
yerinə özgəsi də olsa idi, belə güman edirdi. O səbəbə ki, Məhə-
mədhasən əmi bu sözləri deyib qurtardı, amma Kərbəlayı Cəfər
nəinki bir cavab vermədi, bəlkə üzünü də çəndirib baxmadı ki,
görün bu sözləri deyən kimdi, bəlkə hərəkət də eləmədi. Ancaq
şirin-şirin çörək yeməkdə idi. Məhəmmədhasən əmi doğrudan onu
kar hesab eləyib irəli yeridi və başını aşağı öyib, uca səsle dedi:

– Ay Kərbəlayı, Allah atana rəhmət eləsin, zəhmət çək o eşşəyi
çıxar aparım. And olsun Allaha, səhə züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü
lap məəttələm.

Bu heyndə Kərbəlayı Cəfər bərk çığır, Məhəmmədhasən əminin
lap qorxudu:

– Cəhənnəmə məəttəlsən! Gora məəttəlsən! Da neylim məəttə-
təlsən? Pən, döng olduq. Axı mənə sən eşşək tapdırmısan? Dəli-
divano deyilsən ki! Yoxsa kəflənmişəm!

Məhəmmədhasən əmi hər iki əllərini kofəsini Kərbəlayı Cəfər
əminin qabağına uzadıb yalvarır:

– Ay Kərbəlayı, gəl sən Allaha bax, monim ulağımı ver qoyum
gedim işimə. Allah xatirına mənə avara eləmə.

– Əzizim, sən kimin yanında mənə eşşək tapdırmısan? Əvvəla,
budur ki, sən eşşəyin tövlədə də olsa, sənə heç vaxt verə bilmərəm.
O səbəbə ki, eşşəyi mənə sən tapdırmısan ki! Və bir də ki, eşşək
burda deyil. Eşşəyi hər kəs gətirmişdi, o da apardı. Yoxsa burda eşşək
harda idi.

- Yəni Xudayar bəy apardı?
- Nə bilim hansı bəy apardı. Sizin kondin katdası apardı.
- Pəs bilmirəm hara apardı?
- Nə bilim? Cəhənnəmə apardı.
- Bəlkə apardı İfeydərxan körpüsünə daş daşınlar?

Kərbəlayı Cəfər heç cavab vermədi. Məhəmmədhasən əminin
suallarından tənqə gəlib durdu ayağa və üz qoydu bazara səmt get-
məyə. Gənə Məhəmmədhasən onu çağırır təvoqqə elədi ki, bən
desin görək Xudayar bəy eşşəyi hara aparıbdı. Kərbəlayı Cəfərin
görür ki, Məhəmmədhasən əmiyə rəhmi gəldi, qayıtdı gəldi,
onun yanına, bir az yumşalıqdan dedi və and içdi ki, doğrudu,
Xudayar bəy eşşəyi qatmışdı karvansaraya, amma gənə çıxarıb
apardı. Məhəmmədhasən dübarə soruşdu ki, pəs hara apardı? Kərbə-
layı Cəfər “cəhənnəmə apardı” cavabını verib, üz qoydu bazara səmt
getməkləyə.

Məhəmmədhasən əmi çox yorulmuşdu. Danabaş kondindən
şəhərə iki ağac yanın yoldu. Bu qədər yolu piyada gələsən, özün
də qoca kişi olasan, əlbəttə, yorulacaqsan. Məhəmmədhasən əmi
darvazanın səkisində Kərbəlayı Cəfər oturan yerdə oturub, dalını
dəyadı divara və dizlərini qucaqlayıb cəmdü fikrə. Vaqion Məhə-
mədhasən əmi qəm doryasına qorq olmuşdu.

Bəli, xəyalət yazıq qoca kişini hər yandan bürüdü. Əvvəl keçən
günləri yadına düşdü; yeni uşaqlığı. “Heyif, heyif, sənə, uşaqlıq!
Nə gözəl şey imişsən! Nə çörək fikrinə qalırısan, nə paltar fikrinə

qalırın, nə övlad dördi çəkirsən, nə bilirsin ki, kasıblıq nədir". Sonra uşaqlıqdan keçdi cavan vaxtlarını saldı yada. Əvvəl bir qədər omilərdən giley elədi ki, onun mal-dövlətini yeyib, onu kasıblıq dərjəsinə düşür elədilər. Sonra qərbətə gedib əlibəş qayıtmağı yadına düşdü. Gəno bir ah çəkib şükür elədi.

Müxtəsər, sinninin hər güşəsinə əl uzadı, baxdı gördü onun alınına məhz bir qaragüncülük yazılıb. Amma hamıdan artıq Məhəmmədhosən əminin ürəyi bir zaddan sarı sıxılırdı. Məhəmmədhosən əminin ürəyi ona sıxılırdı ki, söz yox, işlərin hamısı Allah-taalanın öz işi. Heç bir şey yoxdu ki, xudavəndi-ələm ondan bixəbərlə olmasın. Pəs bunun indi uluğun başına bir iş gəldi, axı aşkar şeydir bu eşşəyin başına bir şey gəlsə, axı o, Kərbəlayı ziyarətindən qalacaq. Pəs indi bunu nə tövr başa düşmək? Bu yol mübarək yoldu. Bu yol Kərbəla yoludur. Bu yol gözəl yoldu. Birisi ki, bu mətləbə düşdü. Kərbəlaya getmək niyyəti elədi, lazımdır ki, Allah-taala ona hər işdə kömək olsun. Pəs bir surətdə ki, indi onun eşşəyini götürüb burada istəyirlər batıralar, pəs nə səbəbə gərəsan xudavəndi-ələm öz qüdrət əli ilə bu işləri düzəltmiş və günahkarlara, bəislərə qəzəb eləmiş. Pəs görüncə budur ki, heç Allah-taalanın vəcinə deyil Məhəmmədhosən əmi ziyarətə gətdi. ya yox; yəni Allah-taalanın ona, yəni Məhəmmədhosən əmiyə iltifatı yoxdu.

Bu cür xəyalat Məhəmmədhosən əminin artıcaq ürəyini sıxırdı. Bir qədər də fikir eləyəndən sonra Məhəmmədhosən lap yəqin elədi ki, Allah-taala ola bilər ki, onun ziyarətinə gətməliyinə oslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlsin.

İki saata yəvəq Məhəmmədhosən əmi burada oturub, bu cür xəyalatın keçirdi. Sonra gəno "şükür" deyib durdu ayağa. Və bir saata yəvəq şəhəri o üzə-bu üzə dolandı ki, bəlkə Xudayar boyı tapa. Axırda üz qoydu nəçərmik divanxanasına səmt. Məhəmmədhosən əmi o səbəbə nəçərmik divanxanasına gəlmiş ki, şikayət eləsin, Xudayar boydan, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah cələməsin. Məhəmmədhosən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət cələməliyin özü də bir çətin işdi. Ondən ötrü ki, şikayətçi gərəq yəqin cələyə ki, şikayəti möhkəm cələyə biləcəq. Şikayət də şahidnən möhkəm olar. Amma Məhəmmədhosən əminin şahidi yoxdu. Ondən ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar boyın də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar boyın əlində yəqə dəyonək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.

Danabəş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyonəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyonəkədə var, bəlkə, pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısına görə və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmmədhosən əmi usulindən fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə, Məhəmmədhosən əmi heç vaxt Xudayar boydan şikayət cələməzdi.

Məhəmmədhosən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərmik də divanxananın balkonuna çıxmaqda. Nəçərmik əli ilə işarə elədi, Məhəmmədhosən əmi pilləkəni çıxıb, gəldi nəçərmikin yanına. Balkonca üç-dörd atlı əllərini yanlarına salıb, cərgə ilə durmuşdular. Nəçərmik bunları birisini çağırub, üzünü tutdu Məhəmmədhosən əmiyə və rusca bir zad dedi. Yəvəqə gələn atlı tərəcəm elədi ki, ağa deyir bura gəlməkdə nə mətləbi var desin. Məhəmmədhosən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrayo-titrayo üzünü tutdu atlıya:

– Ağa, doğrusu, monim eşşəyimi bilmirəm Heydərخان körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı məni aldadır, deyir ki, burada deyil.

Atlı Məhəmmədhosən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəçərmik onun üstə çağırub qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmançı çağırınsızlar. Bu heçyədə bir ucaboylu oğlan əlləri yanında qaçib gəldi nəçərmikin yanına. Nəçərmik gəna dilmanca bir söz dedi və dilmanca üzünü tutdu Məhəmmədhosən əmiyə:

– Kişi, nə deyirsən?

– Vallah, ağa bilmirəm monim eşşəyimi ya Heydərخان körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermiş. Sabah züvvər çıxır. Mən lap məttəl qaldım.

Bu danışıq çox uzun çəkdi. Məhəmmədhosən əminin sözlərini nə dilmanca, nə də ki, nəçərmik başa düşə bilmədilər. Nə qədər dilmanca təkid elədi ki, Məhəmmədhosən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmmədhosən əminin sözü bu oldu: "Vallah, monim eşşəyimi, ağa, bilmirəm. Heydərخان körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermiş".

Nəçərmik yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axır lələc qalıb Məhəmmədhosən əmini divanxanadan qovdu.

Məhəmmədhosən əmi özüni belə itirmişdi ki, heç bilmirdi ki, haman bu doqıqə ki, o, nəçərmikə şikayət edirdi. Xudayar boy,

Qasımolı, Korbolayı Sobzölü və Korbolayı Qafar durmuşdular onun dulında. Mohommodhoson ortalıqdan çıxan kimi Xudayar bəy yeridi iruli və noçormiko şikayot elodi ki, onun övroti – ki, adı olsun Zeynob – ona itaət elomir. Dilmanc torcümü elodi və noçormik cavab verdi: bu cür işlər onun ixtiyarında deyil, gətsin şikayotini qazıya elosin.

Xudayar bəy, Qasımolı, hər iki korbolayılar və Mohommodhoson omi onların dalınca çıxdılar eşiyo. Mohommodhoson omi üzünü Xudayar boyo tutub dedi:

– Ay Xudayar bəy, başına dönüm, axı eşşoyi neylodin? Axı sabah züvvar çıxır. Mon qaldım məottəl.

Xudayar bəy ancaq bu cavabı verdi:

– Yaxşı, Mohommodhoson omi, sənnon məmimki qalsın kondo. Mon sənnon kənddo danışaram. Yaxşı, qalsın. İndi mondon şikayot edirdin da?

– Ay Xudayar bəy, Qurani-münzöl haqqı sonin adın yoxdu. Mənim heç şikayot xoyalım yox idi. Gəldim divanxanaya bolka soni görün, noçormik mənı gördü çağırdı. Amma nə qədər eludi, sonin adını çəkəmədim.

Xudayar bəy gəno hərbo-qadağa kosib Qasımolı və hər iki korbolayı ilə üz qoydu gəlməliyo qazığılo. Mohommodhoson omi bir-iki qədəm onların dalınca gəlib durdu və mat-mat gözünü dikdi bu gedon ağalara. Bunlar döngəni dönüb gözədon itdilər. Amma yazıq Mohommodhoson omi vaqion ağıladı. Vallah, billah, ağıladı. Yəni neco ağıladı? Uşaq kimi ağıladı.

İndi dəxi Mohommodhoson omimin şəhordo bir işi-gücü yoxdu; hər bir işini qurtardı və lap arxayınladı. Dəxi nə qayıracaq? Başmaqlarını çıxarıb vurdu qoltığına və "Allah, şükür sonin colalina" deyib, üz qoydu Danabəş kondino.

Xudayar bəy yoldaşları ilə qazının yanına gəlib şikayot elodi: onun övroti – ki, Zeynob olsun, – ona itaət göstərmir, onun evində oturmur, çıxıb gedib orı evində qalır. Yoldaşlarını da şahid göstərdi. Qazı bir qədər gülüb dedi:

– Xa...xa...xa... Boy, sonin işin lap dəstəgah imiş. Xa... xa...xa... Siz burdan gedəli bir saat yoxdu, no tez kəndo gedib qayıtdınız? Nə tez gedib bildiniz ki, övrotin sənə itaət elomir. Xa...xa...xa... Lap dəstəgah imiş sənin işlərin! Doğrudan nə çəp övrot imiş sənin övrotin. Qorıbu bədxasiyyət övrotədi. Xa...xa...xa... Yaxşı, çox yaxşı. Mon onu indı belə yumşaldaram ki, yumurta yükü aparar.

Bu sözləri deyəndən sonra qazı döşəkünün altından bir kağız parası çıxardı və qələmi götürüb başladı yazmağa.

"Və xidməti qlava camaati-Danabəş.

Əz qaziyi-uyezdi "N".

Bina bə şikayot nümdən öhlı-qoryeyci-Danabəş Xudayar bəy Nocoqlulu bəy oğlu be qozavotxaneyi "N" ki, zövceyi-mənkulheyimən Zeynob binti-Korbolayı Zeynal oz. 16 məhi-sofor oz xaneyi-mən xaric şüdo və məra tomkın nəddədo; bina bə şikayoti-şaki bə xidməti-şüma təvoqqe minüməyom ki, zövceyi-mozkurra be ixtiyari-müşariləyik dədo ki, bəd ozin dər xaneyi-ü mütəməkkin şüdo, oz süxəni-ü təcəvüz nonüməyod.

Qaziyi-uyezdi – "N" Hacı Molla Sofor Səlib Sultanzadə".

Kağızı bükdü qoydu pakəto və Xudayar boyo uzadıb dedi:

– Bunu aparıb verərsən sizin qlavaya. Yazmışam ki, filankosin övroti orino itaət etməyo və gəlib evində oturmıya, onu zəman, it öflüsü kimi gətirədirin!

VIII

Bu gün səfər ayının on yeddinci günüdür. Danabəş kondino bu gün guya ki, bir əşuradı. Bu gün Danabəş kondinin zəvvarı Korbola ziyarətinə çıxır.

Sübh olacaq çavuşun münacatı kondi əhəto cləyib, gah o məhul-lədan səsi gəlir, gah bu məhullədan. Bütün kondi dolanıb və hər züvvarın qapısının ağzında münacatını tamam edib və xələtini alıb. Çavuş "Çaylax" məhəllösində daxil olub, övvel gəldi dayandı Korbolayı Zeynalabdin qapısında və başladı münacatı. həyətdən on beş-on altı yaşında bir oğlan çıxıb bir olındo bir çanaq qondab, o biri olındo bir cift corab. Çavuş qondabı içib corabı aldı və qoydu atının torkindokı xurcana. Zeynalabdin qapısından rədd olub, gəldi dayandı Mohommodhoson omimin qapısında və başladı münacatı.

¹ Tərcümə: "Danabəş qləvasının hüvuruna. "N" uyezdi qazısından Danabəş kondinin öhlı Xudayar bəy Nocoqlulu bəy oğlu "N" qozavəttənasına şikayət etmişdir ki, mənim köhnili arvadın Zeynob Korbolayı Zeynal qızı səfər ayının 16-da mənim evindədən çıxmış və mənə təbə olmur: şikayətinin şikayətini osason sizdən təvoqqe edirmək ki, adı yuxarıda zikr olunan şəxsin arvadını onun ixtiyarına verərsiniz ki, bundan sonra onun evində otursun və onun sözündən çıxmasın.

"N" uyezdidin qazısı Hacı Molla Sofor Səlib Sultanzadə.

Çavuş münacatını qurtarmışdı, höyütdən yazıq Məhəmmədhosən ömi gözlərindən yaş tökə-tökə çıxdı küçüoyə və ağlaya-ağlaya çavuşun yanına gəlib, düşdü çavuşun atının ayaqlarına. At sakit at imiş; heç yerindən hərəkət etmədi. Məhəmmədhosən ömi bir qədər atın dir-naqlarından öpüb durdu ayağa və sağ olini qoltuq cibinə uzadıb, bükül-müş bir kağız çıxartdı və uzatdı çavuşa. Çavuş təəccüblə sual elədi:

– Kərbəlayı, bu nədir?

Ağlamaq qoymadı Məhəmmədhosən ömini cavab versin. Bu heyndə höyütdən Məhəmmədhosən öminin övroti – çadırşob başında – və oğlu Əhməd – hər ikisi ağlaya-ağlaya çıxıb, yeridilər çavuşun yanına. Məhəmmədhosən ömi kağızı çavuşa verib, dübarə düşdü atın döşünə və başladı ayaqlarını öpməyə. Çavuş artıq təəccüblə üzünü tutdu Məhəmmədhosən öminin övrotinə və soruşdu:

– Bacı, bu nədi? Pos hanı Kərbəlayının xəleti?

İzzət ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Qardaş, Məhəmmədhosən öminin alınına yazılmamışdı kərbə-layı olsun. Allah bəisin balalarını mələr qoysun!

Məhəmmədhosən durdu ayağa və güclü dayana-dayana dedi:

– Apar, qardaş, apar... O orizani apar... Apar həzrət-Abbasa. Apar... Mən gedə bilmədim. Gedə bilmədim. Qoymadılar. Məni qoymadılar... Mənim cəşşoyimi oğurladılar. Yedilər. Satdılar. Apar orizani, apar. Mən gedə bilmədim...

İzzət ağlaya-ağlaya başlayıb Məhəmmədhosən sözünü kəsdi:

– Çavuş, apararsan o orizani həzrət-Abbasa. Görək mənim orimi bu yoldan binosib elayəyə həzrət-Abbas özü qonim ola, imam özü qonim ola...

Çavuş qoltuq cibindən bir dəstə kağız çıxardıb, Məhəmmədhosən öminin orizasını qoydu kağızların içinə, kağız dostesini qoydu qoltu-ğuna və atın başını çöndərüb məhrəbanlıqla dedi:

– Ömi, bacı, heç ürəyinizi sıxmayın.

Dər dəfi-ı-xodungi-sitomi-gordışı-gordun

Bəxtər zikifayət-i-ilahi sipəri nist.¹

Heç qəm yeməyin, neylok, bu il olmadı, inşaallah, Allah salamətliq versə, əcəldən anıan versə, inşaallah, gəlon il gedərik. Heç qüşsə eləməyin. Söz yox, hər kəs ki, sizi bu mübarək yoldan, bu savab

yoldan qoyubdu, sizə manc olubdu, əlbəttə, Allah-taala ona qəzəb eliyocok. Elər, elər. Olmaz ki, eləməsin. Nəcə ki, eləməz? Məgər bunlar hamısı zarafatdır?! Buna Kərbəla yolu deyərler. Xeyr, xeyr, obədon ürəyinizi sıxmayın. İnşallah, orizani də yetirərəm. İnşallah, dərəcəyi-qobula da yetişər.

Çavuş atına bir qamçı vurub başladı münacatı. Məhəmmədhosən və övroti bir qədər də durub, ağlaya-ağlaya qayıtdılar evə.

Günorta vaxtı idi. Kərbəlayıların comisi dəstə-dəstə kəndin kənanına, qobiristanın yanına yığıb, düzülüşdülər yekə meydana ki, "imamzadəni" ziyarət eləyib çıxsınlar. Burada artıq comiyyət var idi. Övrot qarışmışdı kişiye, kişi övrotə. Kimi piyada, kimi atlı. Bəzi ağlayırdı, bəzi gülürdü. Amma ağlayanların çoxusu övrotlər idi; çünki övrotin ürəyi yuxa olar. Bəzisinin qardaşı gedirdi, bəzisinin oğlu və bəzisinin öri. Atları kışınməyini, cəşşəklərin anqırıtı səsi və övrot və uşaqların ağlamağı bir-birinə qarışib orşə qalxırdı.

Kərbəlayılar imamzadə ziyarətini tamam edib yığışdılar meydana və qohum-əqrəbə ilə qucaqlaşib, öpüşüb və ağlaşib mindilər atları və hazır oldular, gətməyə. Çavuş meydana çıxıb, axırncı münacatını başladı ki, yəni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrot yeridi, ikisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrotlərin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükül kağız çıxardıb uzatdılar çavuşa. Çavuş münacatını kəsib, başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrotlərin hər ikisi cavab verdilər ki, bu arizədir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dostesini çıxardıb, övrotlərin orizələrini həmçinin daxil elədi kağız dostesinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı.

Bu övrotlərin ikisini də biz tanıyıraq. Uca övrot Zeynəbdı; biri də Xudayar bəyin övrotədi. Yəni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrotədi, biri köhnə övrotədi, biri də tozə övrotədi.

Kərbəlayılar üz qoydu Qırxadın¹ yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə.

Zeynəb ağlaya-ağlaya gəldi evinə və qızlarını çağırıb, bunların hər ikisini aldı qucağına. Çünki özü ağlamaqdan sakit olmamışdı, uşaqlar da analarına baxıb ağlayırdılar. Fizzə ağlaya-ağlaya gözle-rinin yaşını silib, mat-mat anasının üzünə baxıb axırı soruşdu:

¹ Tercüme: Foləkin zülm oxunu dəf etmək üçün Allahın inədovindən yaxşı qalxan (vasitə) yoxdur.

– Ana, sən allah, niyə ağlayırsən?

Zeynəb cavab vermədi. Ancaq çarşabının ucu ilə gözlorinin yaşını silib, lənət şeytana elədi. Fizzə dübarə soruşdu və Zeynəb axırı laəlac qalıb cavab verdi:

– Bala, vallah, heç zad yoxdu. Elə atan yadıma düşübdü, ağlayıram.

Fizzə Zeynəbin sözüne inanmayıb, genə soruşdu. Bu dofo Zeynəb doğru cavab verdi; amma ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Bala, axı necə ağlamayım? Məni istayırlar zoman ora verərlər. Gördün qardaşın səhər məni nə qədər döydü? Deyir elə zoman görək gedəsən Xudayar bəyə. Bala, mən necə ağlamayım?

Fizzə bir qədər fikir cloyib genə soruşdu:

– Yaxşı, ana, nə olur gedando? Get da! Niyə getmirsen ki?! Ərə getmək pis zaddı?

– Bala, mənə nə olub ora gedim? Mən yekolikdə arvadlar ora getməzlər ki! Qızlar ora gedərlər. Mənə nə olub ora gedim?

– Yaxşı, ana, Zəhra bibim səndən yekə arvaddı, bə niyə o, ora getdi?

Zeynəb Fizzənin bu sualına heç bir söz tapmadı desin.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Səbzəli, Kərbəlayı, Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanıyırmıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə do əlli sində, qırmızısaqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kondinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri do elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalığı, ağ tuman, qarasaqqal kişidir. Bu da Danabaş kondinin pıxod mollası¹ Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görəncə qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəccüblə gözlorini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə oyleşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayıl, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar; Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasiməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayıl və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxarıb başladılar doldurmağa. Molla çubuğunu alışımb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt:

– Bacı, bilirsen nə var? Bilirsen biz nə motlobo gəlmişik?

¹ Culfə

² Məhəllə mollası

Zeynəb cavab vermədi. Molla Məhəmmədqulu dübarə başladı:

– Biz bura ondan ötrü gəlmişik ki, sənə nəsihət cloyak.

Zeynəb olüstü cavab verdi:

– Allah atana rəhmət eləsin. Siz əgər nəsihət cloyənsiniz, əvvəl, bax o ayaq üstə durana nəsihət cloyin ki, məni incitməsin. Bu gün məni döyməkdən öldürübdü. İndi bu saat qabırğalarım ağrıyır.

Molla genə başladı:

– Yaxşı, bacı, axı sən işi o yerə niyə gətirirsən ki, oğlun sənə ağ olsun?

– Niyə, mən necə cloyıram ki?

– Sən şəriətdən çıxırsan.

– Şəriətdən çıxana Allah lənət eləsin!..

– Lənət, lənət!

– Mən niyə şəriətdən çıxıram ki?

Molla cavab verdi:

– Sən o səbəbə şəriətdən çıxırsan ki, şəriətin ümuruna¹ müməniət² qatırsan. İstəmirsen ki, şəriəti mənəhəhən³ əmələ gətirəsən.

Zeynəb cavab vermədi; o səbəbə ki, molla dediyini osla başa düşmədi. Molla genə başladı:

– Məgər sən məfhum deyilsən⁴ ki, indi Xudayar bəyin zövceyi-hələlsən? Məgər bu sədə sənin huş-guşuna təbliğ olunmuyub?

Zeynəb cavab verdi:

– Yəni deyirsən ki, mən Xudayar bəyin arvadıyam? Yaxşı, mən kimo Xudayar bəyə getmək razılığını verdim ki, mən onun arvadı olum?

Qasiməli cəld olini sinəsinə vurub dedi:

– Bax, mənə vermisen. Sən əgər məni vəkil eləmədin bu kişilərin öz yanında? Sən məni vəkil elədin. Bu yekə şeyi danmaq olar?

Zeynəb bir ah çəkib dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm ki, siz deyən olsun.

Molla başladı:

– Çox əcəb. İndi sən elə mənim öz yanımda iqrar elədin ki, Qasiməlini sən özün vəkil eləmişən. Pos daxı sözün nədir. Nə səbəbə

¹ Əmrlərinə

² Məncə

³ Nikahtə şərtilərini

⁴ Bilmirsən

gedib öz xahişinlə orinin evinə daxil olursan? Deyirsən ki gərəkdir səni zoman aparalar? Bodnamlıqın aparalar? Rüşvayçılıqın aparalar?

Qlava çubuğun külünü yerə boşaldıb, dübarə başladı doldurmağı və üzünü Zeynəbə sarı çöndürüb, uca səslə və qeyznak dedi:

– Bax, ay arvad, gözünü aç, gözümün içinə bax. Qazı dünən mənə kağız yazıb. Xudayar bəy şikayət ediyib ki, mənim övrətim Zeynəb mənim evimi qoyub, gedib öz evində olur; mənə itaət eləmir. Qazı mənə kağız yazıb. Əgər sən öz xahişinlə gedib orinin evində oturmasan, səni it ölüsü kimi sürüdüb apardırıram! Lap yoxin elə və aqlını yığ başına!

Zeynəb bir söz demədi. Amma qızların hər ikisi başladılar ağlamağa. Nəvbə yetişdi mollaya. Molla üzünü Zeynəbə sarı tutub, başladığı genə nəsihəti:

– Yox, yox, bacı, Allaha xoş getməz. Sən nəhaq yerə özünü də məşəqqətə mübtələ edirsən, uşaqlarının da ürəklərini sıxılmağına bais olursan. Yox, yox, belə olma. Aqlını yığ başına və dinməz-söyləməz yığış, get otur orinin evində. Yoxsa indi dəxi iş qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin zövçəsin. Sənin heç ixtiyarın yoxdu bu barədə kəmətinəliq edirsən. Əgər istəyirsən ki, şəriətə əməl edirsən, işin həqiqəti budur ki, mən deyirəm. Əgər mənə etiqadın var, inan. Yoxsa etiqadın yoxdu, inanma. Özün bil. Əgər istəyirsən ki, səni süürüyə-sürüyə aparalar, qoy aparınsalar, dəxi sözümlə yoxdu.

Bu sözləri deyib, Molla Məhəmmədqulu çubuğu uzatdı kişənin içinə və doldurub çıxardı və Kərbəlayı İsmayıl səmt bir qov uzadıb alışırdı, qoydu çubuğun üstə və başladı nəsihəti:

– Yox, bacı, aqlını yığ başına. İndi sən görürsən ki, iş lap qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin övrətisən. Şəriət heç vədə övrətə o ixtiyar vermir ki, otursun öz evində və orinin sözümdən çıxsın. Söz yox, sən getməzsən, mən də yazaram nəçəmlik ki, filankəsin övrəti təcəvüz edib şəriət-zövçüyünü! Əmələ gətirmir. Bilirsen onda nə olar? Onda o olar ki, nəçəmlik pristavı göndörər, səni qolu-qıçı bağlı göndörörlər şəhərə ki, nəçəmlik cavab verərsən. Niyə sən işi o yerə yetirərsən ki, səni biabırçılıqın aparalar şəhərə, dost görə, qəmgin ola, düşməni görə səvino?

Qlava başladı:

– İndi nə deyirsən, bizi məttəl eləmə. Əgər gedirsən, öz xahişinlə get, yoxsa getmərsən, mən bildiyimi eləyirəm. Vallahi, billahi gözünü aç, gözümün içinə bax. Sonra peşman olarsan.

Zeynəb bir söz deməyib, irəlilədi halətdə durmuşdu ayaq üstə. Bir belə sözdür ki, sakitlik-rəziyyət əlamətidir. Oturanlar da bir belə şeyi başa düşüb durdular ayağa ki, getsinlər. Əvvəl Kərbəlayı İsmayıl durdu və qəmçisi Zeynəbə səmt silkeləyib, bu tövr hərbe-qadağa kəsdi:

– Bax, ay arvad, indi biz gedirik. Axşama kimi sənə möhlət verim. Axşam Qasiməlini göndərəyəm ki, sənədən ya ha, ya yox cavabını alsın. And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə edirsən, mən səni qoymaram ki, bu kətdə baş dolandırarsan. Axırı heç olmasa götürüb nəçəmlik yazaram ki, filan arvad erindən kəsüb, gedib pis yola düşüdü. And olsun o pərvodigara ki, yazaram!

Cəməsi çıxdı eşiyə Vəliquldan savay. Vəliqulu da şahadəti barmağını anasının üstə qovzayıb dedi:

– Bax, ay ana, mən sənə deyirəm ki, Qasiməliyə yox cavabı verən, mən elə bu gün aynlıb gedəcəyəm qaynatamgildə qalacağam. Bir aydan da sonra özümə toy edib, dəxi sənə ana demiyəcəyəm. Vəssəlam. İndi hələ xudafiz.

Vəliqulu da çıxdı.

Zeynəbin işi çox pis yerə gəldi dayandı. Hər zad bir yana. Vəliqulunun açıq eləyib ayrılmağı və evə gəlməməyi bir yana. Yazıq övrət nə ələsin? Məgər ev kişisiz ötüşər? Onda da bu cür vilayətdə. Qərər, bu müsibət böyük müsibətdir.

Zeynəb bucaqda ayaq üstə durmaqdan lap yoruldu. Qıçları ağrıyıb sızıldayırdı. Kişilər çıxan kimi gəldi oturdu və uşaqlarını aldı qucağına. Binəva balalar ağlamaqdan lap yorulmuşdular. Qızların ikisi Zeynəbin qucağında şirin yuxuladılar. Zeynəb bir qədər ağlayıb, başını dayadı divara və cumdu fikrə.

Mən istərdim Zeynəbin indiki halını sizə məlum edim, onun dərdini söyləyirəm, onun fikir-xəyalını, qəminəni, qüssəsini və qəlbinin sıxılmağını açıb boyana gətirirəm; o cəhətə istəmirəm ki, qorxuram sizi də ağlamaq tuta. Amma nə deyəmək, mən genə gərəkdir qorxuram ədə eləyirəm.

Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən. Nə qədər çalışırdı bu iki divarın arasın-

¹ Evlənmək şüurları

dan bir tövr ilə, bir fonn ilə çıxıb qaçsın, osla mümkün olmurdu. Bu divarların biri Xudayar bəyə getməkdə, biri də getməməkdə.

Xudayar bəyə getmək fikri Zeynəbi o cəhətə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəb Xudayar bəydon elə irgənirdi, necə ki, insan qurbağadan irgənər. Pəs necə ki, insana qurbağını elə alıb qoynuna qatmaq nəgüvərə gələr, elə də, bəlkə bundan artıq, Zeynəbə Xudayar bəyin iri bumuna və kifir sifətinə baxıb, ona ar demək nəgüvərə və naxoş görünürdü.

Xudayar bəyə getməmək fikri də Zeynəbi o sobabə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəbə, sözün vəzəhi,¹ artıcaq xof üz vermişdi. Hünər gərək bu guppultunun, bu əziyyətin, bu rüsvayçılığın, bu hər bə qadağanın qazının, noçormikin, molların, qlavanın, şahidlərin, camaatın və Vəliqlulunun qabağına çıxıb tab eləsin və kəllə-kəlləyə versin! Bu hünər nəinki Zeynəbin, bəlkə onun babasının da qüvvəsindən fələm gəlməzdi.

Yəni insafən nə eləsin yazıq Zeynəb? Bir yandan Vəliqulu ayrı-ayrı qoyub gedəcək. Pəs əkin necə olsun? Məllər necə olsun? Ev-çəşik, zəmi, alver necə olsun? Bir yandan şəhərə getmək və noçormikdə yamında biabırılıqla cavab vermək dərdir.

Ya xeyr, ola bilər ki, qlava Zeynəbi heç şəhərə də göndərməsin. Hazır qazı ona rəsmi izahnamə göndərən. İndi bu saat qlavanın külli ixtiyarı var Zeynəbi versin Qasimolinin dalına və aparıb salsın Xudayar bəyin evinə. Qlava da, söz yox, ələyəcək. Əvvəla, ondan ötrü ələyəcək ki, bu işlər onun borcudur. İkinci də ki, bizo məlumdur ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə ələyibdi. Pəs Xudayar bəy olur onun ögey oğlu. Pəs elədə yoqın qlava bu işin üstünə düşüb. Hər yolnan olmuş olsa, bu işi aşıracaq. Zeynəb özü ağıl kəim övret deyil, bunların hamısını çox yaxşı başa düşürdü.

İki saat tamam Zeynəb bu cür xəyalata moşğul idi ki, qapı açıldı. Qasiməli girdi içəri.

– Nə deyirsən indi bacı? Sözün nədi? Mən indi gedim qlavaya nə deyim? Razısan, ya yox?

İndiki halında Zeynəb bonzoyirdi bir elə xəsxə, hansı ki, zəhər şüşəsinə qabağına qoyub baxır və bilmir nə eləsin: içsin, ya yox?

¹ Sözün açığı, sözün düzü

İçməyə dər, qüssə və qəm onu öldürəcək, içməyə zəhər öldürəcək. “Pəs məsləhət budur ki, içim” – deyib şüşəni çəkib başına.

Zeynəb razıçılıq cavabı vermək zəhər içmək mənzilində idi. Elə ki Qasiməli sualını bir də təkrar elədi, Zeynəb hamı gücünü yığıb və üzünü qırırdı cavab verdi:

– Razıyam.

XİTAMƏ¹

Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslə idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günüorta vaxtı idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsirini bilirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divarların dibinə düzülüb və yarılarını yerə verib, moşğul idilər, söhbətə. Məhəmmədhusən əminin damının dalında divarın dibində üç-dörd kişi oturub danışirdilər. Bu heyndə küçə ilə bir qərübə kəndli qabağında beş-on yüklü eşşək yolnan keçirdi. Eşşəklər yavıqlaşdılar və istəyirdilər keçsənlər, oturanların içində bir qoca kişi qaçib və eşşəklərin içinə özünə soxub, bir çal eşşəyin başını qaytardı və durdu diqqətlə eşşəyin o üzünə-bu üzünə baxmağa. Eşşəklərin sahibi əlbət elə güman elədi ki, qoca kişi eşşək almaq istəyir, qaçdı qabağa və o biri eşşəklərin başını “çöçə” deyə-deyə qaytarıb, saxladı yolun ortasında və gəldi çal eşşəyin yamına. Qoca kişi gah eşşəyin qabağına keçir, gah dalına keçir, başına baxır, qıçlarına baxır, quyruğına baxır. Sonra da ağzını açdı, dişlərinə baxdı. Eşşək sahibi başladı eşşəyi tərifləməyə:

– And olsun Allaha, belə eşşək olmaz. Bu eşşəkdən hünər əskik deyil. Görürsən nə qədər yük çatmışam? Düz yeddi pud yüküdü. Əgər almaq meylin olsa, sənə ucuz da verərəm.

Qoca kişi genə eşşəyin ağzını ayırıb, diqqətlə ağzına baxandan sonra başını qovzadı və üzünü tutdu eşşək sahibinə:

– Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?

– Əmi, nə dedim, mənə almışam! Həyə¹ alacaqsan, al, almıyaçaqsan qoy gedim, mənə avara eləmə.

¹ Son

Qoca kişinin yoldaşları da bir zəd başa düşüb durub gəldilər yavığa.

Qoca kişi üzünü onların birsinə tutub dedi:

– Məşədi Oruc əmioğlu, gəl bir sən də bu eşşəyə bax. Bu eşşək mənə bir az şəkko salır.

Görükür ki, eşşək sahibi özü də bir zəd duydu; çünki qoca kişi bu sözü deyon kimi eşşəyin dalına bir-iki dəyənək ilişdirib, istədi eşşəyi sürüb gedə. Amma qoca kişi qoymadı. Məşədi Oruc da qoca kişi kimi eşşəyi diqqətlə voravürd çloyib,² üzünü tutdu qoca kişiyo:

– Məhəmmədhasən əmi, mən bilərəm sənəin şəkko düşməyini. Sən eşşəyi öz eşşəyinə oxşadırsan.

Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək yendirib istədi sürüb gedə. Məhəmmədhasən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar. Qalan kondililər də yığışdılar və eşşəyi əhəto edib, baxırdılar eşşəyin o üzünə-bu üzünə. Məhəmmədhasən əmi üzünü eşşək sahibinə tutub dedi:

– Qardaş oğlu sənəi and verirəm on iki imama, doğrusun de görürəm bu eşşəyi kimdən almısan?

– Əmi, and olsun Allaha. mən bu eşşəyi indi düz beş ildə qarabağlıdan almışam on bir manata.

Bir az vaxtda eşşəyin başına bəlkə əlli adam cəm oldu. Hər yetişən – ki, Məhəmmədhasən əminin itən eşşəyini tanıyırdı, – təsdiq elədi ki, bu eşşək Məhəmmədhasən əminin öz eşşəyidir. Məhəmmədhasən əmi yapışdı eşşək sahibinin yaxasından və çökə-çökə çıxardı adamların içindən ki, apararın qlavanın yanına. Qlava haman Kərbəlayi İsmayıl idi.

Məhəmmədhasən əmini eşşəkçinin qurşağına salıb çəkə-çəkə aparırdı. Bu heyndə Xudayar bəy başında şikarə papaq, əyində mahud çuxa, ağ tuman və əlində zoğal ağacı döngödən çıxıb və cəmiyyəti görüb, yavıqlaşdı adamların içinə. Məhəmmədhasən əhvalatı nağıl elədi və şikayətini çloyondən sonra Xudayar bəy adamları aralayıb, gəldi eşşəyin yanına və diqqətlə o tərəfinə-bu tərəfinə baxıb eşşəyi tanıdı.

²Oğur

Gözdən keçirib, yoxlayıb

– Bəli, bu, Məhəmmədhasən əminin eşşəyidir. – Sonra üzünü eşşəkçiyə tutub soruşdu:

– Ədə, bu eşşəyi sən haradan almısan?

Eşşəkçi Məhəmmədhasən əmiyə verdiyi cavabı Xudayar bəyə də verdi. Amma gözünə döndüyüm Xudayar bəy dəyənəyi qaldırdı göyə. Nə yemisin, turşulu aş. Eşşəkçiyə bir ağac, iki ağac, üç ağac... Ta o qədər vurdu ki, yazıq kişi düşdü Xudayar bəyin ayaqlarına, başladı yalvarmağa ki, eşşəyi alsın, dəxi onu döymösün.

Bu cür eşşək tapıldı.

Xudayar bəy Qasımləni qoşdu eşşəkçinin yanına ki, aparıb onu kəndin konarından ötürsün qırağa və bərkən-bərk eşşəkçiyə tapşırıd ki, bir də buralara üzü döyməsin.

Məhəmmədhasən əmi Xudayar bəyə dua çolə-çloyo eşşəyi sürdü və aparıb qatdı təvlosinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiyə kimi Məhəmmədhasən əminin oğlu Əhməd görükmür. İndiyə kimi bu qədər cəmiyyət yığışıb, nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmmədhasən əminin övroti başını qapıdan eşşəyə uzatdı ki, gör-sün bu nə mərəkədi.

Əhməd də ölübdü. Məhəmmədhasən əminin övroti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini çoləyib, axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı: Məhəmmədhasən əmiyə. Amma Məhəmmədhasən əmi indiyədək and içirdi ki, Əhmədi də, övrotini də eşşəyin dərdi öldürdü.

Qorəz, eşşək tapıldı.

Eşşəyi Məhəmmədhasən əmiyə tapşırıb, Xudayar bəy adamların içindən çıxdı və gəldiyi dar küçə ilə gedib, bir yekə darvazadan girdi böyük həyəətə. Həyətin sol tərəfində Vəliqulu əyində cındır qədək arxalıq və başında köhnə boz papaq, kürəklə peyin sərirdi. Xudayar bəy Vəliqulunun yanından düz keçdi və sağ səmtdə səkənin yanında durub çağırdı:

– Ay qız, Zibə, o lüleyini bir gətir mənə.

Ev qapısı açıldı. Yeddi-səkkiz yaşında bir göyçək qız uşağı olində lüleyin eşşəyə çıxıb, gətirdi lüleyini Xudayar bəyin yanına qoyub, titrəyə-titrəyə qayıtdı evə. Xudayar bəy başladı dəstətomazə.

Bu qızı biz tanıyırdıq. Bu qız Zeynəbin qızı Zibədir. Zibənin üst-başına baxan kimi görənirdi ki, bu qız yetim qızıdır. Əvvəla budur

ki, paltanın hamısı köhnöliyindən başqa, özge oynından çıxma paltara oxşayırdı. Solmuş qırmızı çitdən dizlik Zibanın ayaqlarının üstü düşmüşdü. Amma özününkü olsa idi, görək gödək olaydı. Köhno qara laskirddən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özge arxalığına oxşayırdı. Başında var idi köhno qara qarcat, ayaqlarında yekə kişi başmağı.

Xudayar bəy dostomazı alıb girdi içəri.

Xudayar bəy gırən bir xırda ağ otaqdı. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstü salınb rəğbətlı yekə yorğan, yorğanın üstündə rəğbətlı cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda divanın hərosində iki taxça; taxçalarda düzülüb mücrü, mis və çini qab, boğça. Bir taxçada var bir qalyan. Sol somıdən divara iki-üç mis məcməyi dayanıbdı. Fərşə salımb üç-dörd tikə palaz və kobud kənd xəlisi. Kürsünün üstü qoyulub samovar. Samovar təzə dəmə qoyulubdu. Xülaseyi-kələm. Bu cv kəndə görə çox səliqəli evdir.

Xudayar bəy otağa girəndə yuxarı başda kürsüyə bir cavan övrot oturmuşdu. Bu övrotin olan olar on dörd, on beş sinni, artıq olmaz. Bu övrotin göycəkliyi və çirkinliyi bərosində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odur ki, bu övrot indiki hələtdə üzünə o qədər ənnik, kışan, rasıx və gözələrinə o qədər sürmə çəkib ki, əsil surəti bəzaklərin içində lap gizləniydi. Qoraz, bu cavan övrot özünə kəndə layiq bəzak veribdi.

Xudayar bəy keçdi oturdu kürsünün yuxarı başından. Cavan övrot kürsünün üstü qabağına iki stəkan qoyub, məşğul idi onları yuyub dostmallamağa.

Qapıdan giron yerdə, sağ tərəfdə durmuşdu Ziba. Qucağında uşaq yorğançasına bükülmüş qız uşağı. Uşaq ağlayırdı. Ziba onu ovutmaqdan ötrü atılıb düşürdü və öz-özünə mıqıldaya-mıqıldaya uşağın ağlamağının dömini tuturdu.

Cavan övrot bir stəkan çay töküb, qoydu Xudayar bəyin qabağına. bir stəkan töküb qoydu öz qabağına; sonra Zibanı çağırıb uşağı aldı və ötrü düşünə. Uşaq ovundu. Ziba çəkildi durdu konarda və divara dayanıb, əllərini saldı yanına.

Xudayar bəy stəkani çəkdi qabağına və dalını gene yüko təkye eləyib, üzünü tutdu Zibaya:

- Qız, anan genə ağlayır?

- Anam clə ha ağlayır. Ağlamaqdan gözələri lap tutulubdu.

Xudayar bəy ucadan xa...xa...xa... çəkib genə dedi:

- Xa...xa...xa... Niyə ağlayır? Əri Kərbəlayı Heydər yadına düşüb?

Qız cavab verdi:

- Yox, dadaşından ötrü ağlamır, səndən ötrü ağlayır.

- Xa...xa...xa... Məni yenı o qədər istiyir

- Yox, istəməkdən ötrü ağlamır. Deyir mənı boşasın.

Qız bu sözü deyən kimi guya ki, Xudayar bəyi bir ilan sanədi.

Xudayar bəy cəld ayağa durub, hücum çəkdi Zibanın üstü. Qız evdən çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilişdi astanaya, üzü üstü doydu yerə. Xudayar bəy yetişdi Zibanın başına-gözünə bir-iki yumruq vurub, baxdı gördü ki, qızın burnundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırdı ki, bacır- götürüb aparsın evlərinə və özü də tövsüye-tövsüye, rəng-ruhu qaçmış gəldi oturdu yerinə.

Cavan övrot oturduğu yerdə oturub, dinməz-söyləməz vəaqəyə tamaşa ələyirdi. Vəliqulu yapışdı Zibanın olından və hər ikisi üz qoydular evlərinə səmt.

Xudayar bəy həmin dəqiqə hal-təbdən çıxdı ki, Ziba dedi:

- Anam deyir mənı boşasın.

Lazımdır ehvalatı təfsilən nəğli cləmək.

Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmədiyi süd burnunun dəliklərindən gəlir töküldü. Zeynəbi incitməkləkdə onun tək bir cə mərəmi var idi. Xudayar bəyin qəsdı Zeynəbin və səğirlərin¹ var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub, Zeynəbi çölə ötürmək idi. Zeynəb özü çoxdan bunu başa düşmüşdü. Amma nə qədər Xudayar bəy onu bu xüsusdə incidib dara qışnayırdı, döyürdü, söyürdü, amma Zeynəb hər bir əziyyətə tablaşıb, Xudayar bəyin təkliflərinə əbədan razı olmurdu.

Axır iş o yerə çaldı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu və bir qaranlıq dama qatıb, onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala.

¹ Uşaqların, burada: yetimlərin

Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşaldı. Zeynəb axırı yumşaldı. Xudayar böyin nə qədər ki, arzusu var idi, hamısı bəravürdə oldu¹.

Amma Zeynəb də bu ömrə bir şərt ilə razı oldu. Şərt bu oldu ki, Xudayar bəy pullara sahib olan kimi Zeynəbi boşasın. Xudayar bəy razı oldu. Zeynəb doxi arxayın olmaqdan ötrü Xudayar bəyi Qurana and verdi. Xudayar bəy əlini Qurana basıb and içdi.

O pulları ki, Zeynəbin ixtiyarında idi, bəzisini Zeynəb yerə quyu-laybı gizlətməmişdi, bəzisi özgedə idi. Bunlar hamısı yetişdi Xudayar bəyin təhvilinə. Və bundan əlavə Xudayar bəy genə çox zad yetişdi: qızıl, gümtüş, paltar, forş, mis qab-qışıq və bu cür şeylər.

Xülasəyi-kəlam. Zeynəb mürəman ər Kərbəlayı Heydərini evinə daşıyıb tökdü Xudayar bəyin evinə. Vəliqulunun bu bərədə heç bir sözü yox idi. Vəliqulu deyirdi ki, hər nə olur olsun, ancaq onun yan səlāmət olsun. Vəliqulu noinki bu işlərə mane olmurdu, bəlkə holo Xudayar bəyə köməklik verirdi.

Xudayar bəy Zeynəbin, soğirlorin və Vəliqulunun dövlətinə malik olan kimi, Zeynəb axırı arzusuna yetişdi; yəni Xudayar bəyin evindən yığışb gəldi öz evinə.

Hərçənd indi Zeynəbin evində iki həsirdən başqa bir şeyi yox idi; amma Zeynəb elə bildi onu mələikələr cəhənnəmdən çıxarıb behiştə daxil edərdilər.

Zeynəb Xudayar bəydən ayrılan kimi xalq elə bildi ki, Zeynəbi Xudayar bəy boşayıbdır. Nəinki xalq, bəlkə Zeynəb özü də, Vəliqulu da, qərəz, hamı Zeynəbi boşanmış bilirdi. Amma Zeynəbi Xudayar bəy boşamamışdı və obədən boşamazdı. Səbəbini indi üç-dörd sətir-dən sonra ərz edirik.

Amma söz burasındadır ki, indi, Zeynəbin işi doxi pis yerə gəlib çatdı. Bahar açılan kimi Xudayar bəy zəmiləri göndərib başladı sür-dürməyi. Əkilmiş zəmiləri özü öz malı kimi götürüb, döydürdü və mada-xili öz habasından qalan malı kimi götürüb töküdü evinə. Zeynəb qaldı ac-cılpaq və sahibsiz. Bu övqat Fizzə qızı öldü. Zeynəbin dördü doxi də artdı. Kim bilsin, bəlkə yazıq qız acından öldü?! Axırı Xudayar bəyin yazıq övrətə bir az rəhmi gəldi. Vəliqulununu özünə cütçü, Zibani qarabaş tutdu ki, Zeynəbin işi bir az yüngülləşsin.

Vəliquluya və Zibaya Xudayar bəy o qədər icrət¹ təyin etdi ki, Zeynəb acından ölmosin.

Xudayar bəy iki səbəbdən ötrü Zeynəbi boşamadı və boşamazdı. Xeyr, boşamazdı. Xudayar bəy çox ağıllıdı. Əvvəla, ondan ötrü boşamazdı ki, holo Zeynəbin vaxtı lap keçməmişdi ki, Xudayar bəy ondan ol üzə idi. Əgər Zeynəbin Xudayar bəyə bir tikə məhəbbəti olaydı, Xudayar bəy onu evindən konar etməzdi. Görək insafdan danışmaq, Zeynəbin kənar olmaqlığına Zeynəb özü bais oldu. Ondən ötrü ki, Xudayar bəyin evinə gələndən, Zeynəbin üzü əsla, gülmədi. İkincisi, o səbəb Xudayar bəy Zeynəbi boşamazdı ki, qorxurdu şərir adamların birisi Zeynəbi ala və başlaya Xudayar bəydən soğirlorin mal-mülkünü iddia eləyə. Bu ikinci səbəbə görə boşamaq ortalığa gələndə Xudayar bəy az qalırdı dolı-divana olsun. Hər kəs onun yanında boşamaq söhbəti salsaydı, görək doyunca kötək yeyoydı.

Pos Zibani Xudayar bəy bu səbəbə qovldı və döyüb burnunu qatandı.

Zeynəb Xudayar bəyin evindən gələndən iki ay sonra övrəti öldü və Xudayar bəyə evlənmək lap vacib oldu. Xudayar bəy çoxdan Qasımölinin bacısını gözəlti eləmişdi. Müxtəsər, Qasımöyü və şərtlə razı oldu ki, Xudayar bəy də öz qızını versin Qasımöliyə. Xudayar bəy xoşhəlqənən razı oldu.

Əvvəl Vəliqulu çox atılıb düşdü, ağladı, sızladı, bir az qüssə etdi. Amma Xudayar bəyin qorxusundan ohvalını əsla bürüzə vermədi. Bir az keçdi hər bir şey yaddan çıxdı. Sonra Vəliqulu özü də başa düşdü ki, ona holo hamısından vacib çörək qazanmaqdır.

Pəs indi kürsünün başında oturan ənnikli-kişanlı cavan övrət Qasımölinin bacısı və Xudayar bəyin tozə övrətində. İndi üç aydır bu övrətdən Xudayar bəyin bir qızı olubdu. Adını qoyublar Xoşqədəm. Haman qız Zibanın qucağında ağlayan uşağıdı.

Vəliqulu və Zibə ağlaya-ağlaya gəldilər evlərinə. Zeynəb haman biz gördüyümüz evdə ki, indi heç bir şey qalmayıbdı, – köhnə palaz üstə oturub, dizlərini qucaqlayıb, gözələrini dikmişdi səqfə; guya ki, pərdiləri sayır. Zeynəbin libası lap halına müvafiq gəlirdi, yəni lap mündər² idi. Sifəti də biz gördüyümüz sifət deyil. Bu dörd ilin ərzində lap qocalıbdır.

¹ Yəni yetdi

¹ Haqq

² Cır-cındır, köhnə

Ziba ağlaya-ağlaya girdi içəri. Vəliqulu onun dalınca. Zeynəb cəld və hövlnək durub qaçdı qızının qabağına və ahvalatı soruşdu. Vəliqulu nağıl elədi. Ziba ağlaya-ağlaya girdi anasının qucağına. Ev qaranlıq olmaq çəhətə Zibanın bumnun qanı seçilmirdi. Vəliqulunun ancaq indi yadına düşdü ki, Ziba anasının üst-başını qana batıracaq; üzünü tutdu Zeynəb:

— Ana Zibanın burnu qanıydı quyma sürtsün üstünə.

Zeynəb Zibanı qucaqlayanda gördü ki, qızının üst-başı yaşdı. Amma elə xoşal elədi ki, göz yaşdır. Vəliqulu bir də xəbərdarlıq elədi:

— Ana, axı Ziba səni buladı qana.

Zeynəb cavab vermədi. Vəliqulu çıxdı eşiyə. Çünki axşama az qalırdı, görək gedib malları suvara idi; yubansa Xudayar boy mərəkə qalxızar.

Ziba anasının qucağında bir az ağlayıb yuxuladı.

NƏRİMAN NƏRİMANOV

(1870–1925)

Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov həm də məşhur yazıçı-dramaturq, nasir və publisist kimi tanınır. Onun "Bahadır və Sona" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ona dilində yazılmış birinci romandır. İki hissədən ibarət olan əsərin birinci hissəsi 1896-cı ildə, ikinci hissəsi isə 1899-cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Bundan sonra əsər ədibin öz sağlığında iki dəfə də nəşr edilmişdir: 1913, 1922.

XX əsrdə "Bahadır və Sona" yazıcının başqa əsərləri kimi dəfələrlə çapdan çıxmış, son nəşri isə 2004-cü ildə olmuşdur. Burada verilən mətn son nəşrin təkrarıdır.

BAHADIR VƏ SONA

BİRİNCİ HİSSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırncı şəfəqi uca ağacların topmu qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları topərdirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, "student" əyləşmişdi və hərdən bir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu növcəvan gülərzüzlü, xoşsifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmimi bəyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kababək qovrulurdu? – səbəbini bir özü, bir də öləndəki dəf-tərəçə bilirdi.

Axşam yavaş-yavaş araya gəlirdi. Gün məğribə yuvuqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qijiltisi, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdsin cəmərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə, tək, yaşıl otun üstə sərilmiş gözəl bir qız görürsünzə, mənəzərə daha artıcaq surətdə gözəl görünər...

Bahadır dəftərçəsini, xeylaq yazandan sonra meşəyə gəzirdi. Komalıqda gəzərək nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağ, marmər döşünü açmışdı və hər dəfə bir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı müşahidə etdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad olını yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi, ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin və qız onu görməyə, qız işə Bahadırın görüb yanından keçərkən xumar gözlerini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadır özge xəyallara saldı...

İki növcənin meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztirab saldı: qanları çuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər. Bahadır qızın dalınca xeyli baxdı: vaxt ki, qız gəzəndə itdi. Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun özünə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

– Buyurunuz, nə xahiş edirsiniz? – dedi.

Bahadır:

- Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstörünüz.
- Buyurunuz, – deyə göstörür, – bu çox yaxşı mahuddur.
- Hoqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?
- Axır qiyməti: arşını dörd manatdır.
- Çox gözəl! İki arşın kosiniz.

Mağaza sahibi iki arşın ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

- Cənabınız studentdirmi?
- Bəli. – Bahadır cavab verdi.
- Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?
- Xeyr, ancaq üç nəfərlik.
- Bəs, sizlərdən heç müsəlman varmı?
- Bəli, ancaq bir müsəlman var.
- Siz buyurdunuz şəxs farsca bilirmi?
- Bəli, bilir.
- Bəs nə vaxt zəhmət çəkib məni onunla əşna edərsiniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

- Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.
- Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə əşna oluram. Yusif, – deyib Bahadıra ol verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

– Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

– Səbəb odur ki, – Yusif cavab verdi, – mənim bir qızım var, “Qız institutunu” qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

- Çox oca! Bu barədə mən sizə köməklik edəyəm...
- Çox münənnəm, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?
- Nə vaxt istəsəniz.
- Belə olan surətdə təvəqqe edirəm səhərin ortasına bizə buyurasınız, amma... çünki civimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurasınız, buradan bir yerə gedirik.
- Çox oca. – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır öz qayıdub evinə gəlməyə. Ruzigar qararılaşmışdı. Bahadır şam yandıb öz adətində gəzə başlandı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində daldə qalmaqından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcür fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyini elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzətdə yazılmışdı. İkincisi, o, qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü, o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu üç fikirə gedərkən birdən səslə dedi: “Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!” Sonra: “Belə iş olmaz!” – deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırın eməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: “Bu millətə təvəccüb etməlidir! Eməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?!...” Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya gətdi.

Bahadırın atası qədim boylardan olub, dolanacağı ancaq mülklorinə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırır, bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa soy edirdi. Gimnazianın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vafat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bir övət ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa mohabbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevirdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz vərəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar, Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnazianı qurtardı. Gimnazianı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan ol çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətlə satıb universitetə gətsin, ta ki, elmini başa qaxarda. Qeyrotli yoldaşları: "Yer gələcəkdə sənə lazım olar" deyib, onu belə fikirdən daşındırdılar və özləri də öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəslə rüsxət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Mongiliso gəldi.

Sabah açıldı. Bahadır hələ özünü yumamış ev yiyəsi qoca övrat Bahadırın çay içməyə çağırdı. Bahadır özünü yuyub çay içməyə gətdi. İki stokan çay içib öz otağına gəldi və qəzəto götürüb oxumağa məşğul oldu. Sonra Yusiflə gətmək üçün hazırlaşıb yola rəvan oldu. Yusif Bahadırın görüb nəhayətə şad oldu.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziyada oxutdurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə də atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyadan çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övroti Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrat idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Salimo (Salome), 17 yaşında ikən orna gətdi. Səlimonun əri Mongilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox

kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtidai müəlliməsi nəhayətə ağıllı və pedaqogika elmində qəbilə bir övrat idi. Mozkurə qız bir neçə vaxtdan sonra "Jenski institut" adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətə sevirdilər; 15 yaşında firəng və rus dilində azadə danışırdı. Bu dillərdən başqa dəxi türkçə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox öləmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə gətmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməkdə millətinin yolunda çürütsün... Yusif bir neçə səbəblərə görə Mongiliso gəlib orada mağaziyə açdı və yer alıb bir yaxşı ev saldırdı. Payız fəslə Yusifin külfəti Tiflisdən Mongiliso köçdü. Amma nə fayda ki, Mongilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gələnlər hamısı köçmüşdü, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlamışdı. Sona üçün günlər nəhayətə qəmgin keçirdi, bir dost məhribanı yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəslə gəldi. Mongilis yaşıl məxmərle bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxıb bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralıqda gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Mongiliso köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün homsəhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Mongilisin yay fəslə Sonanın nəhayətə xoşuna gəldi...

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər, Bahadır hərdən bir ürəyindən bunu keçirirdi: "Allah! Görüydüm o qızı ki, mən oxudacağam, necə qızdır?!"

Nozakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər camalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: "Bu mənə tanış surətdir!"

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadırla dost etdi.

Bahadır bir özge hələtdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanı meşədə, mermər döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sorilmiş halını nəzərə gətirdi, gözlorindən ol parıldadı...

Sonanın anası Maşo güle-gülə Bahadıra dedi:

– Sizinlə dost olmağımıza nəhayətə şadam.

– Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. – Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın doxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş aydı. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra tutub dedi:

– Allah-təala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bun gündən bizə daşınub bu üç yayı bizimlə olasınız.

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətə şad oldu. Və Yusifə kamal-adəblə baş ayıb dedi:

– Çox təşəkkür edirəm.

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına gətdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfində və Maşo, Sona sol tərəfdən oylodilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki, lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağzını açıb bülbul kimi ötürdü... Nahar xeylaq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su gətirib üzünü yudurtdu. Ondən sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirdilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır səhərdən danşın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görüşüb öz evinə gətdi.

O biri günü saat 9-da Sonanın gədəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşub şeylərini gədəyə tapşırıb və özü Sonagilə gətdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü və Sonanın doxi rəngi təgəyir taptı; elə ki, Bahadır Sonaya yavaşladı, Sona gülümsünüb əgə olları ilə Bahadırın elindən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisinə də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşıb özə yerə gətdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və işaqlarla oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az ara vermədi ki, Sona kamal-adəblə Bahadıra dedi: “Bu otağa buyurunuz” Bahadır Sonanın dalınca gəlib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürbəcür güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfindən kravat, bəlişləri qu tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stol və olüzüyan. Sona otağı göstərib dedi:

– Buranın sizə təəllüqü vardır.

Bahadır baş ayıb dedi:

– Təşəkkür edirəm. – Bu vaxt gədə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər. Sona həmin saat şeyləri otağa daşıdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yeribəyər edirdi. Xülasə, axşam aralığa gəldi. Bahadır adətə görə ruznəməsinə gətirib bir neçə şey yazdı... Elə ki, səhər oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıqda çox işləyən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabda az-az dərslər verirdi. Sonanın səyi çox olmağa görə bir az müddətə farsca Bahadırın suallarına doxi cavab verirdi... Bir gün Bahadır millət sözünü boyan edərkən fikrə gəlib ah çəkdi və yavaşca farsca bunu dedi: “Bicarə millətim!” Bunu deyib rəngi təgəyir taptı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

– Nə üçün siz ah çəkdiyiz və nə dediniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsiz.

– Keyr, sizin sözlərinizdən mən özə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm mənə heç bir şeyi gizlətməyəsiz.

– Həqiqət, sizə dair bir söz demədim.

– Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dərxi könlüm sizdən dənər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişininiki kimi olmaz. Hərgah demənsəniz, öz canına and verirəm.

– Sona xanım! Nə üçün öz canınıza and verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, dedim sizə əslə lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü boyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkko saldı. təvəqqe edirəm ki, bu bərədə özə fikirlərlə düşməyəsiz, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir.

– Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənər olmayasınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkdiyiz, hamısını mənə boyan ediniz, çünki bu pünhəllik mənə bir böyük dər olar.

– Sona xanım! Sizdə dər olunca qoyun mənə olsun!.. O ah ki, mən çəkdim, millətpərəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü boyan edirdim. O vaxt öz millətim yadıma düşdü...

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə gətdi və dörd tərəfinə baxıb gərdü ki, heç kəs yoxdur, yavaşca Bahadırın elindən tutub dedi:

– Nohayotdı şadam! Çox gözöl ki, iki birkirli cavanlar bir yerdə düşüblər!

– Təvoqqə edirəm bundan sonra bu babda məndən bir şey gizlətməyəsiz, çünki mən də siz fikirdəyəm... neçin bəs, ah çöküdü?

– Ondan ötür ki, bizim millət qeyri millətlərdən daldadır qalıbdır...

– Bəs buyurun görək, aya, sizin millət yəni necə daldadır qalıbdır?

– Kitabı olıdan yerdə qoyub Sona Bahadırın sual etdi.

– Əzizim Sona xanım! Dəxi necə daldadır qalması bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmidi? Getdi zor dünyası!..

– Haqq buyurursunuz, amma bu barədə görək sizin ruhanilər çalışsalar, çünki xalq onlara inanır.

– Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmidi? Müsəlman filosoflarından biri deyir: “Mohəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yaqın qoyduğu dini tanımaz”.

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı.

Sona bu sözlərdən sonra bir az fikrə gedib dedi:

– Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, səbəb? Məsələn, mən bir neçə filosof inşarlarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına maneçidir.

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü.

– Sona xanım! Zahirədə həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazımdır: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian ələmi ilə müsəlman ələmində bir təfəvüt görünür. Xristian ələmində ruhanilər elmlərə düşmən olublar da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərə müdəm müharibədə bulunurlar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar – dövlət işi zamanonin təqazasına görə təzə qanunlar meydana gətirməkə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian ələmi müdəm belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilər zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman ələminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiz. Padşah həm xəlifo olub, həm dövlətin

yol göstəroni. Padşah – xəlifo, ya zamanonin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qosdon, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtdak Osmanlı padşahının xəlifo adlanmağı böyük bir dalildir... Daha açıq söyləyolim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir künədə saxlanıbdır. Xristian ələmi hamı müharibənin zoruna və qanunları bilməyə ayırdı, yəni xristian ağı müdəm tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağı əski qanunları kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində mözkür bədgüman olanlar demək olar ki, “lojiq” ələmində öz səhvini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; hamı ərəblər və hamı islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə maneçilirdi?!.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütələrə səcdə edən, əxlaqı bəhşütən pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyolim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlsə, hamı camaat səbəb olur, deyilmidi? Belə olan surətdə demək olmurdu filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərkə görə deyil: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrinə, əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəyirlər... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman ələmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağı müəyyən həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Həmmən bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar edibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyursaysa, ona əməl et... Fəqət iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düynüləri açan sözlərin gizli qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqdir. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə din intişar edənlərdədir...

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərindən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mötəblər hər birinin ürəyinin ən nazik hisslə güşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə möhəbbətləri artırdı. Fəqət cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsoydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübələ olurdular...

Saat olardı dörd. Bahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabarıqdakı meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o bir tərəfdən meşədə axan baharın səsi və gürdüşün cəməlliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökrə içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir, dedi. Bahadır dışarı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında oyluqlu ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

- Na əcəb gözməyə çıxmırsan?
- Kəlim bir az nasəzdir, - deyib cavab verdi.
- Səbəb?
- Neçə gündür başım ağrıyır.
- "Tərcüman" qəzetinin axırıncı nömrəsini oxudunmu?
- Bəli, oxudum.
- Osmanlı dilinin barəsində yazdığı haqdırımı?
- Haqdır.
- Təəccübdür!
- Nə üçün təəccüb edirsən?
- Çünki hər millət bu zamanədə çalışıq ki, dilini asana çıxarsın, anıma onlar gədə-gədə dillərini dəxi də çətin edirlər.
- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bir yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsahe və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nədən hesab edirlər.

- Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və camaata nəfə gətirirmı? Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:

- Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənəfəət bərdər olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri orəb və fərs sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür

dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzarətində artıq göstərməkdən öləri şçirilər düzəldirlər. Bu bəqarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parəsi vardır ki, bu xeyrətsiz işlərə həs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusiində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetlərində yazırlar, təinki qeyri millətdən də aforin eşitsinlər.

- Sonin sözlünün qüvvəti, keçən il homin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim.

- Yəni necə?

- Keçən il Tiflisdə "Badkuba" adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən oyləşdiyim otağa 9 nəfər cavən müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: "De görüm, aya, nə məqsədlə müsəlman çəbəmə rusca yazırsan ki, çəbənləli buraxıb elm dalınca gətsin?"

Yoldaşları cavab verib dedi ki: "Nə eyni var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var..." Çünki bu tövr cavab onun ağılının nəqisliyini göstərirdi, ona görə də mən istədim bilom bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də amma həyfa ki, unutmamam...

Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

- Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətədə çəxdur... Xülasə, saf ürəklə millət yolunda zəhmət-çəkənlər çəx əzdir. - Bahadır sözləri deyib durub otaqda gəzindi. Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

- "Kəşkül" qəzetini alırsanmı?

- Bura gələndə "Kəşkül"ün üzünü görməmişəm...

- Onun həmişə adoditir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar.

- Günah yalnız onda deyil. Günah bizim müsəlmanlardadır ki, bəqarəyə kömək etməzlər...

Bu danışıqda Yusif içəri daxil olub, "Məni bağışlayın" - deyib Bahadıra ol verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Aleksey üzünü tutub dedi:

- Xoş gəlibsiniz!

Aleksey ikrəmlə baş əydi.

- Nə barədə söhbət edirsiniz? - deyib Yusif sual etdi.

- Söhbətimiz bunların "Kəşkül" qəzetisinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır, - Aleksey cavab verib Yusifə diqqətli baxdı.

- Doğru buyurusunuz, - deyö Yusif cavab verdi. - Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istirdi ki, haman qəzetoni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksey cavab verdi:

- Bahadırın demoyinə görə günah tok qəzetosinin mühərriində deyil və hotta millotodir: çünki deyir, guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara kömək etmir.

- Boli, haqdir, hərgah qəzetə işinə millətin köməkliliyi olmasa, iş qabağa getməz. - Yusif deyib ayağa durdu. - Fəqət onu da demoyim, qəzetə verənlərdə insaf görəkdir ola...

- Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollarlar qəzetə oxuyanları uşaq və nadun hesab edirlər. - Bahadır daxi bu sözləri deyib qalxdı.

- Buyurunuz zala, - deyib Yusif oli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddətdən sonra Maşo və Sona doxi goldilər. Aleksey ilə dost olub hər kəs öz yerində oylaşdı. Aralığa çay gətirdilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

- Boli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerə qaldı?

Sona atasından bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

- Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar. - Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

- Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçərə mühərrirlər nə etsinlər ki, müsəlman millətində hamıyyət yoxdur. - Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

- Necə yoni hamıyyət yoxdur? - Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

- Məsələn, millətin nəzər qəzetəyə nahayətə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola, ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetoni almayanda biçərə mühərriirə nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bunu anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qarınılıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetoni alan da və kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən, hotta bir nəçosini bilirəm ki,

biçərələr gözəl-gözəl kitabçalar yazırlar; lakin pulları olmadığına səbəb basdırı bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz clo bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?

- Bizim işimiz başqa. - Yusif təbəssüm edib dedi. - Biz evləndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yəno millətin işini unutmuruz: homişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kolisalara bağışlayırıq.

- Bəs bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi? - Sona atasına baxıb dedi: - Məgər müsəlmandan azmı dövlətli var? Bu biçərələrin, hətta cəmiyyəti-xeyriyyəli də yoxdur. Xülasə, işləri çox çötindir, sözlə hunlara qandırmaq mümkün deyil, görəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayıla, onda özləri anlayalar, millət nodir, hümmət nədir. Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqinco cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: "Xoş olsun, bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrtləri də vardır!"

Bir az söhbətdən sonra Aleksey mürəxxos olub öz evinə getdi və Bahadır doxi öz otağına...

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə aqoşkanın qabağında oturdular. Dərindən sonra Bahadır bu şəri avazla oxudu:

"Mərgə-soyyade-təum, uftadeom bər dame-to,
Ya bekoş, ya danc deh, ya uz qafos azad kon"¹.

Sona bu sözləri anlayıb ürəkdan bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldadı. Aqoşkadan dıxarı baxıb dedi:

- Bahadır, bir bax o biçərə bülbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhələr vurur. Bir nəzər et gülə, necə qönçosini açib guya bülbülə deyir: "Bu can sonindir, özizim!"

Bahadır Sonanın işarosini başa düşdü və cavab verməyə imkan olmayıb oylaşdı, iki oli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın alından tutub dedi:

- Bahadır, o nə sirdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?.. Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

¹ "Sənin uvladığın quşam, toruna düşmüşəm,
Ya öldür, ya don ver, ya qofosdan xilas et". (farsca)

– Sona! Vaxt olar mono verdəyin sualin barəsində söhbət edərik.

Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin əlindən tutdular. Sona yərə baxırdı, Bahadırın onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin onların titrəməyini hər biri hiss edirdi...

Bu vaxt qapıdan qulluqçu Sonanı atasının yanına çağırırdı. Sona Bahadırın otağundan çıxıb gəlirdi. Bahadır doxi Sonanın axırncı sualını təkrar edib qəm dəryasına mübtəla oldu. “Hoqiqət, sobob nodir ki, insan bir-birindən tofriqə düşübdü”, sözləri Bahadırı tövrlü-tövrlü fikirlərə saldı...

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Mongilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır doxi yavaş-yavaş hazırlaşdırdı gözəl Mongilisə ilə ayrılmağa. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: “Kəş hər günümüz bir il olaydı!” Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətə də çətin gəlirdi. Fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyotə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığırdırmağa. Sona qapının arasından bunu yığışan görüb tez içəri daxil oldu.

– Bu nodir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın əlindən tutdu. Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

– Görəsən bizim ayrılığımızı həmişəlikdir, ya ruzigar bizi bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?

– Ümidvaram ki, gələn yay yenə bir-birimizin vüsəlinə yetişək!

Sona dışarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətə qəmgin oldular. Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka¹ qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımcına yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudəhafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona “kağızımızı gözləyirik” deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküüb uşaq kimi ağladı.

Bahadır Sonadan ayrıldıktan sonra troyka çaparaq öyri-üyürü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihüş gedib ancaq troykaçı dağın başından atın cilovunu düzəltməyə istərkən ayrıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli irəq düşübdü. Onun fikirdən qış olmaq keçirdi ki, axırncı dəfə uçub homofkarlı, ruhuna və ağına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma no fayda!..

Troykaçı atları sürməyə istəyirdi Bahadır: “Yavaş bir az”, – deyib troykaları saxladı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalıb troykaları sürdüdü.

Bahadırın başında min-min fikirlər, tövbatötür xoyalət olarkən “Piryut” adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atları iki saat yorunub vermək istədi; Novruz otuz yaşında, gödəkbov, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözüne bənzəməyi, bənzəməyi, bənzəməyi nəhayətə böyük dəşikləri, qulaqlarının qoz yarpağı tok sallanması insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Mongilisə olan tərəfə tutub ürəkdən bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardır. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağacının altında dərin fikirdə gah gəzirdi, gah otururdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, sos-səmir yox idi, ancaq hərdən bir zorba həyat iti hürürdü. Troykaçının: “Ağa, oyləşin, vaxtıdır” – sosi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturdu və troykaçı atlara “fiş” edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

– Hara gedirsiniz?

– Tifliso. – Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.

– Bu vaxt mənsizə mosləhət görmürəm gedəsiniz.

– No səbəb? – Uca səslə Novruz xəbər aldı.

– Ondan ötürü ki, dünən axşam “Piryut”dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar.

– Bizo dəyməzlər. – İstər-istəməz Novruz cavab verdi.

– Özünüz bilirsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm.

Novruz istəyirdi ki, atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxa.

– Ağa, qorxma, hərgah qaçaqlar dünən adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxulardan hansı cəhənnəmə itiblər. – Novruz deyib Bahadırın cavab gözlədi.

– Yox, hər işdə səbir lazımdır. – Deyib Bahadır troykadan düşdü. – Bu gecə burada qalmaqımız məsləhətdir. Səhər gecədən yola düşərik. Atları aç!

Bu vaxt qalıq yiyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual dedi: – Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

– Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalasanız, səhər gecədən gedəsiniz. Bolko, səhərdə də bir xəbər çıxa.

Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göy-göz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, arıq, pula görə çox qonaqvesən qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqçığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkcə, illərlə üzü yuyulmamış balıq. Taxtın qabağında üçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cizməqarə çəkilmiş mizin yanında bir ayağı sınımış kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hiüdürlüyü, bir qarış eni pəncərə. İkişüfli, qurum və tox basmış pəncərədə bir neçə hürümçək və milçək ölüsü və balaca çıraç, şüşəsi qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsilməmiş. İvan otağı göstərər getdi. Bahadır taxtın üstünə yığılıb fikrə getdi. Qaçaqqların xəbəri, toz otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çəkməyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırın incindən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikən İvan qapını açıb əlində samovar, üstündə mis çaynıq, iki fincan, bir neçə qand qırığı içəri daxil oldu və dedi:

– Ağa, yoldan gəlibsiniz, yorulubsunuz, durun bir çay için. Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı.

– Çox razıyam, – deyib Bahadır başını baltıdan qaldırdı. Horçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçirdi. Amma samovarı şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

– Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yorgunuzu aparar.

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içəndə İvan beş fincan hortuldatdı. Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və tor üzündən yağış tək töküldü. İvan Bahadıra dillo cavab verə bilməyib baş aydı və başını ayaq vaxt, çünki gözlləri Bahadırdə idi, fincanın yanına dizinə töküldü. İvan fincanın sanını unudu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan ol çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tüstülətdi və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi.

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtdə İvan Bahadrla türkcə danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başladı rusca söyləməyə. İvan türkcə çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təccüb edib soruşdu:

– Siz türkcə harda öyrənsiniz?

– Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkcə öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanmırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: pəşəlləri ağır luç, quldurluq olub, nə Allahdan qorxuları var, nə padşahdan.

– Bəli, gərəkdir bunlara tərbibi verilsin.

İvan, gürükür. Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qılıq qal düşdü. İvan tez dışarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyüklləri ilə həyətdə danışrlar. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çaparn böyüyü gülə-gülə İvanu deyirdi:

– Qaçaqqları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözənd itidilər. Bahadırın:

– Yul qorxulu deyil ki? – sualına çaparbaşı cavab verdi:

– Xeyr, hərgah istəyirsiniz, bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm.

Bahadır "çox sağ ol" deyib, Novruzunu səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yerə gedib gördü ki, Novruz xonuldayır. Bahadır və İvan Novruzunu çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözllərini ovuşdura-ovuşdura açdı:

- Nə var? Nə istəyirsiniz? – deyib sual etdi.

Bahadırın:

- Dur troykanı qoş, – sözüno Novruz göyə baxıb dedi:

- Ağa, hala tezdir. Səhərə çox qalıbdır.

İvanın: "Novruz! Novruz!" səsi Novruzu yuxudan ayıltıdı və əhvalıdan xəbərdar olub getdi atların yanına.

Bahadır İvanın qulluğuna layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

- Ağa, buyurun, hazırım, – deyib Bahadırın soslədi.

Bahadır İvanla və çapbarbaşı ilə salamatlaşıb troykaya oyloşdı. Novruz çapan troykanın yanına görüb ürəklandı və atlara borkəndi, öz qaydası ilə "fiş" edib yola düşdü. Yolum iki tərəfində meşə, aydınlıq gecə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tappılısı meşələrə səssalırıdı. Bahadır dənən-dərin fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatılan Bahadırın dardını daxi də artırırdı. Novruz Bahadırın qəmgin görüb dedi:

- Ağa, nə üçün fikir edirsən, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxma, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq.

- Qaçaqqlardan qorxmuram. Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə pəşədir ki, özlərinə qəbul ediblər.

- Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmalarına çox səbəb var...

- Görünür, çoxusu acliğindən qaçaqlıq edir.

- Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunlar bu yola qoyan bizim böyüklörümüzür...¹ Və hamıdan baş səbəb ərvad-
dır, ərvad!

- Nəcə ərvad?

- Bələ ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb aramızda, yenə qızın kobini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kobinli-kobinli qızları qaçırdılar... Olbottə, bu təvri işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməninədən əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sənin-mənin kimi adamları səyub onunla dolanacaq edir.

- A kişi, nə deyirsən? Kobinli qızı da qaçırmıq olarmı? Nə üçün şikayət etmələr? Bus qazı və qeyri mollalar nədən ötrü təyin olunublar?

- Ah, ağa, kim-kimədir! Mollalarınmızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kondən biri kobinli qızı qaçırdıb apardı özgo kəndə, burada mollaya pul basıb kobini kəsdiridi. Sonra molla çsidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgo kobinliydi, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu.

- Nə üçün?

- Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir "Sabah". Sabah gedirsən deyir: "Yazmışam yuxarı". Yuxarı gedirsən, deyir: "Nə ki, lazımdır edərək". Axırda yazıq bızır olub gəldi kəndə. Sənin cənin üçün, yazığı Tiflisə necə icinmişdilər, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kişiyinədək ağzından gələnə deyirdi...

- Heç şey edə bilməzlər. Onların bərcudur şəriətlə iş görələr

- Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-ışdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına. Ağzımı açıb dardımı demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: "O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar". Getdim, yerini də məlum etdim indi bir ildən çoxdur ərvadımı əlimdən alıblar, bu vaxtədək bir xəbər yoxdur. Mən də sonra gördüm ki, düşmənimlə hucarmayacağam, ərvadın kobinini geri edib işdən al çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə gətdi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi... Mən də işi duydum, bilmərrə an çəkdim... Ah, ağa, azmi belə iş olur? Azmi belə dərdlərə yanar var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay¹ çıxarmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...

Novruz bu sözləri deyib ürəkəndən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun "ah" sözü biçarə Novruzun gücsüz, pulsuz olmağına və qeyri-lərinin biinsaf, bimürfət, biqeyrət və bihəyə olmaqlarına, və mənsəblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlara işarə idi...

Bahadır bu fikirləri başından keçirərkən "Biliduxan" adlanan qalığa yetidilər.

¹ Din xadimlərinə işarədir (red.)

¹ Postah

Bahadırın tövəqəcsinə görə Novruz və qalıqla atları açmadı. Saat 6-da "Qocur" adlanan qalıqla çatdılar. Qocurda bir saat yorunmuş almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlmələrinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətə də şad oldu. Qocurdan Tiflisi gərəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikcə sevgili dostundan irəq düşürdü.

Novruz troykanı hazırlayıb yola düşdülər, saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır "Bakı" adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarınsın. Tiflisdə gözədiyin adamı tapmaq istəsən görək "Qolovinskiy prospekt" adlanan küçəyə çıxasan. Bahadır bu fikirdə ürəyə üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkon yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmü-yüb rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi "Bakı" qəstinə gəldilər. Bahadır papiros yandırıb Sultandan soruşdu:

– Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirdin?

– Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirdim. – Deyib Sultan divanın üstünə uzandı.

– Yəqin çox isti idi?

– Mən bir clo isti hiss etmədim. Ondan ötəri ki, səhərdən axşam-dək evdə oturdum, ancaq axşamları çıxıb bağlara gərdim və hərdən bir təzə aşalanın çay içməyi aparırdım.

– Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa... Ela dost oldun? Hə?

– Bəs necə! Bir dəfə evlərinə nahar doxi etmişəm.

– Qızını gördünmü?

– Əsil niqəsdum o deyildimi?

– Nə tövredür? Yaxşıdırımı?

– Zahirə burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...

– Hə, necə amma de görüm sən mənin canım.

– Doğrusu Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyif o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərə oxuyubdur.

Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuşa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:

– Söylə, söylə görüm, sənə xəbər çoxdur.

– Sən Məngilisdə gədənə dedimmi, o qızı mən görək görəm.

– Hə.

– De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az modoniyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü modoniyət dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana modoniyət vacib söylədi.

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim:

– Mən çox şadam ki, siz noinki bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz.

Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızını tərif etməyə. Xülasə, axırda ürəyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbi-yəsini nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib, mənə öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, səhər qulluğunda hazır olam. O biri gün dostumgila gətdim.

– Evləri hardadır?

– A kişi nəyinə lazımdır?

– Sən mənin canım, de.

– Aşağa "Ortaçala"dan bu tərəfə.

– Hə, yaxşı, söylə.

– Dəxi nə? O biri günü gətdim. Kişi qabağıma çıxıb mənə zala apardı. Bir az söhbətdən sonra mənə nahar otağına dəvət etdi. Bir övrat qabağıma da çıxdı. – Bu mənim övratımdır, dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şey Avropa qaydası ilə... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övratını tərif etməyə ki, bizim müsəlman övratlarından belə övrat az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim övratın ağzı köpüklənmiş açıldı, nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

– Doğrudur, – dedi, – Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır, anıma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır, – bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi:

– Bunu yaxşı qurtarmasına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övratın sözünü kosib dedi:

– Xeyr, bu şahadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmasına görə veriblər.

Övratı kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

– Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, fəmilə də yadımdan çıxdı...

Kış:

– Aleksandr İvaniç – deyib övrotinin yadına saldı.

– Hə, bax. Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırmışdılar. Beşədoğ kurs qurtarmış qız var idi. Amma əlo ki, bizim qız başlayırdı tənəsi, hamısının ağızları açıla qalırdı...

Kişi yenə övrotinin sözünü ağzında qoyub dedi:

– Bəs onu deyirsən, nəçə kərə “Brava! Brava!” dedilər.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb torifi asimana çıxmış nazonin daxil oldu. Mən ayağa durub baş oydum və sonra bir-birinizə ol verdik. Qız mənə məğrurluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

– Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var.

Mənim bu sözlərimə “mersi” deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

– Bəs burunda nə eybi var? – Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

– Burnu Türək ortadan qalxmışdır.

– Yaxşı, sonra.

– Daxi nə sonra. Bəli, bununla söhbət başladıq. Mən türkco sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıca ər-övrət bir-birinə baxıb lozzot aparırdılar. Mənim: “Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?” sualına qız “Firəng dili” deyib məndən soruşdu: “Siz firəngco bilirsinizmi?” Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbətə firəngce. Bir az söhbətdən sonra zarafatca firəng dilində soruşdu ki, ora getmək istəyirəm və nə mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, “Hamıdan artıq əfsos...” Bu sözdən sonra başımda od parladı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının bərasində çox şey eşitmişdim və qız bu sözləri deyəndən sonra dəxi şəkilm qalmadı. Mənim sözüme:

– Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da görək hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın bərudur.

Anası cavab verdi ki, “Xeyr, bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə əlo adama verəcəyəm ki, cvdo heç şey etməsin. Uşaqlardan öteri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən öteri də bir ayrısını” Qız da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrotin və gah örinin torifi mənə biixtiyar saxlayırdı. Axırda fürsət tapıb dedim: “Siz gərək çalışsınız ki, qeyriyə də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə

lazımdır ki, onlarla əlaqəni ola, ta qızımizin tərbiyəsini görəb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa”. Gör övrot mənə nə cavab verdi: “Biz, – dedi, – doğrusu, hər adamı durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtdək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan öteri ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız əlo adamlarla durub-otursun...”

Axırda mənim: “Türkco yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualına qız cavab verdi ki, “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdüm və nəyə lazımdır...” Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam götürə bilmədim, xudahafiz, deyib çıxdım.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadırə baxıb onun bu barədə sözünü gözledı.

– Bəs belə, – Bahadır fikrə gedib dedi: – Gör bir, sən özün türk qızı olasan, öz dilini bəyənəməyəsən! Özün türk övroti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türək qızları ancaq əfsosə getməkdən və firəng dilini bilməkdən öteri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan öteri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır... – Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gəzməyə.

– Bəlo fikirdə, – Sultan başladı – bir bu qız deyil. Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların oksəri məişət və zindəganlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtarıb Bahadırə nəzər yetirdi. Bahadır isə Sultanın sözlərini dərin-dərin fikrə apardı. Bahadır öz Sonasım yadına salıb: – Aforin, millət! – dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

– Ah! Millətin cvi yığılıbdır! Hər millətin qabağa getməyində bəis əvvəl övredir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözloyək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar... Bığar türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?... Əlbəttə, uşaqlar tomiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrə-nöçəklər, biləcəklər, tənə öyrənəcəklər, firəngcə donqudanacaqlar, amma öz dillərini nöinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki türk “madonnalar” tərbiyəni əlo verəcəklər.

– Bəli, – Bahadır cavab verdi. Bir dilin qədrini millət o vaxt bilir ki, haman dilə yazılan inşalar millətin hom bədəninə və hom ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ol. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər... İnşayazılarımıza baxırsan: “əlfazlar” o qədər gözllərini kor edib ki, osil məqsudi yaddan unudublar... Və bir

neçosi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildo qələmo gotirir. Bunlardan sual etməli ki, ey ağlım! nə yərə sorf etmək bilməyən biçarələr! "Xitayı millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?" "Hokim azara görə görək dava versin". Yoxsa bu meymun eməlini sevonlar fikir edirlər öz bimona. puç yazdıqları inşalar üçün hər iki tərəfdən aforin alsınlar. Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qarnını təmizləyirlər... Yazdığımız inşalara bu yazıq millətdən aforin gözləməyin! Çünki millət nə qədər kor olmuş olsa, başına dəyən toppuzu hiss edər...

Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə gətdi. Sultan Bahadıra yavuş gedib dedi:

– Bu bərədə xəbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər...

– Onlar iləmi dost oldun?

– Bəs nə!

– Sən "hüzür-i şəriflərinə" gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o "müqəddəs" cənablarnın üzlərim görməmiş tanıyışam. Bahadır bunu deyib cibindən dəftərçəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

– Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşallah, Peterburqa gedəndə bir neçə yerin düzəldib verərəm oxuyarsan.

– Burada yaxşı oldu ki, bir oğlanla dost oldum. – Deyib Sultan dəftərçəni Bahadıra qayıtdı. – Haman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalət olsa yazsın. Sözdən belə görürük özü də türko yazır və hətta deyirdi, Tiflis müsəlmanların bərosində bir əhvalət yazıbdır. Hər halda, bu oğlan bizə lazım olacaqdır.

– Əlbəttə. – Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

– S... – deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstlin quuruqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynıko çay salıb qoydu samovarnın üstə və sonra Sultana və özünə çay tökə-tökə sual etdi:

– Görürük vaxtını buş yərə keçirtməyibson.

– Mən haçan vaxtını buş yərə keçirmişəm.

– Sultan, öz ərəmidizdir, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətli olan adamlar özün axtarıb tapırsan.

– Bahadır! Mən məni başdan tonbəl hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Son fikir edirdin mən əsla öz millətimlə olaqəmi kosmışam. Səhvson!

– Yadından unudubsan: bir gün türko yazmaq bərosində söhbət oldu, sən az qaldı mənimlə dəlaşasan.

– Doğrudur, o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını obəs yərə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənim yazmağımndan nə olacaqdır və mənim inşalarım kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı, yazdım, kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşün dərdə...

– Nəco?

– İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çəkməyəndə bəs kim çəkəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?

– Bəs belə! – Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı. – İndi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım. Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs görək xalqın diqqətindən qorxmasın... Mordənə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gezdirmə övrətlər kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar. İnandırınm səni, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur! Tiflis? Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün bir iş görmürlər?

– Mənim nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman əzdir. Mən bir neçəsiylə əşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəngahı nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların bərosində vaxtında danışarq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

– Həqiqət, kağız yazmışdın, Hacıkəndə gedəcəyəm, gətdimmi?

– Gətdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb gətdim Şirvana. Gəncədə "Avropa" qəstlinə düşüb Ə... bəyin bərosində əhvalpürsən oldun, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondan ötəri ki, Gəncədə ondan savayı yavuş dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qapıçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna təəccüb etdim, fikir etdim ki, mən burada Ə. bəydən başqa heç kəs tanımır, o da tezliklə hardan biləcəkdir. Xülasə, qapıçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qapı açıldı. Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə razı gəlməyimizə inanmırdım. Ancaq sonradan məlum oldu ki, özge adam axtarırmış, taxtada mənim adımı görüb tapıbdır... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki,

"A.F. şöhərdədir, gərək onun yanına gedək". Bu xəbərə mon şad oldum: çünki eşitmişdim ki, A.F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qostindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çökdük, qulluqçu çıxıb dedi ki, "ağa, bu saat gələcəkdir. buyurun, oyləşin". Gəldik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: "Arıq gəlir". Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş arıq. Bəli, necə arıq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözümdən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A.F.-nin sözümdən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qollat yuxusunda dirlər. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yarmaqları və ruhanilərin bir neçəsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri longidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkçə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həssasi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sənədi imiş... Sonra bir məclisdə höqiqət, türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş; çünki məktəb adına yığılan pulu udmuşlar... Xülasə, A.F. türk müəlliminə çox razılıq etdi. A.F. dedi: "Nə etmək, avamla hələ gətirdi dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olub. Bəş yə alı qanacaqlı adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yəno qəzetimiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda..." Doğrusu, A.F.-nin bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdən deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərəgah qışda Gəncədə qalması olsa, Gəncə müsəlmanlarının barosında bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A.F. vədəmizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərib dedi ki, axundla söhbət edəndə qıraotxananın da barosında danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qıraotxana açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz getirmir. Bəli-bəli, getdim cənabi-axundun hüzuri-şərifinə, çəkmələrimi çıxartdım

və salam verib ədobla, "dəvə kimi" qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı "cənab axund"dur. İsmi sual edib, əmmamosi balaca olan böyük, ağ əmmaməliyə işarə etdim. Bəli, cənab axund xoşzadə, qırmızısaqqal, unutmuşam sarısaqqal, yəni qırmızı... Axund olındə kağız yazırdı və çünki elindən yərə qoymaq istəmədi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Pəterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hüzuri-şərifinə gələm. "Zəhmət çəkibsiniz", – deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yərə başlatdı yazmağa. Qeyri mollalar da ollorında hərə bir kağız yazırdı, söhbəti mənə başlamış məktəbdən. Hər məktəbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb "bəli" deyirdi. Görünür biçərə o qədər ərəb sözlərinin məxrəcədən işlədik ki, yazıq "bəli" kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına obəs yərə zəhmət verirdi. Məktəb barosində mənə cavab vermədi, ancaq "bəli" və "xeyr"lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu təvri hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Höqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşman axunda ədobla "xudəhafiz" deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axsadım.

– Bəs axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim. – Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

– Nə deyoydüm? Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm Ə. bəy oturub mənə gözləyir, macarəni ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdən qoşş etsin və sonra fikrə gedib dedi: "Bunlarda noniki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti do. Nəzərinizə çatdım, məscidin minarələri neçə ildir dağılıb tökülübür, amma bu vaxtadək qayırmayırlar... Məscidin əzmi pulu var? Nəyə məsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər..." Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara gəlməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A.F.-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görür, ona çox osar etdi.

Sultan sözləri qurtarmamışdı, qəstini qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başbur istədi. Bahadır çamadanını açıb başbur verdi. Sonra Bahadırın fikrini düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətiririb yazdı.

– Kimo yazırsan? – deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

- Bu kağıdı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət veririb, bədənimə yox, ruhuma! "Ruh" sözünü diqqətlə deməkdə məqsədim odur ki, özgə fikirlərə düşməyəsən.

- Kim ola? - Təccübə Sultan soruşdu.

- Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəstərcəni oxu, gör necə qızdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyən oxumuş qızlara oxşayıb varmı? Gör bunun dırmağını bayaq söylədiyən qızlara deyirsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, əsil-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötürü ki, tans geyrətinlər, öz dillərini unutsunlar və ərdə gedəndə ancaq əfsərə... "Tfu!" - deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

- Bəs Badkubəyə gedə bilmədin?

- Na qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma Allah qoysa, gələnlə il na tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər görək orada olsun.

- Bəli, hər bir bərədə Badkubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqraqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyyatını söz veririb ki, yazsın.

- Tiflisdə Sarı paşanın bərəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görü-kür, özünü Badkubədə yaxşı düzəltdirdi.

- Hə, Sarı paşa bir özgə "paşa" deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitmişəm, amma inanmıram səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdim ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zındəganlığa olan təmiz nəzərini pula sat-sın, amma deyirlər...

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər. Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Aşağı saat 8-də, o bir günün ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular...

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gələndə vaxt Sonanı da istəyirdilər aparırsılar. Lakin Sona "kefim yoxdur" deyib həmişə evdə yalnız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalnızlığı çox sevirdi... Vaxtını kitablar arasında keçirirdi. İki

saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: "Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?" Bu tövr suallarını verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkirdib örtülü medalyonunun içində döşündən əsdi, fəqət medalyonun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxurdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın oxlaq-ətvan, oqlı, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə, mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olması Yusifi və Maşunu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri-bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki nəvəcavan həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəb! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki nəvəcavan arasında ola bilməzdimi? İnsanda insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiiirdir. Bir qızın bir oğlana olan "ruhani məhəbbətini" təəccüb etməli?

Həqiqət, axır vaxtadək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərinə şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyarkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Həmin romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...

"Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünmür!" fikrində olarkən hər ikisi öz ələmində qeyrilərinə məğrurluqla baxurdılar və hər adama ələ bir ali məhəbbətin bərəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təklidə hər biri öz ələmində bir "sual"dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: "Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmadığını düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, fəlsiz mənim ruhum nə hiss etməyini düşünsün; belə bir vücuda mən tapdım. Sona həmin aradığım vücut. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?"

Sona da təklidə həmin bu fikirləri başından keçirərək "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?" sualını öz-özünə verirdi. Fəqət

hor ikisi "xoşbəxtəm, deyilmi?" sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm" sözlərindən sonra "Daha biza bir şey də görəkmi?" sualı bunları rahat qoymurdu.

Bu "sualı" hər ikisi özündən konar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə "daha bir şey də görəkmi?" sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yəno də fikirlərinə gəlirdi... Hotta bir gün Bahadır "bu sözləri" bilmərrə özündən rodd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: "Əcab! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən konar edəm?!"

Sona isə "belə bu sözləri" meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzisində filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minval Bahadır və Sonə öz nəfslərini boğmağa çalışırdılar. Hər dəndən bir yəno belə fikirlərə düşüb gah qızarırdılar, gah bir-birini gördünə yerə baxardılar...

Hec bir şeyi bir-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət no isə bu "məsələni" açə bilmirdilər, bununla belə, təklidə bu "fikirlər" bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şey, Sonanın ixtiyarsız dediyi "nə sirdir insanlar bir-birindən tərifiyə düşüblər" sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi...

"Daha biza bir şey də görəkmi?" sözləri ayrılandıqdan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadırın Sonanın əksini həmişə qoynunda gəzdirib onunla təsəlli taparkən, Sonə də Bahadırın əksini ufacıq çəkəndirib medalyonunda düşündən asırdı. Bir gecə Sonə Bahadırın bərosində çox fikirdə ikən yerində uzandıqı yerdə medalyonu açib əksə baxırdı. Başına dürlü-dürlü fikirlər gəlib sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gəlirdi, baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görşə idi, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlib onu döşü açıq yatmış gördü... Döşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əksin kimin olmağını istədi bilsin. Lampanı yavaş gətirib Bahadırın əksi olmağını gördü... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb porışan halda, iki olları üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında əyləşib ixtiyarsız ağıladı... "No oldu sənə?" - Yusif taxtından sıçrayıb Maşonun olindən tutdu.

Maşo gözlerini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

- Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirlər. Mən onların bərosində heç vaxt bədgüman olmaram ki, ikisi də ağıllı, kamallı cavadlardır.

- Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin əqibəti mənə təşvişə salıbdır, - Maşo deyib fikrə getdi.

- Qorxma! - Yusif deyib uzandı - hər halda sabah açıq-açığına Sonə ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikirdən sonra yuxuya getdi.

Səhor Sonə yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. "Anam gördüm, ya yox" fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə, özünə söz verdi ki, hərəq bu barədə söz açılma, Bahadırın olan məhəbbətini açıq-açığına söyləsin. Səhor Sonə çay vaxtı adətə üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sonə bunun halotini görüb soruşdu:

- Anacığım, sənəin ürəyində bir söz olmasını düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm.

Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi:

- Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan sənə nəhəyət dərəcədə sevirik. Sən əli oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənəin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda sənəin ürəyində olan dərtdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilərsən, deməyə də.

- Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa gecə medalyonun içindəki əksi gördün he?

- Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat mənə bir az təşvişə salıbdır...

Sonə bu sözləri eşitcək ucadan ağıladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

- No edim, sevirəm... Mən Bahadırın sevirəm. Anacığım, bu yolda mənəim eləim, qanacağıq iş görmür, məhəbbətəin müqabilində ağıllıq çəşir. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstör... Mən bu vaxtdək məhəbbətəimə pünhan bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı: Mən şadam!

Ürəyimdəki sözlərə deməyə yol açıldı... Bahadır isə bu vaxtdakı ona nə dərəcədə möhəbbət bağladığını bilmir. Burada ikən bu hissiyyatımı ondan gizlədirdim. İndi bu ayrıqlı möhəbbətim birə on artımbdır. Ah, sevgili anacığım, başışla məni. Nə edim?

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yığıldı və uca sosla ağladı.

- Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama. Mən səni anlayıram... Mən özüm möhəbbətin odunda yanısam, fəqət mənim atana olan möhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atanı gətdim... Sizin möhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dinini sevon bir qız. Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevon bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çaşıram.

- Məni də çaşıdıran bu məsələdir - deyib Sonə gözlerini sildi.
- Bəs nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstör, məni başımdakı qara fikirlərdən xilas et...

Maşo: "Odur atan gəlir", - deyib dışarı çıxdı və Sonə iki ölləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yığıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərin fikirlərə düşkən öz cavallığını yadına saldı. Sonanın bu hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çaşıdıran Bahadırın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər, hətta fikir edirdi: "Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, səfərəklil bir cavan olaydı". Həqiqət, or və əvət Bahadırda noinki bir cəyib tapmırdılar, hətta onu sevdirdilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dərə kimi bir şey meydana gotirirdi. Ata və ana gəcə-gündüz fikir edib müəyyən bir nəqtoyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonaya bir yol göstörə bilmirdilər.

Bununla hələ, Bahadırın Peterburqdan bir kağızı Sonaya gəldi. Bahadır kağızda yazmışdı:

"Əzizim Sonə xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu gündən görüyüm adamlardanmı? Ya gozdiyim yerlərdənmim? Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim... Qoribə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerə, bir otaqda zindənganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hissələrimi əcəba nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi. Səhv etdim, söyləyirdim,

fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimlə sizə olan möhəbbətimi bildirdirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim möhəbbətimdən sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdu. Yəni, sizin qollarınızdakı hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə ikən tam fikirlərinizi, hissələrinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmi? Biz bir-birimizin əlini gah sıxırdıq, gah tumar edirdik... Hər birinin ayrı bir mənası olmağını sözsüz düşündük... Ah, nə gözəl halət. Nə gözəl hissiyyat! Dilə chtiyacımız yox idi, qələmə də həminin. İndi isə dilə və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirdim. Başımdakı min-min fikirləri no vəsitə ilə sizə bildirmək? Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirirdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə biri müəyəsər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən və əllərdən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvətini verməyəcəyini düşündürəm. O bir ayrı ələm, bu bir qeyri ələm! Nə isə ayrıqlığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirdim. Bir doqiqə sizi foramış edə bilməyirdim. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirdim. Bir iş edirdim, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr görəkdir ola? Hər bir felim, qəvlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşündürəm, bununla belə "nə sirdir insanlar bir-birindən tofriqə düşüblər?.." sözlərinizin mənə dohşətli bir kölgə olmağını da hiss edirdim... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlirsə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirdim tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirdim açıq-açıqla bağışlar: bəsdir! Məni rahat qoy!.. Mən bağışmaq istərkən haman dohşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavuqlaşır: məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi tənqəşdirir, ildırım çaxan kimi çaxır... "Nə sirdir insanlar bir-birindən tofriqə düşüblər?" sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtanın üzündən silirəm, mən sildikcə daha zorbə, daha aşkar xotlə yazılmış görünür. Mən taxtani var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram... "Nə sirdir insanlar bir-birindən tofriqə düşüblər?" sözləri havada yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gotirdiniz?

No üçün bu sözləri ollorımız bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi... Fəqət indi... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər mondon, mən sözlərdən ayrılı bilmirəm. Na üçün bu sözləri deyonda olımı sıxdınız və gözələnizi yumduunuz? Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, monə, guya dediniz, mən tam vücudumla sizi sevirəm... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən tərifiqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir...

Sözlərinizə belə mona verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyəm, siz mondon cürətli olub mənə qabaqladınız, qabaqlayıb da mənə daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz... Mənim bütün vücudum, bədənim, aqlım, ruhum hamısı sizə təallüq tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də, ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz biliyəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi "uçurum dərələr" ayıra? Əcəba! Bu "uçurum dərələri" biz insanları düzəldibsə, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. No üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya bütperəst adlanmışlar? No üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiiyi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləşsinlər. Bu nöqtə isə hərtüryət, məhəbbət ələmidir.

Mən sizi sevirəm, siz də mənə, "Yox, sevmək olmaz!" qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və bütperəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsil məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət edəblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşməyə üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəlirlər, heç vaxt deməyiblər: "Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Hamısı: "Biz insanları düz yola dəvət edirik" deyiblər...

Məqsəd hər, yol bir, əcəba! No üçün insanlar bir-birindən tərifiqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, aqlımızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birliqlər, qovuşurlar və məhəbbətə nə olmağını düşünürlər. İftə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..

Bahadır"

Sona bu kağızın Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Təz otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyən-titrəyən kağızı açdı, oxudu. Hər bir sözə, mətləbə diqqət edib yəna də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dəfə kağızı oxudu. Sonra "Ah, rabbim!" deyib taxtın üstə yuxıladı. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstünə qoymuşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təşvişə düşdü. Sona təz ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

- Bu kağız Bahadırdandı? - Maşo sual etdi.

- Bəli Bahadırdandı - deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi:

- Anacığım, sən də və atam da kağızı oxuyunuz... Mənə bu vaxtdok rəhatsız edən suallara mənə bu kağızda cavab tapıram... Bəlkə siz də tapasınız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm; çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhunuza oziyyəət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizli nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düşünləri açdı... Bundan əvvəl ikimizin arasında görünən "uçurum dərələr" indi mənim üçün görünməzdir. Mən insan, o insan. Bizi ələmdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

- Qızım! Nə söyləyirsiniz? Mən düşünürəm.

- Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünürsünüz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizi çox istəyirəm, siz də mənə. Siz hazır aqlınıza təbəsiniz, mənə də üreyimə. Aqlım üreyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: üreyim aqlıma güc gətirdi. Hazır bu işdə aqlım iş görməyir.

- Yaxşı, qızım! Rahat ol! Atamla bu barədə söhbət edərim - deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yıxılıb Bahadırın kağızını əzbor oxuyurdu. Yusif evə gəlib Məsonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərib dedi:

– Daha yatmaq vaxtı deyil. Gərəkdir bir oncam çökmək, yoxsa qız özünü həlak edir.

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

– Mən horçı fikir edirəm, bir şey çıxmayır. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə cybi var. Bahadır ağıllı-kamallı bir oğlandır onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfəvütü yoxdur. Bu oqiqedə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hürghə xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərik.

– Ah, sevgili atacağım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri deməyəm və razı olmam Bahadırı deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yainki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlığımı və ya müsəlmanlığımı bir-birimizə yavaş etdi? Yainki özgə bir şey?

– Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz hamın adətlərə bərkəs hərəkət edərik, bəzə ayrı bir nəzərlə baxarılar. Bizi camaatımız özündən hesab etmür. Sən millətin sevirən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı hamın millət səni özündən kənar etsin?

– Bəs, Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?

– Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edərdi. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və gənə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat hamın fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-habəlanımızın adətləridir, qızım!

– Atacağım, sözləriniz haqdır. Millət, camaat ümumiyyətlə, bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm... Bəs nə etməli? Mən çalışıram... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazırım, onu sevirəm. Bahadırı da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi... Bəlkə bu ayrılıq somərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq

və yainki birlikdə məsləhət etsək, özgə bir nöqtəyə gələrik, bilmirəm... Başım işləməyir, fikrim dağınıqdır... Əhvalım pərişandır. Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdır. Camaat, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacağım?

Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

– Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: sənə ilə bir yerdə Pəterburqa gedək, Bahadırla bir yerdə sözləşək, bəlkə birlikdə çarə tapdıq.

Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı. Sonanın qara buluda bənzer üzü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

– Ah, sevgili atacağım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam! – Bu sözlərdən sonra “sevgili anacağım”, deyib Məsonun qucağına düşdü: – Siz də atamın fikrinə şəriksinizmi?

– Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəciyyəsinə, kamalına ümid bağlayıb, yaqın edirdim birlikdə çarə tapılar...

– Yaxşı, hazırlaşsaq, iki gündən sonra gedək. – Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb-düşürdü. Pəterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını büsbütün dəyişdi. Sevindiyyindən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zarafət edirdi, gah qulluqlarla, gah şaq-şaq güldürdü, gah güldüyü zaman gözlərindən şadlıq yaşları gəlirdi. İşin əqibəti nə olmağın fikir etməzdi... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərin-dərin fikrə getmək, – ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi.

Yusif isə ancaq bu görüşməyin bərasində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadırı nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə, nə cavab vermək?

Məsonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini Allaha bağlayıb ürəkdən hər iki növcəvanın halına yanırırdı...

Getmək vaxtı araya gəldi. Sona və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

– Anacağım, ağlama! – Sona deyib atasının boynundan qucaqladı. Tez əhvalatı yazaram.

Troyka yola düşdü. Fəqət troykaman zınqırovu qəmgin bir səss veririrdi...

Bahadır kağızına cavab gözlöydü. "Sona bunun sözlərinə şorik olacaqmı? Bunun uqidesinə roy verəcəkmı? Yoxsa "uçurum doralar" ortalığa gələcəkdir?" Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdən bir belə bir atəşli kağız göndərməyindən peşman olardı. "Sona millotini nohayatdı sevən bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu "uçurum doraları" keçə biləcəkmı? Keçərsə, atasına, anasına oziyyot olmazmı? Bunlar məni öz övladları kiini sevirdilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni tömiz, səfərəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırıbmışdılar... (Öz hissiyyatımı, məhəbbətimi açıq-açığına Sonaya yazmaq Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır...

Mənim bir kimsən yox. Atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dordimə qalan, yox. Mənə no olursa olsun heç kimo oziyyot olmayacaqdır... Sona isə atasının, anasının öziz porvoriş edilmiş qızı. Sona belə bir yaxşı, gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi... yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu məhəbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatsız olmağına şorikətə səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali tobiotli validələrin ruhlarına oziyyot verməli oldum? Nə üçün?"

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı büsbütün təgyir tapırdı. Üroyi tez-tez döyünürdü, qayıbanə Yusifdən və Məşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstəki tapançaya sataşib əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: "Ah, bu nə halotdir!" dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yığıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: "Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!"

Bu vaxt qapını döydülər, "giriniz" deyib, Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusifi və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bilmirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərratla öpdü.

– Bizi gözləməyiridinizmi, deyilmi? – deyib Sona ponçərənin qabağında oturdu.

– Xeyr, xanım ofəndi, heç fikrimə gəlməzdi. Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarük etdi.

– Çay hazır olanadək mən özümə olcəklər alım, – deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Məşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

– Əcəba! Məşə xanımı no üçün gətirmədiniz?

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

– Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

– Əcəba! Nə üz veribdir?

– Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Məşonun böyük təşvişə salıbdır. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu tömiz, səfərəkli qız sizə aşiq olub, gəccə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlməmiş üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizli deyil... Özünüz, olbətə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, oqidəniz tömiz, müqəddəs bir oqido, fəqət camaat... Millət...

– Bəli, bəli... – Bahadır deyib fikrə gətdi. – Düz buyurursunuz...

Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə oziyyot veribdir... Bağışlayınız... Bağışlayınız... Əfv ediniz mən... Mən... Mən...

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı... Bu vaxt qapı açılıb, Sona tələsmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib bir xeyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: "Çay içiniz" deyib Sonaya yavuş oturdu.

– Mən sizdən təvoqqə edimə nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edirik... Ümidvaram hamı düyünlər açılısın...

Yusif və Sona söz verdilər ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəsdı ilə Yusif və Sona Bahadır ilə salamatlaşib gətdilər.

Bahadır Sonam dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda
gözünib bırdan oturdu və bu kağızı yazdı:

"Təvəqqə cürəm mənim ölməyimə heç kimi müqəssir etməyəsi-
niz. Mən özüm öz alimlə özümü öldürdüm. Ah, insanlar bir-birindən
ayırın "uçurum dərələri!". Mən sizi möhv etmək istərkən, siz məni
mohv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda möhv olunacaqsınız...
Bahadır"

• • •

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı...
Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan
müqəddəm hamı insanlar birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat
oldu...

Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu doh-
şətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir
hələtdə bulundu... Yusif Maşoya telqram göndərdi ki, tez gəlsin.
Maşo gəlib qızını dolilələr azarxanasında gördü.

SULTANMƏCİD QƏNİZADƏ

(1866-1937)

*Maarifçilər yazdığı Sultanməcid Qənizadənin həcmcəsinin böyük əsəri
"Məktubət-i Şeyda bəy Şirvani"dir. Dilogiya kimi yazılmış bu əsərin birinci
hissəsi ilk dəfə 1898, ikinci hissəsi 1900-cü ildə Bakıda çap olunmuşdur.
XX yüzildə əsər müxtəlif illərdə yenidən üç dəfə (1965, 1986, 1990) çapdan
çıxmış və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bu kitabdakı mətin yazı-
cının 1986-cı ildə Bakıda çıxmış "Gəlinlər həməlli" kitabından götürülmüşdür.*

MƏKTUBƏTİ-ŞEYDA BƏY ŞİRVANI

CÜZVİ-ƏVVƏL

MÜƏLLİMLƏR İFTİXARI

Mayın ayının əvvəlləri idi. Vaxt hərçənd bahar fəslə idisə də, lakin
Bakubənin istisi otuz üçüncü dərəcəyə çatmışdı. Məktəb qanunilə
yay fəsilələrində dərs mövqif olunmaq adətincə müəllimlər və
mütəəllimlər tətil vaxtının yavaşlaşmasına şad olub, baharın axır
günlərin səbirsizlik ilə keçirirlər idi. Ələzzahir hamı oxuyanlar və
oxudanlar il zəhmətindən dincəlmək üçün yaylaqları və ya öz vətən-
lərinə köç tədarükün hazırladıqlarından daha dərəcə candan məhəl-
güzar deyil idilər. Amma cavan müəllim Şeyda bəy Məsihzadə bəzi
səbəblərə görə vətənə getmək tədarükün müəyyənləşmədikdə yayın
siddətli sıcağın Bakubədə keçirməyi göz altına alıb, seyr və səfa
varlığın bilmərrə xəyala getirməzdi və bu naümidlikdə axırıncı gün-
lərə qədər qayda üzrə dərəcə məşğul idi.

Saat ikini vurdu. Şeyda bəy saat səkkizdən imdiyocə müttəsilən
dərəcə məşğul olduqda həm dərəcə zəhmətindən və həm məktəb hava-
sının kəşafətindən nohayətdə yorulmuşdu. Zərurətə istirahətə mühtac
ikən vaxt tamamında şagirdləri dərəcədən azad edib öz otağına qayıtdı.

Xəstə və yorğun olduğu halətdə ağır-ağır qədəm götürərək otağa girərkən, süst və bitaqət şivə ilə özünü divanın üstə yıxdı və mütəkoni başının altına çəkib arxası üstə uzandı. Otağın xunuk və xamuş havası içrə Şeyda bəyin var zəssı dorsin zühmətindən guya zobani-hal ilə toərrüzə gəlib gizzilərdi və hotta qulaqları məktəb qilü-qalino adət etdiklərindən guya "tərk-i-adət bəmovcibi-məroz-ost" məsəlinin təsdiqi üçün yarım dəqiqə miqdarı öz-özlərindən cingilledilər.

Bir neçə nəfəs sonuşdu. Cavan müəllim məktəb qeydlərindən azadə ikən arxayınlıqda fikrin öz möxsus işlərinə verərək, otağın səqfində gözələrin möhz bir nöqtəyə zilləyib aram baxar idi və növbəncə xəyalat bir-birinin əqəbinə ariz olduqda hər bir xəyalatın möxsusiyət əsarından ürəyi gah sıxılıb, gah açılıb idi. Nə etmək olur? Xəyalatın ariz olması və olanda rəf edilməsi insanın ixtiyarında olmamağa görə ürəyimizdə bürxə edən nişat və ya qüssənin rəf olunması həm özümüzlə deyil.

Bir rüb saat çağlı Şeyda bəy haman qərar ilə arxası üstə bihərəkət qaldıqda nəgah eşikdə adam hənirtisi peyda oldu və bu hənirtidən hərçənd Şeyda bəy bir qədər cümbüşə gəldisə də, lakin çəkmənin cırlıtısından məktəb müəllimi olduğun anlar ikən dalı qalxınmağı lazım bilməyib, ancaq gözələrin qapı tərəfə çöndərdi. Qapı açıldı. Məktəb müəllimi Bəşir əlində bir paket nökrənanə ədəb ilə Şeyda bəy tərəfə yan aldıqda, o isə biviqarlıq ilə qalxınaraq: "A gədə, Bəşir, haradandır?" – deyib sual etdi. Amma Bəşir öz ağasının belə birmövqə sualına dil ilə cavab verməyib, guya onun bitəmkən olmasının ziddinə öz adətini vüqarı ilə irəli yeriyərək, dinməz-söyləməz paketini mizin üstünə qoyub, yənə haman nökrənanə ədəb ilə otaqdan çıxdı. Şeyda bəy paketini mizin üstündən alıb üstündə rusca və farsca yazılmış öz adın və familyasının oxudu və dərhal paketini cırb içindəki məktubu oxumağa şüru etdi. Kağızın məzmunundan oxuyanları mütələ etmək üçün cənən dərəcədə:

"Fərzəndi-arciməndi və qürətül-üyunim Şeyda, zidə ömrə"

Hərğah əhvalatımızı xəbər əlsən, lillahül-həmd, səlamət olub ömrünə duəgu varıq. Xudayi-taala bir vəsiləyi-xeyir edə ki, didarını görəni, amin! Bədo molum ola ki, Allah qoysa, Qurban bayramından sonra Ağabəhrəm ilə Diləfruz xanımın toyun edəcəyik. Əlhəmdülillah, hər bir mayehtacımız hazırdır, ancaq sənin gəlməyüvün intizara

rında varıq. Ona binaən xahiş edirik ki, uşkola (məktəb) qurtaran kimi daha dayanmayıb Şamaxıya gələsin, yoxsa toyumuz təxiro düşər, çünki qabaq məhərrəm ayına gedir, sonra səfer ayıdır ki, onda toy clomək mənim sınağım deyil. Ondan sonra da mövlud ayıdır, toy cloməyi yaxşı deməzlər. Əlbəttə, əlif-əlbəttə, tezliklə gələsin, hərğah mümkün olsa özünü bayramadək yetirəsin. Bəcələrin, xələlərin və hamı qohum-əqrəbənin sənə çox-xoş salam-duası var və mən özüm həmişə sənə duaçı varam. Vossalam!

*Madəri-mehrihanın Fatma xanım
Şəhri-Şamaxı, fi 5-də zilhəcətül-haram 1314".*

Şeyda bəy kağızı oxuyubon bir sovuq ah çəkdi və kağızı mizin üstündə tullarkən hitaqət xəstələr kimi arxasın divanın kömrəsinə söykəyib miskinlər həyətidə səmğun dayandı. Həmin dəqiqədə onun rəngi-ruyından və tərkibi-qiyafəsindən kəmtəlelik əlamətləri aşikarə görünür idi. Bu minval bir neçə dəqiqə müfəkkir dayanandan sonra kağızı dübarə mizin üstündən alıb yənə bir dəfə təkrar oxudu və oxucaq, yerindən qalxıbən qolların sınaşına bərk qıfıllayib otaqda gərdiş etməyə başladı.

Şeydanın bu bəzələtini konardan müşahidə edən olsaydı, böyük bir qüssə ariz olmasına həml edərdi və bu qüssənin səbəbi oləzzahir Fatma xanımın məktubu, yəni Ağabəhrəm ilə Diləfruzun toy xəbəri olduğu ənalırdı. Hələ bu mətləbin ləmin bəyan edöyüm.

Ağabəhrəm Şeyda bəyin bacısı oğlu və Diləfruz qardaşı qızıdır. Ağabəhrəm 20 yaşında xoşşima, əhli-toməddün bir oğlandır. Tacir oğlu olduqda Şamaxımın məktəbi-ədəbiyyosında kurs qurtarmağa kifayət edib, imdi öz atasının dəstərləmə ilə hər il Məkarə sərgisində Tiflis bazarlarına ticarət üçün səfer ediyər. Bu əliltəb, xoşşəllaq cavan ümumən tacirlər arasında mütədavil olan rəsmilər ilə rəftar etməyi cəhətə hamı əbnayı-cins və həməsnafər nəzərdə öziz bir vücdüddir. Məktəbi-ədəbiyyədə, fəlcümlə üləmi-mədəniyyotdən xəbərdar olduqda indiyəcən kosb etdiyi bilikləri mütəlio yolu ilə təkmilə çatdırıb, əql və ruhın günbəgün mərifət ziveri ilə səvətləndirir. Öz ana dilindən savay rus və fars dillərini təkmilən yad etdikdə, qəzetlər və ruznamələr oxumağa artucaq horisdir. Ticarətdən əsude xaxtlan tozə kitablar mütəliosinə sərf edibən, oxuduğu mətləbləri özləgələrə həm qandırır.

Mütaliə və mübahisə vasitəsilə əfkar hasil etməiş bu cavan ticarət yolu ilə səfər etdiyi şəhərlərdə öcnəbi əhalinin əfkar və adətlərinə təcrübə nəzəri ilə diqqət edərkən, hər görüb eşitdiyindən ibrət və mərifət istifadə edirdi. Ağabəhrəm az müddətdə dünya məktəbxanasında çox şeylər kəsb etmişkən, imdi öz oql və kiyasətini ilə yaxşı-yamana doğruluqla tərcih verməyə qadirdir.

Ağabəhrəmin adaxlısı DİLƏFRUZ xanım öz tufliyyətdən göz açıb öz ata-anasının işə məşğul gördükdə zati-insanidə sirişən olan mütoqəllidlik təqazası ilə homişə zəhmətə məil, çalışqan bir qızıdır.

İnsanın ömrü, sını cohtəncə yeddi dəracəyə toqşim olunduqda, hər dəracənin öz təqazasına münhasir bir dövrəni və o dövrəyə nəzər bir şüglü vardır. DİLƏFRUZ xanım hala körpəlikdə müqəvvə çimləmə gəlinlər ilə oynadığı vaxtlar gəlin otağın silib-süptürməsi və soliqə ilə evcik saxlaması şəyani-diqəttə idi. DİLƏFRUZ anası cavanozən Nigar xanım öz balalarını təbriyyəsinə analıq üroyi ilə soy edərkən, Şeyda bəydon eşitdiyi təlimə dair söhbətləri özü üçün dəstürül-oməl edib onlara müvafiq oməl edirdi.

Hədəs vardır: "Əl-vələd sirrü əbihi, vəl-bint sirrü ümmihi". yəni oğul öz atasının və qız anasının şəbihiyidir. Sibyan göz açıb ibtida öz ata-anasından ibrət götürərkən əksər övqat onlar əxlaqda olurlar. Nazonin Nigar bu mətləbi fəhm edərkən öz balalarına ibrət göstərək niyyəti ilə evdə-çışıqdə hamı böyük-kiçik ilə nocibano rəftər ediyor. Nigar xanımın xoşoxlaqlığı və soliqə ilə ev saxlamağı balaca DİLƏFRUZUN üroyi aynasında əks saldıqda, hamısının toşbihi DİLƏFRUZUN uşaqlıq işlərində biruz edir idi: oyun-oyuncaq vaxtı əlinə düşən parlaq və işləqə saxsı və qumaş parça-paraların silib süpürüb gəlin otağında soliqə ilə dərc etdiyi əsnədə cansız gəlinlər ilə şirin-şirin nəsihətamiz söhbətlər edərdi. Ev banusu Nigar xanım nökor, qulluqçu üstündə mürobbi olan kibi, balaca DİLƏFRUZ eynon öz evciyindəki müqəvvə gəlinlərin anası kibi idi. Zati-insanidə gizlin sirlərdən birisi də budur ki, zahiri ələmdə gördüyümüz yaxşı və yaman işlər hamısı ruh aynasına əks saldıqda ziyali işlər asarından ruh lövhəsi şeyqol tapış işıqlanırsa, yaman ibrətlərdən ləklənlənb təbah oluyor. Zaton elmi-təbriidə işıq cismi-lətif, lakin loko cismi-kəşif isbat olunan kibi, elmi-məcəzidə hom əfal, həmi də ruhun lotafəti, lakin əfali-zəməimə kəsafəti hesab olunur və bu səbəbdən ki, çirkin işlərin tosiəri ruh lövhəsində dön-nraq nəqş bağlayıb, tork olunması hom çətinraq olar.

Körpə DİLƏFRUZ öz anasının oməli-homidosiə təqlid edərkən səhv və xətalərinə həm müdrəklilik edirdi. Bir gün Nigar xanım ev qulluqçusu Güləndəmə qəhr edib bir-iki nələyiq söz ilə söymüşdü. Türklər məsəl deyirlər: "Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq görə". Bir-iki saat çəkədi ki, balaca DİLƏFRUZ öz oyuncaq müqəvvələrindən birisini bir qədər oyri dayanmış görcək anasından eşitdiyi ləfz ilə onu söyüb bir-iki sillo də vurdu.

Nigar xanım bu ohvalatı müşahidə etcək, nəhayət, nodamətəlo öz fəlindən xəcalət çəkib peşman oldu. DİLƏFRUZUN bu hərəkəti Nigar xanıma tənbih olduqda o nəzənin o saatda tövbə edib nələyiq ləfzlərdən cəiraz etməyi özüno söz verdi.

DİLƏFRUZ altı yaşına çatanda Quran və əqaid təlimi lazım gəlirdi. Şeyda bəyin təsəvvürünə müvafiq qız uşağın şəhərin binizəm məktəblərinə verməklik məshəhət görülmədikdə Nigar xanım özü də qartca qayınanası DİLƏFRUZUN təliminə gərdəngir oldular.¹

Zehinli DİLƏFRUZ öz nəonələri nəzarətində şühələto təlim qəbul edərkən iki-üç ilin ərzində övrətlərə lazım olan qədər şüruti-din və adəbi-naməz və həkəzə qiraəti-Quran yad edib, filcümələ yazmaq həm öyrəndi. Bunlardan əlavə, ev xanımlarına və analara dahicə vacibraq fənlər, yəni xörəkpezlilik, xoyyatlıq, nəqşkarlıq və külfəto dair qeyri-qeyri işlər təkmiən öyrənib ciddi-cəhd ilə işləyir.

İş ruhun şeyqoli və cəsimin cəvhəridir. Nəcəbatədon ibarət ruhun nozakətidir ki, məhz iş və zəhmət ilə hasil olur. DİLƏFRUZ qüfilyoy-tindən zəhmətə mətəd ikən daha bəzi avara bütün qızlar kimi dorvəzə ağzından küçəyə baxmağı və ya pəncərə çatlağında qonşu pusmağı özü üçün eyib və rüsvayçılıq bilib, bunca ednə hərəkətlərdən həzər ilə cəiraz ediyor.

Məşhur ədəmlərdən birisi deyibdir ki, bikaçılıq hər bir fitnə-fəsadın anasıdır. Bu sözün tənbihini oləlxüsüs qızlar üçündür. İş işloyon

¹ Məxsusən məktəb nizamı bərasində Şeyda bəyin ələhədə bir cüvə muktəbatı vardır, hal-hazırda mövcud olan muktəblərimizin uyub və qüsurları küssəsində qeyrlər çox yazmışlarsa, əmmə Şeyda bəy bu bəradə əslə bir kulmə ədəlləməyir. Şeyda bəyin təsəvvürünə gəlmə, kəfəno qərrinlərdən qəlimə eynilən yox edib xəlqin özüno çırpaqdan isə əsnimədəki qaidəyi-məmduhəni qələn edib xəlqin özüno çırpaqdan isə əsnimədəki qaidəyi-məmduhəni qələn edib xəlqin ələlələidən müənfəzət etmək əfzəlləyirdi. Şeyda bəyin ləfzən dediyi sözlər: "Qarənlədə gəzmək ilə həc nə görüb göstərmək olmaz. İşıq gətirməlidir! İşıq gələndə zəlmət əz-özündən məhv olar və onunla bəlo hər şey əz rəngində görünür".

qız bəzi şeytaniyyət fikirlərdən məhfuз olarkən məmafi külfət qayğısı çökməyə adət edib istiqaməti-mozac hasil edir.

Nəzakətli Diləfruz həmin məhbubə və məhcubo qızlarıdır ki, özünün hər bir hərəkət və səkənatinə diqqət nəzərlə baxıb zahiri və batini gözəllik təhsilinə səy ediyər. Hər gün sübh namazından sonra aynə qabağında zülfərin kərrat darayıb hər bir libas və zinetinə diqqət veriyər.

Dünyada hər bir şeyin kamalı məhz məşqə münhəsir olmaqlıq məlumi-ümumdür. Diləfruz xanım öz cisim və canına təbiiyə vermək ilə xoş şivələr kəsb edib, öz cəmal və qiyyəfətinin tərəqqisinə gün-bəgün rəvnəq verir.

Elm ilə sübut olunubdur ki, zahirdəki cisim əlmi ilə batini ruh ələminin bir-birinə təsirləri çoxdur. Bədənin və libasın təmiz və nəzifliyi ruhun və qanın səfə və səfalı olmasına mütəəssirdir və bəroks, zahirin xüsnət və kəsəlati qanın kəsəfatinə və ruhun qəsəvətinə səbəb olur. Diləfruz xanımın libası həmişə pakizə və hələlə zülf, birçəyi darənmiş olduqda ruhu həmişə səfa və sədəqət ilə gözəldir. On beş yaşında bu cəvanonin gözəlliyi məhz batini ruh gözəlliyidir ki, qiyyəfə və əfəlinə müşahidə olunur. Diləfruzun qanında insana məxsus bir istilik hiss olunur ki, onun asarından nəfisi-ommarə gözü yumulduqda baxanlara gözünə firişto surətində görünür.

Təbiiyə elmində qəvaidü tocanüb ilə məlumat təhsil etmiş Şeyda bəy öz qardaşı qızı Diləfruzu qeyri qızlara münasib əxlaq dərəcələrində fəvq gördükdə daima onun xoşbəxt olmasını arzu edirdi. Fəqir müəllim öz hoqırano məvəcibindən hər il bir hissə qənaət edib, Diləfruz üçün hədiyyə almağa sərf edirdisə də, lakin yenə özünü ona bəreli bilib əhd etmişdi ki, Diləfruzun toyu olanda adətə müvafiq ona bir qızıl həməil hədiyyə etsin. İndi Fatma xanımın fəvqə oxunduğu kağıza həmin əhd Şeyda bəyin yadına salıb, vəfa etməyini aşikarə tələb edirdi. Az icrətə qulluq edən müəllim illər uzununu iflas yükünün altında cana gəldikdə indi üç-dörd yüz manatlıq hədiyyəni olə gətirməyə əsla qadir deyil idi və bu səbəbə Diləfruzun nəzarətinə şərmsar olacağını fikrə gətirərək ah-vay çökür idi. Ənduhnək halət ilə bir neçə dəqiqə keçirəndən sonra yenə ayağa qalxıb əhəsto-əhəsto qədəm götürürək, otağın başından-başma ləənşürü gərdiş etməyə şüru etdi. Bu minval bir neçə dəqiqədən sonra öz ədətinin təqəzasınca sağ ayağın bir az boşaldıb, sol ayağının üstündə sakit dayandı. Otağın sadə rəng, təmizənə müxəlləfatı rəstəbəniştə Şeyda bəyin öz əli ilə

mühafizət olunduqlarında, İndi dərən xamşuluq içrə guya qulluq etmək itəzənən çökür idi. Kığıyə baxan pəncərələr içrə sürəhi güldənlərdə Şeydanın öz əli ilə əkilmiş çiçəklər hər birisi bir rəng və bir tərkiyə ilə bəhar havasının asarından nübüvvə gəlib şükufət etməkdə idilər. Şeyda bəy şairənə bir vücud olduqda musiqi və gül-giyahı çox dost dutar idi. Qərib əlkədə qəvm və əqrəbə ülfətindən məhrum ikən isti-rahət olunması dəqiqələrdə öz əli ilə güldənlərə su və bülbüllərə yem verməyi özü üçün həvəs edib əmələ gətirməsindən həzz aparır idi.

Güldənlərin bozilərində qönçələr bəş əyib dayandıqları halda guya zəbani-hal ilə öz müəbbiləri Şeyda bəyə mütəbiət edərək, onun diqqətinin özli tərəfə cəlb etmək istəyirlər idi və ələ də oldu. Şeyda bəy hərçənd mütəfəkkir var idisə də, lakin zəton əhli-zövq olduğuna görə həmin əyətə qaranlıqının arasında qönçələrə mütəfətt olub tamaşaya başladı və bu tamaşa içrə bəzən öz bətinə ilə bir neçə mətəblərə həm tamaşa edib hissələr ifadə etdi.

Bəli, insan üçün doqıqlər vardır ki, hissi-müşərəkəsinin ləfatofiti o payəyə çatır ki, qeyri natiq ziruh şeylər və həttə cəmadat onun nəzərində zəbanihal ilə gətlərə gəlib nitqə sığılmayan bəzi mətəblərə boyan edirlər. Həbelə İndi güldənlərdəki güllər və qəfəsədəki kənarəyca adlanan sarıca quş öz şivə və nəqmələri ilə Şeyda bəyin nəzərində mətəblə açib məxluluq həqqi ilə xəlqi zikr edirlər idi. Cəvan müəllim kəşf ələmində seyr etdiyi əsnədə ilham ilə nitqə gəlib züm-rümə ilə bu fərdi oxudu:

Bərgi dirəxtani-səbz dər nəzən-huşyar,
Hər vərəqi dəfəstə mərifəti-kirdgar.

Ah, ah! Mərifəti-kirdgar üçün nə çox isbatlar vardır!

Bəlkə, isbatların ən mühümürəqi mərifət özüdür ki, cənəbibaəri insana ota buyurubdur. Şükür xudaya ki, mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə mənə mümtəz edib, müəllimlər zümresində mərifət gəncinəsini kildərlərləndən birisi imiş. Yəni şükür olsun xudaya ki, mənə səy və iradətim ilə qeyri bəndələr həm mərifət nəcəminə nail olurlar.

Cəvan müəllim əzəmün bunca biki sözlərinə fikir həcəsində zinet verədiyi əsnədə, nəgah həməil məsələsi bir cəzə surətində qəfləton qəddi pərdəsinin onun üzünə salıb, bir türfətül-cymdə xətrini təbəh etdi. İki doqıqanın fəsiləsində gəh fəqirlikdən şikayət və gəh əlm ilə fəxarət edən cəvan, zülmət ilə nur arasında çəşqin qalarkən, axır guya

rahi-savab axtarmaq üçün yenə gərdisə şüru edib fikrə qorş oldu. Amma indiki fikir naümidlik fikri deyil idi, bəlkə təsəvvürlük məsələsinə-dən doğmuş bəşarət şölesinin işığında ələmi-batiniyo maraqlı bir tamaşa idi ki, onda bəzi məstür mötləblər cümlosində cavab müəllim öz sənətində mərifət nəzəri ilə təftiş edərkən, tədris və təlim fəzilətlərini bir-bir müşahidə edib öz-özünə cəhən dedi: "Bəli, dünyədə dövlət təkcə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsaflı-Həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dayanat və həkəza qeyri sifəti-məduhu və oxlaqlı-Həsən hamısı Allah-taalanın nemət və ədalətində insan üçün zətan böyük dövlət və bəlkə dövlətə əsaslandırılır... Ələmi-cismanidə kəsb olunan filizat hərəcənd dövlət hesab olunurlarsa, lakin arzi olduqlarına görə dövləti-əriyo adlanırlar, çünki şəxs dünya mülkünü sahib olmaqla müvəqqətinə fəni şərtlərə bağlı olduğuna görə, əgəliyi ixtiyar müdəvimitə bağı ələ bilməz, amma ruh dövləti, yəni din qüvvələri zati-insanidə təbii olduqlarına görə, dövləti-əbədi və ya dövləti-əsli adlanırlar, çünki ruh kəsb edən qüvvələrə şəxsin özündən savay əlahiddə bir məxluq məlik ələ bilməz və ələmə təsəvvürlük yoxdur. Ruha məxsus dövlət xudadədə gözlük misalındadır ki, şüru təhtiyacı yoxdur. Amma qondarma hüquq ilə kəsb olunan əmlak qoyma xal kimidirlər ki, arzi-həvadis ilə zail olur. Bundan savay gözəl vücudlar xəlsiz həm gözəldirlər, amma çirkin cəsədlər məşəto varlığında həm çirkindirlər. Mərifət varlığı mal yoxluğunda həm qonidir, amma mal qonisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur. Şükür xudaya ki, mən Şeydanı mərifət dövlətinə məhrum etməyibdir. Hələ əcnas və müxəlləfat qismi dövlətim yox isə də, lakin mərifət cəhətinə filcüm ilə varımdır."

Şeyda bəy bunca təsəvvürlük xəyalat yağmurdan bəhrəvər olduğu halda, nəgah həməli məsələsi qəflətin ildırım kibi yenə yadında parladı və filfövr təfəkkür buludu qəşşən üstə çökükdə pozğun payız havası kimi qiyafəsi məşəş oldu. Bir an sükutdan sonra kərrat gərdisə şüru edərkən öz-özü ilə qolbında sual-cavaba gəlib guya özgə bir kəşə xitab edən kibi cəhən dedi: "Xub, bunlar hamısı çox ucab, çox gözəl. Bəs, Dilefuzun həməli necə olsun?.."

Yazıq cavab özünün bu sualına əlahiddə bir cavab tapamıdığa istəhzə ilə başın silkoləyərək: "Sod heyif ki, mərifət kimiyə ilə qızıl həməli kəsb etmək olmur" – deyibən biixtiyar yenə özünə təxt üstünə yıxdı. Bu halda pəydrəpəc sadir olan müxtəlif fikirlər ağırlığından daha bir məqul fikrə qəbil olmadıqda bir neçə dəqiqə böht ilə sakit

dayandı. Bəli, sahibxəno qeybat edəndə qapılar bağlamaq adətidir, ağıllıq müvəkkili yorğun başdan qiybat edəyi halda Şeyda bəyün gözələri yavaş-yavaş xumarlaşib axır kirpik hicabı ilə qapandırlar. Bu halət içrə, demək olar ki, Şeyda bəy nə yatmış idi və nə oyaq idi. Fəloyün kəcmədarlığı onun cavab üreyində tərs-avand ləpirlər qoyduqda, nımxəblıq huşu ilə o ləpirləri tutub gəh əzgin, gəh doğru yol ilə ələmi-vaqiedə seyr edir idi və bu seyr yolunda nəvbənöv xəru xəslərə dəcər olduqda axır icəz ilə niyəzə gəlib, guya yerdən iraq bir məqəmdə şikayət dili ilə ilticaya başladı: "Xudavənda, bu nə sirdir, bu nə ecəzədir? Biz hamımız sənə bəndəlorinik, hamımızı bir cəvhərdən xələf edibson... Bəzilərə baxırsən fəqirlik oduna yanib mənim kibi üreyi yüz yerdən dağlı, məhtəaclıqla ömür keçirirlər... Hələ neçə illərdir ki, mən bığar sənə müəllimlik təklifinə gərdəngir olub camaata qulluq edirem. Axır özüm üçün kəsb etdiyim dövlət budur ki, indi ömrümdə arzu edəydim toy məqəmində ceyorguşəm Dilefuzla layıq bir həməli bahasından məottol varam... Əz dördim əz deyil, həradə bir fələkzadə var isə üstümə yüyürmə özənd imdad tələb ediyor! Çərə nə! Özüm əyn fəqr içrə olduğumda həqirəno nəfəqəmdən hissəciklər ayrıb düşkünlərə qismət edirmən, çünki səli məhrum qaytarmaq özgələr üçün məzmun ikən müəllimlər üçün küfrdür. Bu bəhər tələf, fəqir müəllimlər, məskin tələbələr məni müqtədir bir zat hesab edərkən: "Müəllimən, əl tut" – deyib üstümə nəmələr yazırlar... Ax, xudavənda, mənim boynuma bu qədr din borcları qoyduğun da nəçin məni belə fəqir və belə bitovano yaradıbsən? Nəcənd ağa kibi məni də dövlətənd etməyibsen? Bəzilərə baxırsən, zəhmətətsiz mal, xunabəsiz dövlət səli kimi axıb başlanırdan aşır. Qatə-qatə uşxunlar, qəvi-heykol vapərlər doryanın üzün tutmuşlar. Yəni təhtidən nəft ədli "qara qızıl" məhabətli gurultu ilə fəvvarə vurub, səli kimi axır... Babadənqəlmə rəsta-rəsta cəvlər, bağlar, dükənlər saatda yüz-yüz mədaxil vənirlər. Axır, baxalım bu sərvət ağələnnin şüglü nədir?! Bu miktət sahiblərinin təklifi hənədir? Həç nə! Əksər övqət əzəmətli məntərlərdə nəzif məhluqat içrə yorğunsuz istirahət və intəhasız işrət!.. Qul, qarabəş, at, araba və qeyri-qeyri həşəmət dəstəgəhləri və ərbəblərin həvəs xoşluğu üçün bilküllüyyə mühəyyədirlər. Gəcələr teatrılarda, klubılarda kəf, işrət ilə sübh açib, gündüzləri zöhrodək xəbi-istirahətə keçirirlər".

Bunca vadiyi-xəyalətdə Şeyda bəy sərgərdən dolanarkən axırncı mətləbə çatıb dayandı, guya yol üstündə qəflətin qolo divarına dəcər

olan kimi yeno geri qayıtmağı lazım bilib, homin nöqtədən özge dövr ilə fikir dairəsinə qədəm qoydu. Bir dövr fikirdən sonra xəyalat dairəsinə daha bağlı gördükdə fikir pərgarını geri çöndürüb ovvəlki yul ilə yeno öz halı tərəfə qayıtdı. Məktəb qaidəsi ilə hər gün sübh saat səkkizdə zəng döydürüb dərslə başlamaq Şeyda boyu adət olduqda, indi öz içərisindən bir sədəyi-batini məktəb zəngi kimi qulaqlarında cingilləndirib çağırmağa başladı: "Ey Şeyda, ey Şeyda no yatıbısan, ayıl! Saat səkkizdir, iki yüz şagird dərslə otaqlarında müntəzir dayanıb səni gözləyirlər!.. Zöhrədək istirahətdə uyumaq sənin şonına layiq deyil, qafıl olma, dur ayağa, dur!!!"

Şeyda boy sille doymuş adam kimi sərəsimə diksinib ayıldı. Alomixəyalatda scyr etdiyi vüquati dübarə və həm də təkrar edərək, özgələrin sərətini xüsusda təsəvvürə gətirdiyi bimonə fikirləri həsəd rəngi ilə boyanımış görüb, qolbində sadir olan süflə məhsusətdən nəhayətdə xəcil oldu. Bu vaxta cə cavan müəllim öz təbiətində əslə tənqəçməlik görməmiş ikən, indi bu məzmun hiss ariz olmasın özü üçün küff və məsiyyot hesab edib, kofarəsi üçün sidqi-könüldən töhvə və istigfar zikrina şüru etdi.

...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunubdur ki, hər bir ürək nəgüvərliyi üçün müalicəsi möhz dua və istigfar davasına münhasirdir. Filhəqiqə, dillərdə zikr olunan Allah kəlməsi bir türfətül-eyndə ürək məxrubəsinə təmir edərək pozğun dünya işlərimizi də abad ediyər.

Bələ daşı ilə vurulub, qəm zərbi ilə sərmiş olan bir şəxs ürək ağrısından zinhərə gəldiyi halda, əgər sidqi ilə Allah çağırsa, bişəkk ki, o padşahlar padşahi xudavəndkar dərğahında bəndələr cümləsinə qəbul olub, nicat ümidi ilə kəmərbəst və kəram xəzinəsindən hissə-bərdər oluyor.

Şeyda bəy ən tufüliyyotdan fars kitablarına aşına olduğu surətdə əsudə vaxtlar tövhidə dair fars qəsidələrini əzbərdən oxumaq adətini idi. İndi ürəyi iman nuru ilə işıqlanarkən Sədi və Cami qəsidələrindən bir neçə bənd nitqə gətirib axırda:

An ki həft iqlimi-alomra nəhad,
Hər kəsirə hər çi layiq bud, dad.

– oxuyuban dayandı. Bu fərdi oxuyandan sonra özünün övzə və əhvalına əqli-salimi ilə toftiş edibən nəkarə olduğun və nə işə qabil

olmaqlığın öz-özünə tanıtdı: "Dünyanın gərđişi əl-zam-molzum ilədir. Bağbansız ələm dolanmədqəda müəllimsiz həm dolana bilməz. Xəlləqi-ələm dünyanı xəlq edəndə hikmət üzrə yarmış, halə mən Şeydanı müəllimliyə qəbil bilib, müəllimlik toklifi ilə mükəlləf və müəllimlik foziləti ilə mümtəz edibdir. İndi başmaçlılıq peşəsinə mən özüme rova gərmədiyimə, tacirlər dövlətin arzu etməyə hom haqqım yoxdur... Dükən, hamam, vapor, firma, fabrik və bu fəqərə mülk və əmlak sövdəsi tacirlər sənətidir. Dünya müəllimsiz dolanmədqəda müəllimlər təsəllütündə neft zavodları ola bilməz, çünki müəvəvil firma sahibi hərgiz müəllimliyə yaramaz... Tacir ticarətdə və ya sənətkar sənətdə müəllimlik səvdəsinə düşər olsa, qəbahət görünür, həkəza müəllim məktəb lövhəsində müqəbilində hərgah mürəkkəb şüşəsinə bəxib vapor və ya neft quyusunun qayğusun çəkər olsa, lənət aparar. Müəllimin evi məktəbxanədir, müəllimin nəkəri məktəb müəlimidir, müəllimin təvəbə və ətbəri çocuq-şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizlonidir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədəsidir, müəllimin istirahəti doftərlər toshihidir. Müəllimin mal və mətəi dərslə və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir... Ax, xudavənda, todris nə gironməyə mətə, millət iradəti nə pürəyar bəhadır! Tila və nūqərə ilə todris və təlim məbcəyində nə böyük təfavütər var! Xudavənda, təkrarən sənə şükür olsun ki, mən aciz bəndəyə sünə müəllimliyə tərbiyə verib, məktəbdarlıq peşəsi nəsib edibdən! Hər sübh və şəm qapıma gələn çocuqlar tilə nūqərə vəzəinə mənədən elm və tərbiyə isteməkləri mənim işçilən səadətidir. Zəhiniyyot!.. Səval əhli, yəni dünya xitamı üçün səillik edən miskinlər əh və zərliq ilə dövlət mənədlilərinə qərsində ol açib sual etdiklənni görəndə, o turşru bədxətlilərin zəlalet və həqərətin xəyala gətirib ölümlə xəyratına bir hobbə cəmad və ya bir loğmə məvəd ovuclarına basarlar... Bəli, hümmətdir! Amma müəllimlərin astanasına toplanan elm dilonçiləri, yəni dəbistan şagirdləri gövq və zövq ilə elm tələbinə gəldiklərinə müşahidə etdiyimizdə o xoşbəxtlik çavuşlarının başlan üstə səadətdə baydaqların ciltvəgər görüb dirilər sağlığına elm şərbətindən sirab edərək... Bu da hümmətdir! Amma təfavütdə in kücə və ən kücə? Əhli-səvəllər səməndərlər kimi həqərət odunda vumuxub axır zəlalet xəkistlərlə yeksən olurlarsa, elm talibləri izzət doryasında gözəl bütələr kimi üzgünüb izzət övcünə pərvəz edərler...

Dil hodost avar ki, həcci-əkbor ost,
Əz həzarın Kəbə yek dil behor ost,
Kəbə bunyadi-Xəlil-i-azər ost.
Dil nozərgəhi-cəlil-i-davər ost.

Müəllimlik sənətinə fəxr edirəm, elm dövlətinə şükür edirəm..." Müəllimlik fəxri Şeyda boyu qələbə etdikdə o növcəvən öz sənətinə batını nəzər ilə tofış edib gördü ki, filhoqiqət mal və əcnas yoxluğunda çox dövlətlidir. Cavan müəllimin rəngi-ruyi qolbindəki iftixar rəngi ilə həmrəşlədikdə heyət və qiyyəfəsi təkbəhbür hasil etmiş kibi görünürdü. Əz adətində barəks əllorin şalvarın cibinə qoyuban məğnür bayboççələr kibi lovğa şivə ilə qodom götürərək, gərdiş etməyə başladı. Validasından gələn məktubun mizin üstündə üzəaçıq qalmışdı. Bir-iki baş gərdişdən sonra laənsiür mizin yamında dayanıb yenə kağıza baxdı və "Dilofruz" kolmosini gözü görün kibi dərhal başında və xətrində həməil məcələsi südür etdi.

Həməil üstündə nübüvv edən əfkar toxumu cavan müəllimin hədiyyəti-ruhunda təkrar bir neçə dəfə şüküfə açdıqda, axır şəxeyi-kəməldə belə bir mətləb səməresi həsula gətirdi ki, əhli-maariflər nəzərində təhfəliyyə yaraşar idi. Şeyda boy bu mətləb səməresini təsərrüfə aldıqda, bir vaxtda Dilofruza təqdim edəcək mənzərəni xəyalə gətirib səbzə təhərrük edən dorvişlər şivəsi ilə sağ əlin havaya qaldırınban cəhərn dedi: "Buyur, Dilofruz xanım... Bərgi-səbzist təhfəyi-dərviş".

Bu söz zəminində Şeyda bəyin xətrindən keçən mətləblər bunlar idi: "Hər kəs öz mal və dövlətindən zəkət verər, əhli-maarif zümərəsinə hesab olunan müəllimin hədiyyəti kitabdan savay əlahiddə şey ələ bilməz. Müəllimin ağ və qızıl bəyaz üstündə qələm qarasıdır..."

Bu axırkı sözləri Şeyda boy öz dilində cari etməklə guya girməyə bir şey tapdı və təpəqintə şeyə kərrat təməşə edilən kibi bu sözü bir neçə dəfə təkrar edib, öz-özünə müdəlləl nitq ilə dedi: "Bəli, Dilofruzun həməili mərifət mirvəridindən düzəlmüş yazı sətirləridir. Ədiyyə-tərbiyə bir təvəzdir ki, analar boynuna həməil olarsa, xətə pəriləri onlara yəvüq düşə bilməzlər.

Hələ olimo qələm alıban, tərbiyə xususunda bir nəsihətnamə yazıb, Dilofruza gəndərom, ümilyaram ki, qızıl həməildən və mirvərid gələbənəddən mənim nəsihətnaməmə nəfə ələ, çünki onlar sənə

və gərdən zinəti ikon, bu, ruh və cən nəcətə olur. Əhtimalən hərəgah bu hədiyyətim həqir olmuşsa da əybi yoxdur..."

Payi-məlix bəpəşi-Süleyman zi mür-i-ləng!

Həşəmətli Süleyman hüzurunda əxsəcaq qarıncaın bir qıçacıq hədiyyəsi çox nəmətlərdən əfzəlrəq hesab olundu. Yusif bəzarına hərə öz mötəin aparar: müəllimin mətəi tədris ikon, hədiyyəsi kitab olur".

Bu fikirlər əra Şeyda bəyin üzünə guya günəş doğdu, batındəki mərifət təcəllisi üzündə və gözündə məayinə görünürdü və qolbindəki nişat ziyayi zəhri qiyafəsində bəhçət səfəsi ilə parlayırdı. ayağa qalxaraq jiletinin cibindən bir balaca açar (anaxtar) çıxarıb, divara söykənmiş şüşə qapılı şəkaf tərəfə yönəldi və dıxarıdan şəkafin içərisinə zənn edərək kilidi açdı. Şəkafin ən üstü mərtəbəsində bir neçə cüzv dəftərlər görünürdü. Bu dəftərlər türk və rus dillərində kərəndaş (qurğuşun qələm) ilə yazılma əvərdən ibarət olmuşdu. Şeyda bəyin həzərdə və səfərdə hasil etdiyi təcrübələrin məcmuəsi idi. Şeyda boy bu məcmuə məzmunundan öz təhfəsi üçün əfkar məddəsi istinbat etmək niyyətilə dəftərləri şəkafədən alıb dərhal yazı məzinin yamına əyləşdi və dəftərin yarpaqların tez-tez çıxarılaraq, bozi yerlərin keçməklə də, gözucu ilə mütəli edirdi. Ələzzəhər cavan müəllim üyərindəki niyyəti qüvvədən fələ gətirmək üçün yeddə həftə təhriyə məşğul olmağı özüne əhd edib, xanənsinliyə istiqamət bağladı. Tomuz ayının ibtidəsindən yazıya şüru etdikdə, ancaq axşamlar iki saat miqdarda şəhər bəginə gəzməyə çıxıb, bəqi ayıqlıq saatlar zikr olunan dəftərlərin mətləbəsinə məşğul olur idi. Dəftər üzündən bozi qitələri özge bir dəftərə səbt edibən, hər neçə cüzv mərqumat hazırladı. Yazdığı məsüvəddələri kitabçalar həykalənd cüzv-cüzv toplayarkən hərə birisini bir ünvan ilə dıbəcələyib, dıbəərə öz əli ilə mübəyyəz etməyə başladı.

Tətil vaxtı yəvüqləşməkdə idi. Bədkubənin müəllimləri bir-bir yığılmağa başladılar. Mən həmə müəllimlər zümərəsində olduğumda öz vətənim Şamaxıdan Bədkubəyə qayıtdım. Tiflis şəməndəfəri (dəmir yolu) ilə öz mənzilimə gədirəm. Ənçəsək yolumu Şeyda bəyin nəzərində ələ məktəbin qənsərindən səldim ki, tə yol üstünə o əziz yoldaşdan əhvalpürsənlik edib, anası mənə təpsirdiği məktubu da özüne verom. Faytonum Şeyda bəyin küçəsi tərəfə döndü. Hərəçənd faytonçunun arxasından küçənin o biri başı görünür idisə də,

lakin möhüllə mənə aşına olmağa görə, yandan baxmağı özüm üçün lazım bilməyib, ancaq bir neçə söz ürəyimdə vird edirdim ki, ta didar vaxtında müştəq olduğum yoldaşa o sözlərlə novaziş edim. Axır, faytonum Şeyda böyün qapısına yetişdi. Faytonçu mənim buyurmama görə atları saxlayıb təhəyyür ilə mənə sarı baxdı. Mən fələkzadə nə müsibətə düşər olduğundan xəbərim olmadıqda səbirsizlik ilə faytondan düşüb darvaza torofə yan almaq istərdim ki, nahaq qapı ağzında bir tabut, qara örtük ilə örtülmüş və həvalisində bir neçə aşına və yad adamlar dayanmış gördüm. Bunca hüznəvər mənərə ehzarından ürəyim noli-ahonruba milçəsi kibi lorzişə gəldikdə bir neçə qədəm saxlayıb, rüberuyimdo yananan oğlandan kim vofat etmosin sordum. Həman bu əsnado həmsinifloriməndən birisi qapıdan göziyaşlı çıxaraq: "Ax, qaradə, Şeyda ölüb!" - deyibən moni qucaqladı. Sonra nə olub bilməmişəm...

Günorta azanı oxunurdu, mən huşə gəlib özümü Şeyda böyün rəxtabında uzanmış gördüm. Yoldaşlar Şeydanın meytin dəfn edib qayıtmışdılar. Bir neçəsi mənim yanımda və bir neçəsi o biri otaqlarda idilər. Həvalimədə olan adamlar görür idim, lakin nə üçün cəm olduqların dərüsti fəhm edəmyordum. Axır, Şeydanın vofatu yuxu kimi yadıma düşdü və dərhal sinəm içinə guya bir bərk boğanaq əsdi, nəfosim yolu tutuldu. Sinəmdə əsən küloyi rədd etmək üçün ürəyim qışırmaqlığa talib olduqda biixtiyar bir-iki ağır bərkədən çağırtdım və onunla belə, guya nəfosim yolu açılıb huşum özümə gəldi.

Şeydanın ölməyi mənə çox məhəl gəlməyə görə, doğru olmasına inanı bilmirdim. Ələlxüsus ki, mənim gözlədiyimə bərəks tamam Bakıda hər bir iş öz köhno qaidəsi ilə keçir idi: bağda musiqi, teatrlarda tamaşa, küçə-bazarlarda seyri səfa, hamısı homişöki ədəd üzrə icra olunurlar idi. Şeydanın vofatı ilə bu işlərin pozulmaması mənə gıran gəldikdə adamlardan korahət edirdim. Konarı adamlar bir tərəf, Şeydanın vofatı biz yoldaşların da əhvalına cəndan təgəyir vermədi, mögər ki, mənəsb cəhatinəçə kiçik yoldaşlardan birisi Şeydanın əvəzinə nazirliyə nəsb olub, birco pillə iqbəl nördivanına yuxarı qalxarkən öz həmcinsləri nəzərində həsəd daşı ilə səngəsar olub, on pillə gərahət dərəkəsinə yığıldı.

Şeyda böyün vofatından on gün keçmişdi, mərhumun təhti-nəzərində olmuş məktəbin əcnas və müxəlləfatını canişin yoldaşa təhvil vermək üçün müvəqqəti bir komissiya təsis olduqda mən də mün-

siflər cümləsində ehzar olunmuş idim. Şeydanın özünə məxsus olan şeyləri məktəb əmlakından ayırdıq. Yüz manatlığaca sair əmlakimüthərrikə siyahı olunub əmanət tərifi ilə bir küncə dərc olundu. Əşyayı siyahı etdiyimiz əsnado bəlişin altından bir dəftərcə nəzərə gəldi. Ələzzahir bank dəftərcəsi olduqda padşahlıq möhrü ilə damğalanıb, əmiller imzası ilə üzərində iyirmi dörd rüblə yetmiş iki qəpik nəqd səbt olunmuşdu. Mələm oldu ki, biçərə müəllim yəddi il zəhmətən səmərəsində bu məbloği qənaət edib qəba günün üçün saxlayıbmış. Amma cıfayda, bu məbloğ həm qəba günün sərfinə qismət olmadığı, çünki meytin dəfn etmək üçün Şeydanın yoldaşları yığva ilə on dörd rüblə cəm edib xərc etmişdilər. İndiki foqıranə məbloği həqirənə bir daş sandıqçası alıb Şeyda böyün qəbri üstə nişangah qoyulmağa qərarədə olundu.

Dəftərcədən əlavə bəlişin altından bir paket və əlavə kağız lifafə ilə sarıqlı bir neçə cüvz dəftərlər nəzərə gəldilər. Paketin və bağlamasının üstündə rus və türkca yazılmışdı: "Əziz qaradəşin S.M.Qoniyevo vüsul ola". Hüznədə olan yoldaşların əli ilə bu gırənməyə kağızlar mənə tapşırıldı və mən onları alıb, təcilon öz mənzilimə qayıtdım və dərhal otağımın qapısını içəridən qıfıllayb, ürəyimdə həzaran hüznə və ənduh ilə paketi açdım. Paketin içində iki təbaqə poçta kağızı qaidəsi ilə mənim adıma ünvan olmuşdu, məzmunu budur ki, nəql edirəm:

Fi 22 səfərül-müzəffər 1314

Bəradərim Məcid! Bu gün üç gündür ki, nəçaqlayb yatram. Validəmin təkidinə görə istərdim ki, bu günlərdə Şamaxıya gəlib, tətill günlərinin axırnəcə orada qalım, amma cıfayda ki, ohd etdiyim şüğləndən fəriq olduğum əsnado bərk nəxoşlayıb yıxılmışam. Düniən əhvalım nəhayətdə məxsuş idi, bu gün, əlhəmdülillah, bir az yaxşıyam. İlorcənd əql və huşum özümdədir, lakin bu üç günün ərzində o payədə hitab olmuşam ki, dəfa yazmağa da təqotim yoxdur. Bu səbəbə konarı mətalibdən sərf-nəzor edib, məktubumu müxtəsər ədəm.

Bəradərim, deyirlər, vəsiyyəti yüngüllükdür, yəni vəsiyyəti ruh zəhmətinə xiffət verər... Hələ firsət var ikən ən mühüm vəsiyyətimni həyan edim: mələm ola ki, bu yay fəslində bir neçə cüvz "Məktubat" hazırlamışdım... inşallah, nəzərinə yetçior. Oxuyub biləcəksən ki, öz qaradəşim qızı Dilofruzun adına yazmışam amma indi həyatım

xoqçası tarac olduqda daha töhfobazlıqdan danışıb yazdıqlarımı üm-mən öbnayi-millətə bəzl edirəm. Ümidvaram ki, özünə cəfa qəbul edib, yazdıqlarımı təshin edəndən sonra çap olunmasına çalışasan...¹ Təvəqqemin səbəbinə bəzi mötləblər vardır, amma yazmağa ehtiyat edərim ki, bəlkə sarsom əsəri mövcuduma təsəllüt etmək səbəb qiyasa götürəcəyim söz təhyələri məntiq andazələrinə sənə müxəlif olub məhəlli-diqqətdə qalsınlar.

Fi 24 səfərül-müzəffər

Bəradərim! Dünən həmin kağızın yarısını yazmışdım, amma əhvalım qəflətin pozulduğuna görə tamam etmədim. Dünəndən bəri məzəcim çox məxsusdur. Həkim yazdığı davanı hərçənd vaxt-vaxtında içirməyə də, lakin halıma əsla təfəvvüt etməyir...

Çün müxəbbət şüdə təlislə-məzəc,
Nə əzimat əsər kəndə, nə ulac.

Zəhmətim çoxdur, yenə Allah razı olsun Bəşirdən ki, yardımlıq ediyor, yoxsa bu naxoşluqda qürbət cəyni cəhənnəmdir... Bəradərim, fəvqda yazdığım təvəqqei əmələ gətirmək üçün, yəni "Məktubatı"nı nəşr etmək üçün yaqin ki, sənə təvəno olmayacaq. Bəs övza və əhvalını bilibən, bu qulluğu sənə sifariş etməyimdə ümid tuturam ki, məarifpərvər aşxasdan iano diləyib çapa sərf edəcəksən... İltimas edərim ki, boynuna dilənçilik təklifi qoymağında mənə töhmət etmə-yəsən. Doğrudur, sual razalət gətirər, lakin bu yolda yox; ariflər nəzə-rində əməlin yaxşı-yamanlığı niyyətə münhəsirdir. Məarif təvəqqisi üçün dilənçilik cəyni izzətdir. Mənfəəti-ümumi üçün nükrənilik cəyni ağalıqdır. Bu mötləbi müdəlləl etməyə söz çox isə də, heyif ki, yaz-mağa təqatim yoxdur.

Fi 28 səfərül-müzəffər

Bu gecə azarım bir az da şüdədrəq idi. Yediyim davalardan əsla bir mənfəət görmədiyimdə daha isteməlin tərək edəcəyəm, çünki həyat bağçasından qonçayı-ümüdüm kəsildikdə, əməli yol ilə daha bir neçə nəfəs bərgi-eyş saxlamağı bimona görürəm. Amma təəc-

¹ Mürşəm Şeyda boy hərçənd öz "Məktubatı"nın təshihini xəhiş edibse də, lakin inşə cəhətdən həmin yazdıqları bitəbdil çap olunacaqdır.

cüb budur ki, hərçənd deyirlər ki, guya səhhətsiz cəsəddə salim ruh ola bilməz, lakin bu hədisə bəroks indiki nasaz cisim zəifliyində öz təbiətində əlahiddə bir ruh qüvvəsi hiss edərim ki, onun təsirindən laqırtıya nohayətdə mail varam.

Bəradərim, yenə sənə bir vəsiyyətim budur ki, cisim və canını millət yolunda vəqf edibən iş məqamında sütlük etməyən ki, ta can boğazına yığılan dəmdə mənim kimi nodamət oduna yanib, cəhənnəm əzabına düçar olmayasan. Ax, vay, mənim üçün! Müəllim oluban millət xidmətinə mütəhəvin olduğum günlər indi yadıma düşəndə cəhənnəm odunu ilə yanırım!..

Bəradərim, hala fürsət var ikən, hənsi işlərə mükəlləf olduğunu dürist fəhm et və öz təkliflərinə mütəbiiq çalış... Məbədə bu əməldə kahallıq cədəsən! Mənim roy və təəsəvvürümə görə, müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin dərbanı və nicat yolunun rəhbəridir. Ələn rəhbər ki, məktəbxanə astanasında hidayət məşələsi sancıb əbnayi-ruzigar xidmətinə gecə və gündüz əmədə dayanarkən, hər bir təvəlləyə gələn körpə üçün səngin təlim qapısını iradətdə zorlu ilə açıb nicat yolunu nişan verir.

Tərdiyə arzusu ilə məktəbə qədəm qoyan şagirdlər əksərən cəhəlat yolunun xarə xasi ilə nişədə olduqlarında çolaqlar kibidirlər. Amma tərbiyə yolunun saliki, yəni müəllim səbir yolunda sabitqədəm olduqda öz peyrovələri ayaqlarından gümrəhlik tikanların bir-bir qoparıb nicatı-xanədanə keçirso görəkdir. Müəllim pəşəsi sünə-ələ ikən, movadi-təlim, yəni insan balalan qabili-feyz cəvhərlər kibidirlər. Onca sünə-ələ vasitəsilə bunca qabil cəvhərdən kolami-əqdədə zikr olunan əşrəfi-məxləqat, yəni kamil insan əmələ gəlir ki, fəziləti:

"Nə fəlakəst müsəlləm, nə mələkrə hasil!"

Məktəbə gələn körpə, qorxacaq balalar cümlesində aslanrəklə qəzənfərlər çox vardır. Sokrat, Ərəstu, İskəndər, Qeyser, Musa, Süleyman və həkəza qeyri-qeyri kübarlar həmisə xirdəca danədən özüm ağaclar baş vuran kibi, körpəcə balalardan bəslənib əmələ gəliblər.

Bizlər üçün əgər bir çaraq yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yansın görəkdir. Cəhəlat mülkünü əgər bir məhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülü edəcəkdir... Əgər sultanlıq istərsən, dər-i-məktəbdə xadim ol!..

Bu mötləbin şərhü uzun çəkər, amma imkanım olmadığına görə, "Əlarifü yekfil işarə"¹ zərübümesəlilo sözü qət edib, bu qədər danışmağa özüm də kifayət edəmə.

Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri-Badkubə

Bəradərim, dünyada arzular çox vardır, amma hər bir arzuya nail olmaq üçün təcrid nizamın gözləmək lazımdır. Qışda fərzəndinə çörək arzu edən rusta bahar vaxtı kətan dostosına yapışar. Əhsayıləmdə baş qaldıran mədəniyyət tərəqqisi görübən arzusun dilöyən bir millət o tərəqqinin tərtiblərini də bilmək borcudur. Hər iş öz vaxtından qabaq iqdam etmək – Qırata minib hava seyri dilömək kibi ofsanədir. Şöhrət tommənə ilə tərtibsiz iş başlayan şəxs axırda şəbədəbəzlər kimi məsxərə yerində qalar. Şəbədəbəzlik ilə kəsb olunan ısım havaya buraxılan sabun üfürdəyi kimi partlayanda nə səsi olur, nə əlaməti qalır. Bu sözlərdən muradım tərəqqi tərtibinin mülahizəsidir ki, binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa gərəkdir. Bəli, tərəqqiyi-səlmiiyyənin əvvəlinci pilləsi məktəbxana astanasından başlanır. Əsrimizün toqazası buna olduqda, o toqazaya müvafiq oməl lazımdır...

Xoşa o şəxslərə ki, toqazayı-əsrə mütabiq öz təkliflərin qanıt, ümumi insaniyyəyə və xüsusi öz millətlərinə xidmət edələr!

Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri Badkubə

Bəradərim, bizim oqıdomizlə sədəqə və nəzir bəla qaytarar və hər kəson öz kəsb və vərindən sədəqə verər. Müəllimin sədəqəsi zomirindəki nicət kasasının şərbətidir ki, obnayı-millət ona müstə-həqqədirlər...

Mərhəbə, mərhəbə o soqqayə ki, yay gününün hərətində susuz-ları sirab edə!

Maşallah, o müəllimə ki, bu əsrimizdə obnayı-millətin cəhəlat atəşində yanar gördükdə ürok qanı ilə bu yanmış mərifət kasasının sağıliyin edə! Ağaclar cümlesində bibəhrə çinar və azadə sərv ağac-ları vardır ki, onlardan heç kəs somərə ümid tutmayaraq da, ancaq sayəbanlıq üçün bəslənirlər, amına nar və ya alma ağacı adlanan bir nihal hərəqah bir il bar verməyə odun deyilib baltalanarlar.

¹Anfo bir işarə də bəsidir.

Öz təklifin bilməyən müəllim müddəidir ki, müəllimlər züm-rəsinədən nəf olunsa gərəkdir.

Millətin cəhəlatından həzər edən müəllim öz bəlasına nifrən edən ata kibidir. Hünərli ustad xam domirdən səbirlə Misri qılınc yapı bilərsə, yaxşı müəllim kəctəb millətdən xoşəqləq cəmiyyət hazırlaya bilər!

Bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim havas və əqləq var iso, hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur... Bu yerdə əqləqi-zomiməlorimizi zikr etməyəcəyəm, çünki yoxluqdan ariz olan şey zətan layiqi-zikr ola bilməz. Qanuni-təbiiyə müvafiq nur məhv olanda zülmət çökən kibi, xeyir odəm olanda şər bürüz edər. Zülmət və şər hər ikisi hər-çənd ləfzən mövcudat hesab olunurlarsa da, lakin vücdi-səbli olduqlarına görə odəm pəyəsinəddirlər. Çünki işıq gələndə zülmət məhv olan kimi, xeyir gələndə şər öz-özündən zayıf olur. Hal-hazırda millətimizdə gördüyümüz eyiblər keçmiş hünərlərin varlığını isbat edər, çünki gülüstən xərəbə qalanda bülbül yerin çügd tutan kimi hünər zəif olanda ovozına eyib bürüz edər. Hər nə olmuş olsa, millətin eyiblərin əğməz edib gələcəkdəki hünərlərin nəzərə alınmalıdır. Çünki hünər cəvhəri parlayanda eyib zəngi öz-özündən puçalar. Himmət, qeyrət, dəyanət, əmanət, səxavət, şücaət və qeyri-qeyri qüvvəyi-mühasinə bilkülliyyə bizim millətimizdə bürüz ediyolar. Ruh xəzinəsinin bunca gıranməyə gövhərləri zətan bəzlərə əta olun-duqda səd həyik fi, bazarı-insaniyyətdə bunların rəvacı üçün layiqicə bir səyqəlgah, yəni mədrəsə yoxumuzdur və bu qüsurlara səbəb zətan biz müəllimləriz, çünki məscidlər, körpülər, xəstəxanalar və qeyri-təmirati-cəmiyyə avamünnas həmiyyəti ilə yapıldıqlarında, məktəb, mədrəsə və dəbistan müəllimlər hümməti ilə tənzim olsalar gərəkdir.

Qafil olma, qardaş! Hər kəse hər nə versələr, verdiklərindən hesab alırlar. Müəllimliyə təklif olan şəxs həcc və zəkəta müstəti olmadığıda "kimləri öyrətdin və nə öyrətdin?" sorub bəxzəst ola-caqdır.

İnsafən müəllimlik təklifi ağır təklifdirsə, müəllimlik şəni həm uca şəndir. Müəllimlik hər bir əsrdə ağır olubsa, bu əsrimizdə dahacə ağırraqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur.

Bəradərim Məcəd, hala nəçə illərdir ki, məşq yolu ilə əcnəbi müsənniflərdən tərcümə edərek filcümli yazıçılıq istədədi hasil

edibson. İndi hərəgah yazıçılığa haqqın varsa, yaz, amma ağzına gələni yazma!

Yazıçı təmsilən bir tobibdir ki, öz millotinin və ya ümumi insanın din illotlorin təhqiq edib, müalicəsi üçün odobiyyat nüsxəsi yazsa görəkdir. Tobib ogor illoti təhqiq etmomiş nüsxə yazar olsa, can fəvta gedər və hakoza bitəb və künhdovas şoxs əfsano üçün qoləm çirtsə, təşbihon kağızın qəlbin yarib mürəkkəbin qanın təkən kibidir.

İllotın təhqiqi üçün, elm və nüsxənin yazılması üçün hüner lazım olan kibi müsənniflik iddəəsi edon şəxs üçün qüvvəyi-dindon sovay qüvvəyi-təb və sürəti-fəhm lazımdır!

Bəti tob və kündkəlam eczi ilə şöhrət arzu edon müsənnif Hatəm Təimin oğluna bənzor... Belə şoxs ogor şöhrət taparsa da, acəb deyil: yaman müsənniflik təhmətilə şöhrət tapmış adlar tarixi-odobiyyatda çox zikr olunubdur.

Müsənnifə bərdur öz-özünə hərəfgirlik edərək, nəqqaşlar kibi hər bir şeyi öz rəng və surətində təsvirə gətirsin və illə axşamçağı badi-səbə əsdirən əyyar öküz arxasına yohər qoyan və ya halvaya düz təkən binoməki təlxokləre bənzər ki, muzdu rişxənd və niqrət olur. Bu silk müsənniflərin tərifli qızıl rəng ilə əcnəbi qəzetlərində parələrlə bu gün nəşr olunursa, səbahı günü filfilsətanlar oğlörində rüqə-rüqə huşr olunur.

Bərdərim, bu sözləri sənə tənbih üçün yazıram ki, yazıçılıqda sərvaqt olasan.

Başında mətləb qaynaşır, amma həmsəhbət yoxdur, tənha otaqda səni qəibəno həmsəhbət ixtiyar edib danışırım. Aytıdığım sözlər frumayə olmuş olsa da, eyib etməyəsən: adon əzarlı başdan səhih mətləb çıxmağı inkar edirlər... Amma yəno səni inandırırım ki, səlamətliyimdə axtardığım bəzi qaranlıq mətləbləri, arxamızdakı şeyləri əynə içində görəni kibi, indi bir-bir aydın-aşkar görürəm.

... Hələ gözələrimin üstündən qoflət cəməyi gətürünlübdür. Bədon səlamətliyində dərk etmədiyim əsər üstündən bilmərrə pərdə soyulubdur... Ruhum ilə köşf ələminin arasında daha hicab yoxdur... Əgər sağalsam, mənə köşf olunan sirlə mətləbləri sənə də söyləyəm, indi halal cəylo, qardaşım!.. Xudəhafiz!.. Tamam...

Milli xadimi Şeyda Məsihədə

Şeyda bəyin "Məktubat"ı çoxdur, əksəri tərtibi və təlim xüsusunda yazılıbdır. İntişar olması hərəqənd arzumdursa da, lakin həmişin birdö-
blikdə çap etməyə tovanam yoxdur və tovanalı qardaşlarımız bəhüm-
mət olublar...

Kurimətrə bə dost əndər dərəm nist,
Xudəvəndəni-nəmətrə korəm nist.

Cənab Şeyxə xudə rəhmət edə! İndiki qara günlərimiz üçün yəddi yüz il qabaq mərsiyə yazıb mühür basıbdır.

Axırda Şeyda bəyin vəsiyyətin əmələ gətirmək üçün məktubatın həmin cüzvün "Müəllimlər İftixarı" ünvanı ilə öz xoreimləm çap edirəm.

Cüzv üstündə fiyət yazmaqdan müradəm dünya mənfəəti deyil, ancaq vəsül olan məbləği (ogor ömür vəfə vəsə) cəmə edib tədric ilə baqi cüzvlərin nəşrinə sərf edəcəyəm.

S.Qanıqada

P.S. Qeyri səhərli həmfikir və həmsinif qardaşlarımızdan iltimas olunur ki, öz aralarında cəməyyəti-xəs ibraz edib nəfə rəsələlər nəşrinə guşış edələr. Həmmətlə qonşularımız "Cəməyyəti-təbu nəşrlər" təsis edib ildə nəçə-nəçə kitablar və kitabçalar təb və nəşr ediyələr. Hərəqənd məzbur "Cəməyyəti" təsisi bizlərə rüxsət olma-
dısə, lakin zəton hər bir cəməyyəti ofrədi-təfərrüqəndən məcəssəm olmaq iqtizəsincə hər bir fərd öz-özəlüyündə işə həməyyəti edər olsa, axırda işin nəticəsində mütəmmən cəməyyəti əməlinə bərabər olur.

GƏLİNLƏR HƏMAYİLİ İFFƏT
və yaxud əşəri-nəsriliyyə

*Gözüm işığı Dılafruz! Bu yuvuqda sənin
üçin toy olunacaq xəbərin eşitdiyimdən, bildir
sənə vəd etdiyim həməili indi oda etmək lazım
gəlir idi, amma bu günlərdə işimin özəzi hərəkət
surətlə üz göstərdiyinə görə, həmin vəd etdiyim
həməildən nəçər boyun qaçırıb, həmin cüzv
məktubunu "Gəlinlər həməili" adı ilə məxsusən
sənin adına yazdım. Ümidvaram ki, mənim müəllimlik
peşəmi mənzurə alısan, həmin övraqı ilə
həməil əvəzinə qəbul edəsən.*

Şeyda

I

QAFQAZ - MERKURİ

*Admiral Kornilov. Bayıl və Zığ burunları.
Qəmzanak bir gəlin*

Ogünkü gün hava artıcaq sərin idi. Badkubə istilahi ilə "xəzri" adlanan şimal yeli üç gün-üç gecə tozanaqlayır istifadə. Çəst vaxtı idi. Qafqaz Merkuri iskoləsində nökorim Bəşir ilə faytondan düşdük. Bəşir fillovr çamadənimi qoltuğuna vurub darvazadan içəri yüyürdükdə, mən özüm həmin darvaza ağzına somişinlik bileti alıb toclon körpü üstə vardım. Qafqaz-Merkuri vaporlarından ən zorbəsi "Admiral Kornilov" özünün qara gövdosinə körpü qabırğasına söykəyibən, yuxudan kal ayılmış nərro div kibi ağır-ağır fısıldayırdı. Körpü ilə vapor arasında müxtəlif millətlər, müxtəlif libaslarda gozinib, müxtəlif dillər ilə danışıqları əsnada xırqəpəz seyidlər, sitizəruy saillər, şuxçəm kisəbərər və qeyri korahotmənzər horiflor onların arasında biaram vumuxurlar idi. Bu izdiham içrə tahaqçılann qışqırığı, seyid-

lorin müzakirəsi, hərbəllənn hay-küyü, matrosların komandası, piyan-
ların mübahisəsi və axırda xanımların qəhqəhəsi bir-birinə qarışmışdı.

Vapor ətrafında bir ənbuh cəmiyyət qara qarınca kimi vumux-
duqda, o nərro divin arxasına çıxıb-düşürər idi. Mən həm taxta körpü
vasitəsilə vapor arxasına qədəm qoydum.

Tərəddüd daha artıcaq idi; tənbelit qayğısından arxayın oldu-
ğunda kayuta girməyi daha lazım bilməyib, tənfihi-damaq üçün dik
söykənmiş taxta pillokən ilə vaporun ən yuxarı eyvanına qalxdım.
Eyvən üstündə bir neçə para arvad-uşaq dəstə-dəstə toplanıb otu-
muşlar idi. Əz on cümlə üzə nofor kəvaler bir nəfor qəmzanak müsəfirə
ilə moxsusi moelis qurub pivə (buz) içməyö məşğul idilər. Əvvəl
oldo xanim gözəltə mənə baxdıvı duyduğunda onun diqqətin dahaca
artıq cəlb etmək üçün cavanlıq qururu ilə vapor uzunu gərdiş etməyö
şürə etdim. Rus qızı öz növbosində mənim biaramlığımı anladığında
məni dahaca artıq yandıрмаq üçün kəvalerlərə qədəh-qədəh vurub
cürələr içdiyi əsnalarda mənim tərəfo nəzər atıb təbəssüm edirdi.
Xanımın bəpordə təbəssümü və mənim sitizə hərəkətim kəvalerlərə
nəgüvərə olduğı aşikarə göründükdə axır özüm öz qəbəhetimə düşü-
nüşüb məşçər səndolilorindən birində öyləndim.

Tamam Bakı və ətrafdakı Zığ və Bayıl burunları sakit və səmit
dunurlar idi. Üfüq kənarında ağ buludlar atılmış pambıq kibi çin-çin
vığılıb dayanmışlar idi. Havada oynayan yüngülcə nosim zavodlardan¹
qalxan qoliz tüstünün dəryə tərəfo qovduğı halda, göyün üzü saf ayna
kimi gömgöy görünürdü. Bu şəkəlot içrə bargahda bağlanmış vaporlar,
qayıqlar və sahildə görünən atlar, arabalar, hamısı sümün-büküm
görünürdölər. Ancaq üzərində dayandıvığımız körpü izdihami-kəsrət
ilə dolu olduqda hürkmüş an kondisi kibi fısısqında idi.

Budur, qaraqaş Təbriz uşağı arxasınca dağ boyda yük alıb göyöz
matuşqa (qar) qabağınca "xəbərər" bağıra-bağıra gəlir... Odur, bir
onun kibisi bir olində bağlaması, bir olində zənbil sənəsqəq maləkan
əqəbinco yortur... Hə bir neçələri növbənöv ağır-yüngül ilə yüklən-
miş ikon niyrəngüləh müsyö, madamlar yanlanncə yüyünürlər. Kəp-
pünün bir qulağında şəloppəq türkmon müsəfirələri və ya olvan çapan
Buxara tacirləri dizlorin qucuqub nas² atırlar. Bir yəndə keçisəqqaq

¹ Zavod rus sözüdür ki, Bakıda neft karxanaları bu mənada istənil olunurlar.

² Nas nərin ovulub yəğda qovrulmuş tənəkəkdir ki, türkmonlar və Türkdənn özbək-
ləri ağzılarına alıb bir-iki doçiqəndə sonra tülürürlər.

rus mujiki (kondçi) köhnə samovarnı qoltuğuna vurub tum çirtlâyır... O yanda bir olahiddosi çittuman devka (qız) ilə alomdon bixəbər mazaqlaşır... Bir tərəfdə nozakətli madməzel şivəkərlıq ilə gimnazisto naz satır... O bir tərəfdə frans¹ kavalər nazlı madama möhöbbət izhar ediyor. Axır, bir guşədə qara çadırsəb İran xanımları cynon cansız löbötöl heyotında qara kağızlı qond kollölöri kibi cərgə vurub oturublar... Bunca müxtəlif heyötöl, gunagun qiyafölör, namövzun soslər, binizəm hərəkətlər vapordan qalxan qotran üfunoti ilə qomşulub başımı gicəldirlər idi.

Vaporumuz daha hazır idi və indi sudan, oddan doymuş ikon yohorlı at kibi şiho köküb borkdon çığırdı. Hozərdə olan damalar bu dürtüş çağırtdan fəvrən qulaqların qapayıb nazigano eyhamlar üçün dodaq açıldılar. Mosol vardır, göz görmöz, üz utanmaz və habelə demək olur: qulaq eşitməz, dil usanmaz... Zahirdə utancaq görünon xanımlar vaporon dürtüşü bağırtdısında firsət tapıb kavalərlər qulağına müxtəsər hekayələr pıçıldayırdılar ki: ay ha...y, daha nə deyim! O pünhani pıçıldılann sızığı qiyafələrdə aşikarə göründükdə noşosından üroyim başı sızıldamağa başladı. Mənim bu halıma mütabiq "Kornilov" guya həsrət odunun yangısında dudi-ah ilə tokrarən iki dəfə nəre vurub dayandı. Hozərdə olan məxlüq əvvəlkindən də bir az odluca vurmuxmağa başladılar. Şədid basqıntıda müsəfirilər üz tənbəhiltörlön vapora dəşiyib hay-küy ilə hucaqlarda yer tutdular. Bir neçə daqiqə çəkmodi ki, vapor yenə üç dəfə tokrarən şiho çökibən ləhləməyə başladı. Çarxlar yavaş-yavaş hərəkətə goldikdə vapordakılardan bozisi dışarı və dışarıdakılardan bəzisi vapora yeriş etdilər. Vapor əhli ilə körpü əhli bir-birindən aralandıqlarında toxto körpücük aralıqdan götürüldü və onunla belə biz koştinişəstokanlar qara torpaqdan qəti-olaqə olub, su ünsürünə tapşırıldıq...

Qarada qalanlar körpü uzunı səf vurub dayanmışlardı və mənim Bəşirim onların arasında görünürdü. İbrazitovazə və izhanı-möhəbbət ödlü şivələrə su ilə torpaq üstündən nəzərə verildikdə hovai öpüşlərin bazarı çox ödlü gördüm. Amma heyif ki, bu müft müəmilədə no

bir bus almağa haqqım və nə ovöz verməyə bir motamı yox idi... **Bəli**, binosiblərin nəsibi tamaşa olur. Qabaqca pivəxorluq şivəsi ilə monə eşq cürəsi içiron xanım indi cıyan başında sərxoşluq xumarı ilə məstanə gözölöri norgis tok süzdürür idi. İndi çar ətrafındakı rəngarəng tamaşalar içrə həsrət gözüm ö türfocomalda qoraz taparkən peyvəstə qəş-göz arasında rənzlor gördüm ki, hər nəqtəsi min nukto söylərdi! Amma yenə əfsus ki, mon komtalə eşq müşhofında heç bir vaxt süreyi-fətihani yad etmədiyimdə, indi bu pürməna ayyotlərin mözmunun fohtm etməzdim...

Hər no isə, o dəqiqələrdə eşq odundan hər bir şey cışda idi, hotta "Kornilov" körpüdən aralandığı əsnada yüngülce təkənlər ilə sinosin körpünün çiyinno vuruban taqıqlı ilə "alvida" deyərək səforo çıxan damad kibi bir neçə dəfə körpü ilə öpüşdü. Bu anda hər iki tərəfdən min avazla "xudəhafiz" sədəsi yelkon başına qalxarkən damaların ağ dostmalları (məndil) göyərçin qanadları kibi havada uçmağa başladılar və onların arasında ləzgi Bəşirin yağlı daqqası (papaq) göyərçinlər arasında şahin kibi hücum ilə havaya qalxıb düşür idi.

Vapor əhöstə-əhöstə cılvəyö galib doniz içinə üzgünməyə başladı. Körpü qoltuğunda sərkəşlik edən nahomvar vapor indi su ağuşunda rəqqaslar şivəsi ilə nazikanə sağrı buladması şayanı-tamaşa idi. Bu dostgaha körpü üstündəki camaat ittifaqon "mərhəbə, mərhəbə!" çağırşib, toväzə etməyi həm şayanı-dıqqot idi.

Əlvida. Qız qələsi. Aleksandr kolisəsi.

Qaraca şahər. Bibiheybət xanımı

Vapor şərqə doğru üz çöndөрörkən nəfəsənəfəs sürət artırıb bir-iki daqiqonin ərzində bir çağırım qədar körpüdən uzaşdı. Vapor uzaşdıqca qarada görünən ziruh və qeyri-ziruh şeylər səhirəno minval ilə yavaş-yavaş kiçilib, xırdaca nüsxələr şoklında nəzərə gəlirlər idi. Moxlutı-təmirat arasında qədim Qız qələsi və hala nətəmmam qalmış Aleksandr kolisəsi foxarətli baş qovzayıb həxırlər idi. Bir az macaldan sonra tamam Bakı və həmı Bakıdakılar gözüməndən napodid olacaqlarını xoyala gətirdiyimdə, hələ firsət varmı idikon onları ilə vidələşməyi xətirim rıca etdi. Bu halda üroyim pərdəsi rəqqilonmiş tar telləri kimi məhbüs əhənglərə mail ikon nitqimə gəlon "əlvida" kəlmöləri

həhri-təvil' intizamı ilə dilim ucunda bu günə cari olurlar idi. "Əlvida, ey bisofa şəhri-Səbə². Sənsən ol vadiyi-qeyri-zizor ki, min illər ticarət və sənətdən möhrüm qalmış ikən həqarət mənzilində hər bir kosin nəzərinə gəlməyirdin... Amma indi altındakı qaraca neft sayəsində dərbin gözlü firəngilər uzaq ölkələrdən göz dikmişlər! Bəli, indiki tərziqilər keçmişdəki tənəzzülün əcridir. Mərhaba!.. Keçmişlərdə osil Səbə olduğuna şübhə çox isə də, amma bu günlərdə Süleymanlar nəzərgahı olmağına heç söz yoxdur. Xudahafiz! Şayəd ruhum hühdüdü həlakət sorsərisində azğın düşə, daha sondən xəbər ala bilməyərəm...

Əlvida, ey bürçi-songin düş!..³ Kim bilsin, neçə pəhləvanlar, neçə hərəmlər daş qabırğalarında qılınclar sındırıb zəbun qayıtmışlar!.. Kim bilsin neçə yavuz pəhləvanlar xətəmək pillələrində qotlu yetişib qan içində yatmışlar!.. Həni o zamanlar ki, dəmir oxdan, fulad qılınclardan qaya ürəyin əsla xətər etməz idi?.. Həni o zamanlar ki, cəvşənpəş mübarizlər kimi meydanı-kərzadə mordanə dayanıb, oddan, sudan qorxmaz idin? Bəli, o zaman bir zaman idi ki, keçdi, bu da bir zamandır ki, keçəcək... İndi fulad yerin qurğuşun tutduqda ağbaş qarılar sənə "Qız qələsi" adı qoyub dənəninə tuman qurudurlar!.. Ar olsun sənə, bu nə halətdir?.. Sənin indiki məsxərəmənzər tərkibin xəttun libası geyinmiş xacələrə bənzər... Vay olsun sənə, bu nə qeyrətdir?! Başındakı qəbahətli qəziyyə hələ qədim əyyamda Bakı torpağı bivefəliq suyu ilə yəğrulmasını isbat edə...⁴ İndi xudahafiz!

... Bəlkə qəza yəli həyatın səfəsinə ədəm dərəcəsinə tullaayacaq, daha sənənin dənənində ləngər salmayacağıam! Əlvida!

Əlvida, ey ağdaşlı, qızıl başlı Aleksandr kolisasi, əlvida! Əzəmətdə cəstaniyan⁵ təmiratına təşbihli ikən bu əsrimizdə Bakının ən gözəl zinətəsin!.. Xudahafiz! Bəlkə həvadis buludu ömrüm günəşin təbəhə cəcək, təmirin hilalı başa gəlməsi, görməyəcəyəm... Əlvida...

¹ Həhri-təvil - sərbəst sətir

² Süleyman və Bilqəys qissəsində zikr olunan "Şəhri-Səbə" guya indiki Bakıdan ibarət imiş! Həl bu zamanda Həyil bərunun müqəbilində su içində nəzərə gələn məxrubə əlaməti guya şəhri-Səbədən qalmış təmirətdir.

³ Dəryə kənarındakı "Qız qələsi" adlanan bürç təvayotlu İskəndər Zülqəməyin təmiratındadır, amma zəhri gərəkəmindən qədim olması çəndən görünmədiyində İskəndər zamanında təmir olumasını əql bəvay etməyir.

⁴ Nəql edilər ki, Hədkubu əmirlikindən birsi öz koriməsi ilə fəzihətli fəlo mərtəkəb olmaq istədikdə miskin səbyo atasının belə nəbəkərliyəndən ihtizara gəlib həmin zikr olunan bürədən özünü donuzə salmış, guya indi o cəhətə "Qız qələsi" adlanır.

⁵ Cəstaniyan təmiri - İslahuldəki Afəsofiyə cəmeindən kinayədir.

Mərhabə, ey küreyi-örzi işiqləndirən Qaracə şəhər, mərhəbə! Zətən qəza özü belə qədərlemiş ki, əgər bəndə işləməsə xəco işrət etməz.¹ Üzünqaralığı özünə qəbul edib dünyaya işiq salmağın şayanitəhəyyür olduqda, guya məhz sənənin şənində deyilibdir:

Özgonin etmək üçün gözəlirin əyidin, Nəbi,
Rusiyah olmağınız şümrə ilə mül kibi!

Əvət, sənənin qara-qura məhsulətindən çox şəhərlər özü ağardır... Cəhənnəm kolisasiyə bənzər ocaqlarından cənnət misali çox köşklər yapılibdir... Ürək qarışdırən qətranlarından cəy ətri ilə çox dənəqlər qəzanıbdır... Sənənin dudman bacaların köhli-mirvarid milçəsi kimi hərislər nəzərində çox dolanıbdır... Mərhabə, mərhəbə!!! Amma həyif ki, heç bir vaxt sənəni yetişməyə imkanım olmağında, indi xudahafizə haqqım yoxdur.

Vapor dənizə girdikcə səhildə görünən təmirat bir-bir gözəndən nəpədid oldular. Mədəmlərin dəstməhindən daha əsər-ələmət görünməzdi, məgər qəbaqədə Ziro cəzərisinin mayakları və sağ tərəfdə Bibihəybat qərysosinin bacarıqların görünürüldü. Çılpaq qayalar qəltuğunda, məxrubəmənzər cəvkiqlər arasında həzrət Həkömə xəttunun göy qübbəsi torpaq içində firuzə pərəsi kimi görünür idi. Nuri-mütəhəyyəyi-islamiyyə qəlbim məhtabinə şüə saldıqda əl üzə qaldırıb səreyi-fətihəyi üç dəfə oxudum və səfərimdə mənə qəziyyələr düşər olacağı nəzərimə alıb Bibi həzrətlərindən yardımliq istigəso etdim. Bu anda qəlbimdəki din təccəllisi gözüm cəvində işiqləndərək ofkar pərədəsinin dəlisindən oxbardə gəlməli bir mətləb həfizim xəzərinə üz göstərdi. Ürfən yer altındakı mədəniyyət Fatimceyi-Zohra möhrünə yazılmaq bir növ əqidəməz olduqda hələ neft mədəngahında məqami-ixtiyar edən Bətul qızı yadlardan unudulmuş... Vəvəylə, bu nə qəflətdir! Bibihəybat nəfəsinin şöləsindən godəzadələr evi elektirik qəndilləri ilə qırağan ikən şəhzadə xəmmün mübərək künbədi qaranlıq qalmış... Vay olsun bizə, bu nə qeyrətdir!.. Əlvida, ey şəhi-Xorasan bəccəsi, əlvida! Qəza yəli səfəniyə-bəxtinə Səbə torpağına gətiməkdə nə sirlər var isə bilmək, amma zəhriən torpağımızın əbadənlığı qədəmi-mübərək bərəkətindəndir... Amma həyif ki, bu

¹ Hədkubu həmcəvərində məxsusən neft zavodları üçün təsis olunmuş nəvzə "Qaracə şəhər" istilahi ilə adlanır.

ncmətlər özəzinə şonino sözəvar nə bir əsasi-xeyriyyəməz var və nə bir özəzi-Həsonəməz... Ar olsun bizləərə, bu nə himmətdir?! İki yetim balalar ilə dərəyə konarında monəsiz qalan xanımın yolunda aya bir yetim tokyəsi varırmızdırımı?.. Su üzündə naxudalardan nəümid olub bir hosir üstündə nicat tapan xanım eşqinə aya bir nicat səfənosı varırmızdırımı? Vəvəyla, yoxdur, yox!.. Haradasız, ey neft gomilərinə "Bibiheybət" ismi qoyan mazutçular, haradasız?.. Bos hanı Hatəmlik iddiası edən kişilərimiz!.. Bos hanı xanımın sevdasına düşən üvrət-lərimiz!.. Vəhosrətə, heç birisi yoxdur, yox... Ar olsun bizləərə, bu nə millətdir?!

• • •

Bunca təəssüfəno işləkləri nəzərimdən keçirdiyimdə gözəlrim yaşla biixtiyəri doluxdu. Qeyrilər cümələsində millətimiz dala qalıb yazıq olduğuna ürəyim dağlanarkən dudi-ahlanım nəfosim yolun tutmuşdu. Belə müzətlilik halətimdə ürək ədun gözyaşı ilə söndürə bilərdimso də, lakin oğyar yanında ağlamağı ar bilib, eşq ilə özümü kayuta saldim. Kayut qaranlığında ürəyim dənəqallığın əslə yazma-yaçağam.

II

GÜNDÜZ DƏNİZ İÇİNDƏ

*Vapor dəniz ortasında. Pavel Petroviç. Sofya Mixaylovna.
Madmazel Katerina. Firtına. Kayut zəhmətləri*

Təxminən zöhr vaxtı idi. Vaporun cyvanında çar ətrafa toftış nəzəri ilə baxıb, su ilə səmadən səvay olahiddə bir şey görmədim. Günoşin qursu qızıl tabaq şəklinde vəsotə-səmadə dayandığı halda, üfün ətrafın əslə tərcih edo bilməzdim. Çar ətrafda mətməhi-əzər üçün çəkrəng su ilə havadan məsəvə daha özge şey görünmədikdə

¹ Bibiheybət türbəsinin havalisində nə bir mədrəsə və bir şofaxəno almamışı Bəki əhlinin kəmhəmmət olduğunun dərukeyi-əslətim göstərir.

vapor su içrimi və ya su vapor üzrəmi hərəkət etməsin gözəlrim dürist dərk edəməzlər idi.

"Kornilov" gözü yaşlı timsah kibi od üfürə-üfürə dərəyanı tapdı-layırıdı və o halda çarların altında pəmal olan acı su guya ünsürlük yangışından eşq ilə kəflənib paqqıldayırdı. Göyün qübbəsi səmignəm cam tərkibində dərəyə üzünə qəbləndiqdə guya suyu axarlan saxlamaq üçün üfün dərəsinə hər bir tələfdən bərk qəpənmişdi. Bu ələm mənim üçün təzə bir ələm ikən həvəs və xəyalətim özge bir xəvəslər ilə südür edirlərdi. Od ilə su arasında torpaqdan qəti-əlaqə olduğumda əsrəri-əsıməni əqlim əvin təsəllüt etməyə başladı. Yuxarıda ərşin əzəməti, aşağıda suyun sivrəti, vapor içində odun qüvvəti... Bu üç sərkəş ünsürlərə bəxdiqcə bətinə-vəəsım xəkilik nəkbətindən səfalib yuxarılara üruc etməyə başlayırıdı. Vaporun cyvanlarında Tanrının qüdrətinə təməşəçi olduğum halda ərşin təqləri mənə yəvəq görünür-lərdi. Bilməm, su ələmində nə əstər vardır ki, vapordə oylənmiş insan bir əzəciq macaldə hər bir oxlaq ixlətdən tənqiyələşib su kibi durur... və habelə, demək olar ki, qara torpaq üstündə xudbinlik ilqəsile möhkəmlənmiş kibr binaları su üzündə hühəb kimi pəç olduğda vapor içində daha bülgə satmağa rəvəciq-bəzər qalmır. Yəqin bu səbəbə idi ki, qonşuğumda əyləşən müsəfirələmən bir vapor arxa-sında həyat və məmətə müştərək olduğumda insanıyyəti rəsmi ilə bitəkəllüf əsnələşib ixtilata girdim.

• • •

Aşna olduğum əşxas cümələsində ancaq bir nəfəri şayəni-tövəfirdir. təməjəna (gömrük) əməli Pavel Petroviç İvanov otuz iki və ya otuz dörd yaşında, tənəmonəd, qırmızıyanaq, əhli-xibrə, əməmə sədələvəh bir şəxs idi. Şirin səhbətlər ilə Pavel Petroviç məni özünə pəbənd edibən, başqaları ilə əşna olmağa daha məcəl vermədi. Əzəcümləy-i-əxbar Pavel Petroviçin səhbətindən mələm oldu ki, ürəyi yanmış bu kişiyə iki il imiş ki, məhəbbət yangısı ilə dağlanıb, eşq odu ilə əlşirmiş, əməmə indi bəxti yərdəmliyə edidikdə iki həftə imiş səvdiyi qızı təzvic kəməndi ilə əqd edib, Rusiyə qarlanından Kəspiyə qumsəlləməmə apar-maqda imiş. Təzvic və məhəbbət xüsusunda səhbət açıldıqda Pavel Petroviç öz təsəvvürün kəməhu mənim üçün səylədi. Səhbət əxirində

sadodil İvanov öz sevdiiyino fəxr və özü sevildiyino şükür etdiyi əsnada nagali rəngin-külhal bir övrot pilləkon ağzından yax qovzayaraq, yerdən doğulan pənilər şivəsi ilə yavaş-yavaş buxarı qalxınmağa başladı. Fəxir libası, naz-qəmzoli, ertədən kavalerlərlə pivo içən bu gözəl Pavel Petroviçin gəlini imiş... Amma gəlin, nazh gəlin! Təqirə sığmayan ünəşq işvəsilə şeyflərin (balaq) daldan yüngülco qovzuyuban yeriməyə başladığıda həzərdəki kişilər hamısı onun tamaşasına göz döndərib baxır idi. Hələ bu gəlin gəlməmişkən gözəl-lik iddiasına hüququ olan müsəfirlər indi bu fitnəkar rəqibəni görək günəş müqabilində məşəl kibi həsəd dudosında təgəyir tapıb həni-zişdilər. Pavel Petroviçin üzün qorb tərəfə ikən o bədriən doğmasından xəbəri yox idi. Amma mən... mən yazıq ki, həmişə tamaşa dəlisiiyom, indi o xəttü xələ, o qoddü qamətə vələh olduğumda gözlərim mör-düməkin xəl kibi onun arizinə salıb böht ilə baxırdım. Həm söhbətim olan Pavel Petroviç söhbət şərhi ilə gözəlrimə baxarkən həl ilə həlimi anlayıb başın dal tərəfə çöndərdi. Mətməhi-tamaşamız olan xanım gülçin təbəssüm ilə dodaqların qəncələyib məst tovuş tək çətir vura-vura bizim tərəfə gəlir idi. Pavel Petroviç onu görək fəvtrən yerindən qalxıyan cumdu və onun qolundan yapışdığı halda, mənə sarı yeriyib rəsmi qayda üzrə "zövcom Sofya Mixaylovna", – deyərək onunla mənə tanış etdi. Bəli, mütəəffin vapər qoqluğunda daha bundan artıcaq gülçinlik olmazdı. İki saat ondan əqdəm uzaqdan uzağa qomzolorindən həzz apardığım sənəmə indi mənimlə həmməclis olub, bir sən-dələldə oturdığıda də fürsətə fəvət etməyib, dil ilə mülainə etməyə başladım. Amma zəhi, xəyali-xəm! Kavalərlik şivəsi ilə izhar etdiyim hər bir məhribançılıqlarımıza Sofya xanım zərəcə məhəlgüzər olmayıb, ancaq öz səhvəri Pavluşaya məşğul idi! Xanımın belə soyuqluğu əvvələmə mənə dondurub dayandırdırkən, sonra öylə bir od ilə yandırdı ki, acığının acısından daha öz yerində aram oturamayır-dım. Sofya ax atıb yayın gizlətməsi üreyimi yaraladıqda hər bir noh və olsaydı, intiqam üçün özümlə ona göstərmək istərdim.

Təəccüblüdür: özgonin ərvadından nəvəş ummağa heç bir cəhətco həqqım olmadıqda, indi mənə etinə etməyib öz kişisilə məhribanlaşmasından od tutub aşkar yanır idim! Bu xüsusa özüm də süzölüyümü hərçənd yaxşıca anlayıb iqrar edirdimsə də, lakin bununla belə, yəno həmin iddiadan əl çəkməyib, cavanlıq inadı ilə xanımı yandırmıq sevdəsində var idim. Bu xoşal ilə oğərçi bir neçə

tədbirlər fikrinə düşdümsə də, amma o halda heç bir bəd həvaləqlə o lətafət çirəyinə bir kəddər filoyu yetirməyə yol tapmayıb, axır qanadı yənmiş pərvano tok ürək dağı ilə pərişan düşübən qaldım. Mənim məxşuşluğum Pavel Petroviçə sirayət etməyə bilmədi. O sadələvh kişi həmməclislik adabı ilə mənim üçün həzllər söyləyib mülətifotlu xitab etdiklərinə mən pərişanə cavab verib, yəno tutulmuş payız həludə kimi məxşuş oturdurdum.

Bir neçə dəqiqə belə keçdi; amma boş-boş bəğzədən bir kar aşmadı. Sofya guya mənim acığına altındakı sənəlini bir az da Pavluşaya yavuc verib, məhəbbətimiz kəlmələr ilə söhbəti qızıqıdırmağa başladı. Çərəm daha hər bir tərəfdən kəsilmişdi. Axır bu zəifənin üreyini alışıdırmaq üçün rəqəbat odundan koskin daha əlahiddə çərə tapmadığımda kibr ilə qıçımı qıçımın üstə aşınb, rübəruyimdə əyləşən bir qızın tamaşasına təköllüflə məşğul oldum. Pavel Petroviçin fikri mənə imiş, zəhərən mənə fərhəndirmək üçün "Müsüy Scyda bəy, olmaya mədməzəl sizə xoş gəlir", – deyib şuxanə qəhqəhə ilə sual etdi.

– Bəli, əfəndim, o gözəlin hərəkətində özge bir mələhət görünür, – deyibən tanışlıq arzusunun izraz etdim! Pavel Petroviç sadəlik ilə qəhqəhə etdiyində Sofya Mixaylovna mədməzəl tərəfə gözəli nəzər atıb, rixəndənə ləhn ilə "bəli, bəli" deyərək oturduğu yerində balaca hərəkət etdi.

Tamaşa etdiyim qız 17 və ya 18 yaşında, yeni yetişmiş, ağbəniz, nəzifibəs, nəzikbədən bir cən idi. Yanındakı çalbaş, qırxıqüz, piyan-göz atası; köhnörüsüm, alçaqboş, çoxdanışan, şuxondan anası; on yaşar-on bir yaşar həşirşiyapə, çitpaltar iki kiçik bacısı və sarbaş, yaşıl-göz, yeddiyaşar bir qardaşı cəməm bir mizin başında dövrə vurub iki saat idi ki, bir düjün xərcəng ilə iki şüşə piviəni içib qurtaramırlardı: Qocanın zəhiri qiyafəsindən keçmişdə dəvə qulluğunda olması görünürdü. Alımın açıqlığı və qasımın hündürlüyü nəcib və xəşəxtəq olduğuna dələlət edirkən həqiqətdə öz balaları ilə çox məhəbbətlə rəflər edirdi. Üzü açıq qocə mənim dostluğumdan mükəddər olmayacağını hiss ilə yəqin etdiyimdə Sofyanın "bəli,

böli"şindən sonra fuvron yerimdən qalxıb onlar torofə yerdim. Kişi monim niyyotimi duyduqda hala əzaqdan küşədo ruyluqla tobossım edirdi. Mən familiyamı deyibən ona əl uzatdım, o da öz növbəsində nəhayət, sürür ilə "Nikolay Filippoviç Filippov"¹ – deyib, olimi bərk sıxdı və sonra öz qarısı Marya İvanovna və qızı Katerina Nikolayevna ilə mənə tanış etdi. Kiçik bənişnələr (səbyələr): Nataşa və Anyuta və habelə əziz-xələf Kostya özləri-özlərindən reverans¹ edərək bir-bir monimlə əşna oldular.

Nikolay Filippoviç mənə pivovə qonaq etmək istədikdə mən fursət bilib məhəmmədi olduğumu andırdım. Madməzel Katerina zahirən məhəmmədlərdən heç bir kəs ilə həmməclis olmayıbmiş. Şirnzəbən qız artıcaq rəğbətli tatar qızlarının adət və güzərlərindən peydorpey sorğular soruşub, səhbət meydanın o qəddər qızışdırdı ki, daha anası iki dəfə cihaz xüsusunda sorduqca suala təfsilən cavab verməyə macal tapamadım. Katerina Nikolayevna monimlə belə nəçribən olması ürəyimə əsil arzusu idi və bu arzuyu qeyri-motlob üçün deyil idi. Məgər ki, bimirvət Sofyanı yandırmaq üçün idi. Dilli Katya səhbət silsiləsin bir ən kosmədikdə, mənə öz məclislorinə oyla pabənd etdi ki, daha bir də İvanovların yanına qayıtmağa fursətim olmadı.

Saat üç tamam idi. Barometr müvafiq ruzigar qəflətən pörtləşib təlatüm etməyə başladı. Doryayı-qülzüm dediyimiz acı su məhman-nəvazlıq şortin unuduban nəçribən hərəkətilə vaporumuzu tokan-lamağa üz qoydu. Ağpapaq mövclər öcünə fəvcləri kibi şimal tərəfdən dorya üzün sərasər tutuban səhnmək nəçrələr vura-vura üstümüzə yerləşməyə başladılar. Həmmə edən mövclər hərbi qoçlar tərkibində hücum ilə "Kornilov" un sol böyrünə peydorpey köllələr vurub çıxırlar idi. Suyun qələbəsi dəqiqəbədəqiqə şiddət etdikdə, miskin vapor var əzası ilə lərzışə gəlib zərbət dəymiş əjdaha kibi baş və quyruq oynadır idi. Vapor arxasındakı nazporvərdə xanımlar torpaq ağuşunda nəzli kirişmələrə adət etdiklərində indi üzü soyuq ünsünün dürrüş topıqlorına tab gətirməyib vohşət ilə qalxışdılar. Adotən igidlər xatunlar nəfəsindən zor alırlar... Xanımlar qalxışandan sonra biz kavalərler əmvaci-ləşgərin müqabilində daha tab gətirməyib öz ilə xanımlar otəyinə yarıpqıd. İndi mən yalnız Filippovların külfətinə daxil olduğumda onlara qoşulub, gətməli idim.

¹ Reverans dəşizə qızları məxsus təzimidir ki, ayaq üstündə dayanıqlıqlar həl dəşə qızlarını yavaşca oyib baş vururlar.

Nikolay Filippoviç öz qarısının qoluna grib, sol qıçı ilə yüngülcə əxsaya-əxsaya qabaqca gedirdi. Nəndic Kostya pişik balası kibi öz məmosinin yubkasin (tuman) qəmarlayıb tans (roqs) vura-vura tullaqlanırdı. Anyuta və Nataşa əvvəlcə on daldə ikən sonra ceyran quzulan kibi vaz atıban cılıv ilə həmidən qabaq keçdilər. Madməzel Katerina hələ mən təklif edincə qolun qoluma keçirib puxto damalar kibi nəz ilə başın çiyənimo söykəmişdi və mən öz növbədə kavalərlik şərti ilə nəzəkədən dəmoçkanın səfərişal və zontikin (çotir) bu biri qoltuğuna vurub əhəstərək-əhəstərək dədə, məmosi dəlincə yeriməyə başlamışdım. Eyvəndəki comiyyət dənəşqil pilləkəndən təmkin ilə bir-bir aşağı düşməsi bir-iki dəqiqə çəkdi. Pavel Petroviç və Sofya Mixaylovna ər-ərvadlıq təklifi ilə qol-qola verib bizimlə hərəbər pilləkən başında növbə gözloyırlar idi. İndi Sofyanın gül üzündə riş-xənd rəngi müşahidə olunduqda ona daha da artıcaq acıq vermək üçün qolumdakı madməzələ komplementlər söyləyib qohqəh ilə gülür idim. Rəqəbat zəhəri xanımın şirin canına sirayət etməsi əşkərə məlum edirdi. Axır, pilləkəndən düşüb kayutlara yetişdik. Pavel Petroviç monim üçün papaq açib xudəhəfiz etdiyi əsnada Sofya Mixaylovna mənə tərəf əcaqlı nəzər atıb fırlıtı ilə kayuta girdi.

Hər bir külfət öz kayutlarına cəmləndilər. Mən yazıqcaq Filippovlardan xudəhəfiz edəndən sonra bayquş virənəyə qayıdan kibi xarabə qalmış ikinci kləsa gəldim. Kləsların bucaqların hər bir növ kişilərlə dolu idi. İndi tutulardan ayrılıb zağı-zoğon örüşünə düşmüş qorib quş kimi dörd bir tərəfə boyluyub-boyluyub axır bir bucağa qəndəm.

Ruzigar dəqiqəbədəqiqə şiddətə idi. Axır, dənizin tüğyanı nəhayət dərəcəyə çətdi. Körpü qoltuğunda köhnə istiləhi ilə "Əzrail kuş-külü" adlanan vapor indi səbəkbar qan çanağı kibi mövclər başında gicəlib qalmışdı. Səhnmək təlatüm vortosində bəcəzə vaporun həloti kəonnohu biyaban içində ac qurd örüşünə düşmüş mal kibi idi. Yəndəki və başdakı mənfəzlərdən qəliz dud və buxar fışqıra-fışqıra hücum gətirən ləpələrdən gah kollo və gah dünbə ilə vuruşub axır yorğun düşmüş çoronda kibi zar-zar anqırmağa başladı, onunla belə, diləsi

anqırıtlar sodasından vapor ohli dohşətə düşüb, səfra acısından turşumuş qiyafələrlə şuriş etməyə başladılar. Buncu ah-zarlıq arasında müxtəlif istilahlarla "ah" lofzi qulağıma dəydikdə nagoş bu ayoyipürəyə xəttimə düşdü: "İzə rəkibü filfülki daou Allahə müxlisinə lahü oddin".

Böli, insan müxtəss-ıman bir zətdir. İmanın məsdəri ürok nəqto-sində bərqərar olduğuna görə, belo məqamlarda baş və ya oql kar görməyir. Bu halda əlfəri-diniyyə qələbəsinə qunədə gəldiyimə sidqi-dil ilə "amənnə, amənnə", - zikr edərək təzərrə ilə təslim oldum. Gəminin məxsusluğunda ohvalim nəhayətə aşüflə ikon daha bundan artıq əfkəro qəbil deyil idim.

Gecə qaralımsıdı. İndi məhməllik girdabında nəfəs-bənəfəs qütö-lor yediyimə axır xəbgahlardan birisinin üstə bihuş düşüb qaldım. "Kornilov" ləpələr ağzında qayot biamar çırpınaraq, cozə-fəze ilə dömbədəm çıxırdı. Bu çığırtılar səsinə üroyim tez-tez dıksinirkeü, hərəçənd sərəsimə ayılırdımsa da, lakin başım horgiz bəlişdən qalxmırdı.

III

SÜBHİ-KAZIB VƏ SÜBHİ SADIQ

*Gecə qarantılığında. Gəldi, gördü, öldürdü getdi.
Ulduzlar. Təəssüf. Dan ulduzu*

Sübh saat üç idi, yuxudanmı və ya bihuşluqdanmı, bilməm, gözümü açdım. Vaporumuz öz adati yerışı ilə yol getməsi hiss olunurdu. Başımı bəlişdən ahestorək qaldırıb huşumu özümə yığdım. Kayut içində hava nəhayət, kəşif olduğuna görə, nəfəs almağa sinəmdə daha güc görmədim. Çar-naçar ayağa qalxıyan divarlara yapışa-yapışa özümü rəhulor tərəfə verdim. İvanovların kayutuna çatdıqımda nagoş qapı açıldı. Pavel Petroviç divan üstündə tirişəhab kibi uzanıb xorultu ilə yatırdı. Amma Sofya ağ, nazik köynək içində döşü-başı açıq ayaq üstündə dayanmışdı. Gecənin vaxtında əlaqədarlıq otaqca içində şəhla gözülü bu gözöl qalın saçların çiyn-lərində pərişan edib məhbub dəyandığı halda, cənən yuxuya girən pəri şəklinə görünürdü və onu görəcəyim halda guya üroyim şüşö-sinə bir bərk sodomə yətdi... Yəni:

Dər xəmi-zülföy dili-şeyda şikəst,
Cəmi-Cəm ondur şəbi-yəlda şikəst...

Bunca türfə tamaşaya valeh olduğumda biixtiyar qodom saxlayıb dayandım. Sofya məni görcək nazlı hərəkot ilə şux məmələrini titrodə-titradə qapı ağzına gəldi və belo birpərdəlik içrə şəstlə gərdənin çəkib cənən məmərdən yonulmuş sonəm heyotində sakit və samit dayandı. Xanımın nımşumar gözlori aşınahıq ilə mənə baxdıqları halda, kırıqlorından saçılan qüvvəyi-miqnatis kənnənhə fulad-dan yonulmuş mıxçalar kibi üroyim nəlinə soxulub sinəm başın əhzar¹ butosi tək odlayırdı. Təəşşüq qızığından qana dönmüş könlüm həsrəti-piçtab ilə əzildikdə daha ürok suzişinə tab gətirməyib, bitəliq şivosi ilə arxamı divara söykədim. Sofya hala homin qərar ilə göz-lərini mənə dikib baxırdı. Bir neçə an sükütəndə sonra zəhırrən çhiyyət toriği ilə qoflətdə yatmış kişiyə bir uğru nəzər atıban əhestorək qapı ağzına gəldi... İndi rəhularda yanan elektrik çıraqlarınm işığında bu gözəlin siması, haqqə ki, güydən enmiş fıriştə şəklinə görünür idi. Bu məhliqanın surəti qəlbim güzgüsünə oks salarkən, ayinə içində aya baxanlar kibi heyran qalıb qurumuşdum və bu halət içrə cadugər xanım sual nəzər ilə mənə baxdıqın gördüyümdə dilindən eşidəcəyim bir avaz həsrəti ilə könlüm quşu çapalayırdı... AXIR, axır qönçə dodəqlər qönçədəki "ğeyn" kibi aralandı və aralanarkən fəvvrən mərcan təsbih danəsi kibi zikr üçün "mim"ə dönüb "məsyö Şeyda bəy, sizə nə olub?" - kolmələrin inci dişləri arasında siflə etdi. Sofyanın bu sualı mənim üçün oyla bir vəqiə idi ki, onun müşahidəsinə məhbub qaldığım halda, daha bir kolmə söz atmağa qadir deyil idim. AXIR dilim, dodəğim lərzisi etdiklərində daha əlahiddə bir söz tapmayıb, bimoqam şikayət yolu ilə:

— Ax, Sofya Mixaylovna... ohvalım çox məxsusdur, - deyibən dorindən bir ah kökdüm.

Sofya bir nəfəs ara veribən atəşli piçilti ilə hər bir kəlməyə fəsilə verərək dedi:

— Həçkəndə!.. Sizin kibilorə bir az da bədtor lazımdır, hiinsaf! Bimürvət!..

¹ Əhzar - hürr köhnəsindən məxzərdi ki, monada cadugərlik sirlərindən birisi bəşh olunur. Əhzərdən ibarət odur ki, dəmir nəl üstündə təslim yazış gəco yarıq odlu हुतोदə qəvdərlər və homin nəl qəzdiqca guya məhbubənin üroyi əlisməyə başlayır və bu halət içrə biixtiyar baş gütürüb "özdi" məclimə gəlir.

Bu mokkalə bu söz ilə mənə ümid verib, əvəzino canımı alarkən daha dayanmayıb dik məmələrin yuxarı qovzayaraq, çiyinlərinə tökülmüş qalın zülflərin hər iki əli ilə arxasına tullayıb təbəssümlə qapını örtüdü... və onun gəlməsilə kəənnohu mənim üçün:

Qursı-xursid dər siyahı şüdü!..

Daha nə deyim?! Məşhur Qeysərin fütuhətindən bu zəiflərin çap-qıntısı bir dərəcə də artıq oldu: yəni gəldi, gördü, öldürdü və gəldi!

On doqquz kimi sovuşmuşdu, amma mən hala xətirçəmlik hasil etməyib, didar ümidi ilə hənək divarı səykənib dayanmışdım. Axır, cəşq odundan üroyimə çatmış zərbətləri ümid tiryəki ilə sıgallayıb, flicümlə özümü düzəltmədim, lakin o halda xəfə ruhlarda sorgordan dolanmaqdan daha bir fayda görməyib, çar-naçar yənə cəvna çıxmağa qədəm qoydum.

Müsafirlər hamısı yatmışdı. Eşikdə bir-iki nəfər süst və yorğun müləzizlərdən savay əlahiddə bir kos görünməzdi. Dənizin xünök havası damaxıma dəydikdə həvəsim yavaş-yavaş özümə gəldi. Ləpə döyüşündən çıxmış "Komitov" tərtəmiş ayğır kibi çıpaçp su içində hökrüm gedirdi. Havada hərçənd soyuqluq hiss olunurdu da, lakin arxamdakı yapıncıya arxayın olduğumdan ən yuxarı cəvna çıxdım. Vəhşətəngiz ləpələrdən əsla əsər-ələmət yox idi. Gecənin şəkösində dənizin hamvar üzü qara neft rəngində, yamaşıl görünürdü. Yay gecəsinin bihədd və bihesab ulduzları parlaq dürdanelər kibi göyün nüqreyi-ətəsin bəzəmişdi. Ulduzlar cümlosində üç bacı Bənətülneş qəm tabutuna yerikləşibən babaları mətəmində möhzün dayandıqları halda, ortancıl qızın qoltuğundakı kömcüssə Süheyl ulduzu¹ kəənnohu onbar içində düm-yetim tək həqirəno görünürdü. Pürtoçəmmül kəh-kəşan inçi-mirvərdən düzülmuş kəməş şəklinde folokin qoca belinə qurşanıb əzəmət övçində dayanmışdı. Belə calal və həşəmət içrə zil-qədənin solxi gümüş das (çin) şəklinde Sünbülə bürcündə tosadüf etmiş pək qoribə tamaşa idi! Bu and rəf-rofi-övhamı tamaşa yolundan sıçrayıb əşar üzərində çapdı:

Xacənin bu fərdi münasibətlə nitqimə gəldiyi əsnada öz həyətimdə başıma gələn qəziyyətlərdən bir neçə fəqərələr övham sürəti ilə fikrimə düşüb, halımı təğyir etdi. Rəyani-cəvanlığımda işrət tüğ-yani ilə zovalə verdirdim günlər və habelə insanıyyət və millət təğyərələrində əməl toxumlarının puç etdirdiyi mövsümlər daha bir də geri qayıtmayacaqlarını yadına salıb anladım ki, ax, və...! İşrət əcu-zələri ömrün baharın tarac etmişlər... Yənə ax, vəy ki, həyətim şey-dası qəfil içrə hor xarü-xəs budaqlarına əfsanələr oxuyub tərəqqi feyzlərindən kor olmuş!.. İndi dünya bazarında din tonqahların fəru-maya mətaləyə sərf edib, müftis olduğumda zindənəmlik sərvətindən daha ümidim kəsilmişdi və bu dəmidə nədəmət xəzəni könlüm bətasin lərzəşə gətrikən, möyusluq zəhmətəri var vücuduma çul-ğadı. Bu halət içrə bir neçə doqquqlar böht qızdırması ilə uyğunub qaldığımında nəgəhan mokkalə Zəhrə üfüq kənarından üz göstərib, divar başından bəxan gəlin kibi peyvəstə qaş-göz oynadaraq, əyyə-rəno qəmzələrlə üz göstərdi...

Ay dövrəsində halə görüb düşdü yadına,
Ağuşə çəkdiyim gecələr məhruləri.²

Zəhrəni görək indi özgə hekayələr xəyalıma düşməyə başladılar, amma... heyif ki, onları danışa bilməmiş!.. Ancaq təbim sultanı zəton zövqü şövq xəttinə mail olduqda həvəsim vəkilləri daha müsəddi fikirlərə yol verməyib, vəcdəngiz ulduzlar həkayəsinə rövzən açdılar. Həl Zəhrə dediyimiz ulduz öz vaxtında gözəl bir nəzənin olduğu xətirimə düşərkən, fəvzən könlüm qarantılı nişat rəngi ilə işıqlandı. Nə etmək olur? Əsnimiz təqəzəsi boylandı. Biz əbnəyi-ruzigar ləhvü loəb vüfurandan süstməcazlıq mərozino mübtəla olduğumuzda salim qüvvələrdən məhrum qalmışıq... Əfsus ki, Harut-Marut qissəsi

¹ Xirdəca Süheyl ulduzu ümumən Şərq şüarəsinin nəzərində şayanı-diqqət bir zət olunub, qoribə həvəs ilə məcazi yəir nıstəsinə çəkilibdir. Məktubatin bu cüzvündə Seyda boy bir neçə ulduzlar xüsuslə nocəzi səhbətə kılfiyyət edibso do, lakin səbeyi-səyyarə və həkəza şayanı-diqqət olan qeyri mücum və bürə xüsusdə elmi-nücumo dair bir cüzv məktubat cəm elibdir ki, vaxtında məxsus bir kitab zimmində çap olunmuşdur.

² Seyid Şirvani

ürfön bizim üçün ibrotnamo iso do, lakin oksor övqat çox belə ibrot doftorlori qüllabi parçalar kibi Zöhrolər ayagında paydar, pamal edoriz!..

Hal indi Zöhra ulduzunun bir tamaşası ilə canımda olan nədamət lərzəsi rəf olmağa başlamışdı. Bu ulduzlara məşğul olduğum dəqiqələr nə Karvankeşin xürcundan xəbərini və nə sübh-i-kazibin zühurundan məlumum olmamışdı. Görünür qara torpağa yaraşan gızb və nifaqlar dərya üzündə daha aza gəlmirlər.

Axır sübh-i-sadiqin əlamətləri nümayən oldular: sitarələr gözöli, göylər bozəyi, türfəcəməl Dan ulduzu bu ocibo gecənin intohasında kəənnəhu toy axırında gəlin oynayan kibi şərq tərəfdən naz ilə cilvəyə gəlib təhəyyür gətirici şua ilə parlağa başladı! Xudaya, bu nə calal, bu nə həşmətdir?!¹

Sübhano mən təhəyyoro fi sənətil-fühüm
Sübhano mən biqüdrothi yonfun-nücum.

Şükür sənə, ya rəbb! Kainatı gözəl yaratdıqında, Dan ulduzun kainat içrə hamıdan gözəl yaradıbsan!

IV

SƏHƏR VAXTI

*Günəş doğuşu. Əmanət. Sofya xanımın nömrəsi.
Əşəri-Mənsurə və əşəri mənzumə. Nəfsi-əmmarə və
nəfsi-mütməinə. Ümid*

Sübhün şüası görkəndi. Səbahın şöləsi çöhrəyi-səfəqlə məşriq üzünü anladıqda tülü vaxtının yavaşlaşmasını həm anladı. Günəşin qursu əvvəl doğuşda bir qövə göstərərək sonra qızıl qalxan kibi su içində büsbütün parlayıb çıxdı. "Kornilov" ən beydoqdan tutmuş sükanadək ocibo buqələmun tək rəngarəng şua ilə ziyalanarkən tizpə hürəba kibi günəşə doğru yüyürdü. Yüngül səbah yeli xəfifənə ötir qoxusu kibi havanı aldıqda süyun sərinliyi o lətif qoxuya özge bir tərəvət veriridi.

Saat altı idi. Vapör əhli bir-bir yuxudan ayılıb bozək-düvəyə şürü etdilər. Damalar yüngülce tualetlənilib (məşşatə) çay içmək üçün cyvanlara toplandılar. Filippovlar həm dünənki kibi miz başında dövrə vurub çay içməyə məşğul idilər. Amma mən İvanovların gəlməsini, nəhayət, intizarlıqla gözlədiyimdə, gözümün pərdosini pilləkən qapısına açıb nəzərimi qifil tək onlara dikmişdim. Axır, qospadin İvanovun cəsim heykəli qapıdan görkəndi, amma Sofya onunla yox idi. Pavel Petroviç həzərdəki tanışlarla müsəfihə edəndən sonra əzaciq məhrifəncəliqlə: "Sabahınız xeyir", deyərək mənimlə əl-ələ verdi və dünənki yeganəliklə yanımdakı baş kürsüdə oylənib bəfət müləziminə özü üçün bir stəkan çay tələb etdi. Pavel Petroviçin gəlməsi mənə bir növ təsəlli verirdə do, lakin Sofyanın burada olmaması xar-xar ilə ürəyimi oxvalayırdı. Xanımın fikri ilə xatirəm pərakəndə ikən kişinin səhbətində əslə qulaq asmayıb, ancaq ədəb toriqlə ilə "bəli, bəli" deyirdim. İndi xatirəmdəki xoyal ilə Sofya bənosində səhbət açmağa macal gözlədiyimdə, nəgah Pavel Petroviç öz-özündən iltimas yolu ilə üzün mənə çöndörüb dedi:

– Müsyö Şeyda bəy, güman edirəm ki, mənim Sofyam indi tualetin qurtarmış ələ... Hərgəh sizə zəhmət olmasa, onun qoluna yapışmış çay içməyə gətirəsiniz.

İvanovun bu sözü nə dərəcədə mənə şad etməsi daha hər bir tövsiyədən fəvq idi. Fəvriən səndəlindən qalxıyan kayutlar tərəfo cumdum. Mənim təsəvvürümə görə "zəhmət olmasa" ləfzi Pavel Petroviçin məqəmməşünaslığına bəlkə həməqətində dəlalət edirdi. Rəhrlərdən keçdiyim əsnada bu ləvzi qəlbimdə vird edərək, sədələvh kişiyə qəibənə xitab edib deyirdim: "Əfəndim, bu təklif mənim üçün hərgiz zəhmət ələ bilməz, bəlkə böyük səmətdir ki, əmrüm olduqca şükrünüzün əhdəsindən gəlməyəcəyəm".

Sofyanın nömrəsinə çatdıqında ürəyim nəfəsi tar telləri kibi nəv-bənöv havalarla lərzə etməkdə idi. Sinəm pərdəsi bəhətə havası ilə dolu ikən kayutun dərəcəsinin dəf çalğısı kibi əhəstərək təqəllidədim. Sofya bir əlində dərəcə, bir əlində ötir şüşəsi dekoltel¹ qara əbrişim dəndə xışılta ilə qapı ağzına gəldi və mənə gərcək nərğis gözələrin xumar-xumar süzdürüb lələ tək qızardı. Mən özümə piş əvə vaxt bu tamaşaya həzirlədiyimdə dah əşfəliyə boyun qoymayıb, cürət ilə:

¹ Dekoltel, yəni əsnoçək, cəvənə xanımlara məxsus libasdır ki, sinəsi və bozu vaxt içini və qolları açıq olur.

"Səbahlının xeyir, Sofya Mixaylovna" deyərək müsəfihə üçün ol uzatdım.

Sofya məhz ünaslara moxsus dəməviməzəcliyə çuşu ilə ötir süra-hısın daraqlı olına alıb otirli ali ilə əlimi bork sıxdı və fəvrən məni içəri cəlb etdikdə: "Astanada müsəfihə yaramaz, cidal törənor", – deyərək öz əli ilə məni kürsü üstündə ayoşdırdı. Adətən qəfəs çuşu çox oxur, indi məni özümü çşqbazlıq dəminə ilişmiş gördüyümdə laq-qırtıya çox talib idim. Danışığı qanununa müvafiq söhbət silsiləsin axırımı sözdən cünbüşə gətirmək üçün: "xanım əfəndim, cidaldan çox qorxursunuzmu?" – deyibən sordum.

– Xeyr, əfəndim, səhv edirsiniz, nəinki cidaldan, bəlkə congden həm qorxmam, lakin sizlə hələ yaxşıca aşnalaşmamış, cidal etməyə meylim yoxdur, – dedi.

Xanım bu sözləri küstaxlıqda gözüm içinə oxuyarkən həmin küs-tax şivə ilə üzün aynaya və arxasın məno çöndərüb, zülfünün dara-mağa başladı... Yəni:

Şana çu moşşatə bur an zülf zod,
Xeyr nəbinəd ki, dili-ma şikost!

Gəlin moşşatəkarlığı artıcaq səliqə üzrə olduqda başa gəlməsi həmd də öz zülfü tok çox uzun çəkir idi, amma məni divana bu çək-haçəklərə şahid olduğumda o müşkəşən tütrələrin daraq dillərində yalanmasın görüb, rəqəbət piçtəbi ilə üreyim qanın sorurdum. Sofya zahirən çşqbazlıq yolu ilə tez-tez üzün məno çöndərübən:

– Mənim tualetimdən danxmırsınız ki... tualetim sizə xoş gəlirmi? – deyib cavab sorur idi. Xanımın nəfəsindən qoxunan çşq ətri könlüm quşun törənnümə gətirdikdə məst şeyda kibi o qönçədəhənin dilbil-məzliyin unudub, cavabında şurişlə oxudum:

Məşşatə nə lazım sənə, ey əfəti-dövrən
Kim, cəyloşon ayınəni hüsninə heyran.
Nəzik üzünə qəzə nigah etsə düşər qan,
Çəşmə-siyəhin kim ala hər işvədə yüz çən.
Təpsin gözünə sürməsinə əhli-Sifəhan.
Dahi nə bəzənmək, dahi nə düzənmək?!

¹ Bu mükəmməl Şeyda boyun babası "Məsih" toxallıslı Ağa Məsihin kəlamla-rındandır.

Türk-türkiyəyə söylənən bu mükəmməsi məni oxuduqca keşş qızı keşş oyla çəm-xəm ilə qulaq asırdı ki, guya sərin bətinə zövqün tamam anlayırmış! Odur ki, məni mükəmməsi qurtaracaq əlindəki darağı kamodun üstünə tullaıyıbən "oxuduğun mənim üçün tərcümə et", – deyərək pəhlumdakı kreslodə oylandı. Daha buyuruqdan hərgiz qaçmaq olmazdı, amma hələ qabaqdakı misrələr dursun, axırımı mis-ranın mühəssənəti, yəni sürməni gözə təpməyin hüsnü zövqün özge dilə tərcümə etməyi müşkül gördüyümdə, əyyarlıq ilə bu tərcümədən sərfi-nəzər edib Mixayil Lermontovun dilsuz şeirlərindən – "Demon" bir qitə, guya mükəmməsin məzmunudur", – deyib oxudum:

Клянусь полночной звездой,
Лучом заката и восхода,
Властителем Персию золотой,
И ни единый царь земной!
Не целовал такого ока;
Гарема брижунный фонтан
Ни разу, жаркою порою,
Своей жемчужною росой
Не осенял подобный стан!¹
Еще ничья рука земная,
По милому чьей блуждала,
Таких волос не расчесала.
С тех пор, как мир лишился рая,
Клянусь, красавица такая
Под солнцем юга не пела!²

Sofya naz və təbəssüm ilə başını silkələyib dedi:

– Yox, əfəndim... bu məzmununda kəlam və bu suzişdə şeir tatar şüorasında hərgiz ola bilməz.

¹ Не обрызгал на подобный стан.

² Олсун qəzəni o təşəqqü məğrib zülmə.

Sübhün suarəsi o gözəl iltimata.

Görmühdü kimsə gəzə, ol şux gözün kibi.

Bu etməyibdi arzi ol arzın kibi.

Dürdənə həvə qətrəsi heç bir həvəm ata.

Olşan olub sərinləməyib boylo bir məra.

Heç bir kimin əli danmış boylo tellər.

Heç kimsə hələməmiş belə sünbül hənkələri.

Ol gün ki, cənnət işrə solub eys sünbülü.

Dünya yetirməyibdi, and içirəm, son kimi gülə

Mən yəno söhbət qızıdırmaq üçün yalandan-doğrudan söz söyləmək istərdim ki, Sofya odlu girişmələri hor iki ulimi birdən qamarladı və çapıqlıq ilə hor iki şahadət barmağımı sol olinin ovcunda bərk-bərk tutuban: "Yəno yalan söyləyirsenmi?" – deyərək nəşq şivəsi ilə sağ olin mənə göstərdi. Amma mən eyni nişat içrə vəsf üçün nitq açmaq istədiyimdə Sofya mənə macal verməyib şokkarşikən qəhqəhə ilə təkrar üç dəfə "yalan, yalan, yalan", – deyərək üç dadlı sillo dodaqlarıma vurub, həmin qəhqəhə ilə yəno məşşətəkarlığa qaçdı, yəni:

Ləb boşokor xəndə güşad ən sənəm,
Rüvnoqi-bazarı-mosiha şikəst.

Rus qızının bunca məhrəmano rəfləri mənə eşq məcmərəsinin sılısıləcünbəni etdikdə ixtiyar rüştosin əlimiyandı ilə buraxıb keysuləri sevdasına düşdüm. İndi zülf şurişi başımda ikon zəncirləmə divanələr kibi ürək pıçıtabı ilə biaram qovrulurdum. Axır, səbr edəmədim: oyləndiyim kürsüdən qalxıban məşşatə mizinin dəhnosinə söykəndim. Sofya toqırır gəlməyən işvələr ilə çiyyənlərini tökülmüş qəliz saçları tırra-tırra dəstələyib, məftil milçəklərlə fərq dövrosində toplayırdı. İndi başı daraqlı gəlin təşbihən Suba hüd-hüdü kibi zülf mərəğülərinin gah yığıb, gah açarkən, hörüklərinin ucun əməli çiçəklərlə bəzədirdi... Yəni:

Dəstəyi-gül bər səri-xud tac kərd,
Xarı-hazaran homa bərpa şikəst!

Mən biçərə başım əlimdə, olim üzümdə dirsəyimi kamodun kənarına söykəyibən o fitnənin məşşətəkarlığına tamaşa edirdim. Sofya bəddənnüma əyna qabağında yüngülce rəqs şivəsi ilə dövr edərək, daldan və qabaqdan öz libas və qiyafəsinə təftiş edirdi. Bitəbliq deyirəm: ömrüm olanı nə bu gözəllikdə cəsim və nə bu nəzakətdə can əsla görməmişdim! O mələhətə və o hənsi-camala vələh olduğum əsnədə o məkkərə guya ən qəsdən sinəsinin irəli verib, işvələr satır idi və bununla belə, dekolte köynək altından baş vermiş, ağ yumru məmələr daha birdəfəlik səbrü qəranını kəsdilər... Yəni şux məmələr hələmosi, hətta ki:

Pirəhm-isməti-Yusif dərüd,
Pordəyi-namusi-Züleyxa şikəst!

İndi boğazıxaçlı bu imansızın kəməndinə boynum bağlı ikon daha rəhbərlik zünnarına gərdəngir olmağın heç vaxtı yox idi. Bunca şuriş içrə toqva qüvvosində daha isticamət bulamadığımda öz ilə dizlərim üstə düşüb o növrosun payəndəzə olmaq arzusunda idim. Sofya mənə xahişim nə olduğun ənaslıq huşu ilə anlamışdı. Eyni müvafiqətdə zahirən müxalifət göstərmək üçün "ayağa qalx", – deyibən iki əli çiyyənlərimdən yapışdırıb mənə qalxırdı. İndi bu soruqat məqalları boynumda, boynu qollarımda dimməz-söyləməz bədi-məcnun tək biarama tıtrəyirdi. Nəzif libasdan qalxan otir qoxusu və lətif cəsəddən alınan ənaslıq iyisi mənə sərəxs etdiklərinə ixtiyarımın axırımı rüştosin əldən buraxıb o ağ, pambıq əndami od kibi büsbütün qəcadım... Sofya öz növbəsində tamam cüssəsin mənə ağuşuma salıb təslimlik halətində dayanmışdı... Amma indiki osil mələbə yavaşlaşdığımız halda, xanım nəgəhan rəngi-ruyın bəzədib, iztirab göstərməyə başladı və bu iztirab içrə dodaqların qulağıma gətiribən:

– Sənin burada olduğunu Pavluşa bilirmi? – deyib pıçlıq ilə sordu.

Mən hom öz növbəmdə o nəzəninə itminan vermək üçün təskinəvər nəfəs ilə səsini əsdirərək pıçıldayıb dedim:

– Bəli, bilir... hətta o özü mənə buraya gəndərmiş... və sənin kibi gərənməyə canı mənə əmanət tapşırmış...

Təəccübdür, ağzımdan çıxan "əmanət" kəlməsi dilim qələmindən qopcaq fəvrən qəlbim lövhəsində sətə oldu. Bilməm səbəb nə idisə "əmanət tapşırmış" lafzının dəhsinca "əmanətə xəyanət yoxdur" təmsili inadlıqla nitqimə gəlir idi və hərəçdən təmsili deməyib dilim ucunda saxladım isə də, lakin bunun məzmunu xəyalı-soru ilə batınım də parladiqda qurd gözünə od gərənin kibi canım evində qorxulu bir şey gərəniürdü. Bu hökmlə halə Sofya ilə qol-boyun dayandığım halda dərən-dərən fikirlərə batıb qalmışdım. Amma Sofya mənə hansı ələmdə seyr etdiyimi bildikdə:

– İndi mən sənikiyəm! – deyərək olimi tarım məmələri başına şövq ilə sürtüdü və boyla odlu qucuşmaq arasında gül dodaqların təbössüm ilə açılıb qas-gözle özgə girişmələri üçün işarə vurmaqda idi...

Böli, "amanota xəyanət yoxdur!". Bu hadis ayyamı-tüfəliyyotda bəşərat avazı ilə ana dindən qulağıma çağırılmış ikən indi nəzarət sədası ilə ürəyim evinə səs salıb, din müvəkillərin qəflət uğusundan oyandırdı. İndi təfəkkür aləmində insaf aynasına rübəri dayandıqda özüm-özümü xainlik libasında, polidmonzor iblis surətində gördüm. Pavel Petroviçin nəcəbat əsəri-şəxsiyyəsi kibi gəco qarası gözüm önündə dayanmış ikən qardeşliq yolu ilə mənə söylədiyi kəlmələr bayquş ulantısı kibi qulaqlarımda vayıllıyırdı. Əstəğfirullah, bu nə xəyanətdir! Saf ürəklə Pavel Petroviç mənə mütəmid bir zat sanıba öz əyalin mənə əmanət tapşırıq, amma mən... Mən nabəkar ində onun hüsni-zənnin fəsada verib irz və namusuna qəsd edirəm... Yox, yox, hoyla bidadlıq haşa Məsih övladından baş verəməz...

Bu halət mənim üçün böyük din cihadi idi ki, bir tərəfdən nəfsi-əmmarənin hökmü, bir tərəfdən müttənnənin nəzəri mənə yerdəməyə vurub, axır əqlimin gözün açdılar. İnsaf nəzəri ilə özüm-özümü təftiş etdiyimdə var bəşəriyyəti nabəkarlıq çirkəbi ilə ləkələmiş gördüm. Sofya hələ şəhvət şərbətindən sərşəş ikən mənim halımdan xəbərdar deyildi və bu sərşəşliq içmə orbodo ilə oynayıb mənə yatanacaq tərəfə cəlb etmək istədi. Amma mən ədəb toriği ilə qolumu onun qoluna veribən: "Gədəlim, Sofya Mixaylovna", – deyərək qapıdan dıxarı çıxarmağa niyyət qoydum. Sofya bu hərəkəti mənədən gözləmədikdə əvvəl şuxluq, sonra təhəyyür ilə: "Nə var, nə oldu?" – deyib əlimi bərk-bərk sıxırdı. Mən bu halətdə öz felimə bir bəhanə tapamadığımda guya xətorə varlığın andırmaq üçün dübarə: "Gədəlim, Sofya Mixaylovna", – deyibən ucələtən qapıdan əşiyə çıxartdım. Sofya hərçənd dinnəz-söyləməz qolun qoluma keçirib mənimlə qədəmboqədəm gedir idisə də, lakin nəhayət, mükəddər olduğun izhar edirdi. Xammın dilgirişindən mən özüm də əşiftə olduğumda təzə dəğdəğələr ilə çalırdım. İndi ürəyimdəki ifaf səsi bir tərəfdən şivən edirdisə, amma o biri tərəfdən məğlub nəfsin zıncıqlıtsı əldən çıxmış arvad ilə dübarə kayuta qayıtmağı tələb edirdi.

Rəhrulərdən keçib pilləkəno çatdığımda Sofya qolun qolumdan rədd edərək, mələmətəngüz nəzarlə özümə baxdı. Bu nəzərin mənasını kəməhu anladığımda daha ona mütəhəmmil olmayıb, qəzavət hüzurunda müqəssirlər kibi başımı aşağı və gözlerimi yerə dıkdım.

Sofya öz ədot şivəkarlığı ilə yeno daldan şleyflərin qalxızib əyağındakı zərif başmaqlar burnun pilləkən ağzına əhəstərək basa-basa çötir vurmuş tovus kibi vüqar ilə yuxarı çıxmğa başladı. Mən həm onun dalsınca qalxırdım. Bu fitnənin yerşi ünəslıq naz və qəmzələri ilə o payədə odlu idi ki, ona baxdıqca nədəmət yəngisində alışıb zəbanu çökdüyümdə: "Aman, daha gətmə, qayıt", – deyib çağırmaq istəyirdim... Yəni, təəssüf suzişi ilə öz-özümə deyirdim:

Sədiyi-bıçarı ki, dər rahi-əşq,
Əmr-i giranməye bəbica şikəst!

Eyvanda sübhün səfəsi içrə vəpər cəməti çay və çəst tənəvülünə moşğul idilər. Həzərət nəzərində Sofyanın zühuru səimlər üçün bayram ayı doğan kəbi idi. Ünəson və züən həm hazərədikilər xanım goldisin bir-birinə xəbər verib bizim tərəfə baxışdılar. Cəvan kavalərlər rəqəbat nəzəri ilə mənə baxıba həsəd apardıqlarını bixtiyari andırırlar idi. Hotta birisi həsrət nəzəri ilə mənə baxıb: "Ah! ah! Bu tatar oğlu rus arvadın nəcə özünə rəməmiş?" – söylədiyin əşkərə çəstidim.

Pavel Petroviç halə uzaqdan:

– Sabahlər xeyir! – deyərək təbəssümlə Sofyam istiqbal etdi. Sofya öz zövəü ilə yənəşi və mənimlə rübəri oturuğu halda əslə gözəlin yuxarı qaldırmırdı. Pavluşanın təftiş nəzəri xoşbəxtlik şöləsində əhvəl ikən ində arvad hənsi rəng ilə təğyir olduğun anlamayıb, zahirədəki nəqəhəti vəpər zəhmətinə həml edirdi və bu hökm ilə bəşşəşliq üçün həzrlər söyləyib, təz-təz xanımın əhvəlin sorurdu. Amma xanım kişinin mülətifəsinə məhəlgüzər olmayıb dənəxmış tonla üz döndərdi. Mən öz nəcibəno hərəkətimdən bir növ cəsərat bəhmo gətirdiyimdə Sofyanı çəst yeməyə təkid etdim. Öz zövçünün iltimasların rədd edən arvad ində mənim təkidimi mütəbiətlə qəbul edib çay istədi. Pavel Petroviç fərəhdən daha nə ətsin bilməzdi: axır öz ədoti porsiyasından (qəbalə) əlavə yeno üç qədəh konyak gətirib, mən cürə mütəyibə və müləyimələr ilə boğazı yoluna axıtdı. Sofya çay içə-çə səbə gülü kibi yavəş-yavəş açılmağa bəşlədiqda, nergizlərin naz ilə mənə tərəf süzdürüb halə mənədən ümidin kəsməməyi izhar edirdi.

UZUNATƏ BARGAHI

*Dərya və torpaq tamaşası. "Kornilov"un aczi.
Xammın təsəllüü*

Saat sokkizin yanısı idi. Türkmən çölünün qum topları su kəna-
nında san bulud kimi görünürdü. Qumsal sahil daşıqəbədoqıqə aydın-
raq nəzərə gəldikdə dərya ohlu torpaq tamaşasına qalxışib dahnələrə
toplandılar. Sofya cəlvələnmış uşaq kimi bir qolun mənim qoluma
və o birisini Pavel Petroviçin qoluna keçirib, zövq və gövq ilə hər
ikimizi vapor humuna çəkdi. Bugünkü gün dərya üzündə gördüyüm
sübhün tulu təbiət möcüzələrindən birisi idi: göyün nüqreyi-otlası
səhəb xallarından bilməmə xali ikən günəşin zorrələri cənən tıla rize-
ləri kibi üzənmizə saçılırdı, dəryanın xozinəsi zərəşən zorrələrə dolu
olduqda suyun ləmələri gümmüş təstlər kibi parlaq qalxıb düşürüldü.

Sahil daha lap yavaşca idi. Uzunatə bargahı xırdaca evciklərlə
aşkara görünürdü... Amma tizpa "Kornilov" indiki mənzil başında
nəgəhan öz yerinin dəyişib guya yorğun barkəşlər kibi gəhgirleməyə
başladı. Qanlı dəniz içində bu qəviheykol löbədün hünorlərin gördü-
yümlə indiki azacıq suda aciz qalmasına hərgiz güman etməzdim,
amma heyif! Dərin girdəblər keçmiş qaraca nəhəng həmin hazırdaki
san yerlərdən keçədiyi əsnada miçək ayağı bala batan kibi boş qum-
lara ilişib qaldı və indi bizim zənnimizi biarlıqla fosada verdikdə pal-
çığa batmış uşaq kibi dudi-ah ilə nələ çoxik zar-zar ağlamağa başladı.
"Kornilov"un belə qaragözlüyünə bargahda bağlanmış köhnə, yırtıcaq
bir barç çapüklük ilə qol-qanadın səfləyibən nazik fişdılıqla, yoni:
"Qorxma, goldim" – deyərək beş-altı daşıqədə özünü bizə yetirdi
və dərhal qəviheykol "Kornilov"u yedəyinə alıb, baldırcaq nöker
çəkməli ağanı arxdan keçirən kibi koşanborkoşan bargaha yetirdi.

Yurulmuş "Kornilov" doqquz ağzında yorğun qaramal kibi indi
axırımcı dəfə anqırıb öz örüşündə istirahət üçün bağlanmışdı.

Yol qanununa müvafiq hala o birisi gün axşam saat altıda Səmor-
qənd vəqənu (od arabası) yola düşəcək idi. Müsafirlərdən bozisi isti-
rahat üçün "Medved" adlanan müsafirxanaya gətdilər. Sofyanın xahi-
şinə müvafiq səfər vaxtınca mən də onlar ilə vapərdə müttəfiq
qalmalı idim, qaldım. Ər-arvad hər ikisi nəhayət məhribançılıqla
məni gözələrindən iraq qoymazlar idi. Amma mən Kəspi torpağdan
əvvəlincə dəfə olduğumda türkmənlər tamaşasına nəhayət müstəq
idim və bu mətləb üçün vapərdən səhərə qaçmağa firsət axtardım.

Saat bir tamamda vapərdəki qonaqlar nahar yeyib istirahət üçün
kayutlara gətdilər. Pavel Petroviç üç təs araq və bir şüşə şorəbdən
sonra oturdığı yerdə xumarlaşib yatırı idi. Mən həm xərəkətdən sonra
ağırlaşib, bekar oturmaqdan danxmışdım. Amma Sofya özgə bir vəcd
ilə qəvlən və fəlen sərxoşluq başlayıb, bizi süfrədən qalxmağa qoy-
maydı. Bu gün səhərdən, kayutdakı əhvalatdan sonra Sofyanın
indiki şuxluqları bir şər idi ki, onun ləmi nə olduğun dəriüst fəhm
ədəməyirdim. Bu küstaxlıqlar, ələlxüsüs Pavel Petroviçin rəborulu-
ğunda biməhabə olduğu təəccüb idi.

Şiə üdəlları və sünni süfləri. Əlilər və
Əmörələr. Yatan şəhadət. İxtilaf və ittifaq.

Axır, istirahət üçün xanımdan ruxsət oldu. Mən xudəhafiz edib
ikimci kləsa goldim. Kləsa içində bir nəçə nəfər Qafqaz müsəlmanları
əksorən qəbirgəllərin yərə verib müəttər¹ çubuğu çəkirlərdi. Tünd ətir
qoxusuna müxəlif bir müəttərin çubuğun lütüün başımı gicəllətdikdə
çar-naçar buradan rədd olmalı idim. İndi türkmənləri görmək həvəsi
ilə şəhəri seyr etməyə firsət tapdıqda cəhiyyət yolu ilə şəmsiyyə
və revolver götürmək lazım idi. Həl mən çamadanı açib bağlayanacan
müsəlmanların səhəbtə müəttər qoxusundan artıcaq başımı gicəllətdilər.
Bulardan iki nəfəri qırmızısaqqal qocaman möminlər bir ilə iki ara-
sında şəkk edəndə kəffərəsi nə olduğu xüsusda nəçə bir müctəhədd-
lərin qəvlün yad edirlərdi. Baqi – yerdə qalan iki firqəyə bölünüb,
xilafət üstündə mübahisə edirlərdi. Səhəbtin məzmunundan filcümlə

¹ Nəhayət, müəttərin qarə tənbəki çubuğu zəhirən rixənd üçün Bəkidə "müəttər"
adlanırdı.

məlum oldu ki, xilafət nədən ibarət olduğun bu bədbaxtlar əsla anlamayırlar. Belə müəttəffir səhəbdən etiraz ilə üz döndərər eşiyə çıxmaq istədim ki, qalmaqalçılardan birisi "A bəy! Zohmət olmasa, bir az dayan", – deyib mənə xitab etdi. Mən dayandım. Məni çağırən kişi saqqalının çalığından sünni olduğun məlum edirdi. Könlündəki cavabı alacağı piş öz vaxt ümid bağlamış ikon sufi kişi mono qəsmə verib dedi:

– Cənab bəy! Sani and verirəm övliyalara... şəkk yoxdur ki, son ya şişəson, ya sünni. Amma indi burada heç bir tərəfə üz görməyib, buyurunuz görək, Əli Ömörün damadı idi, yoxsa yox? Mən onqəd özümü bir qədər müəffəkkir göstərib dedim:

– Hansı Əlini və hansı Öməri soruşursan, a kişi?

– Belə ikimci xəlifə, həzrət Ömərül-Faruq və dördümcü xəlifə həzrət Əliyyül-Mürtoza...

Bu anda o biri firqədən bir nəfər kərbəlayı barmaqlarının ucu həna ilə fındıqçalanmış, ağzındakı müəffəfin bəlgəmi bucağa tükürübün sufinin üstünə çımxırdı:

– A kişi, Ömər kim xəlifə clədi ki, ikimci və ya üçümcü də olsun?

Sufi üz nəvbəsində kərbəlayıdan bir azca da açıqlı çığıb dedi:

– Bah kişi, istigfar eləson... a... Məgər həzrət Ömər xəlifə deyil idi?

– Yox, deyil idi!.. Onu siz deyirsiniz ki, guya xəlifə idi. Amma görək biz də deyirikmi?

Kərbəlayının belə cəhlino sünnilərdən bir özgəsi: "Ay məlun" – deyibən cavab vermək istədikdə mən bular aram etmək üçün "hiss" deyərək olimli işarə etdim, amma bu sufi çox açıqlı imiş, mənim işarəmə əsla məhəlgüzar olmayıb dürtüşi kəlmələr ilə kərbəlayıya bir-iki hayırdı və bununla belə hər iki tərəfdən rəcəxanlar dizləri üstə qalxdıqda sufinin təsbihi ilə kərbəlayının çubuğu yüngülə silahşurluq göstərdilər. İşin aqibəti nə yerdə qurtaracaq idi, bilməm, amma hər nə isə ilhamla "matros, matros" çağırıldığında qardaşlar həmsi qorxuşub fəvrən rəm oldular.

Bəli, qorxaqlıq bizlərə təbiət olmuş... Ana qoynunda "xortdan" adından qorxduğumuza görə, sonralar yad şeylərdən qorxmaya bilmədik. Bizlərin əqidəmizə, igidlik və ya mordanəlik qardaş qəminə xəncər soxmamaqdır... Əgər silvaqə cəsarət varlığında bizdə can qorxusu olmazsa, məhz qardaş xəncərindən qorxmamaqdır.

Güzoran yollarında bizim rəflərimizə oğər təftiş nəzəri ilə baxan olursa, müəyino görə bilər ki, igidlik iddiası cədən kişi ən bihədə iş ixtilafında öz qardaşına xəncər vurmağı dilavərlik bilərənkən, ən əhəmiyyətli mətləb ziddində özgəyə iyne batırmağa cəsarət edə bilməz və bununla belə, kibr məqamında qardaş qılıncına sinə sipər etməyi mordanəlik hesab etdiyində, yağlı homləsindən qaçmağı özü üçün ar bilirməz...

Müxələs, indi möminlər, yəni din mübarizləri bir-birinə hücum edib matros adından qorxduların gördüyümdə pərişan olaraq baxıb dayanırdım... Axır öz qiyafəmə bir növ vüqar rəngi verib başladım:

– Ərbablar! Həzrət Ömər və ya həzrət Əli bərasində mən çox oxumuşam və onların xilafət əhvalatın kəmahu bilirəm... Hələ siz mono söyləyiniz görüm ki, indiki mübahisədən muradınız nədir?

Mən bu sualı qurtaracaq homin ağzında sözü qalmış sünni kişisi uzun, ipək saqqalını yırğalayaraq sobirsizliklə dedi:

– Ağrın alım, bəy! Əsil həcət munun üstündədir ki, biz ahl əl-sünnə vələməətə etiqad edirik ki, həzrət Əli xəlifə olan kibi, həzrət Ömər də həqqi xəlifədir, amma bular deyirlər ki, yox, olmaz, dünyada Ömər adlı heç xəlifə olmayıb və olubsa da yalandan olub.

Sufinin açıqlı sözüne şiələrdən iki nəfər qırımsaqqal, əziqüzüklü, udul mömin qürurilə ağız-ağıza verib dedilər:

– Əlbəttə... Yəni sünnilərin könlü xoş olacaq deyibən, həqqi batil edib, öz imanımızı yandıra bilmərik ki!

Mən yəni bir az dayandım. İmanlılar öz aralarında bir-iki kolmə bəsərə pa sözlər söyləyib usandıqlarında mən başladım:

– Xub, hələ mən görürəm ki, belə-bələ səhəbdərdən sizin muradınız məhz həqqaniyyətdir...

– Bəli, həqqaniyyətdir, bəy, həqqaniyyətdir.

– Xub, tutalım ki, Ömər naəq idi. Əli həqq idi və ya ikisi də həqq idi və ya hər ikisi də naəq idi... keçən keçdi. İndi özünü də rüsvay etməkdən nə mənfəət?

Mənim guya belə nəsəyə sualına mömin qardaşlar, xah şiəsi, xah sünnisi, istigfar deyərək zil, bomli avazlar ilə bir-birino qanşib dedilər:

– Nəco nə mənfəət, a kişi?.. Həqq ilə naəqəqi bilmək bizlərə din hərəcudur və hər bir kəsə vacibdir ki, dünya evində həqq üçün çalışsın və bacarsa cəndan-başdan, maldan, puldan və hətta əhli-oyaldan keçsin ki, ta axirət üçün bir gün qazansın.

- Çox əcəb, çox gözəl! Afərin sizlərə!.. Filhoqiqət dünyada osil kişilik budur ki, siz buyurursunuz, yəni hər bir kişiye borcudur ki, haqq üçün canından və malından keçib, özü üçün səvab qazansın... Xub, indi sizlərdən bəzi deyir ki, Əli də haqqdır, Əmər də, bəzi deyir ki, yox, fəqət Əli haqqdır. Amma mən sizi inandırırım ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor onların hər ikisindən də haqqdır...

Müsəlmanlar təhəyyür ilə bir-birisinə baxışib sonra kimisi söz ilə, kimisi qiyafə ilə həzrət Qriqorun kimi olduğun sorduqlarında mən kibr və iftixar ilə ələmi döşümə qoyub təkrarən dedim:

- Əzr edirəm ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor... Əli-dən də haqqdır, Əmərdən də!

- Sən hansı millətdənsən və məzhəbin nədir?

- Mənim millətim erməni və məzhəbim qriqoryan.

Söhbət bu yerə çəkəcəyən qardaşlarım osla gözləmədiklərləndən şirkəton çıxıraz göstərib dedilər:

- Bəs onda bizimki sənikilə tutmaz, canım... Get, xoş gəldin, zohmot vermişik, bağışlayasan...

- Neçün tutmaz, ağalar? Əlhəmdülillah, sizlər haqq axtaran bəxtiyar kişilərsiniz və sizlər üçün din borcudur ki, hər bir təbliğ edənələrə iradətlə qulaq asıban, haqqi nəhoqdan insafla torəih edəsiniz... Sizlər öz vəllilərinizin hoqqaniyyətinə oğər bir sübət söylərsinizsə, mən öz vəllimın hoqqaniyyətinə ot o qədər söylərəm... Buyurunuz, söyləşəlim, bismillah!

Möminlər mənim bu təklifimə o mərtəbədə kometinə idilər ki, hətta cavab da vermədilər. Ancaq bir nəfər üdul hala müəottər çubəğün əməziyin dimdiyindən almamış ağzındaki tütünü dodəğmın kün-cündən eşiyə verərək, kometinalıqla dedi:

- Xeyr, canım... əzr elədik ki, sənikilə ilə bizimki tutmaz: sən erməni, biz müsəlman... yaramaz!

- Siz müsəlman?

- Əlhəmdülillah, hamımız müsəlmanıq!

Möminlərdən, ulələxsüs iki nəfəri artıcaq ciddi ilə "əlhəmdülillah" ləfzin dedikdə gözllərin yuxarı axıdıb ıxlax göstərdilər. Bu kişilərin zahiri qiyafələrləndən, yəni birisindən alınndaki möhür yerindən və o birisinin saqqalındakı salavat asarından osil Allah bəndəsi

əlduqları aşkara görünürdü, mən yəne özümə bir az toxdadıb sonra düürüst səslə dedim:

- Yalan deyirsiniz, nəmüsəlmanlar!.. Sizlər müsəlman deyilsiniz, bəlkə sizlərdən bəzi şiodir, bəzi sünni!.. Və hər iki tərəf cəhl ilə başınızdı doldurub nəhaq yərə xalqın qulağın dəng edirsiniz. Məno məlum olan budur ki, sizlərin Quranı birdir... Bəs hamı əhkami-şori, fəqət bir kitabdan istinbat olduqda daha ixtilaf harada ola bilər, evinizə od düşsün!

Mənim bu mələmətimin müqabilində mütaəssiblərdən birisi uca səslə sözüümə kosib dedi:

- A canım, biz səno həcət dedik, həccət dəmədik ki! Yəni Qurənımız birdir - səno nə və ya ikidir - səno nə?! Əğər müsəlmansan, buyur oyləş, ya şionin tərəfin saxla, ya sünninin, yoxsa rədd ol başımızdan get o yana da... Qoymazsan yəni həccəotimizi taməm edək?

Bununla bəlo, anlamazlığı qanıımı başıma vurduqda hülqumuma yığılmış acı sözüümə təklif ilə udqunub dedim:

- Xub, tutalım ki, mən səhv gedirəm... Əğər filhoqiqə sizlər haqqi axtarsınızsə, bəs buraya gəliniz...

Bu nətaməm mətləbi cüş ilə dəyərək qarabəğzlərdən bir nəfər şio və bir nəfər sünni qurşaqlayib kləsin pəncərəsi tərəfə çəkdim. Eşikdə, yəni körpü üstündə bəş-on nəfər İran hərbəllən, bir nəfər nəfər türkmən fəhəli və Anadolı qiyafəsində ərvad-uşaqlı bir nəçə nəfər erməni mühəcirləri məçəklər (torba) arasında yuva dağılmış xəzən quşları kibi məhzun və əfsürdə baş-bəşə verib oturmışlardı və bulardan kimisi yatmışdı, kimisi mürgüloyırdı, kimisi bitləniirdi və kimisi yırtıq-yamaqları pinalıoyırdı. İndi hoqqaniyyət axtaran təməşəçilərdən miskinlərə baxıb, lakin mətləbin vəçhin yaxşı anlamadıqlarında çər-naçər təvzihi lazımlı gəlir idi, dedim:

- Ay cəviniz yıxılısın, bir baxınız, görünüz nə qədər Əmərələr, nə qədər Əlilər və nə qədər Qriqorlar öz hoqların bəxtləyib rəzil, sərğordan qalmışlar, görürsünüz mü?

- Görürük, canım, görürük.

Bulardı "görürük" dediklərinə yerdə yatan möminlər uşaq həvəsi ilə qalxımb Əlilər və Əmərələr təməşəsi üçün pəncərə ağzına toplanırdı. İstədiyim mətləbi osil mənadə qanmaqlarına etinad əz idisə də, lakin mənim bu hərəkətimdən hamısı fəlcümlə mütaəssirləşib, ləfz

və işaru ilə ürək yangısını izhar edirlər idi. Axır, mətləbin tövzəhi üçün sözü bu yerdə tamam edib dedim:

– Filhaqiqə, oğar sizlərdə haqq tərəfə həməyat varsa; goliniz ittifaq ilə ol-olə verib gedəlim və nəradə olsa müzlumların haqqın iddia edəlim!

Bu təklifi qəsdən bir də təkrar edib, təkidlə cavab istərdim, amma möminlər həmin bu macaradan bir-iki dəqiqə qabaq haqq yolunda candan, maldan və hətta oyaldan keçmək ləfin vurduqlarında indi rozalat ilə öz aczələrinə iqrar edib deyirdilər:

– A canım, biz öz dərdimizə qalınıyıq... A canım, bizdən nə yetər!..

Bir-iki dəqiqənin fasiləsində rəyakar kişilərdən gah hünər lafi və gah rozalat əczi müşahidə etdiyimdə ürək ağrısı ilə olimdəki çətiri vaporun forşino dəyüb istehza tonu ilə dedim:

– Ay cənnət hurilərin arzı edən bəxtəvərlər! Axır, etiqad ediniz ki, cəhl yolu ilə haqq evinə yetmək olmaz... Arxası üstündə tənəki üfürüb cəhl ilə haqqaniyyət axtaran kəzzab zəton ləhd altında guya huri qızı ilə qolboyun yarmış ölüyə bənzər! Sizlərin səhbətiniz hamısı mütləq cəhl ikən iddialarınız həm mütləq batildir. Cəhlədən hasil olan əcr mayəsi oğar huri qızının tələqinə yetirsə, bilməm. lakin batil iddiadan nə haqq üçün bir xeyir var və nə nəhaq üçün bir zərər... hala cəhl sizlərə rüsum ikən qiyamətə qəməyə ağı suda qara deyib boğazınızı yirtacaqsınız... Səd həyil! Amma Allahı sevirsinizsə, Ömər ilə Əli həzrətlərin rüsvay etməyiniz. Öz zamanlarında o cənablardan baş verən əməllər indi xah islam və xah əcnəbi təvrixinin sərdəftarı olmuş ikən, sizin kimi cəhəllər bu kəşafətli-bəşəriyyə ilə onlar kimi alıncaqları müxəzə etmək şayəsə deyil... Ələlxüsus ki, indi dörd yüz ildir ki, bu bihudə məsələ söyənib-söyənib axır bir səmərə vermədiyi xud müzür olduğun isbat edir. Xülasə, nə isa, keçən keçdi, amma indi dörd gələcək dərdidir...

...

Dənədiydim sözlər öz-özümə hüzn gətirdikdə ax-vay ilə klasdan çıxdım... Təəcəbdür, gicəns kişilər öz qəbahətlərinə hərgiz düşünmədilər. Mən söylədiyim sözlərin haqq və ya nəhoqlıyı xüsusda həç birisi bir təsəvvür söyləməyib, ancaq hala mən klasdan uzanmazmış fəqət mənim öz bərdəmdə hərsi bir söz söylədi. Şiələr həmsi itti-

fəqət təsdiq etdilər ki, guya mən nə müsəlmanam, nə ermoni; bəs yaqın ki, bəbiyəm və Əkkə rəislərindən mövacib alıb təbliğ üçün Türkiyəyə gədim. Sonra nə işə bu təsəvvürə çəru olunmadı. İmanın əziz tutan ədul mömin öz dədəsinin mozanına and içibən isbat etdi ki, guya mən (Şeyda bəy) Mirzənin qardaşı oğluyam! Möminin sözü doğru olmaq üçün ən daldə oylənən bir moşədi Şəhi-Xorasana cidd ilə and içib şahid keçdi ki, guya bildir ziyarətdən qayıtdığına nəçə dəfələr Aşxabaddə mənimlə rast düşüb və hətta bir dəfə babilərdən mövacib aldığımi öz gözəli ilə görmüş... Amma sünnilərin insafına canım qurban!.. Ümumən sünni tayfasının zirekliyi xüsusda mənim zənnim kosad ikən, indi bulann durbiniyə lap mat qalmalı idim. Mənim bəbi olmağıma sufilər həmsi ovvolcə şiələrə mütabiq olmuş ikən, sonra hər birisi bir yol ilə mənim övsəfini nəzə cəkməyə başladılar. Həmidən qabaq uzunsəqqal sufi övləylərə and içib dedi ki, koşfə ona məlum olan budur ki, guya mən – Şeyda bəy əsil nəsraniyəm ki, nəsrani və münafıqlıqla islam cildinə girib şəriətə istehza edim.¹ Həmin koşfə doğrulduğuna Qriqor ismi ilə həzrət lofzin qoşlaşdığımi dəlil gətirib istigfar və sələvat ilə səqqalın tamarladı, yəni “aməna” deyərək öz sözüno özü do inandı. O biri çalsəqqal sünnilərin ələzzahir politika və coğrafiya elmlərindən yədi-beyzəsi varmış; hər sözlən başında və yaqında, “allahü-ələm” deyərək mən bəçərəni gah qreç casuslarından birisi edib, Allah bilsin, nə mətləblər üçün dünyanı gözdirirdi və gah cavan türklərə isnad verib, ingilis mələkəsinin qulluğuna gəndərdirdi... Xülasə, mənim bərdəmdə təəcəb-təəcəb səhbətlər çox oldu, amma bulann həmsindən təəcəb-bürəq o idi ki, həzardəki məminlərdən hər hənsi ki, məni bir millətə və ya bir məzhəbə isnad verirdi, fəvvrən həmi yerdə qalanlar (şiiəli, sünniləli) onun sözüni ittifaqən təsdiq edib sonra nəvbələrində olahiddə sifətlər isnad verirdi idi. İndi mən fələkzadə ocibə buqələmun kibi hər nəfəsədə bir rəngə düşüb, gah bəbi, gah nəsrani, gah qreç və gah türk olmaqlığımi, hərçənd fəvqələdə bir sifət idisə də, lakin belə məhal iş nə lofz və nə məna xüsusda zərəcə diqqət olunmayıb, bəlkə məcəz kimi cərsis inanırdı.

Adəton sünni ilə şiə arasında, kişmişi qurudub və yarıpzi yayxalayıb yemək üstündə fəqərələrə ixtilaflar söylənib, kitablar bağlandıqda, indi belə məhal əmrədə ittifaq etməkləri, oğar fərəhim

¹ Şeyximizin kararmına nəçə təəcəb etməyəni ki, kişiyi görüb dedi: – Qar yağıdı.

idi, söylərsən, inanmalıdır... Lakin yeno ofsus, məntiq qaydasına müvafiq iki yoxdan bir var hasil olan kibi, indi şio üdulları ilə sünni sufiləri yalan qövldə yalançılıqla ittifaq etməkləri yeno doğruca bir ixtilaf göstərirdi. Bu mətləbin tövsiyə daha ehtiyacı yoxdur, oxuyanlar özləri təfəkkür ilə insaf versinlər...

VI

UZUNATƏ

*Kabaklar. Ləhvü laab bağçaları. Usta Poqos.
Millət və məzhəb təəssübü. Ziyafət. Göz yaşı*

Vapordan çıxıb Uzunatəni seyr etməyə üz tutdum. Hava qayətədir sicaq idi. Ayaq altındakı narın qum odlu kül kibi barmalarıma çökərkən içində yandırdı. Nəbatat qismindən bir budaq ağac və ya bir yarpaq ot əsəri görünməzdi, cəmad qismi hakəza. Sarı qumdan səvay ito atmağa bir parça daş və ya dərməyə qatmağa bir ovuc torpaq tapılmadıqda taxtadan yapılmış evciklər cəynən əbabil yuvaları kibi bir-birinə bənzərlər idi. Ancaq təmirat arasında qapısı qifilli bir kəlisə və hala qapı-pəncərəsi açılmamış bir məscid, yəni mərsiyəxanə dükkanı bağı təmiratdan bir azca tövfiqlə görünürlər idi.

Uzunatədə, demək olur ki, əsla cv yox idi, bəlkə təmirat hamısı başdan-baş meykədələr, restoranlar və ya pivəxanələr idi. Məkan-niyyət cəhətinə Uzunatə çağırduğumuz badiyə cəhətinə külbosindən bir bucaq ikən ləhvü laəb fücürarından ötrü əcəb xələvətə bucaq imiş!

... Meyxanədə bir qabaq tapılmaz,
Məsciddə dəyər qabaq qabağa!..

Bu lotifəyə bəxş, məscid və kəlisə bəməş ikən buradakı kabaklar (meyxanələr) nəhayətə abadanlıq idi. Zətən abadanlıq olan yerdə xeyir-bərəkət həm çox olur. Uzunatə torpağında tən özünü süni ilə bir yapracıq bitirmədikdə cühud bağbançələrin əməli ilə əl-əlvan çiçəklər pəncərələrdən baş çıxarıb özlərin göstərirlərdi. Hətta "Dəstəgül" (buket) adında əzəmətli bir bağca sorağın alıb

təməşə və bəlkə gülçünlük üçün vardım, amma bağcadakı soluxmuş xar-xoslor köhnə rəbat Bədkubə şorazarlarından dəstələyib gətirdikləri havanı tutmuş qətran üfunətindən məlum edirdi. Çiçəklərdən əlavə bəpərdə pivəxanələrdə üroyi yanarların atəşin söndürmək üçün acıxmış pivələrlə bərabər, imtahanndan çıxmış pivəxanələr çox vardı. Bu söylöklərimdən məadə layiqi-tərif daha bir şey gərmədim.

• • •

Uzunatənin enin-uzunun yarım saatın ərzində üç-dörd dəfə seyr edib qum təpələr dibinə yetişdim. Uzunatə dükənçiləri əksərən bizim qafqazlı ərmoni və məcəmalər idi. Dükənçilərdən səvay düm-bürəhənə bəkarəçilər çox vardı. Bəkarəçilər cümləsində həmişə piyanrus müjçikləri və Məzandarandan qaçmış Həmədan sərbəzlər hərcənd əcnəbi səyyəhərlər üçün şayanı-diqqət ola bilirdən də, amma mənim nəzərimdə bular hamısı adətə şey ikən, təməşələrdə də daha vəcimə gəlməyirdi. İndiki seyrədən məradim məzhəb türkmənlərin vəzi-məişətin gərmək idi və bu niyyət ilə şəhər içindəki qum təpə üstünə çıxıb hər bir təpəyə təftiş etdim, amma türkmən varlığından əsla bir əsər gərmədim. Axır buların məhəlləsi ha təməşə olduğun soraq etmək lazım gəlirdi. Təpə üstündən yəne bəzərə gəlib çəkənçə bir ərmoni təpəyə yan aldığım, din ayrı qardaş məni gərmək dükən şagirdinə: "Ay diğə", deyib öz dili ilə sos elədi. Şagird çapüklük ilə qalxıb dükən dibindən bir köhnə yeşik (qutu) çıxardı və döşündəki döşlük ilə yeşiyin tozun təmizləyib, kürsü əvəzinə dükən ağzında mənim üçün qoydu. Çəkənçə Usta Poqos nəhayətə istəqlən və şirinzabən bir can imiş. Özü şamaxılı ikən, məhəməş şamaxılı olduğuma bilib həmsəhərlilik həqiqi ilə hər bir xitabına "can" deyərək, məhəməşə cavab verirdi. Poqos əpərdən türkmənlərin məhəlləsi ha təməşə olduğunu sordum. Üzəçəq həmsəhəri biriyə təbəssüm ilə mənim sözümə gülüb dedi:

– Ax, ay bəy, ax, ay bəy! Sən nə pikirlər (fikir) edirsən, türkmənlər nə pikir edirlər! Türkmən həmə, məhəllə həmə, cv həmə, eşik həmə?.. Axır, o yazıqlar nə anayırlar ki, nə də qayıra bilənlər!.. Yəne bizim Şirvan tərəkəmələrinə şükür!.. Yox, bular Allah yaradıbdır ki, qumsal biyabanlar yiyəsiz qalmasınlar. A...y, vay!

Poğos aper türkmonların zindoganlıqına artıcaq böled imiş. Danışdığı söhbətdən molum oldu ki, türkmonlar ümumən elm və mədəniyyətdən bixəbər, məişət yollarına naboləd və hüquqi-insaniyyətdən biganə bir məxluc imişlər. Poğos aper türkmonların dördün danışdığı halda ürok yangısı ilə olann halına ah-vay çəkib həqlərində nicat dilər idi. Üroyü odlu çəkməçi yamaqlı çəkməyö ürok rıstosından bəxyo vuru-vuru türkmonlar bərasində o qədor molumat verdi ki, koonnəhu o mətləbləri cənyüəqinlik mərtəbəsində özüm görmüşdüm, bəli:

Xorəbat əhlinin halın xorəb olmuş gühəndən sor...

Poğosun söhbətlərinə qulaq asdıca bixətiyar fikrə gədirədim, amma söhbət arasında bu fikirlərin öz tonlarına salıb təsəvvürə gətirmək üçün macal yox idi. Hal dükən qapısına iki müştəri gəldi. Poğos aper olar ilə alqı-satqıya məşğul olduqda, mən sual-cavəbdən fəriq idim. Vəpordakı müsəlmanların qəsavəti ilə çəkməçi Poğosun iradəti bir-birinin əqobinə xətrimdə nəqş bağladılarında iki zidd arasında adət üzrə münsif tələb olunan kibi, indi əfkar müvəkkili insaf tərəfə rıqət edər idi. Bu fikirlər içrə əvəmünnəs cümləsindən hesab olunan Poğosun şəxsiyyəti işıqlı ulduz kibi nəzərimdə görünürdü. Çəkməçi kişi elm və mərifət yoxluğunda cohl və təkəbbürdən pak ikən indi məhz insaniyyət cazibəsi ilə öz ətrafındakı əcnəbilərə mülhəq və olann qəm və şadlıqlarına müştərək idi. Kaspi türkmonları və ya Şirvan müsəlmanları erməni Poğos üçün xah millət və xah məzhəb cəhətlərinə oğyar edilərsə də, lakin Poğos özü həmin əğyarlığı nəzərə almayıb, məhz insaniyyət cəhətinə həmişin dördünə yanırıdı. Çörək qağırısı ilə qara tumac dördünə aludə olmuş yamaqçıdan daha bu qəddərdən artıq hümmət diləməz olmazdı, zira ki, üxüvvət təbliği və ya məzlumlar qəmxarlığı əgər insanlara toklif gəlirsə, bəs forz etməlidir ki, bu təklifin ədəsi məhz bizlər üçündür, yəni elm və odəb iddiası edən müəllimlərə sozavardır.

• • •

İnsan müxtəss qabili-üns bir zətdən ibarət ikon hər bir fərd baqi əfrad ilə ünsiyyət tutması müvafiqi-təbiətdir. Hər bir insan hələ tufüliyyətdə ən əvvəl öz oqrubası ilə üns tutarkən, sonra təcrid

ilə qonum-qonşularla dil-dilə, könül-könülə dəyib, yavaş-yavaş həmdərdliyə qoşulur. Hələ səfər görməmiş bielm bir şəxs, yəni kəmal cəhətində tufüliyyət dərəcəsinə qalmış bir nəqış əgər hamı ələmi öz vətənidə və ya hamı insani öz millətində görərsə, əcəb deyil, çünki zəif göz uzaq görməz. Amma bu omru bəroks əhli-bəsarət hesab olunan şəxslər elm hali ilə insaniyyət dövrəsinə tamama etdiklərində axır arif söyləmiş mətləb üstündə qərar tutarlar, yəni "kürcy-örz votonim və insaniyyət millətimdir", deyibən fərsədən tutmuş Çinəcə və Hinddən tutmuş Finəcə İlfümət Buraqın çaparaq, hamı insanları üxüvvət komədi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər. Bəro-kallah bəlo şəxslərə! Amma nouzibillah, əgər təossüb qəsavəti ürokdə rəng tutmuş ola, cəmi şəxs əgər mütoəssib isə təşbihən kəskin qılınclı zalım kəbidir ki, mərifət seyqəli ilə təossüb qılınclı suladıqda daha haqq-nəhaq gözləməyib, hamı insani bir firqəyə qurbən ctmək istər!

Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb itxiləfi hərgiz üxüvvətə mane ola bilməz, çünki üxüvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəbli və ya həmmillətlik deyil, bəlkə insaniyyət və ya həqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və həqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi. Hər bir millət bəni-insandan bir cüzv ikən, millət-pərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüzv kəbidir və hələ bəli hər bir məzhəb fər cəhətində haqiqət yolunun bir qolu ikən məzhəbdarlıq həm həqsünəslərin bir cüzvünə mütabiət kəbidir. Axır etiqad etməlidir ki, millət və ya məzhəb təəssübü xilqəti-ədəmə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bəroks, insaniyyət və həqqaniyyət zət-bəşərində xovassı-əzəlidirlər. Bəs arizi-xovass, yəni millət və ya məzhəb təəssübü əgər zati-xovassə, yəni insaniyyət və həqqaniyyətə qələbə edərsə, yəni axırda zəfər təbiət tərəfində olsa gərəkdir... Nəcə ki, təşbihən əgər bir məvəd üstündə ariz rəng əslə rəngdən tünd və şəffaf olarsa, lakin axırda həmin arizi rəng zayıf, amma zati rəng baqi qalır. Bu olzam ilə hökm etmək olar ki, indiki xudbinlik əsrimizdə əgər millət-pərəstlik insaniyyət üzrə fayiq gəlirsə, bəs yəqin səbəbi tərbiyəmizin nəsovablığıdır ki, öz vaxtında yəni bərhəm olasıdır, zira ki, heç bir cüzv öz küllisinə fayiq olamaz. İnsaniyyəti atıb millətə yapışmaq və ya həqqaniyyəti atıb məzhəbi tutmaq cəmi xüşnətdir. Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifinə yağa salan mütoəssib, həqqə, o qıssıyo bənzər ki, ismətkarlığı ilə əyağındakı zircəməni çəkib çədrə əvozinə başına örtər.

Poğos aper alış-verişin qurtarmışdı. İndi aşnalığı möhkəmləndirmək üçün avamünnas adətincə moni qonaq etmək istədi. Bu xüsusda mənim təkrarı iltimasıma qulaq asmayıb qonşu çayçıdan iki stəkan çay tələb etdi və mehmannovazlıq toklifi ilə olındakı işi konara qoyub, mənim ilə çay içməyə məşğul oldu. Genürəkli kişi çayçıdan gəlmiş azacıq qəndə qane olmadıqda, o taxta sandıqçasından yenə bir-iki parça qəndə alıb, bir hissəsini ovvol mənim stəkana və sonra baqışın öz stəkana saldı. Hoqq ilə iqrar edirəm ki, ömrüm olanı nə bu çay ləzzətdə ziyafət, nə Poğos sədaqətə mizban heç vaxt görməmişdim. İndi bu halıma dair qabaqda keçmiş bəzi foqorələri vəhmədən keçirdiyimdə gördüm ki, indiyəqən heç bir kəs sədaqət şərbətini misikin Şeydayo hərgiz bilmənzur çıxmamış... Vah, bihüdə keçən ömür!

Poğosa rast gəldiyimə artıcaq toşakkürlər edirdim. Vapordakı qaradaşarımdan üroyimə toxunmuş küdürot zərbətləri indi Poğosdan aldığım üxüvvət tiryəki ilə bilmərrə məhv olmuşdu. Qolları çirməkli və sinəsi döşlülkü çəkməçi mənim üçün mülayibələr söyləyib dilnəvazlıqlar etməsi hərcənd mənim üçün nəhayət xoş idi, amma onun işinə müxəll olmağı mənzurə aldığımda daha oylənmək istəməzdim.

Saat altını vurmuşdu. Poğos ilə vidalaşmağa hazırlaşdım ki, nəgəh iki nazik ol qəftədən dal tərəfdən gözəlrimi ördü. Əbrişimin xırlıtısından və ötrin qoxusundan rus qızı Sofya olduğu aşikarə idi. Bu anda hiss etdiyim səadətə hərgiz toqırə gətirməzəm... Bu halət içrə ermoni oğlu Poğosun biriya qəhqəhəsi üroyim tarın dinqıldatdıqda, bu sədaqətlə o səadətə daha bir də görməyəcəyimi xəyala gətirib, tələsiz yazıqlar kibi millotimin yazıqlığına batını suzişlə ağladım.

... Tez-tez ağlamağıma oxuyanlar munkir olmasınlar. Ağlamaqlıq ürək boşaltmaqdır. Hovəs xəzinəsinin kilidi ürək rıstosinə bağlı ikən göz yaşları həm mocazı can cəvhəri kibidir. Giranbəha dürdanələr adətə eşq yolunda səvaş olan kibi göz yaşları həm bu yolda tökülsə gərəkdir. Məsəl vardır: "El üçün ağlayan gözsüz qalar (?)"... Bu nəgüvərə

məsələni xudbinlik ilqası ilə monzuro alan nəkəs, hoqqə ki, bımürvət tobtblərə bənzor... Ürfən, el üçün ağlamayan göz əgər kor olursa, nə qom? El dördini oğmaz edib, məhz öz dördinə ağlayan hərif bihümmət müsriflərə bənzor.

VII

DƏMİRYOLU

*Pakizələr və aziatlar. Rəzələt. Qaçmaqda ittifaq edənlər.
Od arabası. Sofya xanımın lay-lay nəğməsi.
Sufi əmi və ağa kərhalay. Cəhl*

Zilhicconin qürrəsi idi. Axşam saat yeddiddə karvanımız Səmərqənd tərəfə yola düşəcəkdir. Müsafirilər hamısı vəğzəl dışarısında gərdiş edirlər idi. Vəğzəl qapısında çalınan zəng zıncılısı sofor vaxtının yavuşlaşmasın xəbər vəcridi. Sofyanın sərəncamı ilə mənim haşpaşım "pakizələr" vəqonunda özlərinə ilə bir bölmədə dərəcə olunmuşdu.

Kaspi yolunda müsafirilər iki silkə təqsimi ikən birisi pakizo cəmiyyəvət və birisi aziatlar, yəni asiyaqlar istilahlı ilə adlanırlar. Fırəngiyafə müsafirilər hamısı pakizələr cümləsindən hesab olunduqlarında, xələtpuş çalmalılar və ya lobbadəli qarapapaqlar bikkülliyə napak mənasında aziat və bəzi vaxt "muxammadan" (məhəmmədililər) ləfzi ilə çağırılırlar. Zətən mən - Mosihzadə Şeyda bəy öz əbavü əcdadım ilə əsil Asiya məhəmmədilərindən olmaqlığımlı bəlkə sicillilər gücü ilə isbat etməyə hazır olduğumda, indi müstəiqər ləfzə aziat çağırılmaqdan daha etiraz etməyib, qarapapaqlara qoşulmaq istədim. Amma tövfiq cəbri ilə pakizələr zümərəsinə daxil olduğumda Sofya xanımın mərhəməti ilə on təmizənə bölmələrin birində özüm üçün rahat-fərəqət əyləşmişdim.

Pakizo müsafirilər hər kəs öz yerlərində cəbəcə oldular. Sofya öz bağlama-boğçaların taxta-mixçalara sərbərah etməyə məşğul ikən, mən Pavcl Petroviç ilə puncərədən baş çıxarıb çışkəkilərə tamaşa edirdik. Aziatlar halə öz tənbəllitləri ilə vurmuxubişlüb səs ilə çağır-

nşirlar idi. Bu qarmaqarısqı içrə vaporda aşnu olduğum qardaşların halın çox yaman göürdüm: rəvayətlərdə söylənən min üç yüz il il bundan irəli şübhəli mərəkə dördin çökən qoçaqlar indi öz baqajların çəkməyə qadir deyil idilər. Axır məfrəşlər altında bu rəzil üdüllər sağa-sola vurmuxduqları əsnədə jandarma soldatları qəhrlə bulanın yolun kəsdirib: "Muxammadan o tərəfö!" hayqırırlar idi. Homin muxammadan cümlosində qeyrətli kərbəlayım abi çadraya bağlanmış çit yorğanı çiyinə alıb iztirabla vurmuxurdu və indi gözü mənə sata-saçaq mehribançılıqla: "Allah saxlasın, qonşu" - deyərək monimlə qonuşmaq istədi, yəni yaman gənci muxammadlardan ol çəkib, erməni və ya babi ilə əşnalamaq fikrində idi və bu niyyətlə bizim vaqona çıxmaq istədikdə "dilibilməz" soldat öz dili ilə iki dəfə ona hayqırıbın, sonra "ax, filan, filan", - deyərək iki yağlıca dürtmə kərbəlayımın təzəcə qırılmış peysorinə yamadi!.. Dünon kayut içində tənəkə üfürüb "Neynəvə çölündə hay belə vurardım... Hay Kərbəla yulunda belə yıxardım!" - lafın vuran kərbəlayı indi şəst ilə vurulan qafalara hal ilə əforin deyərək, yalançı təbəssümlə öz yoldaşın tərəfö dəbəttdi...

Bu əsnədə uzunsaqqal sufi qolun-qoltuğun xurcun-cccim ilə doldurub yekə başmaqların asfalt üstə sürtə-sürtə gəlir idi və hala uzaqdan kərbəlayımın hələn gördükdə hövl ilə "lahövl!" deyibon uşaq kibi çəşdi. Dünon təsib və çubuqla səlhaşurluq göstörən rəcə-xanlar indiki karzardə bir-birinə rubənu düşüklərində eöz ilə müvafiqət göstərüb qaçmaqda ittifaq etdilər... Vay millət, vay mözhəb...

İkinci zəng vurulmuşdu. Vaqonlar bir-birinə qatarlaşıb səfərə hazır idilər. Od arabası (lokomotiv) üçgözlü əjdaha heyətində səhmnək xışılı ilə yüyürüb vaqonun on baş əfsanına qoşuldu. Bu türfə ləbətini tərkibi, hətta ki, rəvayətlərdə söylənən ociba cənavərə bənzər idi: bunun qara mütəəffin gövdəsi, məşəl kibi gözləri, od saçan ağzı, buxar üfürən burmu, xərçəngtəraz ayaqları, odlu nəfəsi, səhmlü nərəsi oylə bir hövl gətirir idi ki, onlara bəxdıqca heyrət içrə həqiqəti unudub "teyyülorz" söylənən "Sfinks" həmin bu ləbət özü olduğü

vohmo gəlirdi. Kusi rihlət əvəz olan zınqırov axırımcı rəs üç dəfə zınqıldayarkən, lokomotiv qulaqbatırıcı sihə ilə bərkədən bağırdı və bu bağırığı uzaq badiyodən eşidilən "hay-hay" sodesı guya bir müsbət arız olduğun xəbər verir idi. Lokomotivin nərəsindən sonra konduktorun nazik fışırığı teyyülorzın zühutünü tohdidöl pilləkənlərə dırmaşdı. Lokomotiv guya imtahan üçün yavaşca hərəkət etdi və bir hərəkətlə hamı vaqonlar bir-birinə toqquşub sonra kakillərindən bağlanmış yesirlər kibi homin rüntan itfritənin dalısınca yüyürüşməyə başladılar. Acıqlı lokomotiv nəfəsənəfəs sürət artırarkən qodəm-bəqodəm yorğalamaq sürətini hom artırır idi və bu sürət içrə qeyri-mütəhərrik təmirat və həkəzə fənar və teleqraf ağacları nozardə hərəkətə gəlib, bir-birinin dalınca o biri tərəfö yüyürüşürldi. Çar ətrafdakı boş çöllər cəynon dərya ləpöləri kibi lomələr vurub sərgərdan fırlanırlardı.

İkinci iskolədə axşamlamağa başladı. Pavel Petroviç peymanələr nəşosindən xəstə olduğü halda yorğun mürgüləyir idi. Şux Sofya dilbərlək işvosi ilə kişinin başın bağrına basıb Nekrasovun "Bəşik nəğməsi"ndən bir-iki bənd laylalamğa başladı. Xoşavaz golin hər bəndin axırında "bayuşki bayu" kolmələrin özgə bir işvə ilə qurtararaq peydarpey Pavluşanın üzündən və gözündən öpür idi. Bəxtəvər Pavluşa mənim hüznümdən əslü ürpəşməyib, arvad ilə şux müləimlərə başlamışdı və hətta bu müləimlərə mən hom müştərək olmağımi təkid edirdi!.. Sübhanallah! Əyyami-tüfuliyyotdə mənim tərbiyəm Pavel Petroviçin indiki rəftanına bəid və bəlkə bəroks yol ilə başa gəlmiş ikən, indi bunun bu hərəkətləri mənim üçün xariqüladə bir şey idi. Axır, itxilafə daxil olduğumda çar-nəçar daha özümü o yerdə qoymayıb, məhrəmlik rəngi ilə ancaq xanımin əllərin öpməyə ayaq verir idim.

Vaqonumuz yola düşəndən sonra sufi ilə kərbələyinin əhvalatı məni artıcaq cəzb edirdi. İkincü iskolədə bunların vaqonun nişanlayıb oraya keçdim. Kayut əshabı hamısı bir vaqonda cəm idilər. Mən daha bunlara qarışmadığımdan ancaq uzaqdan-uzğa onların ixtilatına qulaq asır idim. Həmin dünənki kibi şio ilə sünni arasında mübahisə və mücadilədən səvay əlahiddə bir söhbət yox idi və hər bir məsələdə və hotta suyu nə sayaq içmək xüsusda bir-birinə müxəlifət göstərən böğazların yırırlar idi. Amma sufi ilə kərbələyi arasında bir növ riyayi-çhtiram görünməsi cəvab idi. Vapər içində kərbələyinin ləqəbi "mələm" və sufininki "mürəd" ikon indi vaqon bucağında bu fəhşlər əvəzinə "əmi" və "ağa" kəlmələri istemal olunurdu və hotta mübahisə arasında kərbələyi sufiyə və ya sufi kərbələyiya corh etdiklərində toxminon bu ibarə ilə xitab edirlər idi. Məsələn: "Sufi əminin canı üçün ki, belə deyil...", "Ağa kərbələyinin başı üçün ki, belədir...", "Sufi əmi sohv edir...", "Ağa kərbələyi lap yanılır..."

Bəli, bu məhrəbançılıqlar hamısı ağa soldatın yumruğundan saçıldığı fəhm etdiyimdə özüm-özümə bu xüsusda batinən çox səyloşmişəm, bilzərurə ürəyim mətləbi oxuyanlara söyləməyi mümkün clomədiyimdə həqiqə nahaqqı tərçih etməyi öz insaflarına qoyuram... Aminə bəşərtiə ki, sufi ilə kərbələyi arasındakı cəhl daha təkrar olunmaya.

Dünyada hər bir mərəzə olar varsa, cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhalət zohorinin müsləhi mərifət tiryəkidir, amma mənim rəyimlə cəhl cəvab kişi istifadəçi bir mərifət bənzər ki, məzəcə həç bir dəvəni qəbul etməz... Cəhl ruhun cununluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytaramaz. Qəsavət ruhun korluğudur ki, hidayət təcəllisi onu sağaltmaz.

Elm və mədəniyyətdən məhrum qalmış yazıcaq qardaşlarımız özləri üçün cəhl adət təmişlər ikon qəsavət olar üçün təbiət olmuş. İla lə köhnə mərəzlər qoca cəsəddən çıxmayan kibi onlar üçün daha nicalat yoxdur...

Aləmi-digər bəbəyədə saxtə voz növ adəmi.

QIZILARVAD

Ünəs məsələsi. Mühakə və hürryyəət. Hərbi övratlar və xanənişin ərlər. Məsələğışə Sofya xanım. Kişinin saqqalı arvad əlində

Üzənətədən üç saat sonra bərk niysən başladı. Yağmurun vüfurundan odlu məşinə hərəkət cloməyib artıcaq təxirlər ilə yol gedirdi. Yağmurdan arız olmuş sel ilə yolun bəzi yerləri qumlanmış idi. Qazancıq iskoləsində altı saat dayanıb, sonra yollarda yəno təxir cəvab axır o birisi axtaş saat doqquzda Qızılərvad iskoləsinə yetişdik. İqrar cəvab ki, bu təxirlər mənim üçün nəhayət xoş idi. Hürryyəət və əzadətlik içrə Sofyanın şux qəmzələri və Pəvəl Pətroviçin nəməki söhbətləri mənim üçün toy-bayram kibi idi. O gecəni Qızılərvadda qalmalı idik. Sofya on axtaşdan rəxtəxəh salıb xəbəğ üstündə yatmışdı. Həmcəvənimizdəki qonşılar həm əksərən yatmışlardı. Pəvəl Pətroviç dünənki sərxəşluğun cəvabətini rədd etmək üçün bu gecə araq içməyə məşğul idi. Şərabxər kişisi o birisi günlərə nisbət bu gecə ayıqraq ikon filosofanə mətləblər üstündə söhbət dircün açib fəvəhət dircün saçirdi. Avropa və Amerikanın tərəqqiyyəti xüsusda ləf vurulduqda ünəs məsələsi araya gəldi və bu məsələ xüsusda Pəvəl Pətroviçin təsəvvürün sorduğunda bəxtəvər kişisi yəno arvadın təmsil gətirib cəvab:

- Ünəs məsələsinin həll olunması məhz Allah-təala özü qoyduğunu qanuna, yəni insafə bağludur. İnsaf olan yerdə zülm ola bilməz, yəni hər nəfs o birisi nəfsə qələbə cəvab zülm olmanın yəno əzadətlik öz şəvətin göstərir! Pəs ünəs məsələsinin həll etmək üçün əvvələn, bu məsələni iki fəqərəyə aralayıb, sonra hər fəqərəni ayrıca şərh etmək lazım gəlir. Əvvəlincü fəqərə hürryyəət, yəni əzadətlik və ikincü mühakə, yəni bərabərlikdir. Hürryyəətdən mərud odur ki, hər bir nəfs öz ixtiyaratına məlik olsa gərəkdir. Amma mühakədən ibarə həmi insanlar hüquq cəvabətlik bir-biri ilə müsəvi olmaqdır... Bu iki fəqərə, yəni hürryyəət və mühakə məram cəvabətlik hər məsələ bətinəndə təimən və əzik ikon hər ikisi bir mənadə həll olunurlar, yəni övratlar insan ikon həmi insanlıq hüquq və ixtiyaratında ərlər ilə bərabər olsalar gərəkdir.

Bu söhbətin müxtəsər məzmunu bu idi ki, zükür ilə ünas və yaxud orlo övrət hər bir ixtiyarətdə bir-birinə musavi oluban, hər kəs öz omol və xahişlərində faili-muxtar olsalar görəkdir. Pavel Petroviç həmin söhbətlər arasında Şərqi millətlərin qanun və adətlərinə toxunub, ünəslərin übudıyyot dərəcəsinə saxlanılmamından şiddətli ehtizarlar edir idi.

Filhoqıqə bozi millətlər arasında ünas tayfası hürriyyot səmərəsinə binəsib ikon bozi hüquqdan hom məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziyyə müsəlmanlarının arasında ünas çağırduğumuz məhrıban canlar, analar və bacılar übudıyyot qəydlərində bağlanmaları zülm və fəzi-hətdir və bunca nəgüvarə adətlər şəri-Mohommədiyə bərəks olduqda tədric ilə islanı millətlərin arasında tərki olacağına etimad çoxdur. Bu əsrimizdə avropalılar və ələxüsüs amerikalılar arasında ünas məsələsi artıcaq şöhrət tapmış ikon hala mədəniyyot meydanın mübarizlərinə ünəslərin hüququ iddiası ilə sinolərin siporləyib qolam nizəsi ilə çox kağızlar qaralamışlar. İnsafon, əgər təhris olmasa, hürriyyot iddiası çox gözəl iddiadır və ünas məsələsi artıcaq mətləbudur. Amma həyif ki, bu məsələnin sübi tərəflərinə əsla təftiş olunmayır... Dünyada hər bir zətin tərəqqisi üçün bir şey mövcud ikon homin tərəqqinin təkmili üçün hom bir dərəcə müəyyəndir. Hələkə ünas məsələsi hürriyyot və insaf üstündə bina tutduqda mədəniyyot ələmində bir dərəcəyə çatacağına hom etimad çoxdur, amma amerikalılar istədiyi mühakə dərəcəsinəçə yox. Zira ki, ümumi insaniyyot üçün hürriyyot mütləqən mümkündür olmadıqda, ünəslə zükür arasında hər bir cəhətdə mühakə məhəldir.

Mənim bu mənədə cərh etməyimi Pavel Petroviç rədd edib atəşli nitqə dedi:

– Ax, Şeyda boy, sizə təəccüb edirəm ki, bunca aşikarə mətləbi nə üçün dürüst fəhm etməyirsiniz? Siz ələzzahir əhli tomoddün bir zat görüdükdə hala ünas məsələsi dursun, ümumi insaniyyot məsələsinə toxunursunuz, yəni hürriyyoti fəsx edirsiniz! Hürriyyotün bərəksi übudıyyotdur və übudıyyotə heç kəs təşviq etməz. Doğrudur, qədim əyyamda bunca vəhəşətli sözləri danışmaq olurdu və hətta

Ərostu kimi hikmət sitarəsi übudıyyot fəqərəsin lüzumətdən hesab edirdi, amma indiki əyyamda ki, hal iyirminci qorınəyə ayaq qoyuruq, belə vəhəşətli sözlər qulaq pərdəsin yırtar!..

Pavel Petroviç vaizlik ləhcəsi ilə bu mələmətləri gözümə oxuduğu halda, öz qiyafəsinə habelə bir soffaklıq rəngi vermişdi ki, mən belə soyuqluğu ondan hərgiz gözləmədiyimdə biixtiyar mütəəssir-ləşib dedim:

– Qospodin, siz mənə töhmət etməyiniz... Mən hərgiz hürriyyotə bərəks etməmirəm və übudıyyotə tərəfdar deyiləm, ələləxüsüs Ərostu zamanının übudıyyotinə ki, insanları heyvanları kimi satıb-alırlar idi. Bəlkə bu mübahisədə hürriyyot lofzınə mən ələhiddə mənə verirəm.

– Bəs təvəqqe edirəm ki, hürriyyot lofzin nə mənədə qandığınızı mənə üçün bəyan edəsiniz.

Pavel Petroviç zahirən tomkin göstərmək üçün qıçın-qıçının üstə aşırıb, qulaq açmaqə hazırlaşdı. Mən hom öz nəvbəmdə nəfəsimi saxlamaq üçün əvvəl bir-iki qurtum əbi-luxu içib vüqarla başladım:

– Pavel Petroviç! Siz özünüz çox yaxşıca bilirsiniz ki, dünyada çox şeylər və çox əmlərlər vardır ki, hərəcənd ürfədə onların əvəsf və əşkalı təkmilən tosovvüro gəlişsə də, amma həqiqət ələmində qüvvədən fələ gəlməsi çox bəidraqdır. Əz an cümlə bu əmlə hom müqərrər olmalıdır ki, dünyada əzəddik mütləq, əbsalyutni dərəcədə yoxdur və ələ bilməz!.. Məsələm, hal bu əsrimizdə Avropa və ya Amerikada hərəqə əzəddik var isə yəne məişət vəzləri nəvbəonv şüruə və yaxud qanuna bağlıdır ki, onlarda homişə übudıyyot surəti görünür və übudıyyotdan ibarə qoti-ixtiyarət deyil, bəlkə lazım olan moqumlarda tobiətə nəmüvafiq hüquq iddialarının rəddiyyəsidir.

Pavel Petroviç artıcaq təhəyyürlə üzümə baxıbən təəssüflə başını yırğalayib dedi:

– Xub, tətəlim ki, siz buyurduğunuza müvafiq ümumi insan üçün, yəni xah ünas və xah zükür üçün hürriyyot şərbətində filcümlo übudıyyot zəhəri lazımdır, yəni əbsalyutni hürriyyot mövcud deyil! Bəs məhəlo zükürə münhəsir olan ixtiyarətdən ünəslə məhrum etməyib, mühakə hökmü ilə öz hüquqların əzlərinə veriniz!..

Pavel Petroviçin homin töhmətli sözləndən bir nəv kədərlən-məyimdə səsimə özge ton verib ciddən dedim:

– Qospodin, sizi inandırırım ki, əvrotin hüququn özünə verməyi mən bəlkə sizdən artıq istəyirəm... Hərəqə biz əsiyalılar ünəslə öz

həqiqətdən mərhum etmişkə, zülmdür! Ycnə sizi inandırırım ki, ünəs məsələsinin əhkami-əslıyyosinə mən zidd deyiləm, məğər mühəkə fəqərəsi qüvvədən fələ gələcəyi xüsusda sizlərə bərəks gedirəm, zira ki, o tərkibdə yapılmış məsələ hərgiz sərə tutamaz.

- Bəs sizin rəyinizlə ünəs məsələsi nə sərətdə yapılsa gərəkdir?

- Mənim rəyimlə ünəs məsələsi, necə ki, sizlər buyurursunuz, iki fəqərədən mücəssəmdir: hərrıyyət və mühəkə. Hərrıyyət bərəsində hal indicə mən öz təsəvvürümü söylədim ki, mütləq hərrıyyət xah ünəs və xah zükür üçün müyəsər deyil və iddiası da bəttir... Amma mühəkə xüsusda bir qədər ərz edirəm ki, zükurla ünəs ancaq öz hüquqların tələb etməkdə bir-biri ilə müsəvi olsalar gərəkdir, yəni zükür öz hüququn tələb edən kibi, ünəslər həm özlərinə məxsus həqqələri tələb etməkdə müxtər olsa gərəkdir...

- Axır, bu yerdə məxsusıyyət üçün bəhanə yoxdur, zira ki, ünəsla zükür hər ikisi insanlıq cəhətində bir-biri ilə həmcins olduqlarında, hər bir insanlıq hüququna həm müştərəkdirlər və həmin hüququ (azdan az, çoxdan çox) təsəllüt etməkdən bir-birindən təfəvütləri ola bilməz.

- Yox, qəspodin... Gümən cədirəm ki, təbiət cəhətində zükür ilə ünəs arasında qoyulmuş təfəvütləri inkar etmək olmaz. Zükür ilə ünəs arasında həkimət yolu ilə fərqlər çılməduqda birisinə məxsus olan hüququ o birsinə müsəlləm ola bilməz, yəni ixtiyarət cəhətində həm müsəvi olamazlar. Bu mətləbdən fəhm etmək olur ki, ünəsla zükür və ya ərəv ərəv arasında mühəkə tələb etmək bəfaydadır və qüvvədən fələ gəlməsi həm məhaldır və əgər bir vaxtda və ya bir əsrdə ümumən bəni-ədəm üçün hərrıyyət mütləqə müyəsər olursa da, amma mühəkə hərgiz müyəsər olması çox məhal olacaqdır, zira ki, hər kəs və hər firqə ancaq özünə müvafiq hüququ müxtər ola bilər...

- Haşa, haşa! Bu əmr o pəyədə məhal deyil ki, necə siz xəyal cədirsiniz. Hal bu əsrimizdə Amerika xanımları heç bur sün və peşədə ərələrdən dal qalmayıb, bəlkə bözi işlərdə rəqəbat yoluca onlardan baş gədirlər. Övrətlər cümlosində qazı, həkim, katib, təbib, mühəndis, tacir, sərəraf, vəz və qeyri-qeyri əmilələr çox vardır ki, onlar hamısı günəş qabağında sübh sitərəsi kimi ünəs məsələsinin şövketini bəşərət cədirlər.

- Bu sözlərə heç diqqətəm yoxdur; ünəsla zükür insaniyyət cəhətində həmcins olduqlarında, təbiət cəhətində həm çox fəqərələrdə müvafiqdirlər və indicə siz buyurduğunuz dolillər bu əmrin doğru-

luğuna isbatdır. Amma ünəsla zükür arasında "ünəsliq, zükurluq" fərqi qoyulduqda hər bir tərəfin özünə münhəsir məxsusıyyətləri həm çoxdur və həmin məxsusıyyətlər əgər bir tərəf üçün müvafiq olursa, əksər vaxt o biri tərəf üçün müxəlif və bəlkə bərəks ola bilərlər. Məsələn, əgər mühəkə hökmü ilə övrətlər hərbi qulluğa gədərlərsə, onda dünyə dolanmaq əlزامı üçün ərələr evdə oturub uşaqlara qəbilo olmaqlar lazım gəlir... Gümən cədirəm ki, övrətlər qədimdəki əməzənlər kibi əmçəklərin kosib zükurlar əvəzində nəh-ləvanlıq cədəcəkləri və ya ərələr saxta əməzənlərə övrətlər əvəzinə dəyətlik yapacaqları dünyənin gərdişinə əsla xəyir verməyib; bəlkə külli zərəf yətirər... Bunlar bəhər tərəf: dəvə məcyanında övrətin vəzi-həml etməyi və ya həyzi iddəsində əzmi-səfər qılmaqlığı kəən-nəhu şəxs özü öz canına qəsd edən kibidir. Qadın əfsər əgər yəni doğulmuş balanı süddən məhrum edib xətəmək səfərlərə gədər isə, fəzihət və müsibətdir və həbələ ikicanlı xanım əgər gənəlliq iddiası ilə top gülləsinə yeriklərsə, bəqi insənlər ona mane olmaqlar bərcdur. Zira ki, həmilə övrət əgər öz canına ixtiyarət çatar isə, hərgiz qəmin-dəki balanın fəvritinə ixtiyarət yətməz, bəs övrətin həqqi olmayan yerdə ixtiyarətin kəsmək vəcibətdəndir və həmin ixtiyarət kəsmək hökmü yalnızca ünəslər üçün olmayıb, bəlkə onlara bərəbər zükür üçün həm hökmdür, yəni övrətlərə əgər hərbi qulluq qədəğən olursa, ərələrə həm dəyətlik və ya qəbiləlik sənəti qədəğən olsa gərəkdir... Mühəkə məsələsi bəvəc olduğun mən bu mənə və bu tonda fəhm cədirəm.

Pəvel Pətroviç mənim indiki nitqimə dəyə cərh etməyib, guya məsləhət yolu ilə dēdi:

- Bilirsiniz, Şeydə bəy, sizin kələmdə doğru nōqtələr çox vardır, amma bu qədər bilmək də lazımdır ki, dünyədə çox mətləblər vardır ki, hərçənd onların təkmili heç bir vaxt qüvvədən fələ gələməyəcəkdir isə də, amma bəinhəmo biz özümüzü ona yəctirmək üçün çalışmaq bərcumuzdur. Həkəza ünəs məsələsinə nəzər cədiyimizdə həml əlo biliriz ki, ünəsla zükurun ixtiyarəti hərçənd nōqtəbənənqə müsəvi olmas isə də, lakin hərrıyyət şələsin gōz qabağında saxlayıb mühəkə tərəfə pərvaz etmək bərcumuzdur və bu məsələləri əbsolyut dərə-cədə qoyuban zükura məxsus hüququ ünəslərə və həkəza ünəslərə məxsus hüququ zükurlara müsəlləm cətməlidir, zira ki, əgər hüququ nəmüvafiq olursa, şəxs özü həmin hüquqdan sərəf-nəzər edib ixtiyarət nə qəbul cəder və nə ərzü.

- Komediya! Bu sözdən fəhm olunur ki, ünəs məsələsi işin həqiqiyyət tərəfini iğmaz edib, məhz rəsmi tərəfini gözleyir. Təmsilən, sizin kisədəki nəqdə mənim haqqım olmadığıda siz o nəqdin ixtiyarın rəsmi qayda üzrə mənə əla edib, amma mənfəətdən bilmərrə sərfi-nəzər olmağımı umursunuz.

Bəli, bəli... hərəgah sizdə insaf və idrak olursa, haqqın olmayan kəsəyə, hərəgah ixtiyar verilsə də, hərəgiz əl uzatmazsınız...

- Tətalım ki, uzatdım?
- Ərz edirəm ki, insaf olursa, özünüzdə ehtiraz edərsiniz.
- Mən də ərz edirəm ki, şayod ehtiraz etmədim... Məsələn, amanzon mübarizlik iddiası edən kibi?

- Onda öz insafınızı müqabilində özünüzdə cavəbdəhəndəsiz.
- Bəs kəsəyə içində fitnə saxlamağın nə mənası? İndi özünüzdə müqərrər olunuz ki, ünəsə məxsus hüququn ixtiyarının zükura və ya zükura məxsus hüququn ixtiyarının ünəsə arzanası tutub zorla vermək əql deyil, bəlkə fitnədir!

- Zor üçün əsla ehtiyac yoxdur, əfəndim, ünəslər özləri artıcaq məmnuniyyətə zükura məxsus ixtiyarata malik olmaq arzusunda dirlər.

- Onda zükurlar həm ünəsə məxsus hüququn ixtiyarının tələb edərlər.

- Etsinlər... Mən indidən sizə söz verirəm ki, bu barədə hərəgiz rodd olunmazlar.

- Axır, namüvəfiq hüquq üçün ixtiyar almaqdan nə fayda?

- Fayda olmasa, qəbul etməsin... cəbr yoxdur!

- Bəs yenə kəsəyə təmsilən açıb axır bu sözə bənd edirəm ki, bu iddialar bəhəddirlər, çünki məişət bazarında bəfayda alış-veriş üçün əvəqət sərf etmək xəsərrət hesab olunur, bəs mühəkə məsələsi bilmərrə nosx olursa məsləhətdir.

Pavel Petroviç öz təsəvvüründə möhkəm dayanmışdı və mənim sözlərin onun nəzərində bir növ cəfəngiyat görüdükdə gah həzl və gah ciddi ilə cərh edib axırncı sözümlə müqabilində dedi:

- Şeyda əfəndim, işlər ki, iki min il bundan əqdəm məhalə görüdü, indiki əsrimizdə adətli şeydir: bir vəqət var idi ki, adam adam oti yeyirdi və bu mürdərçilik hərəgiz mətənəffir görünməzdi. Amma indi o hərəkətlər yad olunmasından bədəndə tükrlər qalxır! Xülasə, adət olunmayan işlər zahidə təbiətə müvafiq görünməzlər və bərrəkət,

adət olunun işlər nəzərimizdə qanun kibi görünür. Tərbiyə ikimci təbiətdir... Bu əsrimizdə bizlərin tərbiyəmiz doğru yol ilə olmadığıda müqəddəs ünəs məsələsi (jenskaya cəmansipasıya) nəzərimizdə məhalə görünür. İndi Türkman torpağında sizlərə nəmünəsib görünən işlər bir zamandan sonra adi iş olacağına şəkk yoxdur. Hələ gələcək dursun, indi, bu günlərdə Amerika ərvadları göydəki ulduzlara müştəri olduqlarında siz məhəmmədilərin və yaxud Asiyadakı xristianların əvvətləri cədrə altından çıxarmazsınız?... Daha məsəddi məsələni burada bəs edəlim, ancaq çox istərdim bilim ki, şəxsən siz Şeyda bəy Məsihzadə öz hərəminizlə nə yol ilə roflar edərdiniz və ya edəcəksiniz?

Pavel Petroviç bu sualı mənə verdikdə məkkarənə təbəssümlə gözün gəzməyə dikib cavab istədi. Bu anda, nəgəhan Sofya xanım başın bəlişdən qaldırub nişatəngiz qəhqəhə ilə başladı:

- A... Şeyda bəy, Şeyda bəy! Hələ sizi yaxşıca tutmuşam. Pavluşa ilə danışıdığımız səhbətlərin hamısını eşidirdim. İndi söyləyiniz görüm ki, siz öz xanımımla nəcə roflar edəcəksiniz? Yoxsa sizin xatun meymun kibi qırmızı tuman, qırmızı cədrə... xa, xa, xa! Yəqin ki, adam görəndə qaçıb gizlənək... fuf, fuf, fuf!

Ərvadın qəhqəhəsinə Pavel Petroviç də qoşulub həzləməz rüşxəndlə deyirdi:

- Əlbəttə, əlbəttə, gərək gizlənsin, yoxsa Şeyda bəy onun qulqabırğasını sındırar. Xa, xa, xa!..

Bunların qəhqəhəsi mənə bir növ həzz gətirirdi, zira ki, bu qəhqəhə istəhzə deyildi, bəlkə həqiqətdə gördüyümüz adətlə diqqət idi.

Sofya səhbətə qarşıandan sonra daha ünəs məsələsi nosx olunmağa başladı, amma mənim ürəyimdə bu məsələdən bir üqdə qalmış ikən qəhqəhələr arasında fürsət tapıb dedim:

- Pavel Petroviç doğru buyur, quşu qofəsə salmasın, uçub qaçar və ya özganin çiyinə qonar, amma bununla belə iqrar edirəm ki, quşu qofəsə saxlamaq, əgərçi məsləhət isə də, zülmüdü...

Pavel Petroviç bu sözü mənim ağzımdan alıb dedi:

- Hələ bu iqrar kifayətdir. Bir vəqət olur ki, özünüzdə insafə gəlib, miskin quşları qəfəsdən azad etməyə iqdəm edərsiniz.

- Arzu yaxşı arzudur, amma o qodur ki, sizlər zükuru unudub ünəsə hərriyət verirsiniz, qorxuram ki, bir vəqətdə bəliş qul olalar! Onda ünəs məsələsinin əvəzinə bilzərə zükur məsələsi bürüz edəcəkdir.

Sofyan mənim bu sözümdən yəno qohqoho çəkib tərəbnak lohco ilə dedi:

– İnsallah heylo də olacaqdır. Biz arvadlar sizlərdən çoxdiyimiz cəfaların əvəzini görək sizə yetirək. Qoy bircü Pavluşanın saqqalı düşsün mənim olimo... Bax, sağa da çökəcəyəm, sola da!

Bu müəibə ilə sorkeş arvad yazıq kişinin saqqalın qarmalayıb bir-iki yol o yan bu yana çəkşirdi. Gəlinin bu şuxluğu kişi üçün sədot idi; saqqal ağrısından “oy, oy” qışqıraraq ruh lozzatı ilə arvadı qucaqlayıb çiyindən üpdü. Sofyanın gözöl lohcəsi sahıranə minval ilə boşlaşlıq gotirdikdə müsədoə ünəs məsələsi axır qohqoho ilə holl olundu və gələcəkdə bizim Sofya xanım mühakə hökmü ilə qılınca qurşanıb davaya gedəcəyi xüsusda indi laflar vurub itxilatə məşğul olduq.

IX

GÖYTƏPƏ

Göytəpə qələsi. Madım Sofya və madməzəl Katerina. Quşuçmaz məqamlarda əlvan-əlvən pərvanələr. Qanlı torpaq üstündə rus qızı ilə türk oğlu. İkinci dəfə əmanət

Sübh saat altı idi. Karvanımız təzədən toyarlaşıb Qızılərvaddən çıxdı, amma ikimci mənzildə yəno yeddi saat təxir edibən, bu minval hər iskolədə və bəzi vaxt yol yarısında dörd saat, beş saat təxir edəcəyəm dördümcü gün zöhr vaxtı idi ki, məşhur Göytəpə iskoləsinə yetişdik. Əvvəlimci zəngdən sonra konduktor öz adətli dürüş səsə axşam saat doqquzəcə təxir olacağımızı məlum etdi. Karvanımız yollarda qalmasından müsafirlərin çoxusu hərçənd dənixib, bibəhrə şikayət edirlər idisə də, amma mən xud bu təxirlərə və ələlxüsüs Göytəpə təxirinə nəhayət məmnun idim və habelə fərax tobiotli Pavel Petroviç insan ixtiyaratında olmayan təsadüfdən əslə təgəyir-ləşməyib əncəq firsət vaxtında yaxşı yeyib və yaxşıca içməyi özün üçün qənimət bilir idi.

Günün istisi sövüşmüşdü, Pavel Petroviç üç pərişya xərokdən sonra altı şüşə piviə boşaldıb yeddimciyə yerləşməkdə idi. Sofya

bızdan əriləmə istirahət üçün zənanə bölməyə gətmişdi. İndi mən də öz firsətimə fəvri etməyib, Göytəpə qələsinin tamaşası niyyəti ilə vaxtdan çıxdım.

Öz vaxtında şayını-diqqət olan Göytəpə qələsi hərçənd uzaqdan cəndan müstəqim səngərlik göstərməzdisə, amma pələqdan yapılmış hündür hasarları dörd bir tərəfdən dərin xəndoklərlə atılmış olduqunda yəvəqdan bəxanlara bir növ məhəbət sağırlar, indiki məxrubə-mənzər qələnin pozğun yerlərindən içərisinə girmək üçün çətinlik yox idi. Qələnin hasarı əsil binadən təxminən yeddi arşın zəximlikdə başlandıqda, yuxarı qalxdıqca pilla-pilla nazikləşib axır bir arşın qədər qalır. Qələnin içərisinə tamaşa etmək üçün hasar quşosinə dirməmişdim. İçəridə əslə təmirat əsər-əlanəti əlmətdə dörd divarın arası vəsi meydan şəklində dümdüz görünürdü. Doğrusu ki, Göytəpəni mən bu tərkibdə təsəvvürə gətirməyirdim, bəlkə məşəqqətli bir qələ hesab edirdim. Amma hərbiyyə əlmindən xəbərdar olanların təsəvvürü ilə bunca düzəngah yerlərdə yapılan torpaq qələləri gəy məhəribə vaxtı düşməyə yəvəq gəlməyən firsət verməyib bəmbə məqabilində həm davamlı olurlarmış.

Bir saat çəqli hasarın quşolarında cəvəlan etdiyimdə bərk yorulmuşdum. Vırına qalmış qələnin qanlı qubarı dəmağı həvəsini pozduqda uca dənənlərin bərsində təfəkkürlə əyləndim. Xənalud torpaq üstündə ətək salıb fikrə gətirdiyim halda nəgah “Şeyda boy” səsi qulağıma dəyib halımı dəyişdirdi. Sofya və Pavluşa hər ikisi hasar dibində idilər; biri yelpic, o birisi şlyapa ilə işarə edərək mənə çağırırlardı. Bimlərin bu məhəribəçiliqlərinə cavab verməyə özümü məcbur etdiyimdə çar-naçar ayağa qalxıb, çapüklük ilə hasar başından aşağı endim. Pavel Petroviç piviə şüşələrin boşaldıdan əfz başın doldurmuşkən, nəhayət zəvəq ilə qohqohalaydı. Nəzənin Sofya məhəribəçiliklə qolun mənim qoluma keçirib, həmin qətləli içində gülüstan səyri kibi gərdiş etməyə başladı.

Biz hələ meydan başına çatmamışdıq ki, uçquntu bərlər dəlişindən qarışıq nəğmələr səsi eşidildi və bununla bəlo, həmsəfərlərimiz cümlişindən bir nəçə dostə ərvad-uşaq qələ içinə girdilər.

Bunların arasında madmazel Katerina iki kiçikano bacıları ilə var idilər. Mən onlara papaq açıb təzim etdim. Katerina mənim covabında tobəssümlə reverans edib təkrar bir neçə dəfə bizo sarı baxdı. Həmin işvəli baxışların mənası nə olduğun Allah bilsin! Qızlar üroyi təilsindir, ona yol aparan geri qayıtmaz! Bu hikmətlə əvvəl gündən Katerinadan sərfi-nəzər etmişimşə də, lakin indi yeno özümü saxlamayıb, cəvəno qızın məlahotli cəmalına bixtiyari baxmaq təəşşü-qündə idim. Axır, mənim bu hərəkətim Sofya üçün nəgüvərə olduğun anladığımda təəssüflə Katerinadan göz çəkib, yeno öz ixtilatımaza məşğul oldum.

Qələnin ton ortasında idik. Cəvəno sobyələr və növrətə oğlanlar nəğmə və qəhqəhə ilə qaçışib yürüşdükləri halda vəhşi qozalolər kibi hasar başına dırmaşıb cəlvə ilə başaşağı hoppamrlar idi... Xudaya, gör əsrimiz nə nırtobəyə çatmış ki, bir neçə il əqdəm həmin bu hasar başında nə qovğalar olub, nə qanlar tökülmüş ikən indi həmin divarlar ayağında türk oğlu ilə rus qızı bir-biri ilə qol-qola verib rəfəqətdən dəm vururlar. Bu yerlər həmin vəhşi badiyələrdir ki, alamançılar qorxusundan quş-quşluğu ilə bu yerlərdə uçmadıqda, indi nəzakətli xanımaçılar əlvən pərvanələr kibi hasar başında pərvaz edir. Əhsən mədəniyyəto, elmə, fənnə və sənətə!

Qələ içində bir az dolaşıb uçquntu dəhnələrin birisindən çələ çıxdıq. Hələ divar üstəndən baxdığımız əsnədə uzaqda bir qışla (kənd, köy) görmüş idik. İndi Sofya həmin qışla tamaşasına gətməyi təmənnə edirdi. Pavel Petroviç tünd sərxoşluq xumarında istirahətə möhtac ikən özü bizimlə gətməkdən baş qaçırıb, nəhayət iltimasla xanıma padnıqə olmağını məndən təvəqqə etdi. Əcibəoxlaq Pavel Petroviç can kimi sevdiyi gəlini mənə təpşirdiği əsnədə həmişəki adəti ilə yeno zarafatyənə kinayələr söyləyib, xanıma müqəyyəd olmağını təkrarən iltimas etdi. Bəxtovər kişi bizdən aralandıqda dofoətlə papaq açıb təvəzövlər göstərirdi və bunun cavabında vofəli Sofya şuxluqla dostmal saçıb hava əlçisi ilə kişiye öpüşlər göndərirdi.

Türkmen qışlası. Cəmilə və Hafizə. Bağ güllü və çöl güllü. Türkmen evləri. Qaraca pul

Qışladan ibarəto qara keçədən yapılmış on-on beş evlər idi. Əvvəlimci evin sahibi qara, yumru qanncə qarı bizi görcək təbəssümlə "xoş-xaruş" ayıtaraq pişvazımıza gəldi. Mən öz Azərbaycan istiləhimlə və Sofya Moskva ləhcəsi ilə qarıya sual verdiyimizdə nə o bizi və nə biz onu horgiz düşünməyirdik. Amma ürək dili ilə bir-hirimizə xoş olduğumuzu boyan cədəndən sonra həmin qarı ilə qonaqlaşdıq. Astananın o hiri ağzında bizim üçün salınan kilim üstündə əyləşdik. Astananın çömbəltmə oturub, qucağındakı uşaqla tənbəl-tənbəl oynayırdı. Zahirən bu kişi qarınnın qocası, yəni ev sahibi ikən əslə mültofit olmayıb, kometinalıq nəzəri ilə gah-gah gözəlti bizo baxırdı... Qarınnın bir nəfər növrətəto qızı kəndümgün, qaragöz Cəmilə və həmin Cəmiləto qiyafədə bir nəfər gəlini Hafizə cəvənozənlərə məxsus təbəssümlə bizo həmməclis olduqlarında cəynən meymunlar şivəsilə Sofyanın pal-paltarın əlləşdirib, bir-birino göstərirlər idi. Sofya əz növbəsində türkmençələrin baş və şinələrindəki gümüş imarətlərə təhəyyürlə diqqət edib, libas və qiyafələrinə təftiş edirdi. Amma yazıq mən, Şeyda boy! Bu üç cəvənonin hər üçünə təməşəçi olduğum halda, hər birində bir növ ünəslıq ətri anlayıb, gül arasında bülbül kimi şövqlə həzzləndirdim.

Zatən bağ gülləri çöl güllərindən xoşrəng və xoşrətkib olurlarsa da, lakin çöl güllünün batini ətri bağ güllündən kəskinraq olur; indi habelə vəhşilər doracasında hesab olunan türkmen qızları nəzif libası Sofyanın müqabilində təmsilən şəmi-kəfuri müqabilində ruğənənduz cıraq kibi görünürdürlərsə də, amma... Bilməni nə işə türkmen qızlarında həylə bir ünəslıq qoxusu hiss olunurdu ki, onu daha təqrrto gətməyirəm.

Sofya türkmənçolərlo doğrudan-doğru aşınalmışdı. Rus xanımı ilə türkmən qızları dil, məzhəb, adab və adət cəhətləricə bir-birindən əğyar ikən indi məhz ünəslıq şirkoti ilə bir-biri ilə bacılaşıb, əl və dil işarəsi ilə məhriban-məhriban alışırılar idi. Bunların ıxtilal macalda mən bir neçə dəqiqə fürsət tapıb türkmənlərin vəzi-məişotından filcümlo xəbər tutdum.

Qara keçələrdən yapılmış evlər əksərən iki bölünməyə kəsilibən, bir bölmədə əlbəso və əsləho misalı məfruşat və o biri bölmədə qab-qacaq qismi müxəlləfat və məhsulət saxlanır. Qonaqlaşdığımız qannın bölmələrində üç çuval buğda, iki məfruş yun, bir küpə yağ, iki donə sabuço, üç donə boş küpə, qulpu qopuq bir aftafa, bir donə qara güvəc, iki saxsı piyalə, bir donə saxsı, çatlaq ibriq, bir donə mis çaydan, bir sac, bir çömçə, iki çanaq, bir oxlov, şüşəsi sınıq çırağ və bu fəqərə bir neçə para hisli-paslı şeylərdən savay daha zad görün-məzdi.

O birisi bölmədə yarar nəsnələr qismi ancaq bir qəbzə əyni qılnc, iki lay kilim, bir-iki top yorğan, bir tay at çulu, bir yohor, bir-iki donə qoyun dərisi, bir cüt çəkmə və bir neçə para zonənə əlbəso görünürdü. Bölmənin ən ortasından kilim və xalı toxumaq üçün əriz hana (xana) qurulmuşdu. Hananın üstündəki təzəco başlanmış qalıço nəvərus Hafizənin işi imiş. Sofyanın işarəsi ilə kilimbat gözəllər hər ikisi xana üstə gəlib qayət məhirləklə öz hünərlərin dinayrı bacıya göstərdilər. Əvvəl görüşdə nəzərimdə nahəməvar görünən türkmən-çələr indi kilimbatlıq meydanında nəhayət nəzakətli görünürlər idi və iş arasında gah-gah mənə baxıb həylə bir atoşli işvələr satırlar idi ki, mənəim nəzərimdə onlann bədəli ancaq rus qızı Sofyanın qomzo-ləri ola bilərdi.

Axşam qaralmışdı. Vağzala qayıtmağa vəqt idi. Mizbanlanmışla vidələşdirmiz əsnada Sofyanın iltiması ilə hər cavanəyə bir rublo peşkəş verdim. Mənəim belə böyük səxavətim Hətomlik monzələsin təyy edib. cavanmərdlik meydanında firidunvar guysisəbət aparmaq

dərəcəsində idi! İndi Turan torpağında səxavət kəsi mənəim adıma çalındıqda qartca qarı və kəsaca qoca cavanənlər qoşulub həylə bir nət bürüz ctdilər ki, onlann qülqələsinə hətta qonşu cvlərdən arvad-uşaq təməşayə çıxıb, həmin nişata şərək oldular. İndi bədəvi türkmənlər arasında da zalimçə pulun zorluca gücün gördüyümdə dədə-babadan cəştidiyimiz "pul nəğməsi" yadıma düşdü...

Bəli, axır ctiqad ctməlidir ki, dünyanı dolandıran çərx həmin nəzirək girdə təkərdək ağçadır ki, dünyəliklə əldən-ələ, qoltuqdan-qoltuğa keçib, axır həç bir kimsəyə vəfat ctməz...

İşıqda hər xeyrin binası, zülmətdə hər şərriin mayəsi həmin bimesərf, qırmızıəfət, qızılsürət filiz ikən oql onun müqabilində acizdir!.. Səxavət və ya xəsasət, izzət və ya nəkkət, ismət və ya fəzihət, kürsət və ya işrət həmisi pul sikkəsi ilə məhürləndikdə insani izzət əflakinə qalxıxan və ya rəzəlat əsfalına cndirən moncoliq yənə həmin dank çərxəsidir! Vərlıqda rəziləri əziz edən, yoxluqda əzizləri rəzil edən, verməkdə düşməni dost edən, almaqda dostu düşməni edən yənə həmin özüdür! Qıpçaqda qırğız, Həboşda qara, Hicazda ərəb, İraqda əcəm, Rumda türk, Turanda türkmən, Qumuqda ləzgi, Kırmda tatar həmisi pul səcdəçi olduqlarında millət, məzhəb, insaf, imürvət, ırz və nəmus həmisi həmin pula qurbandır!.. Ax, üzəqara pul!

QIŞLA İLƏ VAĞZAL ARASINDA BİYABAN

*Torpaq üstündə gəlinlə həməğuş. Dörd günlük həcc ayı.
Xanımın dilgəhi. Kametinalıq. İzhəri-mətləb və ıqrarı-təqşir.
Mələmət. Nədəmət və nicət. Gəlin həməili. Rəddi əmanət*

Hava daha qaralırdı. Vağzala qayıtmaq lazım idi. Qışladan qədəmoqədəm uzaqlığımızda gecə cvlər yavaş-yavaş qaralıb axır bilmərrə gözdən itdilər. Qənşərimizdə vağzahn işığı görünürdü. Sofya qolu qolumda, başı çiynimdə nazla qədəm götürərək, zövqlə cəş və məhəbbətdən dəm vururdu. Səhbətin əsil məozmunu nə oldu-ğun yaxşıca duyduğumdə rəviyyə ilə təz-təz səhbət rəişəsin qımb, özümü vağzala yetirməyə tələsirdim. Mənəim boylə təcili gətməyimi

Sofya bir-iki dəfə mənə nəşə edəndə sonra üçüncüdə: "Daha mən yorulmuşam", - deyibən qohrla qolun qolumdan rədd etdi. Xanımın könlün almaq üçün özümü müqəssir qələminə verib üzrxahlıq toriği ilə əlin öpdüm. Sofya əlini əlimdən buraxıb acıqlı işıq ilə: "Burada bir az oturunuz", - deyib qumsal torpaq üstündə oyləndi. İndi mənəim təklifim mütabətdən savay əlahiddə şey ola bilmədikdə gəlin ilə çar-naçar həmzənu oyləndim.

Havam qaranlıq çökmüşdü, çölün həmvərcə üzə qara moxmər rəngində birəng görünürdü. Amma göyün tağı hələ şüa zorrəsi ilə dolu ikən cənən Nişapur fırzəsi kibi cila verirdi və həmin tağ içrə təzə çıxmış ulduzlar kəənnənu lacıvərdə otlas üstündə gümüş filəklər kibi bərq vururlardı. Zilhəccənin dördgeçəlik moħparəsi Ütəridlə rübərü dayandıqında guya onu qucamaq arzusu ilə uğuşun pəhmən edib eşqlə dayanmışdı. Axşamın qaranlığında hər bir ziruh və qeyri-ziruh şeylər sümmün-bükmün dayandıqları halda, qumsal türkmən çölü o dorəcədə xamuşanlıq idi ki, hotta yanındakı zəifonin nöbzəlrində axan qan çuş ilə "qan-qan" çağırıldığı aşikarə eşidilirdi.

Bir-iki dəqiqə kibi belə biaram keçdi. İndi yerə oturdugumuzdan sonra hər ikimiz samit əyşöyşə guya sual-cavab verməyə cürət etməz idik. Mən tam istiqəmətlə gözlerimi aya dikib bərqərar baxar idimlə də, amma fikrim Sofyada idi. Sofya ələndəki yelpici nazla açılan təkol-lüflə üzün yelləməyə başladı. Qızgın cəvənənin ürəyindəki xahiş nə olduğuş aşikarə molum idi. Amma vapordakı əhvalətdən sonra moqamlar ilə özüm öz felimə şükürlər edib, asimlik foxri ilə ürəyimi daldurduğumda daha şeytamayyö dəğdəğələrə əsla yol verməyirdim. Hal yanındakı gözəl ilə göydəki aya baxdığım növbəlor qəlbimdəki şurışlərin cavabın batini dillə yuxarıdakı aya xitab edərək deyirdim: "Haşa, haşa, bu qəbilə xoyanəto hərgiz mən boyun qoymayacağam! Səfərəklə Pavluşanın izn-namusuna xoyanət etmək insaf yolunda öz

dəğmə qaradəşimin namusuna qəsd etmək kibidir! İndi küreyi-ərzin bir nisfində həmi xeyir-şörlərə şahid olan həccə ayı mənəim də indiki felimə şahid olacaqdır. Bu günlərdə Kəbə ətrafında toplanan həccəclər həmin ayı əqər mən gören kibi görürlərə, bəs bu ay həm mənəim gören kibi onları da görür. Həccədən mürad nəfslə mücadilədir... Bəs həmin türkmən torpağında əğər mən də öz dinimi yerinə yetir-səm, həcc əvozi olur..."

Hal mən bu fikirlərdə idim ki, Sofya ələndəki yelpici qəfləton mənəim üzümə çırparaq: "Daha bəsdir göyö baxdığın!", - deyibən koskin soslo çıxmışdı. Mən kəvalerlik rəsmi ilə xanıma komplimentlər söylədiyim əsnədə o, əvvəl mənə etiraz göstərən sonra küstax müləyimlə şüru etdi. Sofyanın şəhvətongiz işvələri yənə dinim əvinə rəxnə salmaqda idi. Bəş gün bundan əqdəm bu gözəlin vüsəli üçün can verdiyimdə, indiki təsərrüf etməyə həç bir cəhətcə mənəimət yox idi. Hal həmin ay aşığımda Sofyanın əyən üzə xatirim məhtabına əks saldırsa da, amma kayut içində din qüvvəsillə qarət etdiyim ifaf şəhəbləri dəfəvətlə nəfsim şeytanın rəcmilə kor etdiklərinə daha qəbahət küsufindən savay özgə surət görməzdəm və bunca dən mayəsi ilə özümü möhkəmləndirdiyimdə daha o məkkərənin müəlimlərinə süstləşməyib kəmetinalıq başlamışdım.

Təbiət qanunu ilə cəvənə arvadların cümə fütuhət məhəz dilləborlik zəforinə münhəşirdir. Naziktoş xanımlar zəton ürək qəvətinə həris olduqlarında həmişə şikarə dalsınca qəddərliq yolu ilə çapmaqdadırlar... Vay o düşkünlərin halına ki, bu bümürvət ələməncilərə yəzir olalar! Bu əmrə bərəks, bibək zəiflərə zəfor tapmaq üçün həç bir iqtidar tapılmadıqda, məhəz bir ələc var ki, əfsus o da hər kişiyə müyəsşər ələmayib - kəmetinalıq!

Sofya mənəim kəmetinalığımdan axır özünü məğlup gördüyündə məğlublər kibi nəğəhən səsini əsdirib dedi:

- Müsyö Şeydə bəy, sizin bərədə mən özümü müqəssir hiss edib üzrxahlıqə izn istəyirəm.

Bu sözlə deyib qurtaranacən xanımin səsini o payədə dəyişdi ki, axırıncı kolmonəi daha deyəmədi. Nəzənin Sofyanı imdiyəcə həç

bir vaxt belə dilofkar görmədiyimdə, ürəyim biixtiyari səksonirdi və həmin biixtiyarlıq hökmü ilə onun ürəyin almaq üçün ahəstərək alin öpüb dedim:

– Xanım ofəndim, bu nə müqəssirlikdir... bu nə üzrxahlıqdır, məgər nə olub?

– Yox, ofəndim, mən sizin barədə müqəssirəm. Bu bir neçə günlər qəzara sizinlə həmsəfər olduğumuzda omdon və ya səhvən sizə çox müxill olmuşam.

– Nə barədə, xanım? ... Axır düşünməyirəm.

– Çox yaxşı düşünürsünüz, ofəndim... Madmazel Filippova... Katerina...

– Axır nə olmuş?

– Ax! Adam icitməyə sizin həvəsiniz gəlir!

Bu sözlə Sofya üzün məndən çevirib daha cavab vermək istəmədi. Amma mən təkidlə bir neçə dəfə mətləbin çəğünəsin sorduğumuzda axır üzün mənə çöndərməmiş təmkinlə dedi:

– Neçə gündür ki, siz Katerinadan ötrü biarəmsiniz, əminə görüşməyə macal tapmadığımızda bu gün qələ içində sizin üçün yaxşıca fürsət idi... yəqin ki, siz onunla vədələmişdiniz, amma mən yəno sizə müxill oldum, əfv edəsiniz.

Bəli, mətləb indi molum idi. Səfərin əvvəlində günün başdan keçmiş macəranı kəməhü xoyalıma gətirdiyimdə bu xüsusda özüm öz nəbəkərliyəmə iqrar etdim. Vapor arxasında bu zəifləyə içirdiyim rəqəbat zəhəri şirin canına o qədər sirayət etmişmiş ki, indi əsildə olmayan şeyləri vəhmə gətirib cünunlar kibi bədhəvalıq edirdi. Keçən daha keçmişdi. İndi belə əşifalıklı bu bihudo mətləbi dövrə salmağı bəvəç gördüyümdə, özgə mətləb üstə pərgarlıqla söz dolandırıb, xanımın xud özün iqrar dairəsinə çəkmək istərdim, dedim:

– Xanım ofəndi, səhv edirsiniz. Sizin kibi gözəlin bir telin Katerina kibi min madmazələ dəyişməzəm.

– Bəsdir, Allah xatirinə!.. Sizlər kompliment söyləməyi adət edibsiniz, amma komplimentə mənim hərgiz chtiyyəcim yoxdur.

– Kompliment deyil, xanım... ürəyimin əsil mətləbidir ki, izhar edirəm.

– Doğru?

– Bəli, doğru.

– Amma bu sözlər o gün vapordakı və hal indiki fəlimizə hərgiz mütabiq gəlmir, ofəndim!

– Fəlimin səbəbi hər nə olmuş olsa, axır noticosi yəno sizin səadətinizdir, xanım.

Sofya bir-iki an müfəkkir dayandı. Zahirən mən söylədiyim mətləbi xatirində təkrar edirdi, amma fəlimin səbəbi nə olduğun fəhm etmədikdə təhəyyürlə çiyinlərin sığış dedi.

– Hərgiz fəhm etməyirəm... Amma sizin kometinalığınız hər halda mənim üçün həqarətdir.

Mən hala həmin cavabı gözlədiyimdə daha dayanmayıb dedim:

– Xanım ofəndim, bəs indi daha küstax danışıcağam... Məni məzur tutasınız.

Sofya bu sözlə yelpici açib yavaş-yavaş özünü yəlləməyə başladı. Mən öz növbəmdə filcümələ sözlər tərhim düzəldib dürüşü vəqarlı dedim:

– Sofya Mixaylovna, hala siz bir ayın gəlini ikon, bu bir neçə günün arasında mən Şeyda bəyə ərvad olmaqdan ictinab etməyirsiniz...

– Xa, xa, xa!.. Ondan ötrü ki, Şeydanın şux gözələri səhrəli məni divanə etmiş... xa, xa, xa!

Sofya təzədən şuxluq başlamada idi, amma mən ciddilə danışıdığım sözlər indilə həzlilə fəsx olunmadan qayətə ağırmaqda idim və bu ağır içrə şirin tonla başladığım kəlməyə bir az mələmət zəhəri qatıb dedim:

– Xub, əgər Şeydanın şux gözələri sizi belə cünun edirsə, bəs bundan sonra Kəspilə torpağında daha çox şuxçəşmə Şeydalar təsadüflə sizə rast gələcəkdirlər... Yəni növbələri həməsinə ərvad olacağınızı həml edirəm!

Sofya mənim bu sözlərdən pul kimi qızarıb, cəşlə cavab verdi:

– Məhtərim ofəndim!.. Sizdən çox rica edirəm ki, öz sözlərinizdə ədəbli olub, bəncə bəşərim işləri mənə isnad etməyəsınız... Siz gəlməyən əvərlər mən deyiləm, səhv edirsiniz...

Xanım bu cavabla səsin ucaldıb məndən xamışluq tələb edirdisə də, amma mən hala əvvəlki sözdən axırdığımda təngliklə özümü tərsudub dedim:

– Sofya Mixaylovna, doğru sözü danışmağı həç kəs qəddəğən cələməz. Mənim yəno gəmənim budur ki, mənimlə başladığınız müamiloni özgələrlə də...

– Əfv buyurasınız, ofəndim!.. Sizinlə başladığınız müamiloni özgələrə doxlu yoxdur.

- Bos mənimlə başladığımız müamilo hansı hüquqla olduğun bilmək istəyirəm.

- O mənim öz işimdir, özüm bilərəm və bu xüsusda heç bir kəsin mondon hesab almağa ixtiyarı yoxdur.

- Doğrudur, ixtiyarı yoxdur, amma hər kəs öz təsəvvürün söyləməyə ixtiyarı var.

- Sizin təsəvvürünüz nə səvəbdir və nə səvəblə ondan ötrüdür ki, mətləbi gec anlayırsınız.

- Mən anladığım odur ki, sizin müamilo üçün şəhət qələbə-sindən səvay əlahiddə bir səbəb yoxdur və hələ bu səvətdə həmin səhəbtin açılmasından səbəb yəni səvətdə qələbəsidir.

- Xub, belədir. belə olsun!.. Təvəqqe edirəm ki, bu səhəbtin burada qət edəsiniz; daha bundan sonra mən sizlə danışmaq istəmirəm!

Bu sözlə Sofya ayağa qalxıb getmək istədi. Amma mən onun əlin bərk-bərk tutub bir-iki dəqiqə təvəqqe etməsin yalvarmaqla iltimas etdim. Xanım dinməz-söyləməz öyləndi, amma əlindəki yelpici üzünə tutub bəzəldə mənədən üz çəkmişdi. İndi daha dayanmaq vaxtı deyildi. Sonra ürəyimin mətləbin izhar etməyə fürsət tapmayacağı mənzərə aldığımda məhrəbanlıqla onun əlin tutub başladım:

- Sofya Mixaylovna, etiqad edin ki, mənim hərəkətim və mənim indiki sözlərim məhz sədaqət üstədir və bunların noticəsi sizin səadətinizə bəis olacaqdır.

Sofya yelpici üzündən çoxib mütəəccib tonla dedi:

- Mən sizi qəribəməz adam görürəm, əfəndim.

- Bəli, yaxşı qanıbsınız... həqiqətdə mən çox qəribəməz adamam, o gün vaxtda sizinlə mənim əramda keçən macərə və indi, həmin gecə vaxtı, xəlqəti bəyabən içində səninlə dizbədəz oturub şəhəvdən əmin olduğum halət o dərcədə ocbədir ki, horgiz bəvər olunmaz və hərəgah bir vaxtında bu həqiqət sərgüzəşti ən yavaş dostuma nəql edərdim, yəqin ki, inanmayıb əfsanə hesab edəcekdir...
- Xub, xub... Axır mətləbunuz nədir?

Gəlin bu sualı veribən təkəbbürlə gərdənin çəkdi və mənimlə doğru rəbərəliqdən bir az yanakı oturduğu halda, sol tərəfdən mənə profil (xətti-sürət) göstərən, kəmətinəliqlə üzünü yelpicləməyə başladı. İndi ürək dərdin həll etmək üçün həkim Sokrat rəviyyəsi ilə sual verib cavab almağa məcal yox idi. Əsil mətləbi nəpuxto kəlmələrlə xamma yedirtməyi lazım bilib, dürrüştə səslə dedim:

- Öziz möhtərəm Sofya Mixaylovna, indi siz cənablar bir kişiyə ərvad ikon, etiqad çoxdur ki, bir neçə aylardan sonra bir kişiyə də ana olarsınız...
Mənim bu sözümdən Sofya xanım hürkmüş əhu kimi qəflədən boyun qaçııb çöpəki nəzarətlə mənə baxdı. Əlindəki qara yelpinc ağ üzünün yarısını qapadıqda, ancaq əlini və iki qaş-gözü görünürdü. Bu işvə ilə o gözəlin sürəti cənab göydəki həftəlik ay kimi görünürdü. İşvəli gəlin bu nəzarətlə mənə vələh etdiyində, danışdığı sözü bəix-tiyarı unudub həyran qaldım, bu həyranlıqda nə qədər fəsilə çəkmişdi - bilməm, ancaq hələ Sofya həmin halətdə baxır idi, mən yəni söz rəştəsin ələ alıb dedim:

- Bəli, bir neçə aylardan sonra ana olacağımıza ehtimal çoxdur. Bəs, gözəlcə xanım, indi bu fəli təsəvvürə gətirib tamaşa ediniz ki, özge kişilərə ərvad olmuş bir ana əgər öz doğduğu uşağa "bəlam" deyib öpdüyü halda kimin nüfəsindən və kimin fəmiliasından olduğunu bilməzse - nə olar? Və həkəzə həmin doğulmuş balanı zahirdəki şəhətə "oğlum" deyib qucağına alsa, yanındakı ərvadının bətinəndə südür edən səh ki, "ey yazıcaq kişi, qucağına bəla sənikki deyill!" Aya meylət üstündə çağırılan mərsiyə əvəzi kibi deyilmi?.. Və həmin ərvad öz xacəsin hər günde on dəfə istehzə zəhəri ilə ağılayan kibi deyilmi?.. Xanım əfəndi, gümən edirəm ki, bu bədadlıq qanlıq kibidiri və qanlıq qozob gətirir!..

Mən hələ sözümlə qurtarmamışdım ki, Sofya başın aşağı oyub, yelpicə üzün ördü. Həmişə sərkəş görünən xanımın indiki səmignəliyi mənim nəzərimdə çox mütəəssir mənzərə idi. Gəlinin gözəl üzü qara yelpicə altında gizləndikdə ancaq ağ, həmvər əlini, qalın zülf içində kəənnəni bulud arasında ay parəsi kibi görünürdü. Ənduh qəraltı ilə tutulmuş bu gözəlin indiki tərki bəşibən küsəflənməsin qəməz bən-zədədikdə, ay tutulanda məni çalınan kibi zingirəv tək cingiləyib ağıladı.

Zatən yaralanmış yerdən zəhər tez sirayət edərdi. İndi Sofyanın ürəyi ehtizər piçtəbərində rəqiqlənmiş ikon yəni bir-iki kəlmə kəskin sözlər söyləməyə mənim üçün yaxşıca fürsət idi, dedim:

- Xanım, əfəndim! Özünləz insaf ediniz... Bunca nəzif libas ki, örtübsünüz və bunca zərif zinet ki, geyibsiniz, hamısı məhz izzət və

hərmət üçün deyilmi? Bəs, özünü özizo və möhtoromə istəməklə belə. aya, rəvamıdır ki, dünya evində can rıstəsi ilə dördlərinizi çökən şəxs sizin öz nozorinizdə xar olsun?.. Aya rəvamıdır ki, mal və monalə, ırz və namusə şərik olduğunuz kişi buyunuz çıxarmış məsxərələr kibi özgölər nozorində gülünc olsun?..

Mon bu sözümlə buraya çatdırdığımda Sofya lərzə ilə mərhəməti üzündən çəkib, bulud dalısından tülə edən bodr kibi üzünü açdı. Gözəlin şəhla gözleri yaşla dolu idi və qızarmış arizi yaş qətrələri ilə islanmışdı. Qoynundan çıxardığı dosmal ilə gözələrinin yaşun silərək hülqumuna yığılmış lübi udqunuban dedi:

– Bəsdir, Allah xatirinə, bəsdir!.. Danışdığınız sözlər hamısı doğrudur və doğru olduğuna iqrar edib, öz toşurimi boynuma alıram... Mənim qəbih niyyətlərim sərəsər murdarçılıqdır, loimlikdir, idbarlıqdır... Ox! Bu hərəkətimin kəffarəsi üçün məno tövbə lazımdır, tövbə!.. Ax, Pavluşa, Pavluşa! Son mənim həqiqimə etdiyiniz səfalər... Ox, ox! Məni oda yandırmalıdır!..

Ehtizərə gəlmiş gəlin daha göz yaşın saxlaşdırmayıb hönkürləmə ağladı. Zələlətdən qurtardığım covanonin indiki haləti bir cəhətcə məno din qürurluğu yetirdisə də, amma olahiddə cəhətcə üroyimi dərhəm edirdi. Xanımın üroyin mələmət nəşləri ilə yaraladığımda, indi rəzkənlər işvəsi ilə həmin cərahətə məlhəm qoymağı lazım bilib, dilnəvazlıqla təsəlli verməyə başladım. Sofya əlləri ölimdə, başı çiyinimdə uşaq kimi hiçqırın ağlayırdı, yəni üroyindəki qəbahət nəkbətin nədəmət qətrələri ilə yuyurdu... Zohi səadət!

Yanımdakı toza gəlin nicət tapmış günahkarlar kibi ancaq mədhlər söyləyib deyirdi:

– Can, Şeyda bəy, can Şeyda bəy! Son məni həlakətdən qurtarıb, təzədən həyat verdin... Allah sonə ocr versin! Şükür xudaya ki, əvvəlincə gümrəhliyimdə sizin kibi nəcabətkirdar şəxsə rast gəlmişəm, yoxsa təzvic ələminə yəni ayaq qoyduğumda, qəton gümrəhliyə vətəsinə yığılıb daha durmayacaqdım... Hələ şükürlər ki, nicət tapdım! Mən bəd ömrüm olduqca sizi foramış cəməzəm və dinc cəhətcə özümü sizə borclu bildiyimdə, sizin şəklinizi həməil edib boğazımda asacağam.

Sofya daha usanmışdı, ağ məndil ilə gözələrin silib başına vurmuş hərərəti soyutmaq üçün yəno yelpicə yapışdı. Səbahgütlü jələ qətrəsi ilə xoşlanan kibi bu bimsiz gözəlin cəmalı göz yaşından sonra daha da gözəlləşmişdi! İndiki səfa şələsi gəlinin üroyində sürətli baş vurduda xatirindəki küdurət qarənliyi bir-iki dağıqonin fasiləsində bilmərrə möhv olmuşdu və xəzanəsər küdarlərdən sonra toza gəlinin gözələcə üzü eyon bahar güllü kibi şüküf etməkdə idi. Qönçə dodaqlar təbəssüm havası ilə açıldığını gördüyümdə, ruhum şeydasını yəno torənnümə gətiribən təzvic və ifadə dair bir neçə fəqərə hadisələr söyləyib axırda dedim:

– Can, Sofya! İndi əgər özünü din cəhətcə borclu bilirsənsə, bəs mənim təsvirim əvəzinə birçə kəlmə sözümlə həməil etsən mətlubraq olur və o bir kəlmə “İffət” lofizdir ki, ünəslərə dair hər bir səadət hamısı həmin lofza məzmundurlar. İffət bir təzvidir ki, hansı gəlinin gərdonidə olursa, daha zələlət cənnəsi onun üroyinə hərgiz yol aparmaz.

Mənim bu sözümlə müqabilində Sofya ifadə gücü ilə məni qucu-yub alımdan öpdü və bununla belə, sədəqət vəsəfin tamam edib ayağa qalxmışdıq.

Çar ətrafında ələm və təbiət həmin qərarla gözəl idi. Sofya öz ədətinə nazilə qolun qoluma verib vəğzəl təərəfə üz çöndərmişdi. Rubarumuzda işıqlanan ay guya təbrik üçün əvvəlki yerindən bir az aşağı enib, aydın-aydın üzümüzə baxırdı. Şuxəndəm gəlin iki saat bundan irəli həmin bu yolu özge əhənglə getmiş ikən indi məaş və təəhhül xüsusda azadə söhbətlər edirdi və təfriqə mətləblər arasında mənim əfəlimi məhd edib, aramızda keçmiş məcəraları bir vətəndə Pavluşaya söyləyəcəyi niyyət edirdi.

Pavel Petroviç vəğzəl kənarında dayanıb bizi gözəlçürmüş və uzaqdan bizi görəcə sobirsizliklə istiqbalə gəlib, iztirabda olduğunu izhar etdi. Səfərəklə kişi guya sofyay-batini ilə bizim aramızda keçən müəmilədən filcümblə anlayılmışdı. Sofya kişinin iztirabına guya diqqət göstərmək üçün bir növ zərəfat, bir növ mələmət tonu ilə: “Yoxsa

bizim baromizdə bədgüman oldun?" – deyib sorduğunda, bəxtəvər kişi əvvəl onun əlini öpüb sonra nəhayət, vüqar ilə dedi:

– Yox, gözəlīm... Sənin ismətinə və Şeyda bəyin nəcabotino xatirəm olduğumda bədgüman olmağımə hərgiz səbəb yoxdur.

Pavel Petroviç təsadüfə söylədiyi bu sözdən biintiha təşəkkürlər hasil etdiyində, özüm öz əməlimə bipayən fəxr edirdim və üreyim-dəki ismət səfəsi ilə Sofyanı öz sahibinə tapşırıb, onlarla müvafiq vəqzal qapısına girdik.

XI

CƏRCO VƏ CEYHUN

*Pişvaz, Büxl və xəyanət. Sofya ilə xudahafiz.
İfəf ləzzəti*

Zihəccənin beşinci günü idi. Zöhrəndə üç saat keçmiş Cərcoya, yəni Pavel Petroviçin məhəlli-xidmətinə varid olduq. Pavel Petroviçin qulluq yoldaşları arvad-uşaqla, təzə gəlin Sofyanın pişvazına gəlmişlər idi. Öpüş-qucuşdan sonra vəqzalı baş zalında açılmış şifroyə əyləşdilər. Pavel Petroviç həzərdəkilərlə məni əşnaladıb, sağlığımə tostlar qaldırdı. Qədəh içənlər cümləsində iki nəfər Cərcə böyləri görünürdülər. Başları çalınmış kavalərlər güləndəm damalarla biperdə mazaqlaşmalar kübarlardan olmalarını anladır.

Qayda üzrə karvanımız Cərcə iskoləsində bir saat çağlı tövqif edəcəkdik. Təzə əşnalılarla filcümə danışmağa macal tapıb, söhbət parələrinə axır bu məzmun məlum etdim ki, demişlər: "Behər küca ki, rəvi, asıman həmin rəng əst", yəni büxl, həsəd, qeybət, böhtan, riyə və xəyanət necə ki, hər yerdə və hər cəmiyyətdə guya lazım olan kibidir, burada həm dostluğun şərti imiş. Sofya bu bir saatı mənim ətrafımda dolandıqda nəhayət canfəşanlıqla nəvəzişlər edirdi. Həzərdə olan damalar (ələlxüsus tacirlərlə mazaqlaşanlar) Sofyanın canfəşanlığını rəngi-rəqonlə bəzəkləyib, rixşəndə bir-birinin qulağına pıçıldayırdılar. Soluxmuş damalar Sofyanın gül camalına eybcu olduqları və hotta bozilərli əzlərini Sofyadan gözəl

xoyal etdikləri qiyafələrinəndən aşikarə məlum edirlərdi... Amma Sofya bu damaların arasında, insafən, hər bir cəhətə əsil xanı idi. Cisim və surətlə bədiülcəmal gəlini indi bir növ vüqar və təmkin hasil etdiyində, mənim nəzərimdə izzətə şayəstə bir vücud görünürdü. Etiqad edirəm ki, izzətə layiq dünyəda əgər bir müqəddəs şey varsa, məhz xoşkirdar xanımlardır. Mənim nəzərimdə Sofya indi daha övət deyil idi, bəlkə firuştə surətində bir vücud idi ki, üreyimdəki üxüvvət cazibəsi ilə ona bənd olub daha ondan aralanmaq istəməzdim.

Lokomotiv ikimci dəfə çıxırmışdı. Süfrədəki həzərat təzə təzəvilərinə xatirə əziz qonaq üçün axırıncı dəfə tost qaldırıb, qədəhləri təmizləmə boşaldılar və sonra icmaon zaldan eşiyə çıxıb həy-huy, qəhqəhə və zümzümə ilə platformada toplandırlar. Təzə dostlarımla qayda üzrə "xudahafiz" edib axır Pavel Petroviçlə qardaşlıq üroyi ilə öpüşdüm. Sofya Mixaylovna təqirə gəlməyən cuş ilə "əlvida" deyərək, iki dəfə olin dodaqlarına qaldırdı. İndi Sofyanın olin öpdüyüm halda, üreyimdəki iffət ziyayi-batini bəsarətimi o payədə aydın etmişdi ki, bir həftəlik macərəni mənsurluq gözü ilə müşahidə edib öz-özümü hala İblisə uymamış Adəm surətində görürdüm. Bu bir həftənin fasiləsində neçə dəfələr Sofyadan hasil edəcəyim qəbahət həzzləri indiki iffət ləzzətinin müqabilində kəonnəhu şüşə sınığı itirib ləl parçası tapan kibi idi.

XII

CEYHUN

*Körpü üstündə Ceyhuna bir nəzər. Əbülhəsən Rudəki.
Va həsrətə, daha görməyəcəyəm. Xacənin bir qəzəli. Əfsuslarım*

Ceyhun üstündə təzə təmir olunmuş taxta körpü candan mötəbər olmadığına görə, zəngin lokomotiv guya körpünün yün-gülləşdirmək üçün nəhayət ağır-ağır gedirdi. Lokomotivin yəninca sağdan və soldan iki nəfər soldat əllərində beydəqlərlə odu sudan keçirməkləri insan ənasirə qələbə etməsin zəbani-hal ilə bəyan edirdi. Qoca Ceyhun şeydasifət şuridolər kibi uca dağlardan baş götürüb

ağın çağır-a çağır şimala doğru üz qoyması yeno monim nəzarimdə zamanəmiz üçün məcazi kinəyə görünürdü.

Söz məqamına çökdiyino görö, oxuyanlara toqdim edirəm ki, canəvərlər padşahi çağırılan aslan oğor ki, insana məxsus üc və təkəbbürdən ari isə dö, lakin yeno boynu zəncirli aslan gördüyüm itti faqlarda onun rəzil olduğuna biixtiyar ağlayıram və habelə indi əzəmətli Ceyhunun oriz cınaqlarında müsəlsəl cəsr qurulması məcazən monim nəzarimdə vəhşi heyvan başına ofsar taxılan kibi görünürdü və bu cəsr altında səvvətlü s kəonnəhu rəd kimi nərdəyib, guya zəhani-hal ile deyirdi:

Ma nədarim əz rizai-hoqq gile
Ar noyayod şirra əz səlsələ.

Həmin Ceyhun bərasində dürlü-dürlü hekayələr və acibə-əcibə qissələr oxuyub, əzəmət və şövkətinə inandığım ələmdə indi rəzələt kəf köpüyü ilə ayağım altında ilan kibi yalmanması insafən moni bərk ağrıtdı və onunla belə, uca körpü üstündən mübarək rıdxanənin türfə tamaşası gözüm qabağında oxbar xəzinəsinə rövzən açıqdıqda Əbülhəsən Rudokinin¹ məşhur təzmini bərbət nəğməsi kibi qulaqlarımda cingildəyirdi.

Buyi-cuyi-Mövləyan əyod homi,
Buyi-yarı-məhrəban əyod homi,
Rigi-amulu dürrüştihayi-u
Ziri-payom pümiyan əyod homi

Ey Buxara, şad başı şad homi,
Şah süyot məhman əyod homi,
Mir mah əstü Buxara əsiman.

¹ Əbülhəsən Rudokinin Əl-Saman əsrində şahibi-divan bir şair idi. Elmi-müasirəyə yədi-bezəsi olduqda Əmir Nəsir Samaninin məclisində müqərrəb nodimlərdən birisi imiş. Əmir Nəsir Xorasan mülkünü təsxir edəndən soənə Herat şəhərində müqavimət edib, daha Buxaraya qayıtmaq istəməmiş, əmmə Buxaranın küberi əmirin yeno Buxaraya qayıtmasını arzu etdiklərində onun təlxirini Əbülhəsəndən iltimas edirlərdi. Bir gün nişat məclisi iənış. Əbülhəsən əmirin hüzurunda bərbət çaldığı halda, həmin fəvqədeki qəsidinə bədhəttən oxuyub əmiri o pəyodə müəvəssir etdi ki, əmir, hətta çəkmişinə ayəğini geyməmiş həmin məclisdə ata sovar olub Buxaraya nəzm etdi

Mañ suyi-əsiman əyod homi.
Bor sərər əstü Buxara bəstan,
Sərər suyi-bəstan əyod homi.

Karvanımız körpünü keçib qayım torpaq üstündə sürətlə çapırdı. Vaqonun pəncərəsindən başımı əşiyə çıxarıb, Cərcə tərəfə təftiş etdim. Vağzalı təmiratı ağaclar arasında xal-xal görünürdü. Sofyanı görmək ümidi ilə olimdəki binoklu (durbini) Ceyhunun o tərəfinə düzəldib artıcaq diqqətlə təftiş etdim. Va həsətə! Zahirə gözlə xəyalimdəki surətə görmək mümkün deyildi... Axır nəümidlik qaralıtı ilə kor olduğumda, batini nəzərlə Sofyanın bimsəl tərkini vəhmə gətirib, vaqon içində gözüyümü bir nəçə dəqiqə mədhus düşüb qaldım.

Əsr vaxtı yavuşlaşmışdı, Ceyhunun üstündən əson xunək nəsim günün sıcağın sərmidib havanın nəfəsin ətirli tətmüşdü. Məvədi-xəmirəm olan Türküstan torpağı doğma xal-xal qoxusu kibi dəriyəmə yetişdikdə təbiətairənmə suzı güdəzlə tərənnümdə idi və Xacənin bu qəzəli münasibətən nitqimə gəlmiş ikən suzişli nəfəslə oxudum:

Sinə mala-mal dərüd əst, ey dərige həmdəmi,
Dil zi tonhəi-becan əməd, xudərə həmdəmi
Xiz, ta xətir bədan tərk-i-Səmərqəndi dəhim,
Kəz nəsiməş buqi-cuyi-Mövləyan əyod homi

... Xudaya, bu həmin Turanzəmindir ki, on tūfuliyyət gəhvərəsində Hafiz qəzəlxanın ruhətlə nəfəsi ilə bu torpağın qoxusunu qoxuyub, Firdovsi pəzkəzində möcüzəyə fəşəhoti ilə vofslərin yad etmişəm... İndi mindiyimiz təyyülərin bağırıtı və həmin uca dağlardan gələn şihələr səsi gərəson, aya Rüstəm nərəsimidir?.. Ya üfüq intihəsində qara xətlə çəkilməş dağ başları Rüstəm ayağın basdığı Bülür dağımıdır! Ya da uzaqda görünən o qələçə Rüstəmlə sallaşan ağ divlər qələsimidir?.. Yox, yox, yox!!! Rüstəmlərdən daha əlamət yoxdur, İsfəndiyarlar daha doğulmayırlar, ağ divlər müharibəsinə daha heç kəs etmir... Əfsus, əfsus, əfsus!!!

Süxtom dor hosrotı üz bohrı-didaros, volı
 Şahi-türkan qafil ostı öz halı-ma, ku Rüstomi?
 Əhli-kamü nazra dor kuyi-zindan rah nist,
 Rohbon bayəd cəhansuzı, nu xami-biğomi...

İndi daha ofuslardan nə fayda?.. Kamanlar oyulub, oxlar sınıdan sonra Firdovsilərin həm nitqi yatmış, "Şahnamə"lər övraqı həm pozulmuş! Hal osnmız təşbihon xəzan mövsümü ikon Şeydalar dili həm bizzərəro lal olmaqdadırlar! Bu hökmlə nitqim batdıqda naçar mötləbi kutah edib qozolın axırına kifayə edolim, əlölxūsus ki:

Gireyi-Hafız çe sazod pişi-istığnayı-dust,
 Kandərin tufan nūmayod həft dorya, şobnomi.

Qızgın od arabası sürətlə getdikdə çarxların taqqa-tuqqu guya zobanı-hal ilə mənim bu ofuslarımlı təsdiq edib deyirdi: "Get, get! Get, get! Get, get!.."

Buxarayı-şorifo üz tutduğumda Corco tərəfo təkrarən "əlvida" deyərək, binohayət təəssüflə uzaşdım.

Şeyda.

Şeyda bəyin bu cüvz məktubətı eşq dövrosində dolamban məcazi yol ilə başa goldiyinə görə, oxuyanlardan rica olunur ki, məktubətin həzliyyat tərəflərinin iğmaz edib ciddən söylənmiş mötləblərini nozərə alalar.

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	4
Abbasqulu ağa Bakıxanov	
Kitabi-Əsgəriyyə	37
İsmayıl bəy Qutqaşını	
Rəşid bəy və Səadət xanım	51
Mirzə Fətəli Axundzadə	
Aldanmış kəvəkib	74
Cəlil Məmmədquluzadə	
Danabaş kəndinin əhvalatları	98
Nəriman Nərimanov	
Bahadır və Sona	181
Sultanməcid Qəlizadə	
Məktubətı-Şeyda bəy Şirvani	221

**AZƏRBAYCAN NƏSRİ
ANTOLOGİYASI**

**BƏŞ CİLDƏ
I CİLD**

**"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2006**

Buraxılışa mosul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyicisi: *Aslan Almasov*

Korrektorlar: *Elnaz Xəlilqızı
Tutu Məmmədova*

Yığılmağa verilmişdir 02.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap voraqi 19,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 149.

Kitab "PROMAT" matboosində çap olunmuşdur.